

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”

Навукова-даследчы інстытут гісторыі і культуры ўсходнеславянскіх народаў
пры ГДУ імя Ф. Скарыны

Спадчына Скарыны: да 500-годдзя беларускага кнігадрукавання

Зборнік навуковых артыкулаў

У дзвюх частках

Частка 2

Гомель
ГДУ імя Ф. Скарыны
2017

УДК 655.11(476.2):929*Ф.Скарына

Зборнік выдадзены пры фінансавай падтрымцы Прадстаўніцтва
Рассупрацоўніцтва ў Рэспубліцы Беларусь

Спадчына Скарыны: да 500-годдзя беларускага кнігадрукавання :
зб. навуковых артыкулаў : у 2 ч. Ч. 2 / рэдкал. : А. М. Ермакова (гал. рэд.)
[і інш.] ; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Гомельскі дзярж. ун-т
імя Ф. Скарыны. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны. – 212 с.

ISBN 978-985-577-353-6 (Ч. 2)

ISBN 978-985-577-354-3

Зборнік навуковых артыкулаў “Спадчына Скарыны: да 500-годдзя беларускага
кнігадрукавання” прысвечаны найважнейшай даце беларускай гісторыі і культуры. У ім
прадстаўлены работы вядучых навукоўцаў Беларусі, Расіі, Украіны, Польшчы.

Другую частку складаюць артыкулы, якія асвятляюць праблемы лінгвістыкі.

Адрасаваны вучоным, выкладчыкам роднай мовы, гісторыі і культуры, студэнтам.

Зборнік выдаецца ў адпаведнасці з арыгіналам, падрыхтаваным рэдакцыйнай калегіяй,
пры ўдзеле выдавецтва.

Рэдакцыйная калегія:

А. М. Ермакова (галоўны рэдактар), Н. А. Багамольнікава, А. М. Воінава, Л. П. Дземідзенка,
Л. М. Мінакова, Л. В. Паплаўная, К. Л. Хазанава, Н. П. Цімашэнка, З. У. Шведава

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук А. А. Станкевіч,
кандыдат філалагічных навук І. А. Бароўская

ISBN 978-985-577-353-6 (Ч. 2)
ISBN 978-985-577-354-3

© Установа адукацыі “Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”, 2017

ЗМЕСТ

Мовазнаўства

<i>Багамольнікава Н. А.</i> Сістэмныя адносіны ў лексіцы: тэарэтычны аспект.....	5
<i>Бароўская І. А.</i> Стылістычныя сродкі мастацкай выразнасці ў паэзіі Уладзіміра Пецюкевіча.....	9
<i>Белугіна О. В., Стародубец С. Н.</i> “Духи леса” на прыгранічнай с Беларусью тэрыторыі Бранскай абласці: архетипічны образ в контексте современного функционирования.....	13
<i>Бобрык У. А.</i> Мяншкі Светлагорскага раёна.....	18
<i>Ваньнін Сяо</i> Тыпы метафараічных номінацый па лексіко-грамматычнай прыналежнасці в руском языке (количественные характеристики).....	21
<i>Воінава А. М.</i> Найменні народных свят у гаворках Рагачоўскага раёна Гомельскай вобласці.....	25
<i>Гардзей Н. М.</i> Марфаналагічная пазіцыя як лінгвістычнае паняцце	31
<i>Гаўрыловіч В. Г.</i> Нацыянальна-культурная спецыфіка фразеалагізмаў з кампанентам САВА / OWL беларускай і англійскай моў.....	35
<i>Герасімчык І. А.</i> Фармальна падобныя фразеалагізмы са словаўтваральнымі адрозненнямі як сумежныя элементы семантычнай парадыхмы.....	40
<i>Голікова Н. С.</i> Концепт “Кіўська Русь” у художньому дыскурсі П. Загребельнаго.....	45
<i>Гримаіевіч Г. І.</i> Відображэння фонетычных асаблівасцей сярэдняполіскіх гавірок у царніні прыслівніка.....	49
<i>Гурко О. В.</i> Реалізацыя стверджэння в офіційно-дзіловому стылі.....	54
<i>Дзёмідзенка Л. П.</i> Устаўныя канструкцыі ў прозе Віктара Казько.....	57
<i>Денісюк В. В.</i> Серце у фразеалагічна-дзіахронійнаму выміры.....	60
<i>Жуйкова М. В.</i> Роль образной складовой фразеалагічных адініц у формуванні фразеалагічнаго значення.....	64
<i>Зелінська О. Ю.</i> Назвы учнів у староукраїнській мові.....	69
<i>Ермакова А. М.</i> Дыкурс навін: узроўні аналізу.....	73
<i>Єфіменко І. В.</i> До етымалагічнай інтэрпретацыі деякіх східнослов'янскіх судноплавных тэрмінаў.....	77
<i>Іваненко А. В.</i> Славянская тэонімія. Руевіт (этымалагічныя штрыхі к портреты божества).....	83
<i>Іванова В. А.</i> Інгерентні аспекты дыскурсу англумовнаго інтэрнет-щоденніка.....	88
<i>Колодько Д. А.</i> Топонімы в составе меронімічных парадыхм.....	90
<i>Колоїз Ж. В.</i> Актуалізацыя інтэртекстуальных зв'язків в афарыстычным корпусі.....	94

Кравцова Ю. В. Метафора как объект лингвометафорологии.....	99
Кулік Л. У. Моўная карціна свету: да пытання аб станаўленні паняцця.....	104
Лешчанка Л. А. Лінгвакультуралагічныя асаблівасці ўзнаўлення беларускамоўных рэалій у перакладных аповесцях В. Быкава.....	107
Ляшчынская В. А. Фразеалагізмы з кампанентам <i>снег</i> як складнікі канцэпту “ <i>вада</i> ” ў моўнай карціне свету беларусаў.....	110
Мельникова А. Ю. Преимущества использования электронного пособия для организации самостоятельной работы иностранных учащихся...	115
Мельникова О. Н. Тепло как освобождение: об этнокультурном аспекте формирования семантики разрешения.....	118
Мінакова Л. М. Фразеалагізмы тэрміналагічнага паходжання ў беларускай мове.....	121
Миронова Л. А. Етнолінгвістычны та лінгвокультурныя асаблівасці фразеалагізмаў з кампанентам <i>рука/mano</i> в іспанскай та украінскай мовах	127
Міхалевіч А. Г., Мордас Н. Р. Праблемы перакладу як інструмента міжкультурных камунікацый.....	132
Палуян А. М. Абрад “Жаніцьба коміна” на Гомельшчыне.....	135
Паплаўная Л. В. Фігуры дабаўлення ў мове паэтычных твораў Л. Дранько-Майсюка	139
Портнова-Шаховская А. В. Этимология наименований хлеба в восточнославянской кулинарной традиции.....	145
Рамза Т. Р. “Кампрамісныя” дапаможнікі для самастойнага вывучэння беларускай мовы, іх плюсы і мінусы.....	149
Сивець Т. В. Орнаментаальны стиль проповідей доби Київскай Русі у святлі канцэптуальнай метафры.....	156
Слива Т. В. Хрононимы как члены ассоциативно-семантических структур.....	160
Солахаў А. В. Складаныя дзеясловы ў мове сучаснай беларускай мастацкай літаратуры.....	165
Франчук В. Ю. Посольская служба Древней Руси.....	171
Хазанова К. Л. Лексічная звязнасць у беларускім каляндарна-абрадавым фальклоры.....	175
Цімашэнка Н. П. Ужыванне аднастаўных сказаў у мове беларускіх народных песень пра каханне.....	181
Чайкова С. В. Лексемы 'скрыня', 'скрынка' і некаторыя найменні з такім значэннем у беларускай мове.....	185
Чорноус О. В. Відэтнонімныя прізвішчы в антропонімным фондзі украінцаў ...	189
Шведава З. У. Семантычная эвалюцыя і культурная інфармацыя беларускіх фразеалагізмаў з кампанентам <i>дарога</i>	194
Шульгач В. П. Из ойконимии Брестской области.....	199
Шчэрбін В. К. Беларуская мовазнаўчая тэрмінаграфія.....	204
Яковлева О. В. Символическое значение имен собственных в контексте поэтических произведений.....	208

МОВАЗНАЎСТВА

УДК 811.161.3'373

Н. А. Багамольнікава

СІСТЭМНЫЯ АДНОСІНЫ Ё ЛЕКСІЦЫ: ТЭАРЭТЫЧНЫ АСПЕКТ

У артыкуле разглядаюцца тэарэтычныя распрацоўкі мовазнаўцаў па выяўленні сутнасці сістэмных адносін у апелятыўнай і тапанімічнай лексіцы, апісана сістэмная іерархія, што выяўляе класы (апелятывы, онімы), з'явы ў класах (парадыгмы, сінтагмы). Анамастычныя знешнія сінтагматычныя адносіны заснаваны на магчымасцях спалучэння словаўтваральных элементаў онімаў і парадку іх размяшчэння падчас утварэння, з якіх адзін выступае як азначальны, а другі – азначаны. Такім чынам, сінтагматычныя адносіны ў тапаніміі выяўляюцца праз сінтаксічны спосаб дэрывацыі імён, што па структуры з'яўляюцца састаўнымі.

У сучаснай лінгвістыцы адным з актуальных аспектаў у даследаванні лексікі з'яўляецца вывучэнне лексічных адзінак як элементаў сістэмы. Слова – “цэнтральная адзінка мовы, якая мае сувязі з усімі астатнімі моўнымі адзінкамі: з фанемамі – адзінкамі матэрыяльнай абалонкі слова; з марфэмамі – значымымі адзінкамі, з якіх складаецца слова; са словазлучэннем і сказам, у якіх слова выступае як абавязковы іх кампанент” [1, с. 79], таму і разглядаецца слова ў розных раздзелах мовазнаўства. Слова любой мовы знаходзяцца ў розных сэнсавых сувязях, лексіка-граматычных адносінах і ўяўляюць сабой цэласную сістэму.

У шырокім сэнсе “пад сістэмай разумеецца ўсякі цэласны аб'ект, які складаецца з элементаў, звязаных паміж сабой узаемнымі адносінамі і ўзаемнай абумоўленасцю” [2, с. 200], аднак у розных галінах навукі гэты тэрмін мае свой удакладняльны змест.

Мэта дадзенага артыкула – выяўленне асаблівасцей сістэмных адносін у апелятыўнай і тапанімічнай лексіцы.

У лінгвістыцы ідэя сістэмнасці прасочваецца яшчэ ў даструктурным мовазнаўстве, што праявілася ў падзеле слоў на буйныя аб'яднанні пад назвай часціны мовы як своеасаблівага адзінства, а парадыгмы іх граматычных паказчыкаў уяўляліся прыватнымі адзінствамі.

Мова як цэласная сістэма са сваімі падсістэмамі разглядалася ў тэарэтычным мовазнаўстве (В. Гумбальт, Ф. дэ Сасюр) і параўнальна-гістарычным (А. І. Бадун дэ Куртэнэ).

На сённяшні дзень ідэя сістэмнасці з'яўляецца агульнапрызнанай, але яе важнейшыя складальнікі – *сістэма, структура, элемент сістэмы* – у лінгвістычнай літаратуры маюць рознае асэнсаванне. У ХУІІІ ст. першыя два тэрміны, як сведчаць навукоўцы, не былі дакладна акрэсленымі і выкарыстоўваліся лінгвістамі як раўназначныя (Ф. дэ Сасюр, прадстаўнікі пражскай школы). Пазней жа яны ўжываліся як сінонімы (Р. А. Будагаў) або замацоўваліся за асобнымі паняццямі: “сістэма – адзін узровень мовы, а структура – этажэрка ўзроўняў” (А. А. Рэфармацкі) [2, с. 201]. Сучасныя мовазнаўцы (Г. П. Мельнікаў, Ю. С. Сцяпанаў і інш.) больш строга размяжоўваюць і канкрэтызуюць азначэнні гэтых тэрмінаў. Пад *сістэмай* імі разумеецца любое складанае адзінства з узаемазвязаных або ўзаемаабумоўленых частак – элементаў, што маюць канкрэтную схему ўзаемазвязей ці адносін, іншымі словамі, структуру. Адсюль вынікае, што *структура* вызначаецца як адна з важнейшых

характарыстык сістэмы. Элементамі структуры з'яўляюцца *словы*, якія, выконваючы камунікатыўную функцыю, нясуць пэўны самастойны адрэзак інфармацыі. Такім чынам, у моўнай сістэме вылучаны як элементы *словы* і *структура* – сукупнасць устойлівых узаемаадносін паміж элементамі сістэмы, схема сувязей паміж імі [2, с. 202].

Структурныя адносіны паміж элементамі ў сістэме мовы вельмі разнастайныя. Адносіны паміж двума элементамі сістэмы могуць утвараць апазіцыю, прычым, кожная адзінка мае схільнасць уваходзіць у многія апазіцыі. Так ствараюцца групы і класы элементаў, што ў межах сістэмы злучаюцца і перасякаюцца.

Універсальнымі відамі адносін у лексіцы лічацца статычныя іерархічныя і дынамічныя сувязі [3, с. 493]. Адзначаныя віды адносін назіраюцца і ў тапанімічных класах лексікі.

Сутнасць іерархічных адносін у сістэме выражаецца ў накладанні ніжэйшых падсістэм на вышэйшыя па ўзрастаючай (напрыклад, фанема, марфема, слова, сказ). Такім чынам вылучаюцца ўзроўні мовы, якія абапіраюцца адзін на другі. Адзінкі ніжэйшага ўзроўню як сродкі афармлення ў вышэйшым, выступаючы ў якасці састаўных частак, рэалізуюць ужо свае функцыі. Іерархічныя сувязі адносяць да статычных [3, с. 493].

Апісанне сістэмнай іерархіі выяўляе класы (апелятывы, онімы), з'явы ў класах (парадыгмы, сінтагмы, унутрысістэмныя лексічныя адносіны ааніміі, сінаніміі, антаніміі), факты, іх шматаспектную структуру, у якой кожны з кампанентаў, у сваю чаргу, валодае рознымі ўласцівасцямі.

Дынамічныя сувязі забяспечваюць камбінаванне адзінак моўнай сістэмы і выступаюць ў такіх дзвюх разнавіднасцях, як сінтагматычныя і парадыгматычныя сувязі. Паняцці сінтагматычных і парадыгматычных адносін паміж элементамі мовы былі ўпершыню сфармуляваны Ф. дэ Сасюрам. Сінтагматычнымі ён называе размяшчэнне адносін элементаў у лінейнай паслядоўнасці, парадыгматычнымі – адносіны па вертыкалі паміж элементамі як членамі розных класаў. Далейшая распрацоўка адзначаных відаў адносін звязана з імем В. М. Сонцава, які паняцце парадыгматычных, ці асацыятыўных, адносін звязвае з характарыстыкай уласна мовы, а паняцце сінтагматычных адносін – з характарыстыкай маўлення. Гэтыя адносіны, лічыць ён, характарызуюць мову ў цэлым, але ў розных аспектах і, будучы проціпастаўленымі, прадугледжваюць і абумоўліваюць адны другіх [4, с. 68–69].

Патрэбна адзначыць, што і далей вывучэнне найбольш універсальных відаў адносін (іерархічных, сінтагматычных, парадыгматычных) у моўнай сістэме адбывалася ў асноўным на базе апелятыўнай лексікі на ўсіх яе узроўнях, аднак гэтыя адносіны пранізваюць і ўласную лексіку як састаўную частку складанай сістэмы мовы, таму лінгвістамі (А. В. Супяранскай, Н. У. Падольскай і інш.) уведзена паняцце *анімічная сістэма*. Па вызначэнні Н. У. Падольскай, пад анімічнай сістэмай разумеецца “канкрэтным чынам унутрана арганізаваная сукупнасць анімічных мадэляў, марфем і фармантаў” [5, с. 93]. А. В. Супяранская лічыць, што анімічная сістэма любой мовы з'яўляецца “гіганцкай мадэлявай, ці сістэмай сістэм, якая аб'ядноўвае шматлікія сістэмы і падсістэмы імёнаў, што адносяцца да ўсіх сектараў анамастычнай прасторы ў іх праламленні ў гаворкі асобных сацыяльных (тэрытарыяльных, прафесійных) груп, якія карыстаюцца дадзенай мовай” [6, с. 135]. Анімічная сістэма, такім чынам, разумеецца даследчыцай функцыянальна. Анімічная сістэма развіваецца пад уплывам як унутраных (унутрылінгвістычных), так і вонкавых (экстралінгвістычных) фактараў. Першыя выяўляюцца ў структурным складзе, словаўтваральных тыпах і мадэлях, семантыцы онімаў. Да экстралінгвістычных адносяць фактары часу, прасторы, спецыфіку названага аб'екта, індывідуальнасць намінара, культурна-гістарычную абумоўленасць намінацый. Для складання больш поўнай карціны пра анімічную сістэму неабходна прыцягваць не толькі арэальны матэрыял, але і рэгіянальны.

Тапанімічная лексіка існуе ў выглядзе арганізаванай сістэмы, а яе састаўныя – складаныя структуры – надзелены разнастайнымі адносінамі і характарыстыкамі і схільны падвяргацца лінгвістычнаму аналізу. Пры гэтым не выключана магчымасць, што “аб’ектыўныя падыходы могуць дапаўняцца, удакладняцца... суб’ектыўнымі прынцыпамі адбору” [7, с. 12]. Уласныя імёны, ці онімы, у лексіцы сучаснай беларускай мовы ўтвараюць унікальную падсістэму са сваімі механізмамі, заканамернасцямі развіцця і асаблівасцямі функцыянавання. Гэты пласт лексікі нясе асноўную нагрузку пры рэалізацыі соцыякультурнай функцыі мовы, у ім праяўляецца нацыянальна-моўная спецыфіка любога этналінгвістычнага грамадства [7, с. 3]. Усе разрады онімаў пастаянна ўзаемадзейнічаюць паміж сабой.

Уласныя імёны складаюць анамастычную прастору. Паняцце *анамастычная прастора* ўключае суму ўласных імёнаў, якія ўжываюцца ў мове дадзенага народа для наймення рэальных, гіпатэтычных і фантастычных аб’ектаў. Яна вызначаецца мадэллю свету, якая існуе ва ўяўленні гэтага народа ў наш час, але ў ёй заўсёды захоўваюцца элементы ранейшых эпох [5, с. 95]. Ядром яе лічацца антрапонімы (назвы людзей), на перыферыі знаходзяцца анамастычныя палі як часткі анамастычнай прасторы: тапонімы (назвы геаграфічных аб’ектаў), заонімы (назвы жывёл), касмонімы (назвы касмічнай прасторы) і інш. Імёны, якія ўваходзяць у кожнае поле, уяўляюць сабою сістэму (ці комплекс сістэм), кожны член якой увязаны з іншымі па шэрагу параметраў: тэрыторыя, час, тэма, разнавіднасць аб’екта і да т. п. Паняцці *прастора* і *поле*, такім чынам, не атаясамліваюцца. Першы тэрмін не дае ўяўлення аб арганізацыі, заканамернасцях функцыянавання яго складальных адзінак. Гэта сукупнасць імён безадносна да ўнутранай пабудовы. *Поле* мяркуе наяўнасць сістэмна-структурных адносін, сувязей, адзінкі ў ім упарадкаваны, іх сукупнасць выражае іерархію. Структура поля даволі ўстойлівая і толькі зрэдку можа змяняцца, быць функцыянальна рухомай [7, с. 11–12].

Асобныя палі падзелены на зоны. Тапонімы, напрыклад, у залежнасці ад названых геаграфічных аб’ектаў утвараюць зоны айконімаў (назваў населеных пунктаў), гідронімаў (назваў водных аб’ектаў), урбанонімаў (назваў унутрыгародскіх аб’ектаў), харонімаў (назваў ландшафтных і адміністрацыйных тэрыторый), мікратапонімаў (назваў дарог, участкаў лесу, палёў, сенажацей) і інш. Такія разнавіднасці тапонімаў называюць яшчэ ў тапаніміцы *відамі* [5]. Кожны від таксама ўяўляе, з аднаго боку, самастойную сістэму, з другога боку, злучаны з іншымі палямі і анімічнай сістэмай у цэлым.

Моўная сістэма грунтуецца на сувязях і адносінах паміж больш дробнымі часткамі, на пэўнай іх арганізацыі і ўпарадкаванні. Для яе характэрны парадыгматычныя і сінтагматычныя сувязі.

Парадыгматычныя сувязі апелятыўнай лексікі належаць да скрытых, ці імпліцытных, і даследуюцца ў асобных раздзелах навукі аб слове. Напрыклад, у лексікалогіі (супрацьпастаўленне дыферэнцыяльных семантычных прымет зместу слоў), марфалогіі (парадыгма скланення іменных часцін мовы, займеннікаў, спражэння дзеясловаў), словаўтварэнні (утварэнне шэрагу слоў ад адной і той жа асновы), сінтаксісе (сінтаксічная парадыгма сказаў, базавых мадэляў сказаў). Сутнасць парадыгматычных адносін складае падабенства адзінак па адных кампанентах і супрацьпастаўленне па другіх. Падабенства адзінак заключаецца ў тым, што яны павінны адносіцца да аднаго ўзроўню моўнай сістэмы, быць аднатыпнымі [8, с. 32].

Вывучэнне анамастычнага фактычнага матэрыялу дазваляе заўважыць, што паміж відамі онімаў таксама існуюць пэўныя ўзаемаадносіны, найперш, адштурхоўванне і прыцяжэнне. Прыцяжэнне праяўляецца ў парадыгматычных і сінтагматычных сувязях.

У анамастычнай лексіцы вывучэнню парадыгматычных сувязей пакладзены толькі пачатак, а сам тэрмін *парадыгма* (ад грэчаскага *paradeigma* ‘прыклад, узор’),

акрамя словазменнай, ці марфалагічнай, парадыгмы імён разумеецца і ў больш шырокім сэнсе: гэта імя, што існуе самастойна і здольнае само да словаўтварэння, утвараючы такім чынам словаўтваральную парадыгму, куды ўваходзяць онімы розных відаў [5, с. 103–104]. Наша паняцце гэтага тэрміна значна пашырана: пад увагу бяруцца спосабы групойкі онімаў у залежнасці ад іх класаў і характару вычленення першасных і другасных утварэнняў. Сукупнасць такіх супрацьпастаўленых па вертыкалі і гарызанталі адносін уяўляе сабой міжвідавую тапанімічную парадыгматыку, а з’яву, пры якой адбываецца ўтварэнне розных відаў онімаў ад якога-н. аднаго класа тапоніма, мы ўмоўна абазначаем *анамастычнай міжвідаввой словаўтваральнай парадыгмай*. Аднатыпнасць, у дадзеным выпадку, нам бачыцца ў тым, што ўсе віды онімаў з’яўляюцца ўласнымі найменнямі.

Значэнне тэрміна сінтагма (ад грэч. *syntagma* ‘нешта аб’яднанае’) разглядаецца ў апелятыўнай лексіцы як “інтанацыйна і рытмічна арганізаваная група слоў з адносна закончаным сэнсам” [9, т. 2, с. 383]. Неабходна зазначыць, што ў лінгвістаў няма адзінага погляду на сінтагму. Некаторыя яе лічаць толькі сінтаксічнай з’явай, іншыя падзяляюць на спалучэнні слоў (знешнія сінтагмы) і спалучэнні марфем у словах (унутраныя сінтагмы) [10, с. 123–124; 11, с. 156]. Не занатоўваецца гэты тэрмін аўтарам першага рускага слоўніка тэрміналогіі па анамастыцы Н. У. Подольскай [5], аднак сінтагматычныя адносіны выяўляюцца і ў анамастычнай лексіцы, праўда, у параўнанні з парадыгматычнымі, яны менш прадуктыўныя. Сінтагматызацыя фіксуецца як адзін са спосабаў утварэння катаяконімаў у помніках беларускай пісьменнасці XVI–XVIII стст. [12, с. 105–106] і ў сучаснай беларускай мове [13, с. 132]. Так, сутнасць яе ў старажытных катаяконімах разумеецца як выражэнне значэння ‘жыхар населенага пункта’ словазлучэннем са спалучэння прыназоўніка з і *тапоніма* ў форме роднага склону тыпу *Олехно Зионовичь зь Горніцы* [12, с. 86]. Онімы маюць знешнюю сінтагму. Анамастычныя знешнія сінтагматычныя адносіны заснаваны на магчымасцях спалучэння словаўтваральных элементаў онімаў і парадку іх размяшчэння падчас утварэння, з якіх адзін выступае як азначальны, а другі – азначаны. Такім чынам, сінтагматычныя адносіны ў тапаніміі выяўляюцца праз сінтаксічны спосаб дэрывацыі імён, што па структуры з’яўляюцца састаўнымі.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Губкіна, А. В. Лексікалогія і лексікаграфія беларускай мовы XX ст.: сацыялінгвістычны аспект / А. В. Губкіна. – Мінск : БДУ, 2012. – 143 с.
2. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
3. Беларуская мова : Энцыкл. / Беларус. энцыкл. ; пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал. : Б. І. Сачанка (гал. рэд. і інш. – Мн. : БелЭн, 1994. – 655 с.
4. Солнцев, В. М. Язык как системно-структурное образование / В. М. Солнцев. – М. : Наука, 1971. – 294 с.
5. Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии : науч. изд. / Н. В. Подольская. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
6. Суперанская, А. В. Структура имени собственного (Фонология и морфология) / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1969. – 208 с.
7. Супрун, В. И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал : монография. – Волгоград : Перемена, 2000. – 172 с.
8. Кузнецова, Э. В. Лексикология русского языка : учеб. пособие для филол. фак. ун-тов. – 2-е изд., испр. и доп. / Э. В. Кузнецова. – М. : Высш. шк., 1989. – 216 с.
9. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. Т. 1.: А – Л – Мн. : БелЭн, 1999. – 736 с. ; Т. 2. : М – Я – Мн. : БелЭн, 1999. – 736 с.
10. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк ; пад рэд. акадэміка АН БССР М. В. Бірылы і д.філ. н. Праф. П. У. Сцяцко. – Мн. : Выш. шк., 1990. – 222 с.

11. Юрэвіч, А. Л. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў : слоўнік / А. Л. Юрэвіч. – Мн.: Міністэрства вышэйшай, сярэдняй спецыяльнай і прафесіянальнай адукацыі БССР, 1962. – 246 с.

12. Шведава, З. У. Аданамастычнае словаўтварэнне ў старабеларускай пісьменнасці / З. У. Шведава. – Мн. : УП “ІВЦ Мінфіна”, 2004. – 174 с.

13. Генкин, В. М. Оттопонимные дериваты Витебщины: Дисс. на соискание учен. ст. канд. филол. наук. – Мн., 1999. – 317 с.

УДК 811.161.3'38'42:821.161.3 – 1*У.Пецюкевіч

І. А. Бароўская

СТЫЛІСТЫЧНЫЯ СРОДКІ МАСТАЦКАЙ ВЫРАЗНАСЦІ Ў ПАЭЗІІ УЛАДЗІМІРА ПЕЦЮКЕВІЧА

Артыкул прысвечаны разгляду стылістычных сродкаў мастацкай выразнасці ў паэзіі Уладзіміра Пецюкевіча на аснове даследавання шырокага фактычнага матэрыялу, які падмацоўваецца тэарэтычнымі выкладамі. Даследуюцца вобразы-сімвалы птушынага і зорнага свету, эпітэты, перыфразы і лексічная рэпрэзентацыя жаночых і мужчынскіх асабовых намінацый. Вызначаецца моцная сувязь з фальклорнымі традыцыямі.

Уладзімір Пецюкевіч належыць да тых паэтаў, чые вершы кранаюць да глыбіні душы сваёй шчырасцю, прастатой і ў той жа час такой глыбінёй, замілаваннем і душэўнасцю, што пачынаеш перачытваць радкі, звяртацца да іх ізноў у думках, у словах, у песнях. Зборнік паэта “Узняўся белы птах” (Вільня, 2004) [1] аб’яднаў у сабе балады, араторыю “Зорка Палын”, кантату “Дарога-сцяжына матулі і сына”, песенныя альбомы “Бацькоўскі край”, “Мелодыя сэрца”, “Мілая спадарыня”, “Літвіначка”, “Нябесны раяль” і некаторыя іншыя, дзіцячую музычную казку “Птушыны кірмаш”, абразкі з народнага жыцця “Кружыцца месяц з заранкай” і вершы.

Бацькоўскі край – ты мой напеў шчымлівы,

Раздолле мар, памкненняў і надзей.

Дзе б я ні быў, твае мне сняцца нівы

І казка-ноч, яснайшая за дзень (“Бацькоўскі край”), [1, с. 41].

Мова зборніка мілагучная, светлая, напоўнена любоўю да роднай Бацькаўшчыны, зямлі, матулі, каханнем да жанчыны. Словы і гукі – нібы лугавыя краскі, шчэбет птушак, шум дубровы, звон ручая: *Агеньчык ласкавы мне сніцца – Чаруе, як сіль-васільк, Іскрыцца зарой-зараніцай і кліча дадому здалёк (“Агеньчык”), [1, с. 458]; Абдымаю Сусвет родных сонечных слоў, Каб наслухацца іх не ханіла б жыцця (“Зязюля”), [1, с. 376].*

Мэтай артыкула з’яўляецца вызначэнне асноўных стылістычных сродкаў мастацка-выяўленчай выразнасці ў паэтычным слове Уладзіміра Пецюкевіча.

Так сталася, што аднойчы склаўся тандэм двух, безумоўна, таленавітых людзей: паэта Уладзіміра Пецюкевіча і кампазітара Дзмітрыя Даўгалёва, якія стварылі каля сотні цудоўных песень, выканаўцы якіх не аднойчы станавіліся лаўрэатамі і прызёрамі прэстыжных музычных конкурсаў: на Славянскім базары пяць разоў, ад трэцяга месца да Гран-Пры.

“...З Дзмітрыем Даўгалёвым, кампазітарам з Божай іскрай, я пазнаёміўся ў 1985 г. завочна, на мастацкай выставе. Там у размове пра культуру пачуў ад двух студэнтаў Белдзяржкансерваторыі добрыя словы пра іх аднакурсніка, таленавітага кампазітара Дзмітрыя Даўгалёва. Мяне гэта вельмі зацікавіла і я папрасіў студэнтаў паказаць яму мой верш “Поле горкіх палыноў”. Цяпер гэтую песню-рэквіем, напісаную ў 1985 г.,

ведаюць у выкананні Анатоля Ярмоленкі, кіраўніка ансамбля “Сябры”. Другая песня, больш вядомая – “Гаю мой, не кліч”, напісаная на год пазней, у выкананні Валерыя Дайнэкі стала нашай візітоўкай. З 1991 г., калі мы сустрэліся і пасябравалі, у нас трывалае творчае супрацоўніцтва. Напісаны такія песні, як “Зараніцы”, “А ты кажаш: вясна”, “Мілая спадарыня”, “Заспявай мне песню, крывічанка”, “Белая лілея”, “Балада” і інш. Дарэчы, “Балада” дапамагла Ірыне Дарафеевай на “Славянскім базары” атрымаць першае месца ў конкурсе.

З Дзмітрыем Даўгалёвым мне лёгка працаваць. Ён цікавы суразмоўца, тонка адчувае паэтычнае слова. Ягоная музыка чыстая, эмацыйная, адухоўленая, як калядная мяцеліца, нараджае ў душы самыя высокія пачуцці, светлыя перажыванні...” (Уладзімір Пецюкевіч, артыкул “Заспявай мне песню, крывічанка”, часопіс “Роднае слова” № 4 2000 г.) [2].

“...У другім аддзяленні канцэрта ў якасці прэм’еры прагучала араторыя “Зорка Палын”, напісаная сучасным беларускім кампазітарам Дзмітрыем Даўгалёвым на словы паэта Уладзімір Пецюкевіча. Араторыя прысвечана чарнобыльскай тэме. Але аўтараў твора і яго выканаўцаў хвалюе не толькі факт адной з буйнейшых тэхнагенных катастроф ХХ стагоддзя, але і чарнобыль духоўны, забруджванне чалавечай душы. Шматпланавы твор, увасоблены ў сямі частках, мае акрэсленае патэтычнае, эпічнае гучанне. У харавых, сімфанічных фрагментах, сольных спевах, выступленні чытальніка спалучаюцца і пяшчотная лірыка, і захапленне прыгажосцю роднай зямлі, і боль з яе знявечаную красу...” (Таццяна Фёдарова, артыкул “Дзве прэм’еры “Саноруса”, “Народная газета” № 133 19 чэрвеня 2002 г.) [2].

“...Удивительно красивый, певучий белорусский язык Петюкевича, не похожий на ту “мову”, что мы слышим по радио, телевидению. Это музыка и стихи, “пробивающие” сердце, как клинок. На мой взгляд это одно из самых ярких и актуальных произведений крупной формы, созданных за последнее время в республике...” (Алексей Шут, из статьи Геннадия Ануфриева “Две премьеры одной оратории”, газета “7 дней” № 44 2 ноября 2006 г.) [2].

Вершы Уладзіміра Пецюкевіча – гэта святло, душа, боль, туга, Каханне, Божы свет. Яго пагляд вельмі часта падымаецца да нябёсаў, да зор, да птушак, якія вольна лётаюць там, уверсе. Як славуцая Цётка, паэт звяртаецца да магутных арлоў (*Хачу, арлы, ляцець з вамі Над гарамі, над мурамі, Крыллем хмары рассякаці Смела ў неба заглядаці;* (“Арлы-брацці”), [3, с. 88]), просіць *Госпада даць сілы на крылах арліных узняцца, Каб несці высока сцяг Волі бястрашнай, Як некалі слаўныя прадзеда нашы* (“Малітва”), [1, с. 487].

Сімвалам Беларусі, чысціні, святасці роднай зямлі выступае ў беларускай паэзіі бусел (у народнай трактоўцы *бацян, буцан, баська*) – “святая”, “божая”, “добрая”, “найлепшая”, а таму вельмі шанаваная птушка. Метамарфоза чалавека ў птушку выступае формай кары Божай чалавека за асабісты грэх. Паводле беларускіх легендаў, тыпалагічна блізкіх да класічнага міфа пра гаршчок Пандоры, непаслухмяны чалавек заглянуў у мех з гадамі, якія і разбегліся па ўсім свеце. Бог пакараў чалавека, ператварыў яго ў бусла, да той пары, калі збярэ той у мяшок усіх гадаў да апошняга. Праз гэту птушку існуе сувязь з нябеснай сферай светабудовы [4]. “Бусел – чынік арнітакода ў беларускай традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў” [4]. У. Пецюкевіч, як і многія беларускія паэты, актыўна звяртаецца да вобраза гэтай птушкі, з замілаваннем і захапленнем апісваючы родныя краявіды і родную зямлю: *Па-над вуліцай, па-над хатамі Вольна кружацца птахі-бацяны* (“Белакрылыя вешчуны”), [1, с. 412].

“Жураўліны вырай будзіць у сэрцах паэтаў элегічныя і медытатыўныя роздумы пра бег жыцця, незваротнасць часу і вечнасць” [5, с. 47]. Не выключэнне і творчасць У. Пецюкевіча: *Не курлыкай, не курлыкай, сумны вырай жураўліны, Не гукай мяне, не клікай за таемны далягляд* [1, с. 68].

Паэт звяртаецца ў сваіх творах не толькі да арла, бусла, журавоў, але і да іншых вобразаў птушак, што заўважна адразу па назвах: “Браслаўская чайка” [1, с. 45], “Чарадзейная птушка” [1, с. 49], “Не кувай, зязюленька” [1, с. 61], “Ой, ляці, зязюленька” [1, с. 88]; “Беражанка-ластаўка” [1, с. 92], “Гусі-лебедзі” [1, с. 98], “Птушыны кірмаш” [1, с. 116] і шмат іншых. Кожны вобраз нясе ў сабе пэўную сэнсавую сімваліку і садзейнічае стварэнню разнастайнай настраёвай скіраванасці ў радку.

Праз многія творы праходзіць замілаванне, імкненне і зварот да зор, сузор’яў, зоркі Мілавіцы: *Шлях да ясных зор, шлях да месяца, Днём і ноччу мне сніцца-мроіцца* (“Белакрылыя вешчуны”), [1, с. 412]; *I наша зорка Мілавіца над намі радасна зайскрыцца* (“Не плач, каханая”), [1, с. 381]; *Пойдзем, любая, пойдзем Пад сузор’ем Каханя Да сваёй заповітай Заранкі святой* (“Пад сузор’ем Каханя”), [1, с. 368]; *Зоры нас вянчалі..* (“Зоры нас вянчалі”), [1, с. 358] і г. д.

Зварот да зор сустракаем у беларускай паэзіі у многіх паэтаў, напрыклад, у А. Грачанікава, А. Лойкі, М. Танка, А. Разанава, М. Мятліцкага і шмат іншых. У Уладзіміра Пецюкевіча зоры – суразмоўцы: *Буду з зорамі ўсю ночку размаўляці* (“Я не буду сёння дома начаваці”) [1, с. 419]. Найчасцей, канешне, зоры сімвалізуюць у паэта роздумы, звароты і разважанні аб шчаслівым Каханні, спадзяванні на асабістае шчасце: *А ці не наша нам свеціць здаля Зорка шчаслівая* (“Зорка шчаслівая”) [1, с. 399].

Неба, зоры, Сусвет здаўна прыцягвалі ўвагу людзей, а тым больш паэтаў, душы і думкі якіх імкнуцца да неба, сонца і зор, дзе магчыма адчуць свабоду духу. Вышыня – гэта чысціна, радасць, святло, там вольныя птушкі, там Бог і Анёлы. Толькі там, узіраючыся ў зорнае неба, застаючыся сам-насам перад бяскрайняй, бязмежнай прасторай, паэты шукаюць адказы на пытанні сваёй душы. Нельга не пагадзіцца з даследчыкам А. Бельскім, які сцвярджае, што “зоры – гэта ідэал красы, дасканаласці, мудрасці” [5, с. 54] і называе самым “зорным, касмічным беларускім паэтам ХХ стагоддзя Янку Купалу”: *Мой дом – прыволле звёзднай далі...* (“Мой дом”) [5, с. 52].

Касмаганічныя вобразы-сімвалы – найбольш распаўсюджаныя сімвалы ў беларускай любоўнай паэзіі. Так, напрыклад, М. Багдановіч геніяльна персаніфікуе гэты вобраз. Зорка Венера паўстае ў паэта не толькі сімвалам каханя, але і ўвасабляе ідэальнае і ўзвышанае [6, с. 34]. У. Пецюкевіч, як і славыты М. Багдановіч, адчуў геніяльную форму дасканалыга ўвасаблення ідэі неўміручасці пачуцця. Зоркі яднаюць закаханых, звязваючы іх позіркі нават на адлегласці: *Пойдзем, любая, пойдзем Пад сузор’ем Каханя Да сваёй заповітай Заранкі святой* (“Пад сузор’ем Каханя”), [1, с. 368]; *Зоры нас вянчалі* (“Зоры нас вянчалі”), [1, с. 358]; *Мілавіца, Мілавіца – Зорка Божай таямніцы, Асвятлі мне, асвятлі мне Пуцявіну да нябёс* [1, с. 426] і інш. *Зорка Божай таямніцы* выступае ў кантэксце твора аўтарскай перыфразавай. Гэты моўна-вобразны сродак іншы раз сустракаецца ў паэтычных радках: *грош зялёненькі* [1, с. 201], *матылёк начны* [1, с. 201]. Дзяўчыну герой вершаў называе *залатая іскрынка* [1, с. 226], *мая зорка Мілавіца* [1, с. 426], *кветачка весня* [1, с. 226]; *кветка роднай старонкі* [1, с. 226]; *месяц – чоўнік зорны* [1, с. 155] і г. д. “Перыфрастычная назва вельмі часта з’яўляецца вынікам індывідуальна-мастацкага бачання свету” і “перадае яскравыя эмацыянальна-экспрэсіўныя адносіны да з’явы” [7, с. 226].

“Моўны сродак мастацкай выразнасці, які ўзмацняе выразнасць, вобразнасць твора, надае паэтычнасць, мастацкую яркасць, дапамагае ўбачыць аўтарскае разуменне рэчаіснасці” – эпітэт [8, с. 3]. У дачыненні да зор мы сустракаем даволі шмат вобразных азначэнняў: *зорка шчаслівая, ясны зоры, зорнае лета, зорныя ночкі юнацкія, вечарніца-зорка, зорны міг, зорны далягляд* і інш.

Калі звярнуцца да ўвасаблення дадзенага сродку ў кантэксце паэтычных радкоў, неабходна выдзеліць найбольшую групу агульнамоўных эпітэтаў (*птушка вольная, кветачка весня, светла долечка, сонечная песня, сонечна-гарэзлівы вочы, зямля пакутная, душа балесная, родная старонка*). Радзей назіраюцца народна-паэтычныя

эпітэты тыпу *ясны дні, лебедзь ясны, слёзы горкія*. Найчасцей жа мы сустракаем эпітэты-прыдаткі, якія “на аснове пэўнай характэрнай прыметы, якую аўтар заўважае ў прадмеце ці якою надзяляе гэты прадмет у адпаведнасці з сэнсавай і ідэйнай арганізацыяй тэксту” [8, с. 8]: *музыкі-чарадзеі, суседка-вішня, крылы-вёслы, лес-баравіна, жоначка-раўнівіца, дзяўчына-мара, сіль-крыніца, дом-палац, Касенька-галубка*.

Вершы У. Пецюкевіча прасякнуты любоўю да Жанчыны, пачуцці паэта акрыляюць, акружаюць цеплынёй, заварожваюць пяшчотай і ласкай: *Акрылі мяне, Алеся, Як калісьці марай весняй – Паляцім з табой за небакрай, Шлях абновім паднябесны, Цішыню разбудзім песняй, Вернемся ў рай* (“Цішыня звінела”), [1, с. 76]. Па назвах паэтычных твораў мы можам зразумець асноўную думку песенных альбомаў: “Мілая спадарыня”, “Рака каханья”, “Для цябе адной”, “Ай ды жоначку я маю”, “Каханья лівень” і г.д. Лексічная рэпрэзентацыя вобраза жанчыны ў мове твораў У. Пецюкевіча ажыццяўляецца з дапамогай нешматлікіх жаночых асабовых намінацый, але пры шырокай варыятыўнасці ласкальных форм і азначэнняў да іх: *дзеўчына, дзеўчына-мара, дзяўчына, дзяўчынка, краса-дзеўчына, дзяўчына-капрызуля; дочка, дачушка, доня, мая крывінка; сябровачка; жоначка, лябёдка; суседка; князёўна, крывічаначка-купаліначка; жнейкі; пастушыца, царыца; маці, матуля, мамачка мая, матуленька, мацер, матухна-зямля*. Шматлікія вобразныя азначэнні паглыбляюць і ўзмацняюць уражанне і ўспрыняцце асноўнай думкі твора і самога вобраза: *харошая, жаданая, сінявокая, мілая* і інш.

Гаворачы пра мужчынскія асабовыя намінацыі, неабходна адзначыць, што ў паэтычных радках У. Пецюкевіча сустраляся такія, як *хлопча, хлопец (мой ты лебедзь ясны, любы мой, міленькі, месяц ясны, каханы), малойца, малойца-хлопчына, хлопец-сокал, сакол, гаспадар*. Радзей назіраюцца намінацыі з адмоўнай эмацыянальнай адзнакай: *няўдаліца, бабыль*.

Моцная сувязь з фальклорнымі традыцыямі праяўляецца праз шырокае выкарыстанне народна-паэтычных зваротаў тыпу *сокал (сакол) мой ясны (крылаты), мая галубка (мой голуб)* і інш.

Такім чынам, пры стварэнні мастацка-выяўленчай выразнасці ў паэтычным радку Уладзімірам Пецюкевічам таленавіта і па-майстэрску выкарыстаны пэўная сімволіка, эпітэты, перыфразы і варыятыўныя формы жаночых і мужчынскіх асабовых намінацый.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Пецюкевіч, У. Узняўся белы птах / песні, вершы, балады / У. Пецюкевіч. – Вільня, Выдавецтва Таварыства Беларускай культуры ў Літве, 2004. – 561 с.
2. Публікацыі пра Дзмітрыя Даўгалёва [Электронны ресурс]: [Режим доступа] <http://biograf.ru/publikacii-pro-dmitriya-dolgaleva.html>. – Дата доступу: 2.09.17.
3. Цётка. Выбраныя творы / Цётка; Уклад., прадмова В. Коўтун; Камент. С. Александровіча і В. Коўтун. – Мінск. : “Беларускі кнігазбор”, 2001. – 336 с.
4. Швед, І. А. “Буськова дарога”: Бусел як чынік арнітакода ў беларускай духоўнай культуры / Іна Анатолеўна Швед // Літаратура і мастацтва. – 20017. – № 12 (24 сакавіка). – С. 5.
5. Бельскі, А. І. Свет ад травы да зор : Беларуская паэзія : сістэма вобразаў прыроды, паэтыка пейзажу / Дапаможнік для настаўнікаў / А. І. Бельскі. – Мінск. : Народная асвета, 1998. – 223 с.
6. Тарасюк, Л. Пад зоркай Венерай. Лірыка каханья ў паэзіі М. Багдановіча / Л. Тарасюк. – Роднае слова. – 1997. – № 4. – С. 34.
7. Малажай, Г. М. Беларуская перыфраза (кароткі слоўнік) / Г. М. Малажай; навуковы рэдактар Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, “Вышэйшая школа”, 1974. – 159 с.
8. Гаўрош, Н. В. Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы / Н. В. Гаўрош. – Мінск. : Вышэйшая школа, 1998. – 603 с.

О. В. Белугина, С. Н. Стародубец

**“ДУХИ ЛЕСА” НА ПРИГРАНИЧНОЙ С БЕЛАРУСЬЮ
ТЕРРИТОРИИ БРЯНСКОЙ ОБЛАСТИ:
АРХЕТИПИЧЕСКИЙ ОБРАЗ
В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ**

В статье описывается мифологический персонаж, относящийся к категории «духов локусов» – «дух леса», леший, лесовик. Отмечено, что современное функционирование названного образа в устном рассказе респондентов юго-запада Брянской области РФ продуктивно. Амбивалентный персонаж имеет исключительно антропоморфный характер, внешние черты размыты, гендерная характеристика отсутствует, наиболее ярко представлена функциональная специфика образа, реализованная посредством акционального признака – «наводит блуд».

Познание мира сегодня есть синтез двух составляющих – рациональной и иррациональной. В контексте последней особая роль по-прежнему принадлежит мифологическому мышлению человека, наиболее ярко представленному в фольклоре.

Как известно, классики русской филологической науки «Ф. И. Буслаев, А. А. Потебня и А. Н. Веселовский, работая в основном на фольклорном материале, <...> осмыслили произведения эпической традиции как многоуровневые, гетерогенные образования, в которых наиболее глубокие слои связаны с надэтническими и метаисторическими мифологическими значениями («первообразами» или архетипами). Они показали, что художественный текст не ограничивается теми значениями, которые в него вкладывают автор или исполнитель, но представляет собой диалектическое единство индивидуального и всеобщего, субъективного и объективного, актуального и традиционного» [4, с. 394].

В этой связи нам представляется возможным установить архетипическую и актуальную составляющие образа «духа леса», репрезентированного в сознании современного респондента.

Хозяином леса в мифологических представлениях славянских народов является *леший*.

Появление лесных мифических существ в быличках, бывальщинах в общероссийской традиции изображается на бытовом фоне, в значительной степени определяемом ритмами крестьянского календаря. С лесом была связана и от него зависела вся жизнь охотника, рыбака, земледельца. Персонажем, к которому апеллировали участники ритуалов, к которому они обращались за покровительством, часто оказывался дух-«хозяин» лесных угодий, именуемый в народной традиции, как-то: *лес, лес праведный, лес честной, лесной, лесной дедушка, лесной дядя, лесной житель, лесной хозяин, лесовик*, но чаще всего *леший* [3, с. 249].

Специфика общероссийского наименования и бытования «духа леса» описана автором словарной дефиниции «Леший» в Энциклопедическом издании «Славянские древности» Института славяноведения РАН: «*Леший* – в мифологии вост. сл. хозяин **леса**, покровитель лесных зверей и птиц. <...> В названиях отражено место обитания, например: рус. *лесник, лесной, лесной дядя, лесовой, лешак* и др.; бел. *лясун* (гомел., могилев.), *лешук* (витеб.), *лесовик* (гомел., витеб.); укр. *лісовик* (харьк., сум., винниц., днепропетров.), *лісун, полісун* (черниг.). В других названиях подчёркивается его статус хозяина леса: *лесной хозяин, лесной царь, лесной дедушка, господин Шишкин* (карел.), *честной леса* (смолен.), *квартильный* (костром.), бел. *лясно́й царь* (могилёв.), *лисаво́й* (гомел.), укр. *лісної́ хозяїн, лісовий*. Ряд лексем, обозначающих Л., указывает на его

демоническую природу: *ворог* (рус. орл.), *дикенький мужичок* (рус. нижегород.), *дичок* (рус. астрахан.), *ёле* (рус. костром., ср. рус. ёле ‘чёрт’), *кривой вражонок* (рус.), *лесной чёрт* (рус. карел.), *некошнóй* (рус.), *страшный* (рус.), *проклятый* (рус.), *шишкó* (с.-рус.), *другая половина* (с.-рус.) и *нячистик лясовы* (бел. мин.), <...> *лісовий чорт*, *лісник шут* (укр.). Ещё одна группа названий Л. указывает на его внешний вид: рус. *волосáтик* (с.-рус.), *дóлгий дядюшка* (вят.), *красноплéший* (ярослав.), а также на основные функции и характерные действия: рус. *бáйкало* (карел.), *блуд* (калуж.), *водíло* (з.-рус.), *зыбочник* (с.-рус.), *кожедёр* (ю.-сибир.), *костолом* (ю.-сибир.), *шатун* (ярослав.)» [2, с. 104–105].

Среди собранных на территории юго-запада Брянщины мифологических рассказов, упоминания о *лешем*, лесном человеке встречаются крайне редко, мифологических рассказов об этом персонаже немного. Часто на вопрос о существовании такого мифологического персонажа как *леший* респонденты рассказывают об аномальных явлениях в лесу. Однако с представленным образом это может быть и связано, и не связано.

Один из респондентов рассказал, что есть такие места в лесу, которых сторонятся люди. С чем это связано рассказчик не дает точного ответа. Эти места угнетающе действуют на человека: начинает болеть голова, появляется беспричинное чувство страха, тревоги. Человек стремится поскорее выйти в более надежное место. Причин подобному явлению, как считают респонденты, может быть несколько: *леший* не пускает на свою заповедную тропу, предостерегая путников о возможной опасности, либо это место является аномальным, геопатогенным, так как в нем сосредоточивается большое количество негативной энергии, связанной, по утверждению опрашиваемых, с насильственной смертью людей: *«Так, потом какие ж еще у нас случаи были?! А, ну как всегда гаварят, в лесу есть такие места, как бы, ни ступала нога человека. Так вот может оно, на самом деле, есть так. Вот в ломанских лесах было одно место район, ну, как знаете, так по селам назывались места, Юзьково. Мы когда-то с мужем, лет пятнадцать тому назад, пошли по грибы. Вот сколько поселка уже не было, и через столько лет пошли по грибы, и зашли в такое место. Там, как бы, с одной стороны очень темный лес и молоденький березнячок, и столько много лисичек. Но так оттого, что так сжалось сердце, оттого, что какое-то необъяснимое такое состояние, что мы вынуждены были уйти с этого места. И совершенно там же, за поворотом, прошло и все, как бы, все нормально стало. И уже вот по-старшим людям, когда рассказываешь, они говорят, что там такое место. Вот всегда там: то ли болото, то ли эти сосны. Но такой очень темный кусок леса, что невозможно там находится. Это не первый случай того, что человек не может туда идти. [Кто-то не пускает?] Да, как кто-то не пускает. И такое впечатление, как кто-то за тобой наблюдает, такое. Сердце, как в тиски, и надо срочно, не хватает даже дыхания. И прям, так хочется убежать отсюда»* (Сазонова Ольга Кирилловна, 1964 г. р., образование среднее специальное, пгт. Климово); *«Тяжелое еще место, как бы, ну, это связано может, даже может быть, не знаю, с какими силами. Это район там, где у нас в годы войны расстреляли все село. Это вот Парасочки, граница между полем и лесом. Там такое место тоже как бы тяжелое, заходишь и такое впечатление тяжести. Туда грибники не захаживали, потому что сама атмосфера, сама всё какое-то такое, и лес какой-то: если там лес густой какой-то, темный лес, а в этом наоборот – какой-то такой мертвый, прям тоже невозможно находиться»* (Сазонова Ольга Кирилловна, 1964 г. р., образование среднее специальное, пгт. Климово).

Известны населению юго-запада Брянщины и поверья о том, что есть такие места в лесу, где человек может плутать. *Леший*, по мнению респондентов, сбивает человека в лесу с верного пути, для этого ему даже не нужно появляться перед путником. Долго может не отпускать мифологический персонаж объект своей «шутки»,

но, как правило, человеку удается выбраться из леса. Вероятно, *леший* чаще всего не хочет причинять зло путникам, он испытывает их, «развлекается от скуки»: «Ну, это было, как бы, не очень давно. К нам в Сергеевку автобус всегда, как бы, приезжает, не приезжал раньше (сейчас уже, наверно, и автобус не ходит), где-то в пять часов. Это как раз грибная пора и в наш поселок уже где-то в девять часов пришел уже мужчина в таком шоке, весь какой-то взлохмоченный. Ну, в начале думали: может какой-то типа бандюка. Уже управились, ну, могли около дворов постоять, беседовать, как любители везде в деревнях. Ну, когда он рассказал свою историю, конечно, то на бандюка тогда уже не стали думать, что он бандюк. Сам он с Новозыбкова. И пошел по грибы вот, говорит, ну, он как бы свой лес (там с какой стороны Новозыбкова, я не знаю, он зашел в лес) хорошо, как бы, все знал. Говорит потом, говорит, как-то то в одну сторону, и он тем более пошел в лес не один. Покричит, говорит, там аукнется. Он, говорит, туда пошли. Покричит – там аукнется. И так он сбился с дороги. И вот покричит, аукнется, он пойдет туда – там никого нет опять-то. Стало, говорит, темно в лесу. Ходил-ходил, думаю: «Господи, ну, заблудиться я ж не могу. Везде дороги: то на Рогов, то на Софиевку там дорог, а есть сюда на Климов». Ну, заблудиться, говорит, никак не мог. Покричит – опять аукнется. Ходил он так, проходил... <...> Он с утра пошел оказывается, где-то еще не было восьми. Он попал в лес и только в девятом часу он вышел в Сергеевку. Хотя там перекресточные, ну, как бы, дороги. Можно было куда-то выйти. Нет, его водило так по лесу такое время. Он не набрал грибов. Ну, *леший* с лесу вышел, *леший*. Такой весь по этим веткам весь такой поцарапанный, одежда даже поцарапана, ну, порванная была. И не то, что там какой-то алкаш или бомж. Нет, обыкновенный, как бы, человек. Ну, в такую попал ситуацию. Так вот тоже его так водило, тем более, такое времени. Так много времени он так проходил» (Сазонова Ольга Кирилловна, 1964 г. р., образование среднее специальное, пгт. Климово).

Ещё в одном рассказе, зафиксированном на территории Климовского района, говорится о том, что *леший* = лесовик сделал так, что женщины заблудились в лесу. «Наведение блуда» заключается в том, что люди не могли найти дорогу домой, вокруг им виделись кусты и незнакомые места. Респондент указывает способ избавления от «блуда» – нужно переобуться и немного так посидеть: «Пошла я с мамой за грибами. Набрали много. Подняли головы домой идти, а вокруг кусты лозовые, нет дороги. Мы походили вокруг, не можем найти дорогу. Мы поняли, что это лесовик на нас блуд навел за то, что грибов много мы набрали. А знали мы, что в таких случаях переобуваться надо. Переобули мы калоши с ноги на другую. Посидели немного, потом назад. Смотрим, а сидим мы на краю леса в поле. И дорога домой перед нами» (Андрянова Надежда Алексеевна, 1963 г. р., высшее педагогическое, с. Новый Ропск Климовского района).

По мнению А. Н. Афанасьева, «обувь – символ поступи, движения, переворачивая её задом наперёд заблудившийся верит, что теперь он будет двигаться не в ту сторону, куда направляет его *леший*, а в противоположную и таким образом выйдет на прямую дорогу» [1, с. 342]. (Ср.: Н. Криничная: «Вместе с тем, на наш взгляд, переодевание на другую сторону – знак перехода в противоположный потусторонний мир» [3, с. 305].)

Не терпит лес излишне шумных посетителей. В мифологических рассказах встречается упоминание о сопутствующих лесным духам силах: «резкий ветер», «внезапная темнота»: «Когда-то еще моя подруга рассказывала. Они в детстве, ну, она старше, как бы, меня, пошли компанией в лес по грибы, по ягоды – чернику. Это ж у нас места черничные в свое время когда-то были. Ну, они в лес их, наверно, может человек восемь-десять пришли в лес. Стали баловаться там, гоняться; то в прятки играть. Не ягоды брали, а дурачились, можно сказать. Светило солнце, ни с того ни

с сего, как потемнело в лесу, поднялся какой-то ветер, дети испугались, стали и моментально они все не знали, куда идти – так потемнело в лесу. И они бежали, они чуть ли не до истерики там у них было. Девочки некоторые, даже уже плакали. Они не могли дорогу найти домой, хотя знали, что они недалеко отошли. Вот поле и лес, они недалеко отошли, ну, это продолжалось, ну, может, минут сорок-час. Ну, там уже же, естественно, все испугались, не только девочки, но и мальчики – все испугались. Потом все утихло, немножко успокоились, и буквально через, ну, может, метра так, ну, десять (это самое большое), может, шесть-восемь метров где-то – тропинка идти домой. Они бежали параллельно этой тропинке и не могли найти ее. [Наверное, кого-то разозлили?] Ну, да, наверно, шума лес того, наверно, не потерпел. Вот тоже так» (Сазонова Ольга Кирилловна, 1964 г. р., образование среднее специальное, пгт. Климово).

По представлению респондентов, *лешего* можно задобрить, оставив ему сладости или что-либо съестное. Он может сделать так, что человек не сможет найти дорогу из леса, а может, наоборот, помочь заблудившемуся: *«Много рассказывают о леших, которые живут в лесу. Однажды пошла женщина в лес и заблудилась, долго она ходила по лесу, выходила на поле, опять возвращалась в лес. И так долгое время не могла найти дорогу, которая привела бы её к дому. Изрядно утомилась, села на пенёк и говорит: «Леший, перестань меня водить в разные стороны, прошу тебя. Вот угощение тебе, конфеты и булочка». Поднялась, перед ней дорога и кто-то ей шепчет: «Иди сюда». Вскоре она вышла из леса и поблагодарила лешего»* (Масленая Антонина Алексеевна, 1939 г.р., 5 кл., с. Новый Ропск Климовского района).

Как считают респонденты, *леший* может появиться перед людьми и в человеческом облике. В одном из мифологических рассказов две ссорящиеся подружки забрели на землю *лешего*. Они увидели мужичка небольшого роста, в черном сюртуке, с длинной бородой. Лесной хозяин занимался хозяйственными делами – этот факт подтверждает общероссийское представление о том, что часто у *лешего* есть свой участок земли, на котором он ведет хозяйство. Встреча с *лешим*, о которой рассказал респондент, закончилась удачно для девушек. Мифологический персонаж не стал пугать и путать молоденьких девушек, показал дорогу, дал наказ, как вести себя в лесу: *«Еще у нас такой случай был, мы ещё были тогда, как бы, детьми, а уже постарше девчата им тогда, наверно, было может за двадцать. Пошли две подружки, пошли в лес по ягоды. Что там у них произошло в этом лесу, как бы, стали они там между собой что-то спорить: то ли ругаться, ну, только двоим известно, что они там. Ну, факт того, что они не заметили, что они сбились вообще с дороги. Идут по какой-то дороге, хотя лес они (мы детьми знали лес), а они еще лучше нас знали наши леса; какой-то совершенно другой лес. Идут по дороге вообще в неведении, что в этих местах они никогда не были. Вот выходят они в лесу там на какую-то поляну, смотрят там невысокого росточка такой, ну, дедок какой-то сгребает сено, и они прям пришли в ужас. Что со всей как бы нашей округи они людей как бы знают мало-мальски, совершенно какой-то такой неказистый мужичок, и прям какой-то страх у них возник. [Как он выглядел?] Ой, такое что-то, ну, то ли сюртук какой-то черный, то ли, в общем, такое, ну, больше подходило как под старину какой-то такое. Ну, даже объяснить они не могут, как он выглядит даже такой. Единственное, что такое, как бы, из всего они запомнили, что он бородатый какой-то, такой бородатый мужик. Они ж уже, хотя было очень страшно, ну, уже, как бы, спросили дорогу. Он на них как, можно даже сказать, как зыркнул и говорит, это самое: «В лес приходят ягоды брать, а не ругаться. Вот по этой тропинке, как вы шли сюда, только идите в обратную сторону». И как они бежали без оглядки, не разбирая ничего, и, буквально, ну, сколько они там бежали уже. Может, как говорится, у страха глаза велики. И попали в тот же лес, где они были, они знают. Вот они домой прибежали, когда*

стали рассказывать, уже после этого, такие хробрцы, как бы, нашлись, что тоже как бы с молодежи, что вот, пойдёмте, покажите, куда вы ходили. Они вот пришли, вроде бы, тоже место, та же дорожка. Шли, ну, всё знакомое, тот же лес, а как они ещё выходили, там такая сосна интересная была. И чем она интересна: она отличалась от всех деревьев, ну, вообще от сосны, что находится в лесу. Так они ничего не нашли, как бы, тогда смеялись, что куда вы забрели, вы насочиняли, но они настолько, ну, это правда. И уже потом там одна бабушка говорит: «Да, – говорит, – далеко вы зашли, детки. Надо, говорит, быть поаккуратнее в лесу». Вот такой случай. Так мы в лес ходили после этого: ягоды брали и всё. И домой никуда-ничего, не ругались» (Сазонова Ольга Кирилловна, 1964 г. р., образование среднее специальное, пгт. Климово).

Лесной хозяин охраняет свои владения, следит за порядком (чтобы не ссорились в лесу, не ругались), и потому в отдельных случаях может быть недоволен тем, что «посетители» набрали много грибов, вырубил много деревьев и т.п.: «Поехали мы с мужем в лес за грибами на коне. Приехали, коня к дереву привязали. Набрала я целую корзину, принесла и на воз поставила. А муж ещё в лесу был. Смотрю, снимается с коня дуга, сама, и под дерево ставится. Потом оглобли падают. Хомут снимается. А вокруг нет никого. Тут муж пришёл и говорит: «Зачем ты коня распрягла?» А я говорю ему, что не распрягла я. Лесовик это был. Обиделся на нас, что грибов много набрали, вот и напакостил» (Луканина Александра Яковлевна, 1936 г. р., 5 кл., с. Старый Ропск Климовского района); «Под Новый год поехали мы с мужем в лесок, тут рядом у нас, за сосной. Смотрим, а там все сосны рыжие. Ну, мы развернулись и в другой сосонник поехали. Только туда заехали, конь наш сам распрягся и побежал. Остались мы с возом. Мы его вручную домой притянули. К вечеру и конь пришёл. А через несколько дней пошла смотреть, а в том леске сосны все зелёные и красивые. Это, наверно, лесовик не хотел, чтобы мы сосну забирали» (Луканина Александра Яковлевна, 1936 г. р., 5 кл., с. Старый Ропск Климовского района).

Что касается внешнего облика *лешего*, то в настоящее время такие непосредственные «наблюдения» исключительно редки, единичны: «Рассказывал один старик, что видел лешего: «Очень забавные они, лохматые, небольшого роста и очень быстро бегают» (Масленая Антонина Алексеевна, 1939 г.р., 5 кл., с. Новый Ропск Климовского района).

Итак, *леший* в сознании жителей юго-запада Брянщины представлен как хозяин леса, которого описывают как существо «небольшого роста», «с длинной бородой», «в чёрном сюртуке», «лохматое», наиболее яркое проявление его сущности – сделать так, чтобы человек заблудился, так как «леший осмысляется как первопричина блуждания по лесу» [3, с. 301]. Бытует мнение, что *леший* может указать заблудившемуся верную дорогу, может помочь в сборе грибов и ягод. *Лешего*, как и домового, можно задобрить угощениями, чтобы он не приносил вред. Из анализа рассказов респондентов видно, что последние «не испытывают страха» к *лешему*.

Следует при этом констатировать, что в настоящее время нами зафиксирован только антропоморфный образ *лешего* (хотя, как отмечает Н. Криничная, в более раннее время был достаточно продуктивен и зооморфный), внешние признаки данного мифологического персонажа носят малопродуктивный характер (по сравнению с широким спектром, описанным Я. Е. Левкиевской и Н. Криничной), фактов, фиксирующих «характерное звуковое поведение – громкий хохот, свист, стон, дикий крик, хлопанье кнутом (в.-слав.)» и др. [2, с. 105], нами не отмечено. Представление о том, что у *лешего* есть семья, также не реализовано, т.е. имеет место гендерная лакуна. Характеристика качеств названного мифологического персонажа определена его предназначением – охранять свои владения и оберегать их от вредоносного воздействия человека. Доминирующий признак, по которому респонденты устанавливают «факт» присутствия «духа леса», – «наводит блуд» (= «что-то водит»).

Как и другие мифологические персонажи, как-то: *русалка, домовой, знахари, доброхожие*, – образ лешего амбивалентен, то есть рассматривается и как положительный, и как отрицательный.

Список использованной литературы и источников

1. Афанасьев, А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов / А. Н. Афанасьев. – М., 1865–1869. – Т. 2.
2. Левкиевская, Я. Е. Леший // Славянские древности. Этнолингвистический словарь : в 5 т. ; под ред. Н. И. Толстого. – Т. 3. – М., 1995. – С. 104–109.
3. Криничная, Н. А. Леший: тотемические истоки и полисемантизм образа // Криничная Н. А. Русская мифология. Мир образов фольклора. – М.: Академический Проект: Гаудеамус, 2004. – С. 247–323.
4. Топорков, А. Л. Вклад славянских филологов XIX века в разработку теории мифа // Славянские литературы. Культура и фольклор славянских народов. XII международный съезд славистов (Краков, 1998). Доклады российской делегации. – М., «Наследие», 1998. – С. 382–395.

УДК 811.161.3'373. 23 (476.2-37 Светлагорск)

У. А. Бобрык

МЯНУШКІ СВЕТЛАГОРСКАГА РАЁНА

Аб'ектам даследавання, вынікі якога прыведзены ў артыкуле, з'явіліся мянушкі Светлагорскага раёна. Прааналізаваны матэрыял сведчыць, што мянушкі складаюць значны пласт лексікі ў гаворцы. Рашаючымі фактарамі іх ўтварэння і ўжывання з'яўляюцца народны гумар і назіральнасць камунікантаў. Мянушкі могуць служыць гістарычнаму даследаванню жыцця народа не ў меншай ступені, чым іншыя помнікі культуры і побыту, літаратуры і мовы.

Мянушкі як неафіцыйныя імёны шырока ўжываюцца ў паўсядзённым жыцці вяскоўцаў і ўяўляюць сабой аб'ёмны лексіка-семантычны пласт лексікі. Адметнасць вулічнай мянушкі ў тым, што яна, выконваючы намінацыйную функцыю, указвае на аднаго чалавека, на ўласцівыя яму спецыфічныя рысы і не толькі называе асобу, але і трапна характарызуе яе, таму большасць мянушак носяць эмацыянальна-ацэначны характар.

Даследчыкі называюць наступныя асноўныя прычыны ўзнікнення мянушак: недастатковую колькасць афіцыйных асабовых назваў у параўнанні з патрэбамі камунікантаў: “Ні адна мова (і беларуская не складае выключэння) не мае ў сваім звароце столькі асабовых імён, каб імі можна было без паўтарэння назваць усіх членаў таго ці іншага грамадскага калектыву” [1, с. 54], імкненне да дакладнай персаніфікацыі пэўнай асобы, выдзяленне яе па якой-небудзь прыкмеце з пэўнага калектыву, асяроддзя [2, с. 118].

У якасці мянушкі можа ўжывацца практычна любое слова, вядомае вяскоўцам. У асноўным гэта агульнаўжывальныя літаратурныя лексемы, хаця шырокаўжывальнымі з'яўляюцца і дыялектныя.

Сабраны намі ў час дыялекталагічных практык багаты фактычны матэрыял дазваляе вылучыць шматлікія лексіка-тэматычныя групы вясковых мянушак. Найбольш шматлікую групу складаюць найменні, што характарызуюць псіхічныя якасці асобы. У асноўнай сваёй масе яны нясуць адмоўную характарыстыку. Большасць мянушак характарызуюць вяскоўцаў паводле знешняга выгляду:

колери валасоў: Бельчык (в. Славань), *Рыжы* (в. Чкалава), *Чорны* (в. Чкалава), *Цыган*, *Цыганка* (в. Славань);

колери твару: Памідор (в. Асташкавічы), *Рабы* (в. Чкалава);

колери вачэй: Сіняглазка (р.п. Сасновы Бор).

Многія вясковыя мянушкі характарызуюць асобу паводле фізічных асаблівасцей, паталагічных адхіленняў. Такімі вулічнымі найменнямі называюць чалавека, калі яго добра ведаюць:

малы ростам: Гном (в. Узнаж), *Кілька* (в. Прудок), *Кураня* (в. Карпавічы), *Ларыска Маленькая* (в. Скалка), *Ліліпутка* (в. Казлоўка), *Метр з шапкай* (р.п. Сасновы Бор), *Мурашка* (в. Ліпнікі);

мажны: Булка (в. Прасвет), *Кабыла* (в. Узнаж), *Камаз* (в. Карпавічы), *Лашак* (в. Славань);

блізарукі, сляпы, не мае вока: Іван Касы (в. Асташкавічы), *Сашка Ачкарык* (в. Карпавічы), *Глаз* (в. Чкалава), *Кутузаў* (р.п. Сасновы Бор);

глухі: Глушак (в. Дrajня), *Цяцера* (в. Славань);

гарбаты: Горбік (в. Славань);

кульгавы: Кастыль (в. Карпавічы), *Храмы* (в. Чкалава);

з барадой: Барада (в. Асташкавічы), *Лясун* (в. Казлоўка), *Поп* (в. Чкалава);

з вялікімі вусамі: Кіса (в. Дrajня);

з вялікімі, вузкімі вачыма: Жаба (в. Дrajня), *Кітаец* (в. Славань);

з вялікім носам: Бураціна (в. Ліпнікі), *Дзюба* (в. Дrajня), *Кулік* (в. Забалацце), *Нос* (в. Казлоўка), *Шнобель* (в. Прудок);

з вялікімі губамі, жыватом, ілбом: Грышка Салапаты (в. Славань); *Буталь* (в. Карпавічы); *Цэбар* (в. Славань); *Лоб* (в. Асташкавічы);

з доўгай шыяй: Русь (в. Слабада);

з крывымі нагамі, бокам і р.д.: Раман Крываногі (в. Мікалаеўка), *Павел Кашалапы* (в. Мікалаеўка), *Іван Крывашыі* (в. Мікалаеўка), *Ігнат Крывароты* (р.п. Сасновы Бор);

без рукі, нагі ці вуха: Бязрукі (в. Чкалава), *Пальчык* (в. Селішча), *Кастыль* (в. Карпавічы);

лысы: Катоўскі (в. Дrajня), *Кучаравы* (в. Асташкавічы);

хваравіты: Гніляк (в. Узнаж), *Дохлы* (в. Загор'е);

худы: Гліст (в. Горкі), *Жэрдка* (в. Давыдаўка), *Маруся Дохлая* (в. Давыдаўка), *Друк* (в. Дrajня), *Цыркуль* (в. Селішча).

Значную падгрупу складаюць найменні, што характарызуюць асобу па рысах характару. Сюды адносяцца наступныя назвы:

бойкі: Страх (в. Асташкавічы);

гаваркі: Балабай (в. Славань), *Бурбалка* (р.п. Сасновы Бор);

гняўлівы, грозны: Патраўка (г. Парычы), *Гром* (в. Узнаж);

вучоны, разумны: Галава (в. Чкалава), *Дацэнт* (в. Славань), *Ламаносаў* (в. Казлоўка), *Магазін* (в. Давыдаўка);

дурны: Валет (в. Хутар), *Індзюк* (в. Шупейкі);

задзірысты: Драчка Ніна (р.п. Сасновы Бор), *Коршак* (в. Горкі), *Певень* (в. Загор'е), *Шыла* (в. Скалка);

злы: Аўчарка (в. Завічча), *Звер* (в. Асташкавічы), *Шэльма* (в. Дrajня);

цяжкі характар: Арэх (г. Парычы);

легкадумны: Авечка (в. Дrajня), *Вецер* (в. Асташкавічы), *Цімох Брындух* (в. Мікалаеўка);

палахлівы: Заяц (в. Завічча);

кіслы, кволы, усім незадаволены: Лірыка (в. Забалацце);

нехайны: Курыца (в. Асінаўка), *Рохля* (в. Скалка), *Хоўра* (в. Прудок);

вясёлы: Іван Шут (в. Мікалаеўка);
прыгожы: Лялька (в. Хутар), *Кукла* (в. Слабада), *Цюльпан* (в. Селішча);
упарты: Баран (в. Асташкавічы), *Камень* (в. Карпавічы), *Круты* (в. Славань);
ціхі, спакойны: Цішка (в. Завічча);
спрытны, рухавы: Быструха (г. Парычы), *Птаха* (в. Карпавічы);
сквапны: Жлоб (р.п. Сасновы Бор), *Іван Зубар* (в. Мікалаеўка), *Куркуль* (в. Асінаўка), *Плюшка* (в. Ліпнякі), *Хова* (в. Завічча), *Хапка* (в. Дrajня);
крыклівы: Петух (в. Баравікі).

Цікавымі з’яўляюцца мянушкі, што з’явіліся ў працэсе моўных зносін. Яны адлюстроўваюць спецыфічныя індывідуальныя асаблівасці гаворкі пэўных камунікантаў, указваюць на артыкуляцыйныя асаблівасці мовы, называюць словы ці выразы, якія носбіт часта ўжывае, характарызуюць гучнасць голасу:

Азон – часта ўжываў выраз “Пайдуд падыхаю азонам” (в. Карпавічы); *Анцык* – у дзяцінстве не выгаварваў слова *цыгане*, а гаварыў “Анцы ідуць” (в. Чкалава); *Доня* – часта ўжываў слова *доня* (в. Узнаж); *Іван Гуру* – хутка выгаварваў слова *гавару* і чулася *гуру* (в. Мікалаеўка); *Кваха* – замест літары *с* вымаўляў літару *к* (в. Славань); *Сяргей Скажам так* – часта ўжываў выраз *скажам так* (в. Мікалаеўка); *Васіль Доля праклятая* – часта ўжываў і сваё жыццё называў доляй праклятай (в. Мікалаеўка); *Іван Званар* – звонкі голас (в. Мікалаеўка); *Скварок* – у дзяцінстве прасіў “Хачу скварак” (в. Асташкавічы).

У аснове той ці іншай мянушкі ляжыць рэальны факт або здарэнне, якое адбылося ў жыцці таго ці іншага вяскоўца. Напрыклад:

Андрэй Каталуп – адлупцаваў шкадлівага ката (в. Мікалаеўка); *Камунісцік Саша* – дзед быў камуністам (в. Чкалава); *Кілун* – усё купляў у магазіне па кілаграму (*кіло*) (в. Карпавічы); *Люлька* – заўсёды курыў *люльку* (в. Славань); *Палявец Іван* – хацеў мець многа *поля*, зямлі (в. Карпавічы).

Намі выяўлены ў гаворках Светлагорскага раёна мянушкі, якія характарызуюць асобу паводле захапленняў, схільнасцей да якога-небудзь дзеяння: *Міхась Маэстра* – іграў на баяне (в. Мікалаеўка).

Асобныя мянушкі могуць указваць на месца жыхарства, службу: *Афганец* – служыў у Афганістане (р.п. Сасновы Бор); *Залеічанка* – з вёскі Залессе (в. Асташкавічы); *Іван Заход* – з вёскі Заходы (в. Мікалаеўка); *Мар’я Палячка* – з Польшы (в. Узнаж); *Хахол* – з Украіны (р.п. Сасновы Бор); *Чарнобылец* – з адселенай зоны (в. Славань).

Па-рознаму называюць у гаворках мужчын у залежнасці ад адносін да сямейнага становішча, шлюбу: *Вася Цэлачка* – не жанаты (в. Дrajня); *Васіль Прымак* (в. Славань); *Казанова* – той, хто любіць жанчын (р.п. Сасновы Бор); *Каціха* – незамужняя жанчына, якая мела дзяцей (в. Карпавічы).

Бытуе шэраг мянушак, што характарызуюць асобу паводле знешняга падабенства да вядомых дзеячаў: *Саша Пушкін* – вядомы рускі паэт А. С. Пушкін (р.п. Сасновы Бор); *Віцын* – Георгій Віцын, рускі акцёр (в. Асташкавічы); *Шцірліц* – герой мастацкага фільма “Сямнаццаць імгненняў вясны” (р.п. Сасновы Бор).

Некаторыя мянушкі характарызуюць чалавека па яго адносінах, перавазе да прадуктаў харчавання, страў: *Галушка*, *Пончык* – любіў галушкі, пончыкі (в. Асташкавічы); *Карась* – любіў страву з карасей (в. Узнаж); *Паронка* – любіў параную бульбу (в. Чкалава).

Сустрэкаюцца мянушкі, што ўказваюць на род заняткаў вяскоўцаў, сацыяльнае становішча: *Бондар* – вырабляў бочкі (в. Дrajня); *Купі-прадай* – індывідуальны прадпрымальнік (р.п. Сасновы Бор); *Міхась Кірпіч* – працаваў мулярам (в. Асташкавічы); *Міколка Паравоз* – працаваў машыністам (г. Светлагорск).

Прааналізаваны матэрыял сведчыць, што мянушкі складаюць значны пласт лексікі ў гаворках Светлагоршчыны. Рашаючымі фактарамі іх утварэння і ўжывання

з’яўляюцца трапны народны гумар і назіральнасць камунікантаў. Нельга не пагадзіцца з У. Юрэвічам, які слухна адзначае, “як пабагацелі б мы, каб больш даследавалі паходжанне беларускіх імён і прозвішчаў, традыцыйных мянушак, усяго народнага іменаслоўя, каб мелі, нарэшце, поўны збор антрапонімаў, носьбіты якіх жывуць на Беларусі і з’яўляюцца жывым помнікам” [3, с. 111].

Такім чынам, мянушкі могуць служыць гістарычнаму даследаванню жыцця народа не ў меншай ступені, чым іншыя помнікі культуры і побыту, літаратуры і мовы. Калі па асобных мянушках цяжка акрэсліць усю іх каштоўнасць, то, сабраныя ў вялікай колькасці, яны ілюструюць шмат рысаў побыту беларусаў.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Усціновіч А. К. Найменні асоб мужчынскага полу ў актавых запісах Гродзеншчыны і Брэстчыны XVI–XVII стст. // 3 жыцця роднага слова. – Мінск, 1968. – 179 с.

2. Беларуская антрапанімія: вучэбны дапаможнік / Г. М. Мезенка (наук. рэд.) [і інш.]. – Віцебск: УА “ВДУ імя П. М. Машэрава”, 2009. – 254 с.

3. Юрэвіч Ул. Слова жывое, роднае, гаваркое... / Ул. Юрэвіч. – Мінск: “Мастацкая літаратура”, 1998. – 282 с.

УДК 811.161.1’373.612.2

Ваньнин Сяо

ТИПЫ МЕТАФОРИЧЕСКИХ НОМИНАЦИЙ ПО ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ (КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ)

Статья посвящена проблемам изучения узуальной метафорики русского языка. Представлены результаты количественного анализа метафорических номинаций, извлеченных из русскоязычных толковых словарей рубежа XX–XXI веков. Установлено, что доминирующее положение с точки зрения лексико-грамматической (частеречной) принадлежности в метафорической системе современного русского языка занимают глагольные метафоры.

Лингвистические исследования метафоры в теоретическом и прикладном аспектах имеют давно сложившиеся традиции, однако лингвометафорология как самостоятельная отрасль языкознания, несмотря на огромное количество работ, сформировалась лишь в начале XXI в. Это было обусловлено, с одной стороны, значительным проявлением научного интереса к метафоре, связанным с осознанием ее важной роли в познании, концептуализации и репрезентации мира, стремлением к постижению сущности метафорического мышления и определению когнитивных механизмов метафоризации [1], а с другой – объективной необходимостью интеграции разных лингвистических направлений (семасиологического, ономасиологического, лингвокогнитивного, лингвокультурологического и др.), объектом которых является метафора.

“Лингвистика, в отличие от философии и логики, исследует не просто отдельные метафоры (пусть даже фундаментальные, базисные, ключевые и т. п.), а весь языковой участок метафорики, всю его систему” [2, с. 6]. Однако до настоящего времени “лишь спорадически затрагивался вопрос о месте языковой метафоры в лексико-семантической системе языка. Работы, связанные с лингвистической сущностью метафоры, обычно либо строятся на материале художественного произведения (или ряда произведений), либо объектом исследования служит та или иная часть речи, либо

языковые примеры подбираются исследователем произвольно. Глобальный лексический материал, который мог бы дать адекватное представление о месте языковой метафоры в лексической системе языка, до сих пор анализу не подвергался” [3, с. 3].

Метафорические номинации как результат узуальной метафоризации появляются в языке не хаотично, а вследствие влияния определенных объективных факторов, постепенно закрепляясь в толковых и семантических словарях. В словари входят такие метафорические номинации, которые получили широкое распространение в данной этнокультуре, отображая некоторую стереотипность образного мышления ее носителей. Изучение узуальной метафоризации на основе толковых словарей представляется актуальным, так как это способствует установлению тенденций метафоризации на конкретном этапе развития языка.

С точки зрения лексико-грамматической принадлежности метафоры традиционно подразделяются на такие основные типы: 1) субстантивные (метафоры-существительные: *азбука, арена, бабочка, комедия, марафон, осел, штамп* и др.), в составе которых выделяют особый неавтономный тип – генитивные метафоры, реализующие метафорическое значение только в синтаксической конструкции “имя существительное (стержневое слово – метафора) + имя существительное в родительном падеже (генитив)”, где зависимое слово имеет значение квалифицирующего признака (*блеск славы, град слов, море цветов, рассадник инфекции* и т. п.); 2) адективные, или атрибутивные (метафоры-прилагательные: *бедный, богатый, далекий, глубокий, жестокий, карманный, махровый* и др.); 3) глагольные (*адресовать, блеснуть, вернуть, делиться, кланяться, надуться, струиться* и др.). Выделяются также сравнительно редко фиксируемые в языке адвербиальные (наречные) метафоры (*дочиста, наружу, насквозь*) и метафоры, выраженные причастиями (*гаснувший, растаявший*) и деепричастиями (*горя, расклеившись*), которые, как правило, описываются в составе глагольных метафор, хотя в современной русской академической грамматике причастия и деепричастия рассматриваются как самостоятельные части речи.

Принято считать, что субстантивные метафоры являются наиболее распространенным типом метафор, используемым в речи. В русской грамматической традиции имена существительные давно рассматриваются как самое яркое номинативное средство, так как они имеют богатый потенциал ассоциаций, полно и последовательно отражая все реалии действительности. “Именно существительные являются универсальной и наиболее показательной лексико-грамматической категорией, обладают широкими семантическими возможностями, обозначают как конкретные, так и абстрактные понятия” [2, с. 25]. Теория метафоры чаще всего связана, что отмечается разными исследователями (Г. Н. Складарская, О. Н. Лагута, Ф. Растье и др.), с рассуждениями именно о субстантивных метафорах. “Если остановиться на морфологических категориях глагола, прилагательного и существительного, нельзя не заметить, что из шести коннекций классическая теория метафоры приемлет обычно лишь коннекцию между существительными” [4, с. 189].

Субстантивные метафоры вызывают наибольший исследовательский интерес (Е. Т. Черкасова, 1959; Н. А. Базиля, 1971; Л. Н. Рыньков, 1975; Н. Д. Арутюнова, 1979, 1985; Н. А. Туракина, 1987; Е. О. Опарина, 1990; Г. Н. Складарская, 1993; В. А. Ванин, 1995; Ю. Ю. Ушакова, 1996; В. Б. Альбрехт, 1999; Н. А. Кузьмина, 2000; Ж. А. Вардзелашвили, 2001; К. В. Колосько, 2002; О. Н. Лагута, 2003; и др.). Так, Ж. А. Вардзелашвили [5], анализируя русскую субстантивную метафорику, выделяет следующие семантические сферы: человек, предмет, физический мир (объекты природы), животные, отвлеченные понятия, ментальная активность человека. Слова, вовлеченные в метафорический процесс, распределены по тематическим группам, объединяемым под рубрикой той или иной семантической сферы, исходя из их основного, предметного значения по денотативному признаку. При выделении типов

метафорической номинации по характеру указания на действительность четко отграничены друг от друга результаты семантической транспозиции существительных: автономная метафорическая номинация, возникающая на базе одного имени (типа *дуб, кряж* – человек крепкого сложения) и неавтономная метафорическая номинация, невозможная без опоры на другое имя (типа *герой дня, золото волос*), т. е. генитивные метафоры. В данной монографии описаны синонимические и антонимические отношения метафорических номинаций, подробно рассмотрены наиболее частотные синонимические ряды (например, синонимические ряды метафор, относящиеся к характеристике человека с точки зрения его разных признаков и свойств). В монографии О. Н. Лагуты [2] разработана детальная тематическая классификация субстантивных метафор, относящихся к неживому миру, которые распределены по трем основным семантическим сферам: артефакты; абстракции (языковые метафоры с гиперсемами “пространство”, “свойство”, “состояние”, “чувство” и т. п.); природа. В качестве основных параметров классификации выдвинуты мотивирующий перенос наименования признак (или сочетание признаков) и направление метафоризации, характерные для узуальной русской субстантивной метафоризации.

Глагольные метафоры стали предметом специальных лингвистических исследований относительно недавно (Н. Б. Лаврентьева, 1982; Н. С. Болотнова, 1985; Н. А. Кожевникова, 1986; В. О. Перминов, 1987; Х. Акиль Яхья, 1992; Б. Тошович, 1998; С. Б. Козинец, 2000; Р. И. Розина, 2003; И. Д. Гажева, 1998, 2002, 2015). “В соответствии с господствовавшей в лингвистике структурно-таксономической идеологией лексическое значение слова трактовалось как иерархически упорядоченный набор сем – представить же глагольное значение в виде такой иерархии во многих случаях достаточно сложно” [6, с. 51]. Предпринимались попытки классифицирования глагольных метафор на разном материале, рассматривались различные семантические (тематические) группы глагольных метафор – “звучание”, “говорение”, “деятельность”, описывалась специфика индивидуально-авторских глагольных метафор. В глагольной метафоре, по мнению исследователей, семантические связи между исходным и производным значениями представляют собой сложную многоаспектную структуру, в которой находят отражение специфические особенности семантики глагола как части речи и предиката, представляющего собой ядро пропозиции. Как отмечают некоторые ученые (И. Д. Гажева, Б. Тошович и др.), главная роль при образовании глагольной метафоры принадлежит субъекту, т. е. глагольная метафоризация представляет собой осуществляемое посредством глагольной предикации референтное смещение на именах субъектов.

Адъективные метафоры исследовались, по сравнению с субстантивными и глагольными, крайне редко (Е. А. Некрасова, 1975; М. В. Варламов, 1995; А. Х. Мерзлякова, 2001; и др.). Имя прилагательное является средством передачи отношения человека к объектам окружающей действительности. Приписывая предметам окружающего мира те или иные объективно присущие им свойства, человек демонстрирует свои ощущения, оценку и т. п. За выбором грамматической формы адъективной лексемы стоит представление человека о нормативном статусе и позитивном сценарии событий. Прилагательное способно обозначить признаки, присущие объекту имманентно, а также отношение человека к признакам предмета, т. е. те свойства, которые относятся к реалиям в зависимости от точки зрения на них субъекта восприятия. Своей семантикой, звуковой формой имена прилагательные вызывают у воспринимающего субъекта определенные ассоциации, уточняют и углубляют характеристику объектов действительности. Были предприняты попытки классифицирования адъективных метафор, описаны их типологические особенности в сопоставлении с глагольными и субстантивными метафорами.

В данной работе кратко изложены результаты количественного анализа корпуса метафорических номинаций, извлеченных из толковых словарей рубежа XX–XXI веков:

«Толкового словаря русского языка» С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой [7], «Большого толкового словаря русского языка» под ред. С. А. Кузнецова [8] и «Нового словаря русского языка. Толково-словообразовательного» Т. Ф. Ефремовой [9] (их электронных вариантов). Выбор данных словарей для анализа обусловлен тем, что они в достаточной мере отражают лексический состав русского языка на современном этапе его развития. Репрезентативная выборка метафорических номинаций была осуществлена на базе словаря С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой (собрано более 2 500 метафор); сверка полученных данных проводилась на основе словарей Т. Ф. Ефремовой и С. А. Кузнецова. Целью проведенного анализа было установление количественных характеристик метафорических номинаций по их лексико-грамматической принадлежности.

В процессе количественного (квантитативного) анализа метафорических номинаций, зафиксированных в толковых словарях русского языка рубежа XX–XXI веков, по их лексико-грамматической (частеречной) отнесенности было установлено, что:

1) субстантивные метафоры (*аврал, атмосфера, блеск, волна, грызня, заря, искра, медведь, море, передышка* и др.) составляют 37,9 % от общего числа метафорических номинаций;

2) адъективные (*академический, бедный, близорукий, болезненный, вчерашний, глубокий, деревянный, розовый, расплывчатый, стержневой* и др.) – 17,1 %;

3) глагольные (*всплыть, гаснуть, гореть, заклевать, литься, расклеиться, растаять, струиться, течь, щебетать* и др.) – 44,2 %;

4) адвербиальные (*верхом, вдребезги, вслепую, дочиста, наружу, насквозь, самотеком* и др.) – 0,8 %.

Результаты количественного анализа показали, что в современном русском языке доминируют глагольные метафоры; субстантивные метафоры занимают второе место, адъективные – третье, адвербиальные, соответственно, последнее (их крайне мало, менее 1 %). Полученные данные противоречат общепринятому мнению, что ведущее положение в русской метафорике принадлежит субстантивным метафорам. Данный факт объясняется, на наш взгляд, особенностями глагольного словообразования (префиксация, постфиксация, циркумфиксация), вследствие чего в языке появляются однокоренные глаголы в прямых значениях, на базе которых происходит метафоризация: например, *лить, литься, влить, влиться, разлиться, излить; плыть, вплыть, выплыть; привить, привиться; распалить, распалиться; гореть, разгореться* и т. п.

Таким образом, в зависимости от лексико-грамматической принадлежности метафорические номинации русского языка традиционно подразделяются на такие типы, как субстантивные, адъективные, глагольные и адвербиальные. С формальной точки зрения они характеризуются теми же свойствами, что и соответствующие части речи, в содержательном плане они приобретают новые семантические признаки, претерпевая в процессе метафоризации глубинные смысловые изменения. Результаты количественного анализа метафорических номинаций, извлеченных из русскоязычных толковых словарей рубежа XX–XXI веков, позволяют констатировать, что по параметру частеречной отнесенности доминирующее положение в метафорической системе современного русского языка занимают глагольные метафоры, что не соответствует распространенному мнению о преобладании субстантивных метафорических номинаций.

Список использованной литературы и источников

1. Кравцова, Ю. В. Методологические основания лингвометафорологии / Ю. В. Кравцова // Система і структура східнослов'янських мов: зб. наук. праць. – Вип. 9. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. – С. 68–76.

2. Лагута, О. Н. Метафорология: теоретические аспекты. Ч. 2. Лингвометафорология: основные подходы / О. Н. Лагута. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 2003. – 208 с.

3. Складарская, Г. Н. Метафора в системе языка / Г. Н. Складарская. – СПб.: Наука, 1993. – 256 с.
4. Растье, Ф. Интерпретирующая семантика / Ф. Растье. – Н. Новгород: Деком, 2001. – 218 с.
5. Вардзелашвили, Ж. А. Метафорические номинации в русском языке / Ж. А. Вардзелашвили. – Тбилиси: Изд-во ТГПУ им. С.-С. Орбелиани, 2001. – 234 с.
6. Гажева, И. Д. Глагольная метафора как средство реализации символистской концепции «Мир как текст» / И. Д. Гажева // Русская филология: Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды. – 2015. – № 1 (54). – С. 51–57.
7. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
8. Большой толковый словарь русского языка / под ред. С. А. Кузнецова. – СПб.: Норинт, 2000. – 1536 с.
9. Ефремова, Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный : в 2 т. / Т. Ф. Ефремова. – М.: Дрофа; Русский язык, 2000. – 1233 с.

УДК 811.161.3'373:398.3(476.2-37Рагачоў)

А. М. Воінава

НАЙМЕННІ НАРОДНЫХ СВЯТ У ГАВОРКАХ РАГАЧОЎСКАРА РАЁНА ГОМЕЛЬСКОЙ ВОБЛАСЦІ

У артыкуле разглядаюцца найменні традыцыйных народных свят і прысвяткаў, зафіксаваныя на тэрыторыі Рагачоўскага раёна. Праведзена іх падрабязная лексіка-тэматычная класіфікацыя, даюцца шляхі пранікнення іх у беларускую мову, вызначаны тыпы структурнай матывацыі. Адзначаецца, што абрадавая лексіка з'яўляецца неад'емнай часткай духоўнай культуры беларусаў.

Этналінгвістычныя даследаванні разглядаюць мову праз прызму традыцыйнай народнай духоўнай культуры. У аснову ўказанага падыходу пакладзена формула “мова + культура”. Уласцівасць мовы адлюстроўваць адметнасць культуры яе носбітаў абумоўлена кумулятыўнай функцыяй, якая заключаецца ў назапашванні і захаванні традыцый, гістарычных здабыткаў, нацыянальнай свядомасці народа. Мову ў яе кумулятыўнай функцыі даследчыкі разглядаюць як механізм, што спрыяе кадзіраванню і трансляцыі культуры.

У кантэксце ўзаемазвязанага вывучэння мовы і культуры беларускага народа аб'ектам увагі становяцца культурна афарбаваныя моўныя адзінкі, якія з'яўляюцца прадуктамі кумулятыўнай функцыі мовы і тым ці іншым элементам сваёй семантыкі або структуры адлюстроўваюць сувязь мовы і культуры, у якой дастаткова дакладна адлюстраваны дыялектныя рысы і многія асаблівасці беларускай гаворкі. У мове захоўваецца самая разнастайныя па часе ўзнікнення і функцыянавання лексічныя адзінкі. Цікавай у гэтым плане з'яўляецца абрадавая лексіка, якая звязана са зменамі ў жыцці прыроды і імкненнем чалавека ўздзейнічаць у сваіх інтарэсах на з'явы прыроды, прымусяць працаваць на сваю карысць. Каляндарныя святы беларусаў падпарадкаваны гадавому земляробчаму і жывёлагадоўчаму цыклам і выразна падзяляюцца на восеньскія, зімовыя, веснавыя і летнія.

Лексіку каляндарнага абрадавага цыкла можна прадставіць у наступным выглядзе:

1 Назвы абрадаў і свят. *Найменні зімовых свят*. Першыя святы ў новым годзе звязаны з адзначэннем новага года і зімовымі святкамі. Зімовыя святкі пачыналіся пасля поснай куцці і заканчваліся на Вадохрышча. Каляды былі пачаткам язычніцкага

святкавання ў гонар зімовага сонцавароту і каляднага мясаеду пасля шасцітыднёвага Піліпаўскага посту [1, с. 163].

Новы год – свята, якое адзначаецца ў ноч з 31 снежня на 1 студзеня. Адметнае комплексам каляднай абраднасці, варажбой, накіраванымі на прадугадванне будучага ў новым годзе; надзяляецца магічнай сілай, якая прыносіць паляпшэнне дабрабыту, шчасце ў сям’ю. Галоўным атрыбутам свята з’яўляецца ёлка як сімвал урадлівасці, жыцця, здароўя: *Напярэдадні Новага года адзначалі багатую куццю. Стоўпня.*

Каляды, вечара святыя, божае нараджэнне – зімовае свята народнага календара, якое адзначаецца 7 студзеня: *На Каляды гадалі. Хадзілі плот абдымаць. Беліцк; Перыяд каляд называюць вечара святыя. Ліскі; Каляды яшчэ называлі “Божае нараджэнне”. Амельна. Каляды лічыліся пачаткам язычніцкага святкавання з прычыны павелічэння дня, якія ў сувязі з прыняццем хрысціянства супалі з нараджэннем Хрыстовым па новаму стылю. Свята адметнае багатым комплексам абраднасці, варажбой.*

Раждзяство, Рождество – свята нараджэння Хрыста, 7 студзеня: *Каляды праходзілі ад Рождества і да 21 студня (провады каляд). Гадзілавічы; Раніцай на 7 январа адзначалі Каляды. Амельна. Па старому стылю беларусы захавалі і святкаванне Старага новага года – з 13 на 14 студзеня: Стары новы год празнуют 14 январа. Рагачоў.*

Апошнім зімовым святам было *Крышчэнне, Хрысчэнне, Хрышчэнне* – рэлігійнае свята, якое адзначаецца 19 студзеня: *У нас называюць Хрысчэнням. Эта ікраз на трэцю каццю гуляюць. У емы дзень нашага збавіцеля Ісуса Хрыста хрысцілі. Доўск; На Крышчэнне перад уходам у кожную хату пісалі нявялічкія хрэцікі. У хляве таксама пісалі крэсты, калі карова балела, то іх пісалі на трэцім бервяне, ад фундамента. Побалава; На Хрышчэнне пяклі крэцікі, дзверы апісвалі, ваду хадзілі свяцілі, а потым хаты, сараі, самі пілі. Іншыя гавораць, што на Хрышчэнне хрест на дзвярах не рысуюць. Глінск.*

Зімовыя абрады, якія ажыццяўляюцца ў снежні і студзені, даследчыкі звычайна звязваюць з сонцастаяннем [2, с. 389].

Назвы веснавых абрадаў і свят. Першае веснавое свята пачынаецца 15 лютага, калі адзначаецца *Стрэчанне* – дзень сустрэчы зімы з летам: *Стрэчанне – бо гаварылі “зіма з вясной” сустракаюцца. Глінск. Падчас святкавання выконваліся стрэчаньскія песні, у якіх вітаўся надыход вясны.*

Свята яшчэ мела назву *Грамніцы*: *Было яно 15 феўраля, называлі яго “Грамніцы”. Мне мама расказвала, што ў дзень еты сустракаліся Сімяон і Хрыстос. Старая Алешня Назва звязваецца з імем старажытнага язычніцкага бога маланкі Грамаўніка. Агонь, запалены маланкай, называўся жывым і меў цудадзейную сілу аховы людзей і жывёл ад злых сіл.*

Восьмы тыдзень перад Вялікаднем называўся *Масленіца*. Гэта былі афіцыйныя провады зімы: *Масленіца была ў апошняе васкрысення перад пастом. Гадзілавічы. На Масленіцу елі шмат бліноў – сімвал сонца, спальвалі чучала – выяву зімы, вадзілі першыя веснавыя карагоды.*

Свята працягвалася тыдзень, які так і называўся *Масленічны тыдзень: Масленічны тыдзень пачынаецца з панядзелка, а заканчваецца нядзелай. Гэты тыдзень праводзіцца вельмі шумна. Рагачоў. Заканчваўся Масленічны тыдзень масленымі запускамі – так называлася нядзеля на масленым тыдні, пярэдадзень Вялікага посту: На масленые запускі весну клікаюць. Рагачоў.*

Адметнае абрадавым комплексам заклікання вясны, памінання продкаў і любоўнай варажбой вылучалася свята *Соракі, Сарокі*, якое адзначалася дваццаць другога сакавіка, у дзень веснавага раўнадзенства. Гэта дзень надыходу вясны, прылёту птушак: *Вясну гукалі на соракі – 22 сакавіка. Пеклі соракі з мукі, месілі, калыхаліся. Янкаў Лог; Празнік еты так называўся, таму што счыталі, што на Соракі прылятае*

сорак выраяў піччак розных. Гарадзец; На Сарокі ў нашым сяле пяклі балабушак. Побалава.

Вялікім рэлігійным святам з'яўляецца *Блажавешчанне*, якое адзначаецца 7 красавіка; свята надыходу вясны: *Да Блажавешчання нельзя капаць зямлю, убіваць кол (гарадзіць) у зямлю, бо зямля – “маці” можа ўгневацца і будзе засуха.* Гадзілавічы.

Найвялікшым каляндарным святам лічыўся *Вялікдзень, Паска*: хрысціянскае свята, якое не мае строгай каляндарнай прымеркаванасці і адзначаецца (у залежнасці ад месячнага календара) у перыяд з 4 красавіка да 8 мая; веснавое свята надыходу палявых работ: *На Паску гуляюць з яйкамі ў біткі. Стоўпня; Вялікдзень у нас называюць Паска.* Гадзілавічы. З велікоднага тыдня пачыналіся веснавыя гульні і карагоды, дні ўшанавання продкаў, качанне і біццё яек, “ваджэнне і пахаванне стралы” [1, с. 66].

Вербная нядзеля – народнае свята, якое адзначаецца за тыдзень да Вялікадня і звязваецца з культам зеляніны, надыходам вясны і распусканнем першага дрэва – вярбы, якой надаюцца аберагальныя ўласцівасці: *У Вербную недзелю вербы свецяць.* Гадзілавічы. На вербным тыдні некаторыя дні мела спецыяльныя найменні: *мяртвы дзень: На Мяртвы дзень ходзяць на могілкі, у чацвер, вось. Пасха ў нядзелю, а мы ходзім у чацвер. Ціхінічы; чысты чацверг: Ад чыстага чацверга шэсць нядзель нічога не рабілі. Амельна.*

Вялікаднем мёртвых называюць *Радуніцу: На Радуніцу ўбіраем магілкі, ложым яйца На магілках не кушаем: па Божаму Закону нільзя, ні паложэна. Рагачоў; На Радуніцу хадзілі на могілкі. Па могілцы яечка каталі тры разы крэсцікам, лажылі яго цэлым, паску пасвяцоную лажылі, кветкі ставілі, паміналі памерлых.* Шчыбрын.

Юр'я, Юры, Юрай – старажытнае свята народнага календара, якое адзначаецца шостага мая: *Юр'ем з'яўляецца Бог сярод людзей, які адмыкае зямлю пасля зімы і пускае расу на зямлю, каб яна набірала моц і дала рост усяму жывому. Сутнасць гэтага свята вызначаецца чыста гаспадарчымі патрэбамі. Шчыбрын; Юры ахоўвае ў полі стада, каласістыя палі ад розных ад розных прыродных стыхій. На Юр'я выганяюць жывёлу ў поле, праведваюць пасеяныя палі. Моляцца багам, каб быў багаты ўраджай. Стоўпня; У маі (6) адзін Юрай – гэта голад, у дзекабры (9) – крэпкі мароз. Вішчын.*

Назвы летніх абрадаў і свят. Першым важным летнім святам лічылася Троіца, якая была найвышэйшай кропкай росквіту прыроды, “калі яна ў самай моцнай зялёнай магічнай сіле сваімі гаючымі лекамі ўздывае чалавека да радаснага, аптымістычнага светаўспрымання” [1, с. 100]. У свяце выразна прасочваецца культ раслін, некаторыя ж даследчыкі ў ім бачаць змяшэнне двух культаў – раслін і кulta нябожчыкаў, якія загінулі раней вызначанага тэрміна [2, с. 394]. На тэрыторыі Рагачоўскага раёна зафіксаваны наступныя найменні для свята: *Сёмуха*, бо адзначалася на сёмым тыдні пасля Вялікадня: *Сёмуха – развітанне з вясной. Беліцк; Цераз сем недзель после Паскі Сёмуха. Вішчын; Тройца, троіцын дзень: Тройцу святкавалі на семай нядзеле ад Пасхі. Рагачоў; гранная нядзеля: У вёсцы іншая назва – Граная нядзеля. Вуглы.*

Намінацыя Троіца звязана з хрысціянскай Троіцай – Бог-Бацька, Бог-Сын, Бог-Дух Святы. У агульначалавечым вымярэнні – гэта космас, атмасфера і зямля, у чалавечым – галава, тулава, ногі, у традыцыйнай культуры – мінулае, сучаснае, будучае [1, с.100]. Магічная лічба тры пранізвае многія традыцыйныя свята. Яе можна знайсці і ў асноўных святах беларускага народа: Каляда (абуджэнне прыроды) – Вялікдзень (найвышэйшы росквіт) – Дзяды (увяданне): *Троіцын дзен празнавалі ў пяцідзесяты дзень послі Пасхі. Перад тым паміналі ўсопшых у цэркву. Кашара. Лічылася, што ў суботу на Сёмуху на Духаў дзень нябожчыкі магілі выйсці на свет і паўплываць на жыццё жывых, паглядзець, як нашчадкі захоўваюць традыцыю* [1, с. 100]. Таму перад гэтым днём, у пятніцу, прыбіралі могілкі, на вячэру запрашаліся памерлыя – спраўляліся *Траецкія дзеды: Святкавалі гэта свята тры дні: першы дзень*

называлі Траецкія дзяды. Амельна. Абавязковым элементам правядзення свята Троіцы было пляценне вяноў з галінак бярозы, якая лічылася сімвалам дзявоцкасі. Яшчэ адзін рытуал – кумаўство ‘абрад устанаўлення прыязных адносін паміж дзяўчатамі – дзяўчаты цалаваліся пад аркай звязаных уверсе бярозак, пасля чаго павінны былі сябраваць увесь год’: *Выбіралі маладое дзерава бярозы, якая стаяла на палянке. Канцы галлём спляталі адну з другой, каб палучаліся вянкi, і дзеўкі цалаваліся цераз вянок з бярозы, счыталіся потым кумаўямi, неразлучнымi падругамi на ўсю жыццзнь ці толькі на еты празнік. Пад етай бярозай расцілалі скаццерку. На скаццерцы раскладалі частункі, гулялі празнік. Сваё кумаўство дзеўкі пацвяржалі песняй.* Кашара.

Вялікім святам, якое ў найбольшай ступені захавала язычніцкую сутнасць, было *Купалле, Купала: Купалле адзначалася сёмага ліпеня. Прысвячалася агню, вадзе. Гэта празнік лета краснага.* Гарадзец; *На Купала тожа пераносілі свечку.* Хатоўня. Свята прымяркоўвалася да летняга сонцастаяння, прысвячалася Сонцу і адзначалася з 6 на 7 ліпеня. “Лічылася, што ў гэты час каляндарная вяршыня росквіту прыроды ... вызывала і самую актыўную дзейнасць варожых чалавеку прыродных сіл: ведзьмаў, чараўнікоў, гадаў, сурокаў” [1, с.100]: *Лічылася, што ў купальскую ноч адбываецца нават і разгул нячыстай сілы. Трэба было выконваць цэлы шэраг засцярог.* Кашара. Адрознівальнай рысай правядзення свята было раскладанне вогнішча, на якім палілі старыя рэчы, сухое ламачча, якое засталася ад Троіцы. Усю ноч маладыя людзі гулялі ля купальскага агню, скакалі праз вогнішча: *Счыталася, што калі прыгнеш, то агонь ачысця ад хвароб і няшчасцяў, зберажэ ад нячысцікаў розных.* (Гарадзец), каб ачысціцца і засцерагчыся ад злых сіл.

Травы, сабраныя ў час найвышэйшага росквіту прыроды, лічыліся цудадзейнымі: *Да ўсходу сонца збіралі лекавыя травы.* Хатоўня. У ноч на Івана Купалу шукалі папараць-кветку, якая прыносіла шчасце: *У Купальскую ноч у лесе шукалі папараць-кветку.* Гарадзец.

Мяжой паміж летам і восенню было свята *Ілля*, якое адзначалася 2 жніўня. Свята было адметнае дажджамі і навальніцамі, якія пачыналіся пасля ліпеньскай спёкі: *Ілля лета канчае.* Вялікія Стралкі.

Назвы восеньскіх абрадаў і свят. *Багаслоў* – земляробчае свята народнага календара, якое адзначаецца 9 кастрычніка: дзень, да якога заканчваюцца ўсе работы ў полі: *Ад Багаслова на полі не робім.* Рагачоў; *Галавасек* – свята, якое адзначаецца 11 верасня і звязваецца з усталяваннем за ім бытавых прыкмет і павер’яў. У гэты дзень забараняецца рэзаць, сячы і есці круглае: *У Галавасек не бяруць нож у рукі.* Рагачоў; *Міхайла* – свята, якое адзначаецца 21 лістапада і звязваецца з метэаралагічнымі назіраннямі: *Міхайла ўсіх з поля гоніць.* Вялікія Стралкі.

Вялікім святам былі *Пакроў* – свята, якое паказвала на пераход ад лета і зімы і адзначалася 14 кастрычніка; свята заканчэння палявых работ і вельмі цесна звязанае з хрысціянскім уплывам: *Да Пакрову заканчвалі ўсе палявыя работы. Убіралі ўраджай, сеялі азімыя.* *На Пакроў павінен быў снег выпасці, пакрыць зямельку.* Доўск.

Свята прыпадала на час Вялікай Вясельніцы, калі маладую пакрывалі накідкай. У гэтыя дні рыхтаваліся да зімы, не пускалі жывёлу ў поле, хатняя праца спалучалася з песнямі, гульнямі. Асаблівая ўвага надавалася варажбе на вясельную тэму [1, с.148].

Здзіжжанне – хрысціянскае свята народнага календара. Адзначаецца 27 верасня; апошняе цёплае свята, калі заканчваюцца работы на полі, дзень адлёту птушак у вырай. *Усё з поля здзігалася, не хадзілі ў лес, баяліся, што змеі сабіраюцца ў клубок.* Глінск.

Найменні прысвяткаў: *Улас, каровячы Ўлас* – прысвятка народнага календара, які адзначаецца 24 лютага: свята жывёлы. *На Уласа нічога не рабілі.* Гадзілавічы; *Каровячы Ўлас на масленічнай недзелі.* Вялікія Стралкі; *Сава: На Саву мы хавалі пчол.* Хатоўня; *Аляксеі* – прысвятка народнага календара, які адзначаецца 30 сакавіка; дзень рыбака і пчаляра. *Прыдзе Аляксеі – будзе цёпла.* Рагачоў; *Мікола, Мікольшчына* – свята,

якое адзначаецца 22 мая; свята пастухоў і конюхаў. У нас у дзярэўні заўсягды святкавалі Міколу і дзень еты называлі іншэ Мікольшчына. Доўск.

Жаночым святам лічылася *Варвара* – прысвятак народнага календара, які адзначаецца 17 снежня. Пасля яго пачынае прыбываць дзень: *На Варвару дзень большае*. Гарадзец. Адметнымі метэаралагічнымі назіраннямі, варажбой вызначаўся дзень пачатку зімы, які меў назву *Кацярыны* і адзначаўся 7 снежня: *Колісь на Кацярыны дзяўчаты варажылі*. Амельна.

Дзень памінаання святога Васілія, які быў міласэрным епіскапам да нямоглых, адзначаўся 14 студзеня, супадаючы па даце са Старым новым годам і меў назву *Васіллі*: *У гэты святочны вечар гучаць рознага матыву песні. Ой, у ляску, у ляску На жоўтым пяску, Святы вечар, святое Васіллі! Стоўпня*.

Святам маку і мёду лічыўся *Макавей, Спас, Макаўка, Мядовы Спас: Быў Спас мядовы, яблачны, макаўе (эта тожэ мак свяцілі)*. Мадора; *Быў і трэці спас. На гэта свята хадзілі ў царкву, свяцілі зерне, яблыкі і мёд*. Старая Алешня.

Найменні ўдзельнікаў абрадаў. Пры святкаванні Вялікадня абавязковым быў удзел *валачобнікаў* – тых, хто выконвае традыцыйны абрад абходу двароў з велічальна-віншавальнымі песнямі на Вялікдзень: *На Паску ў царкву хадзілі свяціць яйкі, хлеб, скаромну. Валачобнікі ў нас разы тры хадзілі*. Янкаў Лог. *Звязданос* – чалавек, які нёс звязду у час калядавання: *Звязданос звязду насіў, прыгожая была, 12-канечная бо 12 апосталоў было, напрыбіраем яе лентамі ды нітачкамі*. Старая Алешня; *калядоўшчык* – удзельнік каляднага абраду: *Калядоўшчыкі ходзяць па хатах разам з казою. Рагачоў; шчадруха* – жанчына, якая шчадруе. *Шчадрухі ходзяць шчадраваць. Рагачоў; русалка: На Тройцу вадзілі “русалку” – адну самую прыгожую і статную дзяўчыну. Упрыгожвалі яе кветкамі. Зарэчча; плясуння: На это свята (Тройцы) дзяўчаты выбіраюць адну з падруг і нараджают яе “плясунней*. Збароў.

Найменні асобных элементаў абрадаў і свят: *шчодрыкі* – элемент каляднага свята: хаджэнне па дамах з песнямі, каб атрымаць гасцінцы: *На каляды у нас шчодрыкі называюцца*. Вялікія Стралкі; *веснянка* – веснавая песня, у якой заклікаецца надыход вясны: *25 сакавіка, на Благавешчанне, моладзь збіралася на ўзгорках за сялом і спявалі песні, так званыя вяснянкі*. Стоўпня; *валачэнне* – традыцыйны абрад абходу двароў з велічальна-віншавальнымі песнямі на Вялікдзень: *На валачэнне гатуй пячэнне*. Збароў; *варажыць, гадаці* – прадказваць будучае: *Дзеўкі гадаці любілі. Ідзеш ад падруг дахаты, дай пагадаю на плоці. Ідзеш і плаціны лічыш: бедны, багаты, хітры, праставаты, прыгожы, непрыгожы, харошы, нехарошы. На якую скончыцца – с такім і будзеш*. Гадзічава Раг.

Месцам варажбы звычайна з’яўлялася перакрываванне дарог, лазня, хлеў, печ і парог хаты. Вельмі часта пры гаданні выкарыстоўваюць розныя ўпрыгожанні і прадметы адзення, ручнікі, пярсцёнкі [2, с. 403].

Касцёр купалаўскі раскладаецца ў купальскую ноч і валодае вялікай ачышчальнай сілай: *Касцёр купалаўскі ладзілі на пустым месцы, абычна каля рэчкі, каб разгуляцца была гдзе*. Ліскі. Спецыяльную назву мела і ноч перад Купаллем: *Купальская ноч: У купальскую ноч хлопцы разбіралі масткі, загароджвалі дарогі*. Кашара.

Народныя свята і абрады з’яўляюцца праяўленнем традыцыйнай культуры беларусаў, таму ў генетычных адносінах амаль усе яны належаць да агульнаславянскага лексічнага фонду. Гэта такія лексемы, як *вада, баба, дзед, Ражаство, Крашчэнне, Вадохрышча, Святкі, каза, звезда, шчадроўка, варажыць, кола* і інш. Большасць найменняў, звязаных з даследаванай тэматыкай, з’яўляюцца матываванымі. Матываванасць слова – гэта суаднесенасць вытворнага слова з тым, ад якога яно ўтворана, пры якой сэнс і структура першага слова могуць быць растлумачаны шляхам звароту да сэнсу слова, ад якога ўтворана. Словы з матываваным лексічным значэннем, маюць “унутраную” форму. Унутраная форма слова – семантычная і структурная

суаднесенасць складаючых слова марфем з іншымі марфемамі дадзенай мовы; прыкмета, пакладзеная ў аснову намінацыі пры ўтварэнні новага лексічнага значэння слова [5, с. 248]. Даследчыкі па фармальным крытэры вылучаюць фанетычную, марфалагічную, семантычную і марфалага-семантычную разнавіднасці матываванасці. Фанетычная матываванасць рэалізуе выяўленчыя або ацэначныя патэнцыі таго, хто абазначае прадмет ці з'яву. Астатнія віды матываванасці зводзяцца да асноўнага – семантычнай матываванасці, якая можа быць ці не можа быць выражана марфалагічна [6, с. 24].

У аснове канцэпцыі матываванасці моўнага знака ляжыць ўяўленне пра безумоўны прыярытэт свядомага над бессвядомым у маўленчай і моватворчай дзейнасці. У. У. Лявіцкі адзначае, што матываванае слова аказваецца больш жыццяздольным, чым нематываванае. Слова, матываванае фанетычна і семантычна з'яўляецца больш устойлівым, чым слова, матываванае толькі адным са спосабаў. Пры гэтым, пры суадносінах нематываванага і нематываванага слова другое часта выпяняе першае [6, с. 24].

Самым пашыраным тыпам матывацыі найменняў, звязаных з народнымі святамі, з'яўляецца намінацыя паводле працэсуальнай прыкметы. Лексічным матыватарам такіх найменняў з'яўляюцца назвы разнастайнага дзеяння. Вялікая колькасць зафіксаваных з'яўляюцца суфіксальнымі ўтварэннямі:

- ад *дзеясловаў* – для абазначэння працэсуальнай прыкметы:

пры дапамозе суфіксаў -к-: *біткі, святкі*; -нн-: *абсяванне, Крашчэнне, здвіжанне, Стрэчанне, кумленне*; -б-: *варажба*, -ств-: *Ражаство, кумаўство*;

- для абазначэння асобы: *валачобнік, шчадроўнік, шчадроўшчык, шчадруха*;

- ад *назоўнікаў* – апісваемыя намінацыі адзінкі ўтвараліся пераважна суфіксальным спосабам ад асновы назоўніка пры дапамозе суфіксаў -ын-, -ар-, -чык-, -нік-, -іц-, -іч-: *варваршчына, звездар, калядоўшчык, каляднік, веснянка, Мікольнік, веснаваці, каліннік, піліпаўка; Грамніца; куміца, Купалле, вербіч, спасоўка*;

- ад *прыметнікаў*: *крэпакі, Масленіца; смолянкі*;

- ад *лічэбнікаў*: *Троіца*.

Нешматлікія назвы сярод лексікі народных свят утвораны шляхам асноваскладання і складанасуфіксальным спосабам, у выніку спалучэння іменнай і дзеяслоўнай асноў. Апорным кампанентам такіх найменняў з'яўляецца аддзеяслоўная аснова: *вадохрышча, Благавешчанне, маханюша, Галавасек* або іменная аснова: *вялікдзень, Багаслоў*.

Некаторыя найменні з'яўляюцца субстантываванымі назвамі: *скоромное, валачоное*.

Зафіксаваны на тэрыторыі Рагачоўскага рэгіёна і складаныя назвы:

- прыметнік + назоўнік: *Стары новы год, каровячы Ёлас, велікодны пірог, красная субота, зборова субота, белая недзеля, Аляксей цёплы, піліпоўскіе запускі, багатые дзеды, міхайлаўскіе дзеды*;

- дзеяслоў + назоўнік: *вянкі пускаць, заклікаць вясну, весну гукаць, паліць чучала*.

Сустракаюцца сярод каляндарна-абрадавых назваў і адзінкавыя запазычанні з розных моў, якія датычаць перш за ўсё ўласных назваў:

– з грэчаскай: *Андрэй* ‘мужны’, *Улас (Аўлас)* < Влас ‘просты’, *Варвара* ‘чужаземная’, *Васіль* ‘царскі’; *Аляксей* ‘абаронца’; *Юрый* ‘земляроб’, *Макар* ‘блажэнны’, *Мікола* < *Мікалай* ‘пераможца народаў’; *Параскева* ‘пярэдадзень свята’, *Сава* ‘святы і пустыннік’; *Піліп* ‘аматар коней’; *куцця* ‘зерне’; *паска* пад уплывам лацінскай *paschalis* [4, т. 3, с. 216];

– са старажытнаўрэйскай: *Ганна* ‘міласць’; *Міхаіл* ‘падобны да бога’;

– з лацінскай праз пасрэдніцтва польскай мовы: *Каляда* < *calendae* ‘пачатак месяца’ [4, т. 2, с. 300]; *май* < *maius* [4, т. 2, с. 559];

- са стараславянскай: *спас, Благавешчанне* [4];
- з нямецкай праз пасрэдніцтва польскай мовы: *кірмаш* < *kięrmasz* ‘пачатак месяца’ [4, т. 1, с. 652]

Абрадавая лексіка, якая да сённяшняга часу шырока функцыянуе на тэрыторыі Рагачоўскага раёна, вызначаецца багатай і складанай сістэмай лексічных сродкаў, варыянтнасцю і разнастайнасцю адзінак з іх семантычнымі і граматычнымі асаблівасцямі, з’яўляецца неад’емнай часткай духоўнай культуры беларусаў, у якой захаваны старажытныя моўныя з’явы.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Ліцьвінка, Васіль. Святы і абрады беларусаў / В. Д. Ліцьвінка. – Мінск : Беларусь, 1998. – 190 с.
2. Зеленин, Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М. : Наука, 1991. – 511 с.
3. Лапіцкая, Л. І. Слоўнік каляндарна-абрадавай лексікі Усходняга Палесся / Л. І. Лапіцкая. – Мазыр: 2007. – 65 с.
4. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т.; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва [Текст] / под ред. и с предисл. Б. А. Ларина / М. Фасмер – М. : Прогресс, 1986–1987.
5. Термины и понятия лингвистики: Лексика. Лексикология. Фразеология. Лексикография: Словарь-справочник. – Назрань : ООО «Пилигрим». Т.В. Жеребило, 2011
6. Левицкий, В. В. Виды мотивированности слова, их взаимодействие и роль в лексико-семантических изменениях // Материалы семинара по проблеме мотивированности языкового знака. – Л., 1969. – С. 24.

УДК 811.161.3’66

Н. М. Гардзеі

МАРФАНАЛАГІЧНАЯ ПАЗІЦЫЯ ЯК ЛІНГВІСТЫЧНАЕ ПАНЯЦЦЕ

У артыкуле прадстаўлена сучасная лінгвістычная інфармацыя аб функцыі, складніках, уласцівасцях і тыпалогіі марфаналагічных пазіцый, а таксама дэманстрацыя залежнасці асэнсавання паняцця «марфаналагічная пазіцыя» (дыстрыбуцыйная марфаналагічная пазіцыя і аперацыйная марфаналагічная пазіцыя) ад выбранай мадэлі (таксанамічнай або дынамічнай) марфаналагічнага апісання. Канцэпцыя марфаналагічнай пазіцыі, распрацаваная ў расійскім мовазнаўстве, прымяняецца да матэрыялу беларускай мовы, аднак у некаторых выпадках выкарыстоўваецца і рускамоўны фактычны матэрыял. Падкрэсліваецца актуальнасць вывучэння спосабаў дзеяння і ўласцівасцей канкрэтных марфаналагічных пазіцый у сучаснай беларускай мове і неабходнасць стварэння іх тыпалогіі.

Найважнейшым паняццем марфаналогіі з’яўляецца паняцце марфаналагічнай пазіцыі, з дапамогай якога фармулююцца правілы спалучэння і мадыфікацыі марфем у складзе слоў. Нягледзячы на тое, што данае паняцце шырока выкарыстоўваецца ў марфаналагічных апісаннях, напрыклад, у працах Т. В. Бульгінай [1], А. А. Земскай [2], У. У. Лапаціна [3, с. 268–272], В. Г. Чурганавай [4, с. 40], яго тэарэтычнае абгрунтаванне зроблена адносна нядаўна С. М. Талстой у яе фундаментальнай манаграфіі «Морфонология в структуре славянских языков» [5, с. 82–94].

Перш за ўсё адзначым, што паняцце марфаналагічнай пазіцыі прынята сінтагматычнае: яно вызначае спалучальнасць марфем у структуры адзінак больш

высокага моўнага ўзроўню – слоў і словаформ. Разам з тым данае паняцце прадугледжвае парадыгматычную варыянтнасць марфем – наяўнасць аламорфаў. Роля марфаналагічнай пазіцыі якраз і заключаецца ў тым, што яна прадпісвае з'яўленне аднаго з аламорфаў пэўнай марфемы ў структуры пэўнага слова або словаформы і выключае з'яўленне іншых аламорфаў. Напрыклад, пазіцыя марфемы *{PУК}*- перад суфіксам *{#к}*- прадпісвае з'яўленне аламорфа *-руч-* і выключае з'яўленне аламорфа *-рук-*, параўн.: *рука – ручка*, а таксама пазіцыя суфікса *{#К}*- перад матэрыяльна выражанай флексіяй прадпісвае з'яўленне аламорфа *-к-*, а перад нулявой флексіяй – аламорфа *-ак-*, параўн.: *ручка – ручак*.

Трактоўка паняцця «марфаналагічная пазіцыя» адрозніваецца, як заўважае С. М. Талстая, паводле таксанамічнага і дынамічнага падыходаў да марфаналагічнага апісання.

У таксанамічным марфаналагічным апісанні марфаналагічная пазіцыя, якая кваліфікуецца як *дыстрыбуцыйная*, выяўляецца ў словаформе, у якой выбар або ўзаемапрыстасаванне марфем ужо адбыліся. Дыстрыбуцыйная марфаналагічная пазіцыя толькі канстатуе наяўнасць або адсутнасць пэўных морфаў у структуры словаформы, але не вызначае адносін залежнасці паміж імі – члены такой марфаналагічнай пазіцыі раўнапраўныя. Напрыклад, прааналізаваўшы морфны склад словаформ *хаджу* і *ходзіць*, даследчык устанаўлівае, што ў марфаналагічнай пазіцыі перад флексіяй 1 ас. адз. цяпер. *{у}* рэалізуецца морф *-хадж-*, а ў пазіцыі перад флексіяй 3 ас. адз. цяпер. *{іц'}* рэалізуецца морф *-ходз'*.

У дынамічным апісанні марфаналагічная пазіцыя вызначаецца як *операцыйная*, якая звязвае адзінкі розных узроўняў вытворнасці: адзін член такой марфаналагічнай пазіцыі належыць вытворнаму слову або словаформе, а другі – утваральнаму слову або словаформе. Члены операцыйнай марфаналагічнай пазіцыі заўсёды нераўнапраўныя: адзін з іх з'яўляецца суб'ектам пазіцыі, актыўным членам, які дыктуе паводзіны другому, пасіўнаму, члену – аб'екту марфаналагічнай пазіцыі. Так, у межах дынамічнай мадэлі словаформы *хаджу* і *ходзіць* разглядаюцца як словазменныя дэрываты ад агульнай дзеяслоўнай асновы *{ХОДЗ'І}*-, якая перад вакалічнымі і непрыкрытымі афіксамі мае выгляд *{ХОДЗ'}*-. Механізм дзеяння операцыйнай пазіцыі заключаецца ў тым, што яе актыўны член – афікс, які належыць вытворнаму кантэксту, уздзейнічае на пасіўны член – дзеяслоўную аснову, якая належыць утваральнаму кантэксту, і або выклікае ў ёй фармальнае пераўтварэнне, або пакідае яе без змяненняў. Так, у марфаналагічнай пазіцыі перад флексіяй *{у}* у аснове ўзнікае чаргаванне *дз' ~ дж*, а ў марфаналагічнай пазіцыі перад флексіяй *{іц'}* ніякіх змяненняў у аснове не адбываецца. У абодвух выпадках у выніку дзеяння операцыйнай пазіцыі морф *{ХОДЗ'}*-, які належыць утваральнаму кантэксту, а іменна, утваральнай дзеяслоўнай аснове, пераўтвараецца ў морфы *-хадж-* або *-ходз'*, якія належаць ужо вытворнаму кантэксту, а іменна, словаформам *хаджу* або *ходзіць*.

І дыстрыбуцыйная, і операцыйная марфаналагічная пазіцыя могуць кваліфікавацца як *моцная* і *слабая*.

Дыстрыбуцыйна моцнай марфаналагічнай пазіцыяй лічыцца пазіцыя, якая характарызуецца найменшымі абмежаваннямі для ўжывання марфем, аб'яднаных паводле тых ці іншых прыкмет. Напрыклад, пазіцыя перад флексіяй 1 ас. адз. цяпер. *-у* лічыцца дыстрыбуцыйна моцнай паводле прыкметы марфаналагічнай палатальнасці, таму што перад гэтай флексіяй сустракаюцца марфемы, што заканчваюцца як на цвёрдыя (*бярэ, вяду, нясу*), так і на мяккія (*палю, ганю*) і ятаваныя (*драмлю, пішу, хаджу*) зычныя. *Дыстрыбуцыйна слабая* марфаналагічная пазіцыя – гэта пазіцыя, якая абмяжоўвае ўжыванне марфем з тымі ці іншымі фаналагічнымі прыкметамі. Напрыклад, дыстрыбуцыйна слабымі з'яўляюцца ўсе пазіцыі перад асабовымі флексіямі дзеясловаў 2-га спражэння, дзе марфаналагічна цвёрдыя зычныя ў зыходзе

дзеяслоўнай асновы немагчымы: *лепіш, возіш, пусціш; лепіць, возіць, пусціць; лепім, возім, пусцім; лепіце, возіце, пусціце; лепяць, возяць, пусцяць.*

Аперацыйна моцная марфаналагічная пазіцыя – гэта пазіцыя, якая прадпісвае пэўныя мадыфікацыі ўтваральнай марфемы ў структуры словаўтваральнага або словазменнага дэрывата. Аднак *операцыйна слабая* марфаналагічная пазіцыя – гэта тая пазіцыя, якая пакідае ўтваральную марфему нязменнай. Напрыклад, пазіцыя перад суфіксам *-ак-* у выпадку *бедны – бядняк* з’яўляецца аперацыйна моцнай марфаналагічнай пазіцыяй, а ў выпадку *сіні – сіняк* гэта аперацыйна слабая пазіцыя.

У марфаналогіі лічыцца, што дыстрыбуцыйна слабая пазіцыя з’яўляецца, як правіла, вынікам дзеяння аперацыйна моцнай марфаналагічнай пазіцыі. Аднак у некаторых выпадках дыстрыбуцыйная і аперацыйная пазіцыі аказваюцца неізаморфнымі. Па-першае, дыстрыбуцыйна слабая пазіцыя можа быць і аперацыйна слабай, як, напрыклад, пазіцыі асноў дзеясловаў 2-га спражэння перад асабовымі флексіямі: у гэтых пазіцыях не дапускаюцца цвёрдыя фінальныя зычныя асновы (дыстрыбуцыйна слабая пазіцыя), аднак пры гэтым дзеяслоўныя флексіі ніяк не ўздзейнічаюць на аснову-аб’ект пазіцыі (аперацыйна слабая пазіцыя), паколькі мяккасць – інгерэнтная ўласцівасць асноў дзеясловаў 2-га спражэння. Па-другое, як адзначае С. М. Талстая, за адной і той самай дыстрыбуцыйнай пазіцыяй могуць стаяць некалькі аперацыйных пазіцый. Так, дыстрыбуцыйна моцная паводле прыкметы палатальнасці пазіцыя перад флексіяй 1 ас. адз. цяпер. *-у* з’яўляецца вынікам дзеяння дзвюх аперацыйных пазіцый, адна з якіх моцная, таму што патрабуе мадыфікацыі дзеяслоўнай асновы, параўн.: *палоць – палю, драмаць – драмлю*, а другая – слабая, таму што не выклікае ніякіх чаргаванняў зычных фанем у зыходзе асновы дзеяслова, параўн.: *крыкнуць – крыкну, вядуць (весці) – вяду, бягуць (бегчы) – бягу, браць – бяру.*

Паводле накіраванасці дзеяння аперацыйна марфаналагічная пазіцыя можа быць ахарактарызавана як *прагрэсіўная* або *рэгрэсіўная*. Калі суб’ект пазіцыі лінейна папярэднічае аб’екту пазіцыі, то марфаналагічная пазіцыя лічыцца прагрэсіўнай. І наадварот: калі суб’ект пазіцыі размяшчаецца за аб’ектам, рэалізуецца рэгрэсіўная марфаналагічная пазіцыя. У марфаналогіі сучаснай беларускай мовы пераважаюць рэгрэсіўныя марфаналагічныя пазіцыі, таму што, як правіла, не прэфіксы, а суфіксальныя і флексійныя марфемы аказваюць больш моцнае ўздзеянне на каранёвыя марфемы і ўвогуле асновы словаформ.

І суб’ект, і аб’ект марфаналагічнай пазіцыі маюць пэўныя фаналагічныя і граматычныя прыкметы. Аднак далёка не ўсе з іх з’яўляюцца рэлевантнымі для марфем як членаў марфаналагічнай пазіцыі. Так, для асновы слова – аб’екта марфаналагічнай пазіцыі – рэлевантнымі з’яўляюцца такія прыкметы, як адкрытасць / закрытасць, складовая структура, марфаналагічны клас апошняй зычнай фанемы закрытай асновы (цвёрдая, мяккая, ятаваная, заднеязычная). Для афікса – суб’екта пазіцыі – рэлевантныя яго складовая структура, прыкрытасць / непрыкрытасць. Аднак, напрыклад, такая істотная для марфаналогіі характарыстыка афікса, як яго здольнасць выклікаць чаргаванне цвёрдай зычнай з мяккай або ятаванай зычнай, далёка не заўсёды звязана з фаналагічнымі або граматычнымі характарыстыкамі гэтага афікса. Так, як ужо ўказвалася, дзеяслоўная флексія *-у* можа выклікаць, а можа і не выклікаць чаргаванне *цвёрдая зычная ~ мяккая* (або *ятаваная*) *зычная* ў зыходзе дзеяслоўнай асновы, параўн.: *гнаць – ганю* і *крыкнуць – крыкну*. З гэтага вынікае, што здольнасць палаталізаваць апошняю зычную асновы павінна быць прыпісана не суб’екту марфаналагічнай пазіцыі (у даным выпадку флексіі *-у*), а самой марфаналагічнай пазіцыі, якая ўзнікае ў выніку ўзаемадзеяння пэўных уласцівасцей суб’екта-афікса з пэўнымі ўласцівасцямі аб’екта-асновы.

Марфаналагічная пазіцыя выяўляе *рэгулярнасць* у моўнай сістэме. Гэта праяўляецца ў наступным:

– кожны афікс-суб’ект уздзеінічае не на нейкую індывідуальную марфему-аб’ект, а на цэлы клас марфем (асноў), аб’яднаных паводле той ці іншай прыкметы або групы прыкмет, напрыклад, флексія *-{e}* М. адз. муж. уздзеінічае на ўсе цвёрдыя субстантыўныя асновы, выклікаючы іх як непераходную, так і пераходную палаталізацыю: *боб – (аб) бобе, шаман – (аб) шамане, шанс – (аб) шансе, шакалад – (у) шакаладзе, бераг – (на) беразе, гарох – (у) гаросе*;

– спосаб уздзеяння афікса-суб’екта на марфему-аб’ект (памякчэнне, ятацыя, зацвярдзенне, вакалізацыя) не з’яўляецца ўласцівасцю толькі кожнага канкрэтнага афікса, а характарызуе цэлы клас афіксаў; паводле гэтай прыкметы марфаналагічнай рэгулярнасці марфемы-суб’екты марфаналагічнай пазіцыі падзяляюцца на марфемы памякчэння, марфемы зацвярдзення і марфемы, якія сумяшчаюць прыкметы марфем памякчэння і марфем зацвярдзення [6, с. 439-452]. Напрыклад, у рускай мове марфемамі памякчэння з’яўляюцца суфіксы назоўнікаў *-изм-, -ист-, -ик-, -и/й/-, -ир-, -ит-, -иад-, -иан-, -ичк-, -ич-*: *патриот – патриотизм, гитара – гитарист, атлет – атлетика, демагог – демагогия, бригада – бригадир, плевра – плеврит, Спартак – спартакиада, Пушкин – Пушкиниана, географ – географичка, Москва – москвич*; марфемамі зацвярдзення з’яўляюцца субстантыўныя суфіксы *-ость-, -от-, -ун-, -ач-, -овк-, оид-, -ат-*: *искренний – искренность, хрипеть – хрипота, шалить – шалун, портить – портач, сверлить – сверловка, эмульсия – эмульсоид, алюминий – алюминат*; марфемамі, якія сумяшчаюць прыкметы марфем памякчэння і марфем зацвярдзення, у рускай мове з’яўляюцца перш за ўсё дзеяслоўныя суфіксы *-ива- і -а-*, параўн.: *растолкать – расталкивать і отломить – отламывать, оскорбить – оскорблять і отрубить – отрубать*. Заўважым, што ў беларускіх граматыках такая класіфікацыя марфем не прадстаўлена.

Спосаб уздзеяння афікса-суб’екта на марфему-аб’ект, або механізм прыстасавання марфемы-аб’екта да патрабаванняў марфемы-суб’екта, з’яўляецца вызначальным параметрам марфаналагічнай пазіцыі. Іменна паводле гэтага параметра выдзяляюцца *тыпы марфаналагічных пазіцый*. С. М. Талстая выявіла чатыры тыпы марфаналагічных пазіцый, якія звязаны з марфаналагічнай прыкметай палатальнасці зычных і належаць да найбольш рэгулярных мадэлей марфаналогіі словазмянення і словаўтварэння ў рускай мове:

– пазіцыі, у якіх актуальны афікс (суб’ект) безадносны да віду фінальнай зычнай фанемы асновы (амбівалентная пазіцыя);

– пазіцыі, якія патрабуюць палатальнай (мягкай) ступені папярэдняй зычнай фанемы;

– пазіцыі, якія патрабуюць ятаванай ступені папярэдняй зычнай фанемы;

– пазіцыі, якія патрабуюць цвёрдай ступені папярэдняй зычнай фанемы.

У айчыннай беларусістыцы праблема марфаналагічнай пазіцыі ў аспекце яе тэарэтычнага асэнсавання і лінгвістычнага апісання ніколі не ставілася, таму пытанне аб тыпалогіі марфаналагічных пазіцый у сучаснай беларускай мове да гэтага часу застаецца адкрытым. Аднак і ў рускай марфаналогіі, якая мае больш глыбокія традыцыі апісання марфаналагічных з’яў, пакуль што няма вычарпальнага прадстаўлення аб спосабах дзеяння і ўласцівасцях канкрэтных марфаналагічных пазіцый. А гэта значыць, што вывучэнне такога складніка марфаналагічнай сістэмы, як марфаналагічная пазіцыя, з’яўляецца актуальнай задачай як беларускай, так і рускай марфаналогіі. Адзначым, што ў беларускай марфаналогіі робяцца спробы вырашэння гэтай задачы [7; 8].

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Булыгина, Т. В. Проблемы теории и практики морфонологического описания / Т. В. Булыгина // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и языка. – Т. 34. – 1975. – № 4. – С. 328–340.

2. Земская, Е. А. О понятии «позиция» в словообразовании / Е. А. Земская // Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование и членимость слова. – М.: Наука, 1975. – С. 14–25.

3. Лопатин, В. В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания / В. В. Лопатин; [отв. ред. Н. Ю. Шведова]. – М.: Наука, 1977. – 316 с.

4. Чурганова, В. Г. Очерк русской морфологии / В. Г. Чурганова // АН СССР, Ин-т русского языка; отв. ред. Р. И. Аванесов. – М.: Наука, 1973. – 239 с.

5. Толстая, С. М. Морфология в структуре славянских языков / С. М. Толстая. – М.: Издательство «Индрик», 1998. – 320 с.

6. Русская грамматика: в 2 т. / под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Изд-во «Наука», 1980. – Т. I: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология / под ред. Н. Ю. Шведовой. – 1980. – 783 с.

7. Хвесько, С. Г. Усечение как морфонологическое средство отсубстантивной деривации существительных с суффиксом *-ств-* (на материале белорусского языка) / С. Г. Хвесько, Н. Н. Гордей // Мова і культура. (Науковий журнал). – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – Вип. 16. – Т. II (164). – С. 206–212.

8. Хвесько, С. Г. Мадыфікацыя ўтваральнай асновы перад суфіксам *-ств-* у структуры вытворных назоўнікаў (на матэрыяле беларускай мовы) / С. Г. Хвесько, Н. М. Гардзей // Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі : зб. матэрыялаў навуковай канферэнцыі (да 75-годдзя з дня нараджэння праф. Г. М. Малажай) / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэст. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна, каф. беларус. мовазнаўства; рэд. кал.: М. І. Новік [і інш.]. – Брэст: Альтэрнатыва, 2013. – С. 33–34.

УДК 811.161.3'27'373:398.92:811.111'27'373:398.92

В. Г. Гаўрыловіч

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦЫФІКА ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ З КАМПАНЕНТАМ *САВА* / *OWL* БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКАЙ МОЎ

У артыкуле на матэрыяле фразеалагізмаў з кампанентам-заонімам *сава* / *owl* беларускай і англійскай моў выводзяцца метафарычныя асновы стварэння вобразаў, выяўляюцца асацыятыўныя прыкметы, пакладзеныя ў аснову фразеалагічных адзінак, устанаўліваюцца адметнасці прыкмет і ўласцівасцей, поглядаў і меркаванняў беларусаў і англічан адносна абранай птушкі для характарыстыкі чалавека. Інтэрпрэтацыя вобразнай асновы ўстойлівых адзінак, пошук асноў для ўзнікнення метафар дазваляе выявіць адметнасці нацыянальнай самасвядомасці, карціны свету носьбітаў беларускай і англійскай моў.

Фразеалагічныя адзінкі справядліва лічацца самабытнымі адзінкамі мовы, адным з найбольш яркіх праяўленняў нацыянальна-культурнай спецыфікі мовы. Гэтая самабытнасць абумоўлена тым, што “фразеалагізмы ўзнікаюць на аснове вобразнага ўяўлення аб рэчаіснасці, якое адлюстроўвае пераважна абіходна-эмпірычны, гістарычны і духоўны вопыт народа моўнага калектыву, звязанага з яго культурнымі традыцыямі” [1, с. 214].

Калі “расшыфраваць” культурную інфармацыю, якая “закадзіравана” ў семантыцы фразеалагізмаў, своеасаблівых “знаках-мікратэкстах” [2, с. 74], можна зразумець фразеалагічную карціну свету народа, стваральніка і носьбіта гэтых адзінак. Фразеалагічная карціна свету ўяўляе сабой частку моўнай карціны свету, якая фіксуецца фразеалагічнымі сродкамі мовы. Адметнай асаблівасцю фразеалагічнай карціны свету ў адносінах да іншых сістэм моўных сродкаў (лексічных, граматычных), якія выступаюць кампанентамі моўнай карціны свету, з’яўляецца тое, што яна

“ў найбольш яркай вобразнай форме выражае дух народа, яго менталітэт, замацоўвае культурна-гістарычны вопыт пазнання свету ў выглядзе вобразных устойлівых зваротаў, якія не столькі называюць, колькі (амаль заўсёды) ацэньваюць з’явы і прадметы, дзеянні і стан” [3, с. 70]. Інакш кажучы, у фразеалагічнай карціне свету змяшчаюцца не проста веды, уяўленні чалавека пра свет, а і вынік іх вобразнага пераасэнсавання.

Варта адзначыць, што вобраз свету не з’яўляецца люстраным адбіткам рэчаіснасці, а выступае суб’ектыўным вобразам аб’ектыўнай рэчаіснасці [4, с. 34] “як сукупнасць ведаў пра свет перш за ўсё на ўзроўні звычайнай свядомасці, а таму ўяўляе сабой найўную карціну свету” [5, с. 12].

Кожная мова адлюстроўвае пэўны спосаб успрыняцця рэчаіснасці і стварае сваю карціну свету, унікальную і спецыфічную для кожнай мовы. Таму даследаванне фразеалагічнага фонду некалькіх моў у супастаўляльным аспекце дазваляе атрымаць дакладную інфармацыю аб адносінах да таго або іншага факта рэчаіснасці ў прадстаўнікоў розных лінгвакультур, выявіць універсальнасць і аўтэнтычнасць моўнай карціны свету.

На матэрыяле фразеалагізмаў беларускай і англійскай моў, якія маюць у сваім складзе агульны кампанент-заонім *sava / owl*, выявім агульнае і адметнае ў выкарыстанні працэсу метафарызацыі і спосабах наймення, створаных вобразах другасных адзінак для характарыстыкі і ацэнкі чалавека ў беларускім і англійскім соцыумах.

Эмпірычную базу даследавання складаюць розныя паводле значэння, вобразаў і структуры 11 фразеалагічных адзінак беларускай мовы, выбраныя з асноўных фразеалагічных даведнікаў літаратурнай і дыялектнай мовы [6; 7; 8; 9; 10] і 9 фразеалагічных адзінак англійскай мовы [11; 12; 13; 14].

Выбар лексемы *sava / owl* з цэлага шэрага заонімных кампанентаў фразеалагічных адзінак беларускай і англійскай моў, несумненна, абумоўлены важнай культурна-гістарычнай інфармацыяй, якая замацавана за найменнем гэтай птушкі.

Сава – сакральная птушка, якая ў славянскай міфапэтычнай мадэлі свету асацыіравалася з захадам – сферай памерлых продкаў [15, с. 481]. У свядомасці беларусаў сава ўспрымаецца як дэманічная птушка іншасвету, звязаная з нячыстай сілай, а значыць, яна з’яўляецца вяшчункай бяды, нядобрых і трагічных падзей.

Такі негатыўны вобраз савы ва ўспрыманні беларусаў хутчэй за ўсё абумоўлівае семантыку і вобразную аснову беларускіх фразеалагічных адзінак *паказаць саву смаленую* ‘жорстка пакараць, правучыць каго-н., каб непанадна было’, *савы смаленай не бачыў* (-ла, -лі) ‘не сустракаўся з жыццёвымі цяжкасцямі, не зведаў нягод у жыцці’ і *бачыць саву смаленую* ‘нічога не бачыць’.

Усе тры фразеалагічныя адзінкі аб’яднаны агульным кампанентам *смалены*. Узнікае пытанне, чаму сава смаленая? Выбар азначэння *смаленая* ў складзе фразеалагізмаў, на нашу думку, можна растлумачыць сувязцю савы з нячыстай сілай. Так, на Палессі ў совах бачаць чартоўскага вырадка, увасабленне чорта, паўптушак-паўчарцей [16, с. 573]. Паводле сведчання вядомага польскага этнографа і фалькларыста Ч. Пяткевіча, адной з назваў чорта з’яўляецца *чорт смаляны* (чорт, што жыве на смалакурнях) [16, с. 456]. Як заўважае Ч. Пяткевіч у нарысе аб беларускім Палессі, “на ўсім абшары Беларусі нідзе так выразна не падкрэсліваецца роля гэтага чорта, як на Палессі, дзе ён насыляе ў вялікай колькасці саматужныя смалакурні (майдан або печ), у форме лейкападобных ямак рознай велічыні, якія нагадваюць малыя гарадзішчы” [16, с. 474].

Раскрыць унутраную форму фразеалагічнай адзінкі *паказаць саву смаленую* спрабавалі рускія даследчыкі Ф. К. Бадаланава і В. А. Цярноўская. Падчас летняй экспедыцыі 1982 года ў вёску Грабаўка Гомельскага раёна іх увагу прыцягнуў менавіта гэты фразеалагізм. Як мяркуюць даследчыкі, “смаленасць” савы ў фразеалагізме

адпавядае смаленасці рытуальнай курыцы ў вясельным абрадзе, характэрным для гэтага населенага пункта, дзе рытуал смаленай курыцы завяршае вяселле. Беручы пад увагу і той факт, што антанімічнасць сімвалаў савы і курыцы характэрна для славянскай сімвалічнай сістэмы ў цэлым, даследчыкі прыходзяць да наступнай высновы: “Смаленая курыца ўяўляе сабой прадудыруючы прадметны сімвал. Сава смаленая – яго парадзійная моўная формула, якая не мае ўласнага прадметнага зместу” [17, с. 143].

Гэты ж негатыў адлюстраваны і ў фразеалагізме *галубку на саву мяняць*, у якой на ўзроўні ўнутранай формы назіраецца супрацьпастаўленне савы і галубкі. Кампанент *сава* нясе адмоўную канатацыю, а кампанент *галубка* – станоўчую.

Вядома, што сава як дзікая драпежная птушка можа ўяўляць небяспеку для меншых за яе птушак. Вось чаму ў аснове вобраза фразеалагізма *як сава на курыцу* ‘прагна (накінуцца)’ якраз і выяўляецца прыкмета ‘драпежная птушка’. Фразеалагізацыя параўнальнага звароту паслужыла асновай для абазначэння новага абстрактнага паняцця, абазначанага ў семантыцы фразеалагізма – ‘прагна’.

Зусім не алагічнай падаецца фразеалагічная адзінка *ці савой аб пень ці пнём аб саву (на саве)* са значэннямі ‘аднолькава, тое самае’ і ‘гаворыцца, калі чыё-н. становішча мяняецца толькі на выгляд, а не па сутнасці’, калі прыгадаць той факт, што ў традыцыйнай культуры пень – гэта “мяжа, медытар паміж тым і гэтым светам, сродак устанаўлення кантакту з міфалагічнымі персанажамі, іпастась дэманаў” [18, с. 357]. Фразеалагічная адзінка, магчыма, узнікла ў выніку эліпсізацыі прыказкі *ці савой аб пень ці пнём аб саву – усё саве бяда*.

Як відаць, вытокам вобразаў беларускіх фразеалагічных адзінак з’яўляюцца найперш такія адмоўныя паказчыкі ўяўленняў аб саве, як дэманічнасць і драпежнасць гэтай птушкі, ускладненыя прыпісанымі чалавекам дадатковымі прыкметамі, ці адбор лексем *сава* як кампанента фразеалагізмаў абумоўлены тым, што гэта знак культуры беларусаў.

А цяпер пройдзем да аналізу фразеалагізмаў з эквівалентным кампанентам *owl* у англійскай мове для выяўлення ў іх нацыянальна-культурнай інфармацыі. Для параўнання і супастаўлення з фразеалагічнымі адзінкамі беларускай мовы намі абраны, як адзначалася, 9 фразеалагічных адзінак англійскай мовы, што сведчыць аб меншай колькасці адзінак з эквівалентным кампанентам у англійскай мове.

Выбар наймення савы ў англійскай мове ў якасці структурнага кампанента фразеалагізмаў таксама абавязаны ўяўленнямі англічан аб гэтай птушцы і надання ёй знака культуры. Аднак у аснове вобразаў англійскіх фразеалагізмаў выяўляюцца зусім іншыя прыкметы, у адрозненне ад названых у беларускай мове.

Так, звернута ўвага на тое, што сава вядзе начны лад жыцця. Менавіта прыкмета ‘начны лад жыцця’ абрана асновай вобраза фразеалагічнай адзінкі *a night owl* (дасл. – начная сава) ‘той, хто мае многа энергіі ноччу і звычайна кладзецца спаць вельмі позна’. У аснове вобраза ляжыць зааморфная метафара «сава – чалавек»: чалавек, які позна кладзецца спаць, прыпадабняецца да савы, якая ноччу актыўная.

Важна адзначыць, што ў хрысціянстве сава з’яўляецца сімвалам нечысці і вядзьмарства, яе выявы ў хрысціянскай традыцыі – сімвал слепаты бязвер’я [19, с. 156]. Гэта і ёсць тая міфалагічная база, на аснове чаго, як можна меркаваць, і адбываецца выбар лексем *сава* ў якасці кампанента англійскай кампаратыўнай фразеалагічнай адзінкі *<as> blind as a as an owl* (дасл. – сляпы як сава) ‘падслепаваты’; ‘сляпы, які не заўважае, не бачыць, не разумее таго, што адбываецца навокал’. З унутранай формы фразеалагізма імпліцытна выводзіцца прыкмета ‘не бачыць відавочнае’. Эспліцытна фразеалагізм рэалізуе прыкмету ‘слепата’. Вобраз фразеалагізма заснаваны на стэрэатыпным уяўленні аб тым, што сава ўдзень кепска бачыць, хоць на самой справе совы – адны з нешматлікіх істот, якія ноччу і ўдзень бачаць аднолькава добра, а ўяўленне аб дзённай слепаце савы звязана з асаблівай будовай іх вочных яблыкаў.

У трох фразеалагічных адзінках англійскай мовы вобраз сава скарыстоўваецца для абазначэння п'янага чалавека: *as tight as an owl* (дасл. – п'яны як сава) ‘ушчэнт п'яны’; *drunk as an owl / as a boiled owl* (дасл. – п'яны як сава / як вараная сава) ‘п'яны да непрытомнасці, ушчэнт’; *like an owl in an ivy bush* (дасл. – як сава ў плюшчы) ‘з пустым позіркам, часта з прычыны ап'янення’. Як відаць, суб'ектыўная прыкмета ‘п'янства’ выводзіцца зноў на аснове параўнання з савой паводле яе выгляду. Ад ап'янення людзі могуць стаць вялымі, санлівымі. Магчыма, параўнанне п'янага чалавека з савой, ды яшчэ варанай (*boiled*), у англійскіх фразеалагічных адзінках грунтуецца на ўстойлівых уяўленнях, быццам сава днём спіць па прычыне начнога ладу жыцця або напалову заплюшчвае вочы па прычыне боязі святла. Азначэнне *boiled* ‘вараны’ да назоўніка *owl* ‘сава’ хутчэй за ўсё выконвае функцыю інтэнсіфікатара, узмацняльніка значэння.

Заўважым, што ў беларускай мове вядома слова *асавець* ‘стаць расслабленым, санлівым у выніку зморанасці або ап'янення; атупец’ [23, с. 275], якое этымалагічна звязана з савой: “першапачаткова ‘стаць такім, як сава’, таму што совы, актыўныя ноччу, днём становяцца апатычнымі і соннымі” [24, с. 285]. Хаця падобнае меркаванне часткова разыходзіцца з рэальнымі заалагічнымі рысамі сава: “Большая частка соў пачынае сваё паляванне толькі ў прыцемках, тым не менш, яны і днём даволі актыўныя” [25, с. 138].

Для параўнання адзначым, што ў беларускай фразеалогіі п'янага чалавека параўноўваюць з сабакам, свіннёй, жабай і вужом (набрацца як сабака блох / вошай ‘вельмі моцна (напіцца, ап'янець)’; *напіўся як сабака*; п'яны, напіцца, набрацца як свіння ‘вельмі моцна’; *нассаўся як свіння*; *насябаўся як свіння*; набрацца (набірацца) як / што жаба гразі / набрацца (набірацца) як жаба мулу ‘вельмі моцна (пра п'янага)’; *налізаўся як вуж* [6; 20; 21; 22]).

Цікава, што сава ў англічан асацыіруецца з глупствам, што і стала асновай параўнання чалавека з савой: *<as> stupid as an owl* (дасл. – дурны як сава) ‘дурны’ і *as> solemn / wise as an owl* (дасл. – важны / мудры як сава) ‘мудры’. Апошняя фразеалагічная адзінка мае жартаўлівае, іранічнае адценне, але абедзве ўстойлівыя адзінкі аб'ектывуюць прыкмету ‘сава неразумная’.

Метафара «сава – рэч» абрана ў аснову вобраза фразеалагічнай адзінкі *bring owls to Athens* (дасл. – прывозіць соў у Афіны) ‘займацца чым-н. бессэнсоўным, марным’. Паводле гістарычных звестак, сава, якая гнездавалася пад дахам старога Пантэону, была сімвалам Афінаў: птушка малявалася на Афінскіх срэбраных манетах. Паколькі ў Афінах здабывалі срэбную руду і чаканілі срэбныя манеты, выраз меў значэнне ‘прывозіць тое, што маецца ў дастатку’ [26].

І толькі адна агульная суб'ектыўная прыкмета – ‘панураць’ – выяўляецца пры аналізе фразеалагізмаў беларускай і англійскай моў з кампанентам-заонімам *сава / owl*: бел. *надзьмуўся як сава* і англ. *<as> grave as an owl* (дасл. – пануры як сава) ‘пануры, насуплены’. У эквівалентных фразеалагічных адзінках скарыстана зааморфная метафара «сава – чалавек». Асновай для параўнання сава з панурым чалавекам паслужылі, як відаць, асаблівасці знешняга выгляду сава (нерухомы, “дэманічны” позірк).

Як відаць, у аснову вобразаў англійскіх фразеалагічных адзінак пакладзены такія паказчыкі ўяўленняў аб саве, як начны вобраз жыцця, здольнасць бачыць днём, апатычнасць і інш., што пераносіцца на чалавека.

Такім чынам, у фразеалагічнай карціне свету беларусаў і англічан вобраз сава выяўляе відавочныя нацыянальна-культурныя разыходжанні. У беларускай фразеалогіі сава паўстае дэманічнай драпежнай птушкай, якая вяшчае бяду і няшчасце, а англічане звяртаюцца да вобразу сава для абазначэння неразумнага, падслепаватага, п'янага чалавека на аснове таго, што сава вядзе начны лад жыцця і дрэнна бачыць днём. І толькі адна агульная для дзвюх моў суб'ектыўная прыкмета ‘панураць’ паслужыла для ўтварэння эквівалентных адзінак дзвюх моў.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
2. Телия, В. Н. Фактор культуры и воспроизводимость фразеологизмов-знаков-микротекстов // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура: сб. ст. в честь Н. Д. Арутюновой / отв. ред. Ю. Д. Апресян. – М.: Языки славянских культур, 2004. – 880 с.
3. Лагоденко, Д. В. Национальное своеобразие фразеологической картины мира / Д. В. Лагоденко // Фразеология и когнитивистика: материалы 1-й Междунар. науч. конф. (Белгород, 4–6 мая 2008 года): в 2 т. / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. – Т. 1. Идиоматика и познание. – С. 68–72.
4. Пименова, М. В. Концептуальные исследования. Введение: учеб. пособие / М. В. Пименова, О. Н. Кондратьева. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2011. – 176 с.
5. Хайруллина, Р. Х. Картина мира во фразеологии: от мировидения к миропониманию: монография / Р. Х. Хайруллина. – Уфа: БГПУ, 2001. – 285 с.
6. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008.
7. Санько, З. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З. Ф. Санько. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 218 с.
8. Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: у 2 т. / пад рэд. Е. С. Мяцельскай. – Мінск: Універсітэцкае, 1990. – Т.1. – 287 с.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мінск: БелСЭ імя П. Броўкі, 1977–1984. – Т. 1: А–В / М. П. Лобан [і інш.]. – 1977. – 608 с.; Т. 5. Кн. 1. С–У / М. Р. Суднік [і інш.]. – 1982. – 663 с.
10. Юрчанка, Г. Ф. Народнае мудраслоўе: Слоўнік / Г. Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 2002. – 319 с.
11. Большой англо-русский фразеологический словарь: Около 20000 фразеологических единиц / А. В. Кунин. – 5-е изд., исправл. – М.: Живой язык, 1998. – 944 с.
12. Cambridge Idioms Dictionary. – Cambridge University Press, 2010. – 505 p.
13. Longman Idioms Dictionary. – Harlow: Pearson Education Limited, 2008. – 398 p.
14. Farlex Dictionary of Idioms [Electronic resource]. – Mode of access: <http://idioms.thefreedictionary.com/owl>. – Date of access: 03.05.16.
15. Крук, Я. Сава / Я. Крук // Беларускі фальклор: Энцыклапедыя: у 2 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелЭН, 2005–2006. – Т. 2: Лабараторыя традыцыйнага мастацтва – “Яшчур”. – 2006. – С. 481–482.
16. Пяткевіч, Ч. Рэчыцкае палессе / Ч. Пяткевіч. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2004. – 672 с.
17. Бадаланова, Ф.К. О сове смаленой (сова и курица) / Ф. К. Бадаланова, О. А. Терновская // Полесье и этногенез славян. Предварительные материалы и тезисы конференции. – М.: Наука, 1983. – 156 с.
18. Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с.
19. Тресиддер, Дж. Словарь символов / Дж. Тресиддер. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 204 с.
20. Выслоўі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 520 с.
21. Даніловіч, М. А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М. А. Даніловіч. – Гродна: ГрДУ, 2000. – 267 с.
22. Лепешаў, І. Я. З народнай фразеалогіі: Дыферэнц. слоўн. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Вышэйшая школа, 1991. – 110 с.
23. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мінск: БелСЭ імя П. Броўкі, 1977–1984. – Т. 1: А–В / М. П. Лобан [і інш.]. – 1977. – 608 с.
24. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск. – 1978. – Т. 11: Р–С / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа / уклад.: В. Л. Авілава [і інш.] / Г. А. Цыхун (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларуская навука, 2006. – 333 с.
25. Брэм, А. Э. Жизнь животных : в 3 т. / А. Э. Брэм. – М. : ТЕРРА, 1992. – Т. 2: Птицы. – 352 с.
26. Bring owls to Athens [Electronic resource]. – Mode of access: https://en.wiktionary.org/wiki/bring_owls_to_Athens. – Date of access: 03.05.16.

І. А. Герасімчык

ФАРМАЛЬНА ПАДОБНЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ СА СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫМІ АДРОЗНЕННЯМІ ЯК СУМЕЖНЫЯ ЭЛЕМЕНТЫ СЕМАНТЫЧНАЙ ПАРАДЫГМЫ

Артыкул прысвечаны выяўленню ўзаемаадносін зместу і формы падобных кампанентным складам фразеалагізмаў як сумежных элементаў семантычнай парадыгмы – варыянтаў, сінонімаў, паронімаў, антонімаў. Апісваюцца агульныя і адрознівальныя рысы аднамадэльных фразеалагізмаў са словаўтваральнымі (прэфіксальнымі) адрозненнямі; разглядаюцца выпадкі нераўнамернай дэактуалізацыі дзеяслоўных кампанентаў фразеалагічных адзінак; акрэсліваецца існаванне ў мове няпоўных фразеалагічных паронімаў, якія ўступаюць паміж сабой у паранімічна-сінанімічныя адносіны.

Утвараючы семантычную парадыгму, элементы якой знаходзяцца паміж сабой у складаным узаемадзеянні пры пастаянных індывідуальных прыметах кожнага, фразеалагізмы суадносяцца паміж сабой не толькі паводле зместу (супадаюць, разыходзяцца ці супрацьпастаўляюцца значэннямі), але і па форме. Калі фразеалагічныя амонімы характарызуюцца гукавой тоеснасцю, то іншыя кампаненты парадыгматычнай сістэмы могуць вызначацца несупадзеннем ці падабенствам кампанентнага складу. Асобнай увагі патрабуюць сугучныя фразеалагізмы, кампанентным склад якіх мае прыблізна аднолькавы набор лексічных адзінак. Заўважым, што кампаненты фразеалагізма, хоць і не маюць самастойнага лексічнага значэння, але захоўваюць свой слоўны характар, паўтараюць дэрывацыйныя, катэгарыяльныя прыметы той ці іншай часціны мовы. Сугучныя кампаненты фразеалагізмаў этымалагічна з’яўляюцца аднакаранёвымі лексемамі (калі яны суадносяцца з самастойнымі часцінамі мовы) і належаць да аднаго лексіка-граматычнага класа. Са структурнага боку падобныя фразеалагізмы з’яўляюцца аднамадэльнымі, гэта значыць, супадаюць наступнымі элементамі структуры: колькасцю кампанентаў, часцінамоўнай прыналежнасцю кампанентаў, спосабамі рэалізацыі спалучальных магчымасцей паміж кампанентамі.

Аналіз фактычнага матэрыялу – фразеалагізмаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, якія характарызуюцца падабенствам кампанентнага складу, выпісаных з нарматыўнага “Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы” І. Я. Лепешава (далей – ФСБМ) [1] і з дадатку да яго “У слоўнікавую скарбонку” [2], а таксама з твораў беларускай мастацкай і публіцыстычнай літаратуры, – дазваляе ў асобную групу вылучыць аднамадэльныя фразеалагізмы са словаўтваральнымі адрозненнямі, што разыходзяцца марфемнай структурай дзеяслоўных кампанентаў, выяўляюць прэфіксальныя несупадзенні: *чорт панёс* каго куды ‘хто-н. недарэчы, не ў пару пайшоў, паехаў куды-н.’ і *чорт прынёс* каго ‘хто-н. недарэчы, не ў пару прыйшоў, з’явіўся (выказванне незадавальнення ў сувязі з прыходам нежаданага гасця, наведвальніка)’; *адкрываць (раскрываць) душу* каму, перад кім ‘шчыра дзяліцца з кім-н. сваімі думкамі, пачуццямі, перажываннямі’; *набіваць (набіць) ногі* ‘моцна натаміцца ад доўгай хады, беганіны’ і *ногі адбіць* ‘моцна натаміцца ад доўгай хады, беганіны’; *звязаць рукі* каму ‘пазбаўляць каго-н. магчымасці свабодна дзейнічаць’ і *развязаць рукі* каму ‘даць поўную свабоду дзеянню, вызваліць ад задежнасці, абмежавання ў чым-н.’. Як бачым, фразеалагічныя паронімы, як адзінкі, якія вылучаюцца перш за ўсё на аснове фармальнага падабенства, у плане выражэння збліжаюцца з фразеалагічнымі варыянтамі, фразеалагічнымі сінонімамі і фразеалагічнымі антонімамі. Вызначэнне

сувязей паміж гэтымі сумежнымі з’явамі дазволіць стварыць цэласную характарыстыку сэнсава-сістэмных адносін у беларускай фразеалогіі, вызначыць сувязь фармальнага падабенства і семантычных уласцівасцей фразеалагічных адзінак.

Фразеалагічныя варыянты – гэта сэнсава і стылістычна раўназначныя, тоесныя ўнутранай формай разнавіднасці фразеалагізма, якія маюць аднолькавую лексічна-граматычную спалучальнасць са словамі кантэксту, супадаюць семантычнай накіраванасцю і свабодна ўзаемазамяняюцца. Праз змены ў кампанентным складзе фразеалагічныя адзінкі не разыходзяцца значэннямі, таму мяжой вар’іравання выступае захаванне семантычнай тоеснасці фразеалагізма. Разнавіднасці фразеалагізма, якія адрозніваюцца словаўтваральнай структурай аднаго з кампанентаў, кваліфікуюцца як словаўтваральныя варыянты. Так, у варыянтах *далёка не заедзеш (не паедзеш)* на чым, з чым, без чаго ‘многага не даб’ешся, вялікай карысці не дасягнеш’, *карты зблытаны (пераблытаны)* чые, каго ‘чые-н. планы, намеры, разлікі разладжаны, разбураны’, *быллём зарасло (парасло)* ‘даўно забыта’ прыстаўкі дзеяслоўнага кампанента маюць агульнае ці блізкае значэнне, “не выконваюць сэнсаваўтваральнай функцыі, бо іх змест нейтралізаваўся, паглынуўся агульным зместам фразеалагізма” [3, с. 106].

Фразеалагічныя сінонімы маюць тоеснае ці блізкае значэнне, але звычайна адрозніваюцца адзін ад аднаго сэнсавымі адценнямі, экспрэсіўна-ацэнчнай афарбоўкай, функцыянальна-стылявой прыналежнасцю, спалучальнымі асаблівасцямі, марфалагічнымі прыметамі ці этымалагічным вобразам, непаўторнай унутранай формай.

Аднаструктурныя фразеалагічныя сінонімы з прыблізна аднолькавым кампанентным складам аб’ядноўваюцца ў пары: *акінуць вокам* каго, што ‘агледзець каго-, што-н., глянуць на каго-, што-н.’ і *кінуць вокам* на каго, на што, куды ‘глянуць зрэдку ці мелькам, імгненна’. І ў плане выражэння, і ў плане зместу яны збліжаюцца з фразеалагічнымі варыянтамі, таму кваліфікуюцца і як “прамежкавыя (гібрыдныя) з’явы паміж варыянтнасцю і сінаніміяй” [4, с. 172]. Аднак, у адрозненне ад варыянтаў, сэнсава і стылістычна раўназначных разнавіднасцей фразеалагізма, здольных свабодна замяшчацца ў любым кантэксце, паміж фразеалагізмамі аднаго сінанімічнага рада могуць быць спалучальныя разыходжанні, адрозненні граматычнага характару, у прыватнасці, розныя магчымасці ўтвараць суадносныя трывальныя формы, таму сінанімічныя выразы знаходзяцца ў адносінах частковай узаемазамяняльнасці, гэта значыць, у адных сінтаксічных канструкцыях яны ўзаемазамяняльныя, а ў другіх – пазбаўлены такой магчымасці. “Адрознівальныя прыметы дазваляюць фразеалагічным сінонімам знаходзіцца ў канкурэнцыі адзін з адным, што, у сваю чаргу, абумоўлівае актыўнасць іх выкарыстання гаворачым, жыццяздольнасць у мове” [5, с. 66].

Аднамадэльныя фразеалагізмы-сінонімы могуць адрознівацца словаўтваральнай структурай дзеяслоўных кампанентаў: *даходзіць да розуму* ‘дадумвацца да чаго-н., разумнець’ – *пыходзіць да розуму* ‘разумець, набываць магчымасць цвяроза разважаць’; *пераварочваць нутро* ў каго ‘вельмі моцна хваляваць, глыбока ўзрушваць каго-н.’ – *выварочваць нутро* чыё, каму ‘моцна трывожыць, хваляваць, мучыць каго-н.’. Дзеяслоўныя прэфіксы фразеалагічных сінонімаў часткова захоўваюць сваё рэальнае значэнне і выконваюць сэнсаадрэзнівальную функцыю, аднак словаўтваральнае значэнне марфем не парушае семантычную тоеснасць фразеалагізма. Напрыклад, дзеяслоўны прэфікс *за-* мае значэнне закончанасці, выніку дзеяння, а словаўтваральная марфема *пад-* служыць для ўтварэння дзеясловаў са значэннем дабаўлення. Семантычная розніца, уласцівая афіксам, адбываецца і на фразеалагізмах – семантычных сінонімах *закручваць гайкі* каму ‘павышаць патрабаванні да каго-н., узмацняць строгасць’ і *падкручваць гайкі* каму ‘павялічваць патрабаванні да каго-н., прымушаць каго-н. стаць больш актыўным, энергічным’, кожны з якіх мае свае спецыфічныя сэнсавыя прыметы: *Цяпер я пачынаю разумець, што, рыхтуючы нас на*

камандзіраў, там даволі моцна “закручвалі гайкі” (І. Шамякін. Трывожнае шчасце); *А якая непаваротлівасць! Відаць, трэба пагаварыць з тваім начальнікам, каб ён падкруціў табе гайкі* (ФСБМ, II, с. 121). Магчыма, адзначаныя фразеалагічныя сінонімы знаходзяцца на стадыі пераходу ў іншы стан – у паронімы, з’яўляюцца сведчаннем семантычнага развіцця і патэнцыйнай дыферэнцыяцыі вонкава блізкіх сінанімічных адзінак і збліжэння іх з фразеалагічнымі паронімамі і ў плане выражэння, і ў плане зместу.

Фразеалагічныя выразы, якія адрозніваюцца словаўтваральнай структурай дзеяслоўнага кампанента і з’яўляюцца нятоеснымі семантыкай, – фразеалагічныя паронімы з фармальнымі (словаўтваральнымі) адрозненнямі. Напрыклад, *прыціскаць хвост* каму ‘прымушаць каго-н. падпарадкоўвацца, ствараць цяжкае, бязвыхаднае становішча’ – *падціскаць хвост* ‘спалохаўшыся чаго-н., станавіцца больш асцярожным, траціць самаўпэўненасць’; *налівацца кроўю* ‘чырванець ад прыліву крыві’ – *аблівацца кроўю* ‘знемагаць ад страты крыві пасля ранення ці пабояў’, ‘ваяваць, змагацца ў цяжкіх баях з ворагам’; *скласці рукі* ‘перастаць дзейнічаць’, ‘памерці’ – *накласці рукі* на каго ‘пазбавіць жыцця, забіць, знішчыць каго-н.’; *накласці душу* ў што ‘поўнасьцю аддаючыся чаму-н., зрабіць што-н. з захапленнем, стараннем, любоўю’ – *выкласці душу* каму, перад кім ‘шчыра падзяліцца з кім-н. сваімі думкамі, пачуццямі, перажываннямі’.

У складзе фразеалагізмаў-паронімаў назіраецца нераўнамерная дэактуалізацыя дзеяслоўнага кампанента, калі дзеяслоўнае слова, стаўшы кампанентам, семантычна пераўтвараецца, дэактуалізуецца, тады як дзеяслоўныя прэфіксы часткова захоўваюць сваё рэальнае словаўтваральнае значэнне, указваюць на семантычную адметнасць гэтых фразеалагічных адзінак, а таксама ўплываюць на фарміраванне суб’ектна-аб’ектнай накіраванасці дзеяння, абазначанага фразеалагізмам. Напрыклад, стасункі паранімічнасці, а не варыянтнасці ці сінанімічнасці, выяўляюцца паміж фразеалагізмамі *адкруціць галаву* каму ‘забіць, знішчыць’, ‘строга пакараць, звычайна як пагроза’ і *скруціць галаву* ‘скалечыцца, загінуць’, *пераварочваць душу* чыю, каму, каго ‘вельмі моцна хваляваць, глыбока ўзрушваць каго-н.’ і *выварочваць душу* перад кім ‘выказваць самае заветнае, шчыра дзяліцца з кім-н. сваімі думкамі, перажываннямі і пад.’. Семантыка прэфіксаў *ад-* ‘аддзяленне, устараненне чаго-н. ад чаго-н.’ і *пера-* ‘пераўтварэнне ў што-н. іншае, пераход у іншы стан, від’ не дапускае суб’ектнай накіраванасці дзеяння аб’ектных фразеалагізмаў *адкруціць галаву* каму, *пераварочваць душу* чыю, каму, каго, у той час як рэальнае значэнне ‘выніковасць дзеяння’ і ‘рух знутры, сярэдзіны чаго-н.’ адпаведна прэфіксаў *с-* і *вы-* можа праяўляцца і ў суб’ектных (*скруціць галаву* і *выварочваць душу* перад кім), і ў аб’ектных (*скруціць галаву* каму ‘знішчыць, забіць каго-н.’, *выварочваць душу* чыю, каму ‘моцна трывожыць, хваляваць, мучыць каго-н.’) фразеалагізмах: *Знаю я цябе. Сфабрыкаваў бы якую справу, а потым цераз сваіх сяброў у якім-небудзь лагера адкруціў бы мне галаву і сказаў, што мяне і прывезлі туды без галавы* (А.Асіпенка. Лабірынты страху); – *І цар за паноў стаіць, а не за вас. – Галаву адкруціць трыбухатаму чорту!* (Я. Колас. На ростанях); *Вось і круціся паміж нашымі і вашымі, пакуль галаву не скруціш* (К. Крапіва. Людзі і д’яблы); *Што ты мне душу пераварочваеш? З мяне бюро даволі* (І. Шамякін. У добры час); *Няма чым хваліцца, Манечка. Усё [нявестка] маўчыць болей. – А ты хочаш, каб яна перад табой душу выварочвала?* (ФСБМ, I, с. 205).

Рэальнае значэнне прэфіксаў *вы-* і *пры-* захоўваецца ў фразеалагізмах *выцягнуць* (*выцягваць*) *за вушы* каго ‘дапамагчы няздольнаму, няўмеламу чалавеку ў вучобе, у руху па службе і пад.’ – *прыцягнуць* (*прыцягваць*) *за вушы* што ‘беспадстаўна выкарыстаць што-н. у якасці доказаў’, якія ўтварыліся шляхам пераасэнсавання адпаведных свабодных словазлучэнняў – пераносам назвы з адной з’явы на другую на аснове падабенства паміж імі. Так, пры дапамозе прэфікса *вы-* ўтвараюцца

дзеясловы са значэннем ‘выдзеліць што-н. пры дапамозе адпаведнага дзеяння’, дзеясловы з прэфіксам *пры-* маюць значэнне ‘далучыць (-ца) да чаго-н.’. Тая семантычная дыферэнцыяцыя, якую атрымліваюць дзеясловы ў свабодным словазлучэнні, пераносіцца і ў фразеалагізмы.

З дапамогай прэфіксальнай марфемы *за-* ўтвараюцца дзеясловы са значэннем распаўсюджання дзеяння за якія-н. межы, а прэфікс *па-* ўказвае на пачатак дзеяння. Іх семантычная нятоеснасць захоўваецца ў паранімічных фразеалагізмах *далёка зайсці* ‘выйсці за межы звычайнага, пераступаць дазволенае’ і *далёка пайсці* ‘дамагчыся вялікіх поспехаў, дасягнуць многага ў чым-н.’. “У падобных выпадках у структуры дзеяслоўнага фразеалагізма граматычна галоўны кампанент выконвае падвоеную функцыю – прадвызначае катэгарыяльнае значэнне фразеалагічнай адзінкі і ўтрымлівае адценні дэрывацыйнага значэння” [6, с. 83].

Такім чынам, некаторыя структурныя часткі і фразеалагічных паронімаў, і фразеалагічных сінонімаў часткова захоўваюць сваю семантыку, не цалкам дэактуалізуюцца, што А. У. Жукаў назваў “прыватна дэрывацыйнай (афіксальнай) маркіраванасцю кампанентаў” [7, с. 13]. Прыклады аднамадэльных фразеалагізмаў са словаўтваральнымі адрозненнямі ілюструюць думку, што “з аднаго боку, у фразеалагізмах “сціраюцца” словы як кампаненты, з другога боку, фразеалагізмы так ці інакш захоўваюць тое, што характарызуе кампаненты як словы. Тут адначасова праяўляюцца як супярэчлівае дацэнтравая (страта кампанентамі слоўнасці) і адцэнтравая сілы (захаванне кампанентамі слоўнасці)” [8, с. 170].

Параўнальная характарыстыка фразеалагічных паронімаў і фразеалагічных сінонімаў уключае таксама і апісанне блізкіх кампанентным складам фразеалагізмаў, якія не ва ўсіх сваіх значэннях выступаюць як сінонімы, гэта значыць, уступаюць паміж сабой у паранімічна-сінанімічныя адносіны і характарызуюцца як абмежаваныя (частковыя, няпоўныя) паронімы ці абмежаваныя (частковыя, няпоўныя) сінонімы.

З’ява абмежаванай параніміі распаўсюджваецца на фразеалагізмы, аднолькавыя ці розныя семантычным аб’ёмам, якія азначаюцца як эквівалентныя і прыватыўныя фразеалагічныя паронімы, бо паміж імі выяўляюцца “эквівалентныя” [9, с. 212] і “прыватыўныя апазіцыі” [9, с. 211].

Эквівалентныя паронімы – гэта фразеалагізмы, якія, акрамя агульных (сінанімічных) значэнняў, маюць і індывідуальныя значэнні, што супрацьпастаўляюць адзін фразеалагізм другому. Часткова супадаючы, часткова адрозніваючыся, такія адзінкі як бы перасякаюцца адна з адной, знаходзяцца ў эквівалентнай апазіцыі – апазіцыі перасячэння. Напрыклад, фразеалагізмы *закружыць (кружыць) галаву* каму і *ўскружыць галаву* каму супадаюць значэннем ‘пазбавіць магчымасці правільна разважаць, аб’ектыўна ацэньваць абставіны’ і дыферэнцуюцца адпаведна значэннямі ‘выклікаць галавакружэнне; туманіць, п’яніць’ і ‘выклікаць у каго-н. пачуццё кахання, сімпатыі; прывабіць каго-н.’.

Параўн. таксама эквівалентныя паронімы *надурывць галаву* каму ‘надакучыць чым-н. (гаворкай, просьбай і інш.)’, ‘заблытаць каго-н., пазбавіць здольнасці разумна разважаць’ і *дурывць галаву* каму ‘надакучаць чым-н. (гаворкай, просьбай і інш.)’, ‘знарок падманваць каго-н.’, *задаваць жару* ‘моцна сварыцца на каго-н., распякаць каго-н.’, ‘сурова распраўляцца з кім-н., караць каго-н.’, ‘рабіць што-н. хутка, энергічна’ і *паддаваць жару* каму ‘прабіраць, распякаць каго-н.’, ‘прымушаць каго-н. дзейнічаць больш энергічна’.

Прыватыўныя паронімы – гэта фразеалагізмы, нятоесныя колькасцю значэнняў, звязаныя прыватыўнымі адносінамі – семантычнымі адносінамі ўключэння: “семантыка аднаго з іх як бы ўключаецца ў семантычны аб’ём другога, у якім, акрамя агульнай часткі, ёсць яшчэ спецыфічна ўласная, дыферэнцыяльная” [9, с. 211]. Напрыклад, *набіваць галаву* каму, каго чым ‘перагружаць чыю-н. памяць мноствам

непатрэбных ведаў, звестак і пад.’ – *забіваць галаву* каму чым ‘абцяжарваць сябе ці каго-н. абавязкамі, клопатамі, думкамі аб кім-, чым-н.’, ‘перагружаць чыю-н. памяць мноствам непатрэбных ведаў, звестак і пад.’; *дух спусціць (спускаць)* ‘памерці’ – *дух выпусціць* ‘памерці’, ‘здохнуць (пра жывёл)’; з каго ‘забіць каго-н. (часцей як пагроза)’.

Адзначым, што семантычны аб’ём абмежаваных паронімаў супадае рэдка, у абсалютнай большасці выпадкаў яны разыходзяцца колькасцю значэнняў, а значыць, звязаны прыватыўнымі адносінамі.

Фразеалагічныя антонімы – гэта такія ўзаемавыключальныя па сваіх значэннях моўныя адзінкі, якія характарызуюць з’явы або прадметы ў адным плане, але з розных, процілеглых бакоў: *развязаць рукі* каму ‘даць поўную свабоду дзеянняў, вызваліць ад залежнасці, абмежавання ў чым-н.’ – *вязаць рукі* каму ‘пазбавіць каго-н. магчымасці свабодна дзейнічаць’. Фразеалагічныя антонімы, як і фразеалагічныя паронімы, могуць адрознівацца словаўтваральнай структурай дзеяслоўнага кампанента, а іменна, антанімічнымі дзеяслоўнымі прэфіксамі, якія ў адным выпадку пры фразеалагізацыі захоўваюць сваю антанімічнасць, а ў другім – страчваюць яе. Напрыклад, фразеалагізмы *рукі развязаны* ў каго, чые ‘хто-н. мае поўную свабоду дзеянняў’ і *рукі звязаны* ў каго, чые ‘хто-н. пазбаўлены свабоды дзеянняў, магчымасці рабіць так, як хочацца’, *сонца ўзышло* <каму, для каго> ‘для каго-н. наступае шчасце, што-н. новае, вельмі значнае ў жыцці’ і *сонца зайшло* чые ‘скончылася чые-н. шчасце, поспех і пад.’ суадносяцца паміж сабой як антонімы, супрацьлегласць якіх “узнікла на аснове супрацьлеглых этымалагічных вобразаў і была выражана лексічнымі сродкамі – словамі-антонімамі, якія, стаўшы кампанентамі фразеалагізмаў, працягваюць падтрымліваць гэту кантрастнасць адзінак” [5, с. 101].

Фразеалагізмы *адкрываць вочы* каму <на каго, на што> ‘дапамагаць зразумець сапраўднае становішча; рабіць відавочнай праўду аб чым-, кім-н.’ і *закрываць вочы* на што ‘знарок не заўважаць чаго-н. важнага, значнага’, *дарога адкрыта* каму, перад кім ‘хто-н. мае свабодны доступ куды-н., для каго-н. створаны спрыяльныя ўмовы’ і *дарога закрыта* каму да каго, куды ‘хто-н. пазбаўлены магчымасці вярнуцца да ранейшага’ таксама не супадаюць марфемнай будовай кампанента, аднак з’яўляюцца паронімамі: яны разыходзяцца семантыкай і спалучальнымі магчымасцямі. Прыклады: *Нейкая жанчына адкрывала Богу вочы, які не бачыць, што яго жонка па-ранейшаму жыве з Кірылам Лыкавазавым* (А. Асіпенка. Святыя грэшнікі); *Князь доўга закрываў вочы на крыўды жмудзінаў, якія чынілі крыжакі, сябраваў з імі* (Г. Сянкевіч. Крыжакі); *Што было – прайшло! Цяпер твой Ягор пойдзе ў людзі, пойдзе. Дорога яму адкрыта...* (ФСБМ, I, с. 320); *Калі ты “з’ехаў”, як кажучь, у вучобе, то табе закрыта на трэніроўкі дарога, не гаворачы ўжо аб спаборніцтвах* (ФСБМ, I, с. 320). Дзеяслоўныя кампаненты гэтых фразеалагічных адзінак маюць звязаныя карані, якія без словаўтваральных марфем не ўжываюцца. Пры фразеалагізацыі антанімічныя дзеяслоўныя прэфіксы не захоўваюць свае супрацьлеглыя значэнні.

Такім чынам, фразеалагічныя варыянты, сінонімы і антонімы, як і фразеалагічныя паронімы, з фармальнага боку могуць разыходзіцца словаўтваральнай структурай дзеяслоўных кампанентаў. У варыянтах вонкавыя адрозненні нейтралізуюцца цэласнасцю фразеалагічнай семантыкі. Фармальнае падабенства сінонімаў абумоўлівае спецыфічныя семантычныя, марфалагічныя і сінтагматычныя асаблівасці гэтых фразеалагізмаў, што збліжае іх з паранімічнымі адзінкамі і адмяжоўвае ад фразеалагічных варыянтаў. Адрознівальныя прыметы супрацьлегласці ў кампанентным складзе фразеалагізмаў не заўсёды сведчаць пра антанімічнасць іх семантыкі цалкам.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы / І. Я. Лепешаў. У 2 т. – Мінск: БелЭн, 1993. – Т. 1: А – Л. – 590 с.; Т. 2: М – Я. – 607 с.

2. Лепешаў, І. Я. У слоўнікавую скарбонку: Навучальны дапаможнік / І. Я. Лепешаў. – Гродна: ГрДУ, 1999. – 89 с.
3. Даніловіч, М. А. Фразеалагічна-словаўтваральныя дыялектызмы / М. А. Даніловіч // Весті Нац. АН Беларусі. Сэрыя гуманітарных навук. – 2002. – № 1. – С. 106–110.
4. Жуков, В. П. Русская фразеология: учебное пособие для филол. спец. вузов / В. П. Жуков. – М.: Высш. школа, 1986. – 310 с.
5. Сидоренко, М. Парадигматические отношения фразеологических единиц в современном русском языке: Учебное пособие к спецкурсу / М. Сидоренко. – Л.: ЛГПИ, 1982. – 108 с.
6. Жуков, В. П. Семантика фразеологических оборотов / В. П. Жуков. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.
7. Жуков, А. В. Компонент фразеологизма и слово / А. В. Жуков // Русский язык в национальной школе. – 1987. – № 5. – С. 9–14.
8. Ахманова, О. С. Очерки об общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. – М.: Учпедгиз, 1957. – 296 с.
9. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. А. Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.

УДК 811.161.2'38

Н. С. Голікова

КОНЦЕПТ “КИЇВСЬКА РУСЬ” У ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

У артыкуле прааналізавана структура і зместавы аб'ём канцэпта «Кіеўская Русь», што з'яўляецца важнай канстантай індывідуальна-моўнай карціны свету П. Загребельнага і прадстаўлена ў гістарычнай прозе пісьменніка. Вызначана і апісана спецыфіка вербалізацыі кагнітыўных кодаў –сэнсавых атрыбутаў думак-вобразаў, якія, дэманструючы асноўныя апазітыўныя адносіны паміж сабой, у доследным мастацкім дыскурсе сканцэнтраваны вакол ключавога паняцця «дзяржава».

Актуальным пытаннем сучаснай лінгвоукраїністыкі ёсць всебічнае вывучэнне літаратурнай спадчыны аднаго з найвідомішых пісьменнікаў ХХ – пачатку ХХІ ст. Павла Загребельнага. Художняе мовомісленне пісьменніка, асловае ў лічбавых прозовых творах, – гэта невідзімы кампанент канцэптасферы украінскай нацыі з іі понадтысячолітнаю історыяю та непрыстым шляхам да самастойнасці. Цыкл історычных романаў пра Кіеўскую Русь – «Диво», «Смерць у Кіеві», «Первоміст», «Сьвпраксія» – аб'яднуе праблема дзяржавотворення, што характарызуе супольна-цывілізацыйны наступ даўніх русічыв в эпоху сярэднявеччя. Мислеобраз «дзяжава» опрыявлена і в іншых творах прозаіка, зокрема «Я, Богдан», «Тысячолітній Миколай», «Зло», «Південний комфорт», «Юлія, або Запрошення до самовбивства», «Брухт», «Стовпо-творіння» тощо. На нашу думку, в художньому дыскурсі П. Загребельнага дослідуванае логіко-семантычнае утворення патрыбно кваліфікувати як макроканцэпт, у структуры якога прастежуецца тэмпоральна стратыфікацыя з непрыслыдоваю рэпрызентацыяю тых чы тых часовых перыядаў. Квант художня-авторскай інфармацыі пра Кіеўскую Русь кінца Х – сярэдні ХІІ ст., рэпрызентаваны у романах найрызноманітнішымі мовнымі адзінкамі, кваліфікуемо як лінгвокультурны канцэпт, што ёсць важліваю канстантаю макроканцэпту «дзяжава».

В україністыцы кінца ХХ – пачатку ХХІ ст. паняття «дзяжава» ёсць прадметам актывнага студыювання в рызных науковых галузях. Цілкам заканамерна, што останнім часам да його аналізу все частіше звяртаюцца мовознавцы та літаратуразнавцы, зокрема І. Брага, А. Задарожна, Ж. Колоїз, А. Колоколова, Т. Полякова, Л. Супрун, Г. Усатенко, І. Хоменська, Я. Яремко та ін., у працях якіх розглянуто переважна спецыфіку

образотворення й вербалізації концептів «держава» та «Україна» в політичному, публіцистичному, художньому дискурсах. У межах когнітивної лінгвістики в зв'язку з досліджуваним логіко-семантичним утворенням певною мірою прокоментовано художнє слово таких письменників, публіцистів, літературних критиків, як шістдесятники Б. Горинь, І. Дзюба, В. Дрозд, І. Жиленко [7]; Яр Славутич [9]; Д. Донцов [13] та ін.

На характеристику деяких граней мислеобразу «держава», ословленого П. Загребельним у романі «Диво», натрапляємо в літературознавчих розвідках В. Панченка [8] та К. Головачевої [1]. Натомість докладне вивчення змістового обсягу цілісного макроконцепту «держава», а також чи не найважливішого його складника – концепту «Київська Русь», маркованого численними контекстами в романістиці письменника, наразі постає актуальною проблемою для таких мовознавчих наук антропоцентричного спрямування, як когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія, етнолінгвістика, концептологія.

Значна питома вага репрезентантів логіко-семантичного утворення «Київська Русь» у художньому дискурсі П. Загребельного дає змогу систематизувати їх у вигляді польової структури з центральною й периферійною зонами. Ядро концепту формують словникові значення лексеми *держава*, що, за Словником української мови в 11-ти томах, має всього два лексико-семантичних варіанти (ЛСВ): 1) Апарат політичної влади в суспільстві; 2) Країна з таким апаратом політичної влади [11, II, с. 248]. Однак досліджувані тексти засвідчують, що в історичній прозі письменника ключове слово фігурує і в інших значеннях, які розширюють його семантичну структуру. Таку закономірність щодо внутрішньої форми ядерної лексеми *держава* помітили науковці, які вивчають відповідний концепт та засоби його вербалізації в різних стилях і жанрах української мови. Я. Яремко, зокрема, зазначає: «...змістове наповнення концепту *держава* доречно розглянути через призму історії слова *держава*, яке є певною мірою показовим мовним відбитком історії становлення української державності» [15, 154]. Отже, аналіз семантики номінатора аналізованого концепту потребує звернення до різних лексикографічних джерел.

Як відомо, у свідомості слов'ян поняття «держава» набуло суспільної активності саме в період «збирання земель» київськими князями, зокрема Володимиром Великим, Ярославом Мудрим та ін. Лексему *держава*, мотивовану дієсловом *держати*, етимологічні словники пояснюють як «володіння, аренда» [14, I, с. 503]. Цей первинний за походженням ЛСВ підтримує фонетичний варіант слова з наголошуваним першим складом – *дѣржава*, який зафіксовано в Словарі української мови Б. Грінченка [10, I, с. 370] та в академічному Словнику української мови [11, II, с. 248]. На таке значення слів-синонімів *дѣржава* та *дѣбра* натрапляємо і в мовотворчості П. Загребельного, зокрема в романі «Я, Богдан», наприклад: *...не вдовольнилися старими панськими своїми кублами, хапали один в одного, терлись коло королівського боку, щоб виканючити собі в державу ще шмат коронних земель* [6, с. 142]; *До того ж король вніс на сейм ще й суперечку між воєводою руським Вишневецьким і хорунжим коронним Конецпольським, де йшлося про величезні добра, а не про якийсь хуторець малознаного сотника реєстрового козацького війська* [6, с. 159] тощо.

У «Матеріалах для словаря древнерусского языка» І. Срезневського спостерігаємо докладніше тлумачення внутрішньої форми полісеманта *держава*: 1) підтримка, основа; 2) влада, сила; 3) правління, управління; 4) володіння, держава; 5) підвладні, народ [12, I, с. 774]. Натомість не всі з перерахованих ЛСВ аналізованої лексеми актуалізовано в мовотворчості П. Загребельного, що так само присвячена художньому опису подій середньовічної давнини. У романах «Диво», «Смерть у Києві», «Тисячолітній Миколай», «Євпраксія» поняття «держава» асоційовано з поняттями «влада, сила», «правління, управління» та «володіння», наприклад: *Дедалі частіше згадував (Ярослав) князя Володимира, розумів: треба робити все, як було.*

Нічого не порушувати, бо тоді завалиться все. Держава тримається усталеним ладом [2, 472]; *...жодним словом не згадала (Анна) величезної і могутньої держави Русі* [3, с. 311] тощо. Крім того, у романах Київська Русь нерідко постає як держава, що має значну територію: *Русь була найласішим шматком, величезна ця держава, приєднавшись туди або туди, відразу вирішувала питання вищості тої чи іншої церкви, ось чому змагалися в своїх зазіханнях на Русь і Рим, і Царград* [3, с. 311].

Я. Яремко зауважує, що уявлення про державу в значенні «володіння» розширюють синоніми: *земля, царство, папство, край, сторона* [15, с. 154]. Специфічною індивідуально-стильовою нормою мовомислення П. Загребельного є те, що в художньому дискурсі прозаїка поняття «держава» найчастіше репрезентує слово *земля*. Наприклад: *Роз'єднаність колишня ставала на заваді великим ділам, тепер зібрано докупи всі наші землі, весь народ може скупчити свої зусилля, свою працю, а найліпше для них застосування – це спорудження й творення знамен державних* [2, с. 497]. У семантичній структурі множинної форми іменника *зёмлі* релевантними є диференційні семи 'територія', 'об'єкт володіння', 'єдність', які смислово підсилюють компоненти первинних значень займенників *всі* 'цілий', 'неподільний', 'взятий повністю' і *наші* 'належність', 'присвійність'. У поданому контексті узагальнена семантика словосполучення *всі наші землі* відбиває основну стратегію внутрішньої політики, що була характерна для першої могутньої держави русичів Київської Русі, яку передусім впроваджували князі Володимир Великий і Ярослав Мудрий.

Отже, ядро досліджуваного лінгвокультурного концепту «Київська Русь» формують такі словникові та контекстуальні значення лексеми *держава*: «політична влада», «сила», «земля», «територія».

У периферійній зоні розгалуженого логіко-семантичного утворення «Київська Русь» виділяємо низку смислових сегментів, що, як і більшість інших концептів, оприявлені у художньому дискурсі П. Загребельного, репрезентують еквіполентні мисленнєві категорії, найважливішою з яких є опозиція «свій» – «чужий». Досліджувані твори передусім фіксують протиставлення когнітивних сфер «внутрішня державна політика» – «зовнішня державна політика». Зі свого боку в межах когнітивного коду «внутрішня державна політика» виділяємо кілька антонімічних субкодів: «земля (територія володіння)» – «влада», «влада (Гора)» – «народ (низ)», «князь (владця)» – «боярство». У зв'язку з вербалізацією смислового атрибуту «зовнішня державна політика» актуалізовано протиставлення субкодів «Київська Русь» – «Візантія» та «християнська віра» – «язичницька віра».

Основною ідеєю внутрішньої державної політики в Київській Русі було збирання й об'єднання земель. У низці контекстів роману «Диво» йдеться про територіальне розширення та зміцнення держави Володимиром: *...рідко бачили князя Володимира; мав він завжди безліч клопотів, частіше був у походах, аніж у Києві, збирав землі...* [2, с. 191]; *...ждав, поки імператори з Царгорода пришлють йому (Володимиру) Анну, і, нарешті, повернувся до Києва з новою жоною, з царицею, і сам уже не просто собі князь, а мовби цар усієї землі Руської, яку скупчив і утвердив своїми походами та дбанням...* [2, с. 193]. Проблема об'єднання кровних родичів слов'ян і їхніх земель турбує Юрія Долгорукого, що засвідчують численні контексти роману «Смерть у Києві», наприклад: *– То й що? – зітхнув Юрій. – [...] Треба прикрашати землю, будувати городі, наводити лад у державі, зробити сю державу єдиною, як тіло людське, а не розірваною на клатті* [4, с. 106]; *...подумай не так про мене (Долгорукого), як [...] про всю нашу землю, яка щодалі розпадається, роздрібнюється, роз'єднується, і нема сили, яка б збрала всіх докупи* [4, с. 145]; *Треба, щоб у цілій землі був один-єдиний господар і не мав він супротивників, а всі людове щоб були заодно* [4, с. 343] тощо.

Лексема *земля* нерідко функціонує в значенні «держава», репрезентуючи поняття найвищої влади – київського престолу, наприклад: *– Новгородці мої любі,*

дружину моя, опора й надія землі Руської! Отець мені (Ярославу) вмер, Великий князь Володимир! Хочу на Київ іти, щоб не перейшов стіл київський у руки недостойні! [...] допоможть мені! На вас дивиться вся земля Руська! [2, с. 384].

В історичній романістиці П. Загребельного владу асоційовано з вищими соціальними верствами – князями та боярами, яких протиставлено простим людям – народу: *Простий люд байдужий до влади. Вона йому ні до чого. Він би й державної єдності не мав, аби не князь. Тож хай буде вдячний князеві. Не князь дякуватиме комусь там за напитки та наїдки, а люди хай дякують князеві* [2, с. 501]. Сміслову значущість опозиції «влада» – «народ» як компонента когнітивного коду «внутрішня державна політика» оприявлено численними контекстами роману «Смерть у Києві», наприклад: *Ні, земля – це люди ліпші. Народжені чи вибрані, виокремлені, заслужені. Князь справжній той, хто вміє оберігати ліпших людей. Такі були Володимир, і Ярослав, такі були Мономах і Мстислав, і Всеволод Ольгович теж такий, і князь Ізяслав нині теж такий. [...] А князь Ігор [...] віддає всіх ліпших людей – і кому? Тим, що повлазили з нір?*[4, с. 35]. Антонімінні мислеобрази тут найчастіше фіксують слововживання *Гора – низ*: *Горі було байдуже до того, що діється десь унизу, в глибинах, де в слизьких багновищах роїлася біднота, поставлена віч-на-віч супроти стихій, незахищена, призначена до жертв. Що більше страждань випадало на низ, то спокійніше почувалася Гора...*[4, с. 304]; *Звідусюди люд біжить до Києва, шукають тут їжі, а хіба воно в Києві росте? На князівській Горі не орють і не сіють, тут тільки жнуть та жеруть* [4, с. 326–327] тощо.

У романі «Смерть у Києві» вербалізовано й протиставлення когнітивних сегментів «князь» – «боярство»: *Бояри захопили землю. Коли і як – ніхто не знає. А хто володіє землею, той керує державою. Не хочуть слухати, що, перш ніж керувати народом, треба його нагодувати. Князь тут безсилий* (Смерть у Києві, с. 147); *Ізяслав ходив у походи, [...] і все те діялося мовби в ім'я Києва, для Києва, а тим часом Київ давно вже вимкнув з-під влади Ізяславової, відданий був у руки Войтишича й чотирьох Микол, які вершили свої справи за спиною в князя, а то й просто перед його очима* (Смерть у Києві, с. 347) тощо.

У художньому дискурсі П. Загребельного неабиякої смислової гостроти набувають мислеобрази, що символізують відносини Київської Русі з іншими країнами, зокрема з Візантією – наймогутнішою й найвпливовішою державою в Європі періоду раннього середньовіччя, коли державність у русичів лише формувалася. Актуальність проблеми репрезентовано в одному з контекстів роману «Диво», у якому зафіксовано філософський висновок щодо великих держав у світі: *А Русь була тепер великою державою і мала бути ще більшою. Візантія самим тільки своїм існуванням повинна була покликати до життя ще бодай одну так само велику й могутню землю. В світі не може існувати тільки одна велика держава, потрібне суперництво, потрібне взаємне побоювання, постійна пересторога, інакше-бо – кінець людству. Хіба ж історія не дає свідчень?* [2, с. 556].

На нашу думку, найістотнішим смисловим протиставленням у межах когнітивного коду «зовнішня державна політика» є логічна опозиція «християнство» – «язичництво», що вербалізована численними наративно-художніми описами в романах «Диво» та «Тисячолітній Миколай»: *І якщо Ярослав допустив на якийсь час ромейв до Києва, то всіляко противився він розповсюдженню їхнього впливу на інші городі, якщо слідом за своїм отцем часом жорстоко боровся з богами старими заради Бога нового, то водночас пам'ятав і про необхідність збереження давніх звичаїв, бо жоден мудрий владця не повинен прагнути до викорінення всіх місцевих звичаїв, відзнак і схильностей: адже вони панують над людьми дужче, аніж наймогутніша влада* [2, с. 562]; *Нова віра рветься витіснити з серця віру давню, але людина легко і просто не піддається, вона починає жити розполовинено, вклоняється богові новому, не забуваючи й про старих,*

і згодом ця боротьба кінчається тим, що дві великі сили мовби взаємно знищуються, людина стає вільною від них, але з порожнечою в душі, а без бога в душі скільки можна прожити? [5, I, с. 75] та багато ін.

Отже, лінгвокультурний концепт «Київська Русь», що є важливою константою мовомислення П. Загребельного, в історичній прозі белетриста маркують численні слововживання, найактуальнішими з яких постають лексеми *держав* і *земля*, які в аналізованому художньому дискурсі набули символічного значення та когнітивного статусу концептем.

Список використаних джерел

1. Головачева, К. Р. Художній світ Павла Загребельного / К. Р. Головачева // Вісник Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія». – Харків, 2014. – Випуск 71, № 1127. – С. 291–295.
2. Загребельний, П. А. Диво: Роман / П. А. Загребельний. – Харків: Фоліо, 2006. – 638 с.
3. Загребельний, П. А. Євпраксія: Роман / П. А. Загребельний. – Харків: Фоліо, 2002. – 382 с.
4. Загребельний, П. А. Твори в двох томах. Том другий. Смерть у Києві. Первоміст: романи / П. А. Загребельний. – К.: Дніпро, 1984. – 664 с.
5. Загребельний, П. А. Тисячолітній Миколай: Роман: Ч. I / П. А. Загребельний. – Харків: Фоліо, 2003. – 399 с.
6. Загребельний, П. А. Я, Богдан / П. А. Загребельний. – Харків: Фоліо, 2008. – 672 с.
7. Задорожна, А. С. Особливості мовного втілення концепту *Україна* в текстах спогадів українських шістдесятників / А. С. Задорожна // Наукові праці. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв, 2015. – Випуск 241. Том 253. – С. 41–46.
8. Панченко, В. Золота нить історії: ми – з Київської Русі [Електронний ресурс] / Володимир Панченко // День. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-ya/zolota-nit-istoriyi-mi-z-kiyivskoyi-rusi>
9. Полякова, Т. В. Мовні традиції неокласиків у поетичній спадщині Яра Славутича: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Т. В. Полякова. – Дніпропетровськ, 2007. – 19 с.
10. Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – Київ, 1907-1909. – Т. 1–4.
11. Словник української мови: в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970-1980.
12. Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – СПб., 1893-1988. – Т. 1–3.
13. Супрун, Л. Атрибутивні актуалізатори донцовського концепту «держав» / Людмила Супрун // Рідний край. – 2015. – № 1 (32). – С. 95–102.
14. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1986-1987.
15. Яремко Я. Концепт *держав* в українському політичному дискурсі / Ярослав Яремко // Українознавчі студії. – 2012–2013. – № 13–14. – С. 154–170.

УДК 811.161.2'282:81'367.624

Г. І. Гримашевич

ВІДОБРАЖЕННЯ ФОНЕТИЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКИХ ГОВІРОК У ЦАРИНІ ПРИСЛІВНИКА

У артыкуле на матэрыяле сярэднепалескіх гаворак Жытомірскай вобласці, сабраным на праграме-апытальніку і шляхам запісу дыялектнай звязнай мовы ад прадстаўнікоў старэйшага пакалення, прааналізаваны вызначальныя фанетычныя рысы ў галіне сучаснага дыялектнага слоўніка ў сістэме вакалізму і кансанантызму, большасць з якіх з'яўляюцца архаічнымі;

визначані діалектні особливості, які змінюються у зв'язі з екстралінгвістичними факторами; ахарактеризована ступень захавання архаїчних діалектних рис у мові паляшукоїв.

Упродовж останніх десятиріч активізувалися різноаспектні дослідження діалектного мовлення як репрезентанта мовної картини світу певної етнічної групи та джерела існування говіркового мовлення, яке на багатьох мовних рівнях зберігає виразні архаїчні діалектні риси. Увага діалектологів передовсім зосереджена на вивченні тематичних груп лексики, які відображають традиційну духовну та матеріальну культуру (праці М. Никончука, П. Гриценка, Г. Мартинової, К. Глуховцевої, Г. Аркушина, В. Леснової, Т. Тищенко, В. Мойсієнка та ін.). Водночас динамічний розвиток діалектної системи зумовив актуалізацію вивчення інших структурних рівнів діалектів, зокрема граматичного (дослідження Л. Рябець, А. Колесникова, Л. Дикої, М. Делюсто, Р. Зінчук та ін.). Частиною граматичної системи кожного діалектного утворення та складовою лексики діалектоносіїв є лексико-граматичний клас прислівника, який здавна привертає увагу дослідників на різних теренах українського діалектного континууму з огляду на свою незмінюваність, безкатегорійність, переважно вторинність генези, специфіку словотворення та особливості функціонування залежно від території (дослідження Г. Аркушина, О. Брошняк (Пискач), Ю. Громика, Т. Довгої (Розумик), М. Жежері, О. Захарків, О. Левенець, М. Леонової, К. Лук'янюк, Г. Мартинової, В. Німчука, І. Ощипко, І. Пагірі, Н. Прилипко, І. Уздиган, Г. Чешко та ін.). Водночас сучасна прислівникова система середньополіського діалекту, зокрема говірок Житомирської області, досі не була предметом спеціального наукового вивчення, що й зумовлює актуальність нашої розвідки як частини ширшого дослідження адвербіальної системи середньополіських говірок.

Мета статті – на матеріалі сучасної адвербіальної лексики середньополіських говірок Житомирської області проаналізувати діалектні фонетичні особливості, представлені в цьому лексико-граматичному класі слів.

Джерелами дослідження слугували власноруч зібрані матеріали в середньополіських говірках Житомирської області за програмою-питальником та шляхом запису суцільних текстів зв'язного діалектного мовлення.

Зауважимо, що діалектна фонетична система привертала увагу таких діалектологів, як Г. Мартинова, Л. Фроляк, В. Михайленко, О. Іщенко та інших, натомість фонетичні риси досліджуваної нами території на рівні діахронії аргументовано дослідив В. Мойсієнко [3], на синхронному рівні (II половина XX ст.) – М. Никончук [4].

Зафіксований у досліджуваних говірках від представників старшого покоління діалектний матеріал у царині прислівника засвідчує збереження в багатьох адвербіальних лексемах низки фонетичних рис, які діалектологи (І. Матвіяс, Б. Кобилянський, С. Бевзенко, Ф. Жилко, М. Никончук та ін.) вважають визначальними діалектними рисами середньополіських говірок.

Основною фонетичною особливістю середньополіських говірок у системі вокалізму є збереження звуків [и^і] [и^а], [і] на місці літературного відповідника [и], що витворився в результаті конвергенції [ы] та [и], про що писав М. Никончук, водночас зауважуючи, що на Середньому Поліссі, особливо в північних районах Житомирської області, звук [и] відсутній, а реалізується в зазначених вище відповідниках [4, с. 42–43]. Таку фонетичну рису спостерігаємо в низці прислівників, зафіксованих на досліджуваній території, причому функціонування звука [і] переважає саме в північних районах (Овруцькому, Олевському, частково Народицькому та Лугинському), які безпосередньо межують із територією Білорусі, напр.: *г'ідко*, *з'і'мою*, *ко'л'іс'*, *б'істро*, *н'ізко*, *в'ісоко*, *с'іл'но*, *н'і'кол'і*, *од'і'ноко*, *на'с'ілу*, *зб'л'ізка*, *в'ісо'тойу*, *н'іцк'і*, *нап'рот'ію*, *т'рох'і*, *т'рошк'і*, *п'ок'і*, *н'ізом*, *мо'уцк'і*, *за'убол'ш'к'і*, *на'с'ілочку* (Б., СВ, Ч., П., Зар.), *о'г'ідно*, *ко'л'і-не-ко'л'і*, *ко'л'іс'*, *н'і'кол'і*, *ю'н'із*, *із'н'ізу*, *т'іхо*, *мо'уцк'і*,

нена¹жерл¹іво, ¹в¹ігодно, м¹імо¹ходом, п¹ох¹іло, ¹б¹істро, ¹в¹ісоко, ¹н¹ізо, наў¹помацк¹і, ¹моўчк¹і, ¹в¹іразно, с¹кол¹к¹іс¹, ¹в¹ігодно (З.). Натомість на південь від означеної території спостерігаємо високе функціональне навантаження звука [и¹], напр.: *коли¹с, до¹ни¹зу, ¹нази¹рком, ту¹ди¹, гли¹б¹і¹нойу* (В.), *до¹ни¹зу, одко¹ли¹, зб¹ли¹зка, поб¹ли¹же, ¹си¹лоу* (Лип.), *ни¹зом, на¹сти¹рліво, ¹си¹лоу, на¹си¹лу, ні¹коли¹, коли¹с¹, з¹ни¹зу, ў¹при¹ти¹к, дого¹ри¹* (Кр.), хоча після губних, фарингального та задньоязикових переважає [і], напр.: *о¹г¹ідно, ¹г¹ідко, о¹б¹ідно, крад¹к¹і, ¹док¹і, ¹пошеп¹к¹і, а¹б¹і¹йак, т¹рох¹і* (В.), *в¹ісо¹тойу, ¹моўчк¹і, заўши¹р¹к¹і, украд¹к¹і, наў¹дибк¹і, ў¹гли¹б¹і¹ну, наў¹помацк¹і* (Лип.), *те¹перечк¹і, ¹пок¹і, заўгруби¹к¹і, наў¹ко¹лінк¹і, ¹моўчк¹і, ¹рачк¹і* (Кр.), *заўглиби¹к¹і, наў¹помацк¹і* (Г.). Відзначена риса спричинила ще одну особливість мовлення досліджуваної території – палатальність низки приголосних, яка виразно вирізняє представника Середнього Полісся на тлі інших мовців.

Важливою діалектною рисою, зафіксованою в північних районах Житомирської області, які межують із білоруськими теренами, звідки, очевидно, вона й потрапила на українські землі, є палатальність приголосних перед [е], напр.: *д¹ешево, ¹в¹ес¹ело, да¹л¹еко, т¹е¹п¹ер, ¹л¹ехко, ¹в¹ел¹мі, ў¹д¹ен¹, пос¹е¹р¹ед¹ін¹і, нап¹е¹ред, д¹ес¹, ¹зел¹ено* (Б., Ч., П.).

Крім того, у досліджуваних говірках на місці етимологічного [о] переважно під наголосом збережено звук закритої артикуляції [ô], який, як зазначав М. Никончук, витворився з дифтонга [уо] після передньоязикових, губних, задньоязикових і глоткового [4, с. 38]: *п¹ôзно, м¹ôцно, д¹р¹ôбно, ¹г¹ôрко, заздале¹г¹ôд¹, с¹п¹ôрно, ў¹б¹ôд, на¹б¹ôк, п¹ôт¹ôм, на¹ст¹ôл¹к¹і, ў¹б¹ôк, на¹д¹в¹ôр, б¹ôл¹ш, п¹ôзно, зна¹д¹в¹ôрку, заздал¹е¹г¹ôд¹, ¹зôлко* (П., Ч., СВ, Б., Зар.), *скрôз¹* (П). Натомість у розташованих південніше говірках звук [о] втрачає закритість, напр.: *на¹ноч, под¹рад* (Уж., Заб.). Водночас варто зауважити, що М. Никончук, описуючи ареал монофтонгів [ô] та [ê], звертає увагу на те, що подібна артикуляція характерна і для південно-західних білоруських діалектів [4, с. 112].

Важливими для ідентифікації середньополіського мовного континууму є рефлекс **Ѣ**, які досі не мають остаточного висвітлення в науковій літературі з огляду на їх динаміку впродовж II половини XX ст., адже в 60-х роках **Ѣ** мав дифтонгічну вимову (дифтонг [іе]), натомість у 70–80-х роках XX ст. М. Никончук відзначає вимову монофтонгів на місці **Ѣ**, водночас у мовленні представників старшого покоління фіксує часткове збереження дифтонгічної вимови, зазначаючи, що в закритих і у відкритих складах артикуляція **Ѣ** характеризується «однорідністю підняття, гомогенною висотою тону, локалізацією та статикою активних органів під час витримки» [4, с. 111], отже, давній **Ѣ** розвинувся в [ê] у новозакритому складі та в [е] – у відкритому [4, с. 115], що зумовило відсутність складних звуків двокомпонентної фонетичної структури в наголошеному вокалізмі. Натомість С. Бевзенко зауважує, що відповідно до давнього **Ѣ** в наголошеній позиції виступає звичайно дифтонг [іе], а в деяких говірках монофтонг [і], а в ненаголошеній позиції найчастіше маємо [е] чи [и] при звичайному твердому приголосному перед ним [1, с. 205]. Зафіксовані в досліджуваних говірках прислівники із зазначеною фонетичною рисою дають підстави стверджувати, що в сучасному мовленні поліщуків на місці давнього **Ѣ** фіксуємо монофтонг [е] або [ê] залежно від позиції в слові, що відзначав і М. Никончук [4, с. 36], оскільки в наголошеній позиції, переважно в закритому складі або в кінці слова, здебільшого відзначаємо [ê], а в ненаголошеній – [е]: *б¹е¹гом, ¹л¹е¹тос¹, на¹в¹е¹к, ¹в¹е¹чно, спокон¹в¹е¹ку, наго¹р¹е¹, к¹р¹епко, з¹л¹ева, на¹л¹ево, с¹л¹е¹дом, п¹еш¹ком, ¹п¹е¹шкі, в¹е¹к, поза¹л¹е¹тос¹, на¹в¹ес¹н¹е¹, на¹дво¹р¹е¹, ¹б¹е¹дно, ў¹го¹р¹е¹, пра¹в¹е¹ї, наў¹с¹т¹еж, с¹м¹е¹хом, с¹л¹е¹по* (Ч., СВ, Б., П.), *в¹е¹руй¹уч¹і, по¹б¹е¹д¹і, нао¹п¹ос¹л¹е¹ї, наў¹п¹ер¹е¹б¹ої* (П.). Сучасний діалектний матеріал частково спростовує думку І. Матвіяса, який, характеризуючи процес монофтонгізації

аналізованого елемента, зазначає, що перед голосними звуками, що походять із давнього Ъ, губні приголосні вимовляються твердо [2, с. 51], оскільки, очевидно, під впливом іншої фонетичної риси – пом'якшення приголосних перед е – губні палаталізуються, напр.: *ʼб-ѣдно*, *ʼв-ѣчно*, *ʼп-ѣшк-і*, *ʼв-ѣройу*, *ʼв-ѣрно* (Ч., СВ, Б., Зар., П.). Крім того, наявність у деяких говірках звука [й] після губного підтверджує наявність у минулому дифтонгічної вимови Ъ на досліджуваній території, напр.: *ʼйѣчно*, *ʼйѣрно* (Чоп.).

Одним із найдавніших фонетичних явищ, яке спостерігається в деяких слов'янських мовах відразу після занепаду праслов'янської мовної єдності, є деназалізація носових голосних. Учені стверджують, що цей процес відбувся до XI ст. С. Бевзенко зауважує, що відповідно до давнього [ɛ] під наголосом виступає [а], а в ненаголошеній позиції — [е] зі звичайним твердим приголосним перед ним [1, с. 200]. Велику роль у синхронії та діахронії поліського вокалізму відігравали в минулому й відіграють тепер позиційні обмеження. На теренах Середнього Полісся рефлексія [ɛ] залежить від наголосу. М. Никончук ґрунтовно описував таку позиційну зміну в говірках північноукраїнського наріччя, зазначаючи про вимову [е] в ненаголошеній позиції на місці [ɛ] [4, с. 44]. На жаль, у царині прислівника ми зафіксували лише форми *ʼнам-етно* (Б., П., Ч.), *ʼдесетеро* (СВ, Зар.), які підтверджують указані вище теоретичні положення. Можливо, обстеження більшої кількості говірок дасть змогу виявити більше прикладів аналізованого фонетичного явища.

Зафіксований діалектний матеріал уможлиблює виокремлення низки фонетичних рис у царині консонантизму. З огляду на відсутність у значній кількості досліджуваних говірок звука [и], який після приголосних різної артикуляції замінився на [и¹] чи [і], відзначаємо палатальність практично всіх приголосних, про що свідчать наведені вище приклади.

Найістотнішими рисами в історії середньополіського консонантизму є диспалаталізація [р], [с], [т], [ц], відсутність [ф]. В адвербіальній лексиці такі явища відзначаємо лише спорадично, насамперед ствердіння [р], яке, за словами М. Никончука, є найпомітнішою особливістю в історії правобережнополіського консонантизму [4, с. 47], як перед голосними переднього, так і заднього ряду в усіх досліджуваних говірках, напр.: *ʼрасно*, *ʼрѣдко*, *ʼрадом*, *напраʼму*, *наўпраʼму*, *пʼрамо*, *ʼпорад*, *ѣʼразно*, *надвоʼрѣ*, *ўчотиʼрох*. Диспалаталізацію [с] відзначаємо лише у відчислівниковому прислівнику *ʼдесетеро* (СВ, Зар.), [ц] – здебільшого в кінці слів: *накоʼнец*, *ўкоʼнец* (СВ), рідше – на початку чи всередині, напр.: *ʼн-іцк-і*, *наприʼконʼцѣ*, *ʼуранциʼ*, *по:ʼд-інциʼ* (Ч., П.), поодинокі – [з], напр.: *бʼл-іско*, *ʼн-іско* (П., Ч., СВ, Б.).

Український діалектний консонантизм на більшості теренів об'єднує відсутність звука [ф]. Не є винятком і територія Середнього Полісся, де діалектологи на місці [ф] відзначають [х], [п], [хв] [4, с. 47]. У прислівниковій системі зрідка відзначаємо лише варіант із [хв], напр.: *хʼвацʼко*, *хʼворм-істо*, *хвакʼт-іческ-і* (СВ, Ч., Б.).

Окремо варто зазначити, що в найбільш північних говірках Овруцького району, які найближче розташовані до білоруського кордону, спостерігаємо явища так званого «дзекання» та «цекання». Натомість, очевидно, через специфіку обраного об'єкта дослідження – прислівникову лексику, фіксуємо тільки явище «цекання», напр.: *ʼц-ажко*, *ʼц-емно*, *ʼц-єсно* (Л.).

У всіх досліджуваних говірках відзначаємо збереження дзвінкості приголосних у кінці складу та слова: *ʼважко*, *ʼт-ажко*, *ʼбойзко*, *ўпʼроголодʼ*, *ʼрѣдко* тощо.

Спостереження над діалектним мовленням, зокрема над виявом фонетичних рис, мешканців Середнього Полісся упродовж понад 20 років дає підстави стверджувати, що відзначені фонетичні особливості стабільно зберігаються в мовленні представників старшого покоління, корінних жителів, які все життя мешкають у рідному населеному пункті, мають мінімальну освіту (закінчили переважно тільки школу), працювали

здебільшого в колгоспах, дуже рідко подорожували чи виїжджали на короткий термін на інші території. Водночас на мовлення молодшого покоління та людей середнього віку впливають різні екстралінгвальні чинники (здобування освіти, міграційні процеси, переселення у зв'язку з певними катаклізмами, засоби масової комунікації тощо), яким піддаються поліщуки, що врешті призводить до згасання деяких фонетичних особливосте, передовсім у системі вокалізму. Зокрема, щоб менше вирізнятися з-поміж представників інших говірок, жителі північних районів області поступово в мовленні нівелюють одну з визначальних рис – наявність звука [i], замінюючи його переважно на [и¹], у результаті чого закономірно зменшується кількість м'яких та пом'якшених звуків.

Отже, проаналізовані фонетичні риси, більшість із яких сягає давніх часів, збережені досі в мовленні представників старшого покоління на теренах середньополіських говірок Житомирської області, дають підстави констатувати, що фонетична система – найбільш стабільна складова загальної мовної системи діалектного мовлення, яка чітко вирізняє жителів цього регіону на тлі інших, оскільки найменше піддається зовнішнім чинникам, на відміну, наприклад, від лексичної системи, хоча екстралінгвальні фактори теж частково впливають на неї. Проаналізовані фонетичні діалектні особливості в царині прислівника як засоби ідентичності поліщуків усе ж зазнають іншодіалектного впливу, що є свідченням динаміки фонетичної системи середньополіських говірок.

Перспективи наукових пошуків убачаємо в дослідженні інших рівнів мовної системи (словотвірного, лексичного, синтаксичного) на матеріалі адвербіальної лексики середньополіських говірок як частини лексику поліщуків.

Список скорочень назв населених пунктів Житомирської області, використаних у тексті

- Б. – с. Білка Овруцького р-ну
- В. – с. Воронево Коростенського р-ну
- Г. – с. Городниця Новоград-Волинського р-ну
- З. – с. Замисловичі Олевського р-ну
- Заб. – с. Забілоччя Радомишльського р-ну
- Зар. – с. Заріччя Овруцького р-ну
- Кр. – с. Крем'янка Ємільчинського р-ну
- Л. – с. Листвин Овруцького р-ну
- Лип. – с. Липлянщина Народицького р-ну
- П. – с. Побичі Овруцького р-ну
- С. – с. Селець Народицького р-ну
- СВ – с. Старі Велідники Овруцького р-ну
- Уж. – с. Ужачин Новоград-Волинського р-ну
- Ч. – с. Черевки Овруцького р-ну
- Чоп. – с. Чоповичі Малинського р-ну

Список використаних джерел

1. Бевзенко, С. П. Українська діалектологія : навч. посібник / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 248 с.
2. Матвіяс, І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 168 с.
3. Мойсієнко, В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. : Монографія / В. М. Мойсієнко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.
4. Никончук, Микола. Правобережнополіські говірки в лінгвогеографічному висвітленні : Монографія / Микола Никончук. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – 316 с.

О. В. Гурко

РЕАЛІЗАЦІЯ СТВЕРДЖЕННЯ В ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОМУ СТИЛІ

Высветлена роля і месца сцвярджэння ў афіцыйна-дзелавым стылі гаворкі. Вылучаны асноўныя вербалізатары эксплікацыі сцвярджэння на лексічным, марфалагічным і сінтаксічным узроўнях мовы. Класіфікуюцца сродкі рэпрэзентацыі катэгорыі сцвярджэння ў адпаведнай зоне. Устаноўлена, што афіцыйна-дзелавыя паперы іграюць важную ролю ў рэалізацыі сцвярджальнага сэнсу, паколькі пабудаваны менавіта для пацвярджэння, аргументацыі, паведамлення, канстатацыі, адназначнага тлумачэння інфармацыі.

На сучасным этапе развітку мовознаўства зростае зацікаўлення доследнікў щодо дыферэнцыяцыі структурна-функцыйных стылів мовлення (С. Я. Ёрмоленко [1], Л. І. Мацько [4], О. Д. Пономарів [8] та ін.). Наразі актуальным ёсць пытанне рэпрэзентацыі катэгорыі стверджэння ў функцыйных стылях мовы. Саме таму ў запропонованай статці ставімо за мету прааналізуваць асновныя засабы выражэння стверджувальнага значэння та ўпарадкаваць іх да адпаведнай нішы ў тэкстах, што містыяць офіцыйна-дзіловы характэр. Аб'ектам нашого даслédжэння ёсць катэгорыя стверджэння ў кантэксты офіцыйна-дзіловага стылю мовлення.

Офіцыйна-дзіловы стиль здебільшого інтэрпрэтуюць як функцыйны рэзновід літэратурнай мовы, якім паслугуюцца ў офіцыйному спілкуванні, у дэржавных дакументах тэщо. Мову офіцыйна-дзіловага стылю заканадаўства вірэзняе дынамізм, прастота, зрозумілысь, логічнлысь, аб'ектыўнлысь, абгрунтаванлысь, факталогічна тэчнлысь, аргументованлысь, узагалыненлысь, бэзособовы та эмоцыйна-нейтральны характэр тэксту, які здебільшого характэрны для стверджувальных канструкцый. Саме таму офіцыйна-дзіловы стиль слугуе рэлевантным сэрэдывыщэм для эксплікацыі катэгорыі стверджэння.

В офіцыйна-дзіловому стылі стверджувальну сэмантыку відбываюць перэдусім дакументы заканадаўчаго характэру та дзіпломатычны, адміністратыўна-канцелярскы тэксты. Дакументы заканадаўчаго характэру підтврджуюць права громадян, регламентуюць офіцыйна-дзіловы стосункы між дэржавою й прыватнымы асобамы, сэрэд якіх вірэзняюць *констытуцыю, заканы, указы, постановы*. Дзіпломатычны тэксты перэдаюць інфармацыю про офіцыйны стосункы на рlvні дэржав, міжнародных організаций, аснову якіх становляць *даговір, дэкларацыя, нота, комюніке, меморандум, конвенцыя*. Адміністратыўна-канцелярскы тэксты ёсць засобом фіксацыі стосунків учаснлыків віробнлычої дlvяльнлыстl, што прэставлены *заявамы, наказама, розпяряджэнняма, довідкама, розпыскама, доручэнняма* та ін.

Стверджэння ў офіцыйна-дзіловому стылі рэпрэзэнтуюць здебільшого засабы лексычнаго, морфалогічнаго та сінтаксычнаго рlvнів мовы.

Лексычны склад засобів рэалізацыі катэгорыі стверджэння ў офіцыйна-дзіловому стылі прэставляюць:

1) нейтральны лексема на зразок *позывач* – «той, хто подае позов» [6, с. 513], *свідок* – «особа, яку выклікаюць до суду для посвідчэння відомых їй абставын справы» [7, с. 157]; *опікун* – «особа, што здlvйснюе опіку» [6, с. 116]; *суддыя* – «службова особа ў органах суду, яка вшынось вірок у судовій справі» [7, с. 447];

2) слова, зміст якіх рэалізуе значэння *підтврджэння, згоды, засвідчэння, повідомлення*: «*довідка* – це дакумент, што підтврджуе факты жыттєдlvяльнлыстl лyvдыны» [3, с. 73]; «*доручэння* – це дакумент, які засвідчуе факт перэдавання частковых повноважєнь підприємства, установы, організаций чы окремої особы іншому

підприємству, установі чи організації або окремій особі» [3, с. 59]; «розписка – це документ, яким зацікавлена особа підтверджує факт здійснення нею чи щодо неї якої-небудь дії, зокрема, одержання грошей, матеріальних цінностей, документів тощо» [3, с. 84]; «договір – це документ, що засвідчує угоду між партнерами» [3, с. 116]; «акт – це документ, який підтверджує які-небудь факти, події за результатами цілеспрямованої перевірки» [3, с. 137]; «декларація – це документ, який є офіційною чи урочистою програмною заявою з якого-небудь питання» [3, с. 152]; «паспорт – документ, що посвідчує особу» [3, с. 191]; «наказ – офіційний документ, в якому викладено розпорядження, постанову» [5, с. 753]; «комюніке – офіційне повідомлення» [3, с. 285]; «лист-підтвердження – це такий різновид службового листа, який посвідчує попередні умови, домовленості чи деталі їх реалізації» [3, с. 213];

3) стверджувально-узагальнювальний займенниковий іменник та прикметник кожний, кожен: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» [2, с. 11]; «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання» [2, с. 11].

Серед морфологічних засобів експлікації ствердження в офіційно-діловому стилі виокремлюємо:

1) я-висловлення (заява, автобіографія, розписка), що вербалізують позицію мовця за допомогою займенника я, зокрема, стверджують певні факти з життя людини: «Я, Думінгуш Антуанеш Бернарду, народився 7 січня 1977 року в Анголі, у м. Луанді» [3, с. 37]; «Прошу перевести мене з 2-го курсу геологічного факультету на 2-й курс факультету шахтобудівних технологій» [3, с. 50].

2) прості похідні прийменники (впродовж, внаслідок, протягом, після), власне прийменники, що охоплюють похідні прийменники з адвербіалізованими віддієслівними формами (враховуючи, включаючи) та похідні прийменники, утворені за такою моделлю: прислівник + простий прийменник (згідно з, відповідно до), підґрунтям яких є аргументація: «Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону» [2, с. 4]; «Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів» [2, с. 39];

3) приєднувальний сполучник а також та єднальні сполучники і, та, що уможливають у межах однієї реченневої структури передати більше стверджувальної інформації, оскільки в такий спосіб можна охопити ширше коло ситуацій дійсності, наприклад: «Сімейний кодекс України визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів» [10, с. 4]; «Цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного господарства, а також із дій осіб, що непередбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки» [11, с. 13];

4) дієслова теперішнього часу зі значенням позачасовості, що експлікують невизначеність часових меж, указують на істинність, беззаперечність тверджень за будь-яких умов: «Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу» [10, с. 17]; «Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану» [10, с. 13]; «Держава створює людині умови для материнства та батьківства, забезпечує охорону прав матері та батька, матеріально і морально заохочує і підтримує материнство та батьківство» [10, с. 6];

5) дієслова пасивного стану на зразок затверджено, погоджено, якими послуговуються для посвідчення документа: «ЗАТВЕРДЖЕНО наказом директора № 64 від 25.02. 2016» чи візи: «ПОГОДЖЕНО... Начальник відділу кадрів В. О. Морозенко»;

До синтаксичних засобів реалізації категорії ствердження в офіційно-діловому стилі зараховуємо:

1) формули ввічливості, що підтверджують незаперечну повагу, пошану до адресата *Високоповажний пане Міністре!; Вельмишановний пане професоре!; Шановний Василю Григоровичу!*;

2) інфінітивні речення, за допомогою яких мовець передає рішення в категоричній формі з позитивним відтінком: *«Винести подяку співробітнику відділення № 68 І. С. Сергієнко за якісне, професійне, своєчасне обслуговування клієнтів банку»* [3, с. 154]; *«Призначити на посаду завідувача дитячим дошкільним закладом...»* [3, с. 224];

3) складнопідрядні речення з'ясувального та обставинного типу, які за допомогою сполучників у зв'язку з, якщо, щоб підтверджують та пояснюють причини, умови, наслідок певних фактів, подій тощо: *«11.11.2015 о 18.30 було припинено електропостачання в гуртожитках № 3, 5, 7 по вулиці Миру у зв'язку з тим, що шквальною вітром було зламано дерево в районі підстанції № 2, яке впало й пошкодило лінію електропередач»* [3, с. 34]; *«Якщо в міжнародному договорі України, укладеному в установленому порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом сімейного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України»* [10, с. 13];

4) вставлені конструкції, які використовують у Кодексі України задля подвійного ствердження істинності певної інформації. По-перше, за допомогою цих конструкцій витлумачують зміст терміна, вжитого в препозиції до них: *«Регулювання сімейних відносин за (договором) домовленістю сторін»* [10, с. 7]; по-друге, узагальнюють попередню інформацію: *«Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників»* [11, с. 4]; по-третє, містять інформацію, що не має стосунку до змісту всього речення, а пояснює та конкретизує лише певний член речення: *«Суд може визнати за другим з подружжя право на частку цієї премії, нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню»* [10, с. 78];

5) розповідні стверджувальні висловлення з усталеними словесними формулами на кшталт *до наказу, порядок денний, до відома*. Наприклад: *«Додаток до наказу про внесення змін Міністерства науки і освіти, молоді та спорту України від 10.06.2011 № 372»* [9]; *«Порядок денний наради з вирішення актуальних питань розвитку Харківської області, 10 червня 2010 року, 14:30, велика зала Будинку Рад»* [12];

6) пасивні конструкції, підґрунтям яких є сема констатації: *нагороджена орденом Слави, довідка видана для підтвердження, презентація комп'ютерної моделі буде проведена*;

7) речення із предикативними лексемами на кшталт *потрібно, необхідно, треба*, за допомогою яких утверджують реалізацію певних подій, фактів тощо, наприклад: *«Згідно з ст. 10 Конституції України, Законом України «Про мови» діловодство на підприємстві потрібно вести українською мовою»* [3, с. 109].

Зважаючи на те, що підґрунтям офіційно-ділового стилю є тексти документів, для яких характерна певна структура, зокрема, переважають здебільшого інфінітивні, безособові, складнопідрядні речення з'ясувального та обставинного типу, стверджувальні висловлення з усталеними конструкціями, що пояснюється імперативним характером документів та умотивовує належність засобів синтаксичного рівня мови законодавства до ядерної й приядерної зон функційно-семантичної категорії ствердження. Проміжна ланка досліджуваної категорії представлена морфологічними вербалізаторами законодавчих текстів, які виявляють чималу частотність у передаванні інформації, а периферійну та крайню периферійну нішу складають лексичні засоби, які реалізують ствердження за допомогою свого семантичного наповнення.

Отже, офіційно-ділові папери відіграють важливу роль у реалізації стверджувального змісту, оскільки побудовані саме для підтвердження, аргументації, повідомлення, констатації, однозначного витлумачення інформації.

Список використаної літератури

1. Жанри і стилі в історії української літературної мови / В. В. Німчук, В. М. Русанівський, І. П. Чепіга та ін. [Відп. ред. С. Я. Єрмоленко]. – Київ : Наук. думка, 1989. – 288 с.

2. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та доповн. станом на 30 вересня 2016 р.: (ОФШ. ТЕКСТ). – Київ : Паливода А. В., 2016. – 76 с.

3. Мамрак А. В. Українське документування : мова та стиль / А. В. Мамрак. – Дніпропетровськ : «Дніпрокнига», 2003. – 364 с.

4. Мацько Л. І. Стилістика української мови : підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – Київ : Вища шк., 2003. – 462 с.

5. Новий тлумачний словник української мови : в 4 т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – Київ : Вид-во «Аконіт», 2000. – Т. 2. – 912 с.

6. Новий тлумачний словник української мови : в 4 т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – Київ : Вид-во «Аконіт», 2000. – Т. 3. – 927 с.

7. Новий тлумачний словник української мови : в 4 т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – Київ : Вид-во «Аконіт», 2000. – Т. 4. – 941 с.

8. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови : підручник. – 3-тє вид., перероб. і доповн. / О. Д. Пономарів. – Тернопіль : Навчальна книга. – Богдан, 2000. – 248 с.

9. Професійно-нормативна правова бібліотека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-vnesennja-zmin-udodatki-1-7-do-nakazu-ministerstva-osvi-doc186381.html>

10. Сімейний кодекс України : станом на 02.09.2011. – Київ : Алерта, 2011. – 80 с.

11. Цивільний кодекс України : станом на 06.09.2015. – Київ : ЦУЛ, 2015. – 270 с.

12. Харківська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.kharkivoda.gov.ua/ru/document/view/id/97>.

УДК 811.161.3*37'42:821.161.3-3*В. Казько

Л. П. Дземідзенка

УСТАЇННЯ КАНСТРУКЦІЙ Ў ПРОЗЕ ВІКТАРА КАЗЬКО

У артыкуле на багатым фактычным матэрыяле разглядаюцца ўстаўныя канструкцыі ў прозе Віктара Казько, якія прызначаны павялічваць інфармацыйны змест сказа. Увага акцэнтуюцца на стылістычных функцыях, якую выконваюць устаўныя канструкцыі, структуры і спосабах уводу іх у моўную тканіну твора. Адзначаецца, што ўстаўныя канструкцыі як своеасабліва манера аўтарскага тэксту дапамагаюць Віктару Казько зацікавіць чытача, закрануць яго думкі і пачуцці, параўнаць іх з яго, аўтарскімі, думкамі і пачуццямі, яго пазіцыяй, чым наладжваецца паміж пісьменнікам і рацыпіентам невербальны дыялог.

Устаўныя канструкцыі, якія ўжываюцца ў мове твораў любога пісьменніка, прызначаны павялічваць і развіваць інфармацыйны змест сказа, характарызаваць аўтарскае маўленне. Яны каменціруюць, удакладняюць, тлумачаць тое, пра што гаворыцца ў сказе, перадаюць розныя дадатковыя звесткі, якія паясняюць, дапаўняюць напісанае, звяртаюць ўвагу чытача на сказанае, актывізуюць маўленчы кантакт з ім.

У прозе Віктара Казько ўстаўныя канструкцыі рэалізуюць асноўную даведачна-тлумачальную функцыю і могуць:

дапаўняць або пашыраць асноўнае паведамленне: *Толькі на самоце, калі на душы яго спакойна і ціха, ці ўжо калі гняце гэтую душу так. Хоць на сцяну лезь. Кал,*

распластаўшы ружовыя на сонцы крылы, выбліскаючы кожным пяром, падрульвае ён задубелымі доўгімі нагамі да сваёй буслянкі, вітальнай песняй азначае сваё вяртанне з далёкіх краін, ці калі на дасвеці выйдзе ён на роднай гоні – палі, дубровы, сенажаці – і кіне яго ў жар і холад ад няўпыннасці і бясконцасці жыцця і зямлі, тады, не памятаючы сябе, адкінуўшы сціпласць і сарамяжлівасць, безгалосы, зацягне ён сваю, хоць і не зусім удалую, але радасную, шчырую песню, песню нараджэння новага дня [1, с. 22]; Калгасу на зыходзе кожнай кампаніі – уборачнай, пасяўной, сенакосу – фляга з гэтай самай “карчоўкай” была гарантавана заўсёды [1, с. 25]; Усяму Княжбору вада з крана раптам зрабілася “даўкаю”, хаця да гэтага, гасцюючы ў сваіх дзяцей у горадзе, выхваляліся адзін перад другім: чаму ж гэта не жыць майму Сцяпану (Івану, Раману), па ваду і то не трэба хадзіць, сама ў хату ідзе [1, с. 332];

удакладняць яго: На краі вуліцы, у маленькай хатцы, ахутанай з усіх бакоў грушамі-дзічкамі, канаплянікам і голлем старога дуплістага дуба, разам з каровай Мілкай жыве цётка Тэля, па вулічнаму Ненене (так – “Не-не-не” – яна пачынае ледзь не кожную фразу) [1, с. 11]; Не дурныя, каб марозіцца і галадаць. Але як толькі надыходзіла лета, Мар’ян загадваў: распрануць усіх (хлопцаў), пакінуць ім толькі майкі і трусы [1, с. 141]; У дзіцячы дом – “сваю хату”, “родную хату” – Дзіма ўцёк ад бацькі і мачахі, Разорка – ад цёткі з дзядзькам [1, с. 8]; І ён у дзетдоме сам зрабіў сем шпаковень (кожную вясну па шпакуюні), адзін чамадан і паўтары табурэткі [1, с. 338]; Выкрочваюць, як тыя ж буслы, туды, дзе бегла калісь рэчка і стаялі дубы, дзе ляжала возера, упруцца ў тры нагі (кіёк – нага трэцяя) у полі і слухаць невядома каго і што [1, с. 333].

Адна з характэрных рыс Казько-пісьменніка – ужыванне ўстаўных канструкцый у складзе складанага сказа, якія могуць быць выражаны:

адным словам: Не дурныя, каб марозіцца і галадаць. Але як толькі надыходзіла лета, Мар’ян загадваў: распрануць усіх (хлопцаў), пакінуць ім толькі майкі і трусы [1, с. 41];

спалучэннімі слоў: Наш, чацвёрты камітэт (пытанні дэкларацыі), якія лічыцца адным з лёгкіх, канчаў сваю работу [1, с. 417]; У дзіцячы дом – “сваю хату”, “родную хату” – Дзіма ўцёк ад бацькі і мачахі, Разорка – ад цёткі з дзядзькам [1, с. 8];

простым сказам: Слухаў, як патрэскае ў самакрутцы махорка – цяга ў яго была добрая, выключная, - шыраказуба радаваўся той цязе, пускаў дым кольцамі, з прыжмурам з-за дыму глядзеў на партрэт прэзідэнта, якога так і не кранулі механізатары, не пусцілі на самкруткі, і ўсміхаўся прэзідэнту [1, с. 10]; Група асоб у цывільным, лікам не менш дзесяці, выхапіла з пешай плыні Зянона Пазняка, выключыла нервова-паралітычным газам, запхнула ў машыну (крыху народ адбіў яго пазней) [2, с. 261]; Махей слухае, наглядае і міжволі чакае, што вось зараз нацешыць ён цяпельца, падкорміць яго, падкіне сухога голля, усхопіцца, скруціцца тугім скруткам польмя, м з гэтага польмя крочыць нехта жывы (мо сам ён крочыць) і скажа: здароў, Махакей, чаго ты тут смуткуеш, навошта клічаш мяне, што табе ад праху майго трэба [1, с. 68];

простым сказам ускладненай будовы: На палацях, каля печы, завешаных чорнай занавескай, нехта ўздыхнуў, зашамацеў і заскробся, перад мужыкамі паўстаў дзед у белых палатняных штанах, падпяразаны вузенькім сырамятным раменьчыкам, у зрэбнай белай кашулі і сам белы, але толькі тварам, а валасы амаль без сівізны, толькі русява-плямістыя; абавіраючыся адной рукой аб комін, у другой трымаючы кіёк, пацукваючы вакол сябе тым кійком – сляпы быў ці прыслеп, трапіўшы са свайго закутка на святло, - дзед выскрабся на сярэдзіну хаты [3, с. 24];

складаным сказам: Адмовіліся ад прэміі, якую выпісаў дырэктар базы: пятнаццаць рублёў (таксама на старыя грошы – новымі, дык гэта сёння недзе рубель і пяцьдзсят капеек, а з улікам інфляцыі, то мо і рубля не збярэцца) [2, с. 138];

Зусім-зусім без нечага гадзіна ікс, чатырнаццаць нуль-нуль. Каля Маскоўскіх могілак па падліку дасведчаных людзей (лічыў доктар матэматычных навук па сістэме, якая ўжывалася ў старажытным Рыме: плошча сто на сто метраў – дзесяць тысяч чалавек) больш дзесяці тысяч мінчан [2, с. 262].

Паводле спосабу ўключэння ўстаўных канструкцый у сказ іх можна падзяліць на тры групы: канструкцыі, якія ўключаюцца ў сказ без злучнікаў і злучальных слоў; канструкцыі, якія ўключаюцца ў асноўны сказ пры дапамозе злучнікаў і, а, ці і інш.; канструкцыі, якія ўключаюцца ў сказ пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў і злучальных слоў. Як сведчыць прааналізаваны матэрыял, для мовы твораў Віктара Казько найбольш характэрны спосаб ўключэння устаўных канструкцый без злучнікаў і злучальных слоў: *Не дурныя, каб марозіцца і галадаць. Але як толькі надыходзіла лета, Мар’ян загадваў: распрануць усіх (хлопцаў), пакінуць ім толькі майкі і трусы [1, с. 41]; Наш, чацвёрты камітэт (пытанні дэкларацыі), якія лічыцца адным з лёгкіх, канчаў сваю работу [1, с. 417]; У дзіцячы дом – “сваю хату”, “родную хату” – Дзіма ўцёк ад бацькі і матчы, Разорка – ад цёткі з дзядзькам [1, с. 8]; Слухаў, як патрэскае ў самакрутцы махорка – цяга ў яго была добрая, выключная, – шыраказуба радаваўся той цязе, пускаў дым кольцамі, з прыжмурам з-за дыму глядзеў на партрэт прэзідэнта, якога так і не кранулі механізатары, не пусцілі на самкруткі, і ўсміхаўся прэзідэнту [1, с. 10]; Група асоб у цывільным, лікам не менш дзесяці, выхапіла з пешай плыні Зянона Пазняка, выключыла нервова-паралітычным газам, запхнула ў машыну (крыху народ адбіў яго пазней) [2, с. 261]; На палацах, каля печы, завешаных чорнай занавескай, нехта ўздыхнуў, зашамацеў і заскробся, перад мужыкамі паўстаў дзед у белых палатняных штанах, падпяразаны вузенькім сырамятным раменьчыкам, у зрэбнай белай кашулі і сам белы, але толькі тварам, а валасы амаль без сівізны, толькі русява-плямістыя; абавіраючыся адной рукой аб комін, у другой трымаючы кіёк, пацукваючы вакол сябе тым кійком – сляпы быў ці прыслеп, трапіўшы са свайго закутка на святло, – дзед выскрабся на сярэдзіну хаты [3, с. 24].*

Устаўныя канструкцыі ў форме слова, спалучэнняў слоў у прозе Віктара Казько нячастыя, што гаворыць пра іх суб’ектыўны характар, які падкрэслівае пастаянную прысутнасць аўтара ў паведамленні, наяўнасць устаўных канструкцый, суадносных са складаным сказам, падкрэслівае важнасць ужывання данага слова і пошук слоўнага выражэння пра названыя падзеі, факты, жаданне аўтара спалучыць аб’ектыўныя і суб’ектыўныя элементы думкі, гавораць пра індывідуальную арганізацыю матэрыялу і дапамагаюць уявіць вобраз самога аўтара, бо дадатковыя заўвагі, тлумачэнне, спасылкі – гэта часцінка яго індывідуальнага бачання падзеі.

Вядома, што для выдзялення ўстаўных канструкцый выкарыстоўваюцца дужкі і працяжнікі, якія з’яўляюцца амаль раўнапраўнымі знакамі прыпынку. Але, на думку М. С. Яўневіча, П. У. Сцяцко, “ужыванне працяжніка... варта абмяжоўваць, бо ён даволі шырока выкарыстоўваецца ў сказах іншай сінтаксічнай будовы” [4, с. 144]. Дз. Разенталь падкрэслівае, што працяжнік ужываецца пры выражэнні пачуццяў аўтара, “часта ў творах мастацкай літаратуры” [5, с. 123]. На нашу думку, слухнай з’яўляецца думка Л. І. Бурака: устаўныя канструкцыі выдзяляюцца працяжнікам, калі змяшчаюць істотную інфармацыю, якая патрабуе лагічнага выдзялення ў сказе [6, с. 113]. У прозе Віктара Казько пры афармленні ўстаўных канструкцый сустракаюцца як дужкі, так і працяжнікі: *А да ўсяго напярэдадні гэтага дня напамінаўся ў Доме літаратара Саюза пісьменнікаў БССР на партыйным сходзе сакратара гаркома партыі Мінска спыталі (пытанне задаў пісьменнік Васіль Сёмуха)...[2, с. 258]; І гэтай жорсткай бязлітасцю (Мар’ян адчуваў яе і ўсведамляў: калі нават паждае быць добрым, не здолее) адзначаны першыя гады яго дырэктарства, нейкае дзіўнае спалучэнне амаль падвіжніцтва, вялікай справядлівасці, выверанай правільнасці і такой жа несправядлівасці, паломанасці і непазлядоўнасці [2, с. 157]; Наш чацвёрты камітэт*

(пытанні дэкаланізацыі), які лічыцца адным з лёгкіх, канчаў сваю работу [1, с. 417]; І тая яе зямля, каторая таксама аплоднена радыёактыўным ірным насеннем, на якую ў свой час, пэўна, не хапіла калючага дроту, лічыцца “абмежавана-прыдатнай для сельгасвытворчасці” (вось вам і крыху зацяжараць) [2, с. 57]; У дзіцячы дом – “сваю хату”, “родную хату” – Дзіма ўцёк ад бацькі і мачыхі, Разорка – ад цёткі з дзядзькам [1, с. 8]; Слухаў, як патрэскае ў самакрутцы махорка – цяга ў яго была добрая, выключная, – шыраказуба радаваўся той цязе, пускаў дым кольцамі, з прыжмурам з-за дыму глядзеў на партрэт прэзідэнта, якога так і не кранулі механізатары, не пусцілі на самкруткі, і ўсміхаўся прэзідэнту [1, с. 10]. Але ўлюбёным знакам прыпынку пісьменніка з’яўляюцца дужкі, што акцэнтуюць аўтарскае стаўленне да падзеі, да героя, яго ўчынкаў, падкрэсліваюць сувязь дадатковай інфармацыі з асноўным зместам сказа, яе значнасць.

Такім чынам, устаўныя канструкцыі як своеасабліва манера аўтарскага тэксту дапамагаюць Віктару Казько зацікавіць чытача, закрануць яго думкі і пачуцці, параўнаць іх з яго, аўтарскімі, думкамі і пачуццямі, яго пазіцыяй, чым наладжваецца паміж пісьменнікам і рацыпіентам невербальны дыялог. Дзякуючы дадатковым заўвагам, тлумачэнням у чытача складваецца ўражанне пастаяннай прысутнасці аўтара ў апаведзе, чытач ведае яго пазіцыю, яго вобраз мыслення, а графічнае выдзяленне іх стварае шматпланавасць маўлення, уплывае на рытм чытання мастацкага тэксту, што дакладна перадае настрой аўтара, “зараджае” ўспрымальніка яго пачуццямі, бо думка, як вядома, перадаецца не толькі словам, але і знакам прыпынку.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Казько, В. Выбраныя творы : у 2 т. Т. 1. Неруш: Раман. Апавяданні / Прад. П. Ігруновой. – Мінск: Маст. літ., 1990. – 479 с.
2. Казько, В. Выратуй і памілуй нас, чорны бусел: Апавесці, апавяданні, эсэ / В. Казько. – Мінск: Маст. літ., 1993. – 319 с.
3. Казько, В. Хроніка дзетдомаўскага саду: Раман / Маст. У. Гладкевіч. – Мінск: Маст. літ., 1987. – 430 с.
4. Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы: вучэб. дапаможнік для студэнтаў спец. “беларуская мова і літаратура” пед. інстытутаў. – 3-е выд., дапрац. / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. – Мінск: Вышэйшая школа, 1987. – 272 с.
5. Розенталь, Д. Справочник по пунктуации / Д. Э. Розенталь. – Москва: Книга, 1984. – 234 с.
6. Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя: [вучэбны дапаможнік для філал. фак. ун-таў] / Л. І. Бурак. – Мінск: Выд-ва “Універсітэцкае”, 1987. – 320 с.

УДК 811.161.2:373.2-112

В. В. Денисюк

СЕРЦЕ У ФРАЗЕОЛОГІЧНО-ДІАХРОНІЙНОМУ ВІМІРІ

У артыкуле зроблены кароткі аналіз функцыянавання фразеалагізмаў з кампанентам *сэрца* ў дыяхронным аспекце. Як сведчаць пісьмовыя помнікі ўкраінскай мовы, на працягу стагоддзяў гэтыя ўстойлівыя спалучэнні слоў падвергліся не толькі фармальным і семантычным трансфармацыям, але і змяніліся колькасна. Адною з вызначальных прыкмет з’яўляецца функцыянаванне іх у розных стылях і жанрах. Сэрца выконвала досыць шырокі спектр функцый, што знайшло адлюстраванне ў шматлікіх устойлівых адзінках, якія папоўнілі фразеалагічную скарбніцу ўкраінскай мовы.

Фразеологізмы з кампанентам *сэрца* – двоплановы ўніверсаліі: і як власне фразеологізмы, і як фразеологізмы з універсальным соматичным кампанентам.

Фразеологія – антропоорієнтований рівень мови. Фразеологізми завжди спрямовані на суб'єкт, вони виникають не стільки для того, щоб описувати світ, скільки для того, щоб його інтерпретувати, оцінювати й висловлювати суб'єктивне ставлення до нього. У центрі фразеологічного значення – сама людина, її погляди на світ. Світ речей людина порівнює насамперед із собою, проводячи аналогії з будовою свого тіла, з діями, якостями, ознаками. Крім того, людина прагне наділити людськими рисами об'єкти зовнішнього світу, зокрема й неживі. У плані вираження це проявляється у використанні компонентами фразеологічної одиниці слів – назв частин і органів тіла людини, назв її природних станів, рухів, інтелектуальних та емоційних процесів. Наша розвідка – фрагмент дослідження історії формування фразеологізмів із компонентом *серце*. Ілюстративний матеріал узято з Картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, м. Львів) та сайту <http://litopys.org.ua>.

Лексема *серце* належить до слів – універсальних концептів, за якими стоїть символічне осмислення реалій світу і які закріплюють загальнолюдське сприйняття предметів. Проте загальнолюдське сприйняття предметів на фразеологічному рівні демонструє дещо відмінні процеси входження того чи того номена у склад стійкої мовної одиниці, що пов'язано з утворенням фразеологізму в мові-джерелі, запозиченні / калькуванні з іншої мови з подальшою не стільки фонетико-граматичною, скільки семантичною адаптацією, особливостями природних і соціальних умов життя різних суспільних прошарків.

У народній свідомості *серце* уявляється якоюсь істотою, що живе своїм життям, має свої індивідуальність і характер. Серце є тим квазіорганом, який постачає всі інші органи необхідними для повноцінної життєдіяльності мікроелементами, а тому має безпосередній зв'язок із цими органами. Окреслені анатомічні зв'язки знаходять своє відображення на мовному рівні в системі відношень парадигматико-синтагматичних об'єднань *серце – голова*, *серце – рука*, *серце – очі*, *серце – вуха* та ін., де через метафоризацію відповідних ознак чи дій, властивих цим органам, лексема *серце*, крім своєї первинної семантики «центрального орган системи кровообігу», стає репрезентантом переносних значень – це місце зосередження почуттів, хвилювань, учинків людини. За допомогою фразеологізмів із компонентом *серце* можна передати характер людини, радість, сум, страждання, спокій, страх, тривогу, небайдужість, щирість почуттів і вчинків, почуття кохання, відчуття мужності, хоробрості, рішучості чи, навпаки, боягузтва, нерішучості, що демонструють аналізовані різножанрові пам'ятки. У такій царині, зрозуміло, не можна оминати Святого Письма, звідки беруть витoki більшість «кардіофразеологізмів». Як зазначає Н. Д. Арутюнова, у старозавітних текстах *серце* виконувало функцію етичного контролю людини за своїми вчинками, а в євангельських текстах *серце* є вмістищем віри, у сучасних мовах воно зазвичай є вмістищем почуттів [1, с. 9]. На думку В. Маслової, у Біблії *серце* постає як орган усіх почуттів, особливо релігійного; поняття «серце» і «душа», з одного боку, виступають як тотожні, проте «частіше вони розрізняються» [3, с. 161–162].

Як засвідчують «Матеріали» І. І. Срезневського, у киеворуський період чітко виокремлюються стійкі сполучення слів із центром *серце*. Звертає на себе увагу те, що цей номен уже в перших писемних текстах функціонував у складі фразеологізмів у різних відмінкових формах, напр.: *мьдльнии сьрдьцемь* «равнодушный», *вьстьмь сьрдьцемь* «вполнѣ», *добро сьрдьце сьтворити* «умилостивить, примирить», *вь сьрдьци быти* «быть по душѣ, быть любимымъ», *оть вьсего сьрдьца* «со всею искренностью» (Срезн., III, с. 882–883).

Значимо, що частотність використання авторами фразеологізмів із компонентом *серце* різна. Визначальним чинником первинно була непоширеність біблійних текстів, згодом компенсована втягненням через повне калькування або ж

різні трансформації стійких словосполучень з цією лексемою. Києворуські книжники, переписуючи фрагменти Святого Письма, акумулюють узагальнений образ серця не тільки як основного органа для життя людини, але насамперед як переплетіння психоемоційних та інтелектуальних її станів. У першому аспекті серце позиціонує як емоційний орган людини. У формі орудного знаряддя дії лексема *серце* реалізує семантику емоційного інструмента, напр.: *акоже писание глѣть весь оузносаиса ср̄дцемъ нечѣтъ предѣ Б̄мъ* (Київ. літ. звід); *Кондратъ же возвеселиса ср̄дцемъ. и возрадоваса дийею ѿ княженъи Краковоскомъ* (Іпат. літ.); *Глѣбови же оузрившию. оужасеса ср̄дцемъ и нача са молити Глѣбъ Володимеру ишла ѿ тебе послы ...* (Іпат. літ.). Проникнення в інші стилі, зокрема діловий, фразеологізмів з компонентом *серце* підтверджують дані «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.»: *на серци имити «мати на совісті», отъ оусего сердца, съ оусим сердцемъ* «від щирого серця, щиросердно», *serdce iralo* «засмутився (хто), відчув себе скривдженим, занепає духом» (ССУМ, II, с. 339).

Наступні періоди розвитку української мови засвідчують традиції функційного використання стійких сполучень слів із соматизмом *серце* в різножанрових пам'ятках, напр.: *отол(ь)стѣло бо ср(д)це людѣи си(х) ... оушима не слышали а ср(д)цем не з(ь)розоумѣли* (1556–1561, ПЄ, 61 // Картотека); *Что толико онечувствѣли, одобелѣли и окаменѣли сердцем и помыслом есте?* (І. Вишенський); *... служит Богу и вѣи м̄ въ томъ упріймимъ се^pдцемъ взаємни собѣ зычимъ* (Путятинці, 1630, ЛСБ ЦДІАЛ, 129, I, 445, 1 // Картотека); *Таковому годи(т)са ср(д)цемъ соболѣзноватъ: а ратунку гдѣ мѣжно мл(с)тѣвно подават(ь)* (К. Зіновіїв); *Александр же, слышав словеса его сия, разгорѣся сердцем и приде на нь в малѣ дружинѣ июля 25, имѣя велику вѣру к Борису и Глѣбу* (Никифор. літ.); *Скоро бым едно хотѣл тебе и твоего страху позбыти и, вытхнувши отъ болю, сердцем и умыслом тя забыти* (Д. Наливайко); *Схили прето голову, сердцем умилися, Исусе мой пресладкій, волай, прослезися* (Т. Земка); *Кто сердцем в цноту поступает з цноты От силы в силу стопніов там клейноты* (Панегір. вірші); *Богданъ Хмельницкій (о немъ же въ выводѣ на листѣ, кто и откуда он бѣ, із'явихъ прежде), сотникъ уже на тотъ часъ чигринскій, видячи людей своихъ украинскихъ, отъ пановъ польскихъ и дозорцовъ ихъ бѣдственнѣ гнетомихъ и озлобляемыхъ, плачь и стенаніе, братерскимъ а праве отческимъ на тоє уболѣваль сердцемъ и всегда мыслилъ о способѣ томъ, чрезъ которій бы возмоглъ зъ рукъ Барабашевыхъ привілеи королевскіи, малоросіянамъ въ пользу наданніи, одобрати и при оныхъ полезнѣйшое цю погибающей Украинѣ сотворити* (Літ. С. Величка) та ін.

Звертає на себе увагу той факт, що іменник *серце* у складі фразеологізму має додаткові атрибутивні кваліфікатори загальної етичної оцінки, які «на рівні парадигматики формують великий антонімічний блок за ознаками “добрий – злий”, “грішний – праведний”» [2, с. 47], напр.: *О, проклятое право і уфало а окрутно злосливое сердце, в котором ся, тоє право зачавши, з'явило на згибель полнячих его!* (Остроз. літописець); *Каме(н)ные зна(т) ср(д)ца в ты(х) людѣ(и) бывають: ко(т)рыѣ мн(с)тырямъ пако(ст) сотворяють* (К. Зіновіїв); *длає того смоть (!) та^k до¹го зборонали постригу не и^{жс} бысмо твоего ... сп^cніа щири^m ср̄дцемъ не зычили, и ты^m которѣи ... до г^cда ... прити прагнутъ* (б. м. н., XVII ст., І. Кас. О устав., 54 // Картотека); *Аще обратимся к господу богу истинным сердцем и до конца съкрушит их* (Волин. літ.). Однак, на нашу думку, у двох останніх контекстах недоречно говорити про явище контамінації, оскільки досліджувані пам'ятки наступних періодів розвитку української мови ілюструють функціонування дієслівно-іменникового та прикметниково-іменникового словосполучень як самостійних фразеологізмів, напр.: *А оный першій Исидор, кгда на столицу рускои митрополій пріехал, хотя з великим от всѣх подивенем и не велми щирым сердцем, предся ж от духовных и свѣцких станов с честью годною принят был* (Кл. Острозький). Яскравим підтвердженням цього є

фразеологізм [дієслівний компонент] + *сокрушонное сердце* + [дієслівний компонент], що має своїм джерелом Біблію (Пс. 50, 19–20). Природно, що в тексті інших жанрів воно потрапило із сакральних, де, очевидно, слугувало для позначення емоційного стану святих або послідовників Христового вчення. Воно проникає в києворуські тексти, де зберігає семантику смутку, печалі та починає активно поширювати її на українському мовному ареалі, напр.: *посла ма исцѣлити скроушенымъ срѣцѣмъ* (Іпат. літ.). Потенції атрибутивного компонента разом із лексемою *серце* реалізувати самостійне значення фіксуємо в контекстах, де йдеться про представників духовенства, які задля блага тих, хто перебуває під опікою святого чи Бога, готові терпіти муки. Церковників засмучує недосконалість світу і людей, а тому вони усвідомлюють необхідність страждань і готові прийняти їх. Таким чином здатність відчувати почуття смутку перетворюється на показник високої моральності людини: оцінюючи себе і свої вчинки, істинний праведник бачить насамперед свою недосконалість і прагне позбутися її шляхом покаяння, напр.: *Въ среду застуетъ 5-го октоврія, соборъ сотворше, отецъ намѣсникъ зъ отцы соборными и братією всѣ обще во трапезѣ совокупившеся, молебное пѣніе съ сокрушеннимъ сердцемъ ку Творцу и строителю всѣхъ речей Богу въ помощь взявши молитвы пресвятыя Богородицы, единогласно въ обиранию богодухновенной особы – кого бы за отца и предводителя къ устроению монастыря и себѣ обратили совѣтовали* (Мгар. літ.); ... *а для выдоржания и мощности тоей махины фундаментъ добрый въ пять локтей добрыхъ учинивши, въ день святого великомученика Георгія всеношное и молебная пѣнія къ Творцу Зиждителю и Богу, яко къ початку и концу всѣхъ дѣлъ учинивши, въ помощь взявши молитвы пресвятія Богородицы благословеніемъ чину духовного и за благословеніемъ родителскимъ ясне велм. вашей, нашего милостивого пана и добродѣя, сыновскимъ послушаніемъ и сокрушеннымъ сердцемъ, во честь всемилостивому Спасу фундаментъ при згромаженю мнозства народу, цале заложилисми, просячи, абы тотъ же монарха нынѣ, которій сподобилъ начати щасливо даль и совершати, б чомъ всемъ за прибытемъ нашимъ до боку родительского ясне велм. вашей прибывши, готовисми обширнѣ справу дати, а на сей часъ ласцѣ родителской ясневелм. вашей покорно вручаемся* (Мгар. літ.); *Сстоящая при крестѣ душею язвленна, дажд ми о крестѣ мысль от сердца сокрушенна* (І. Величковський).

Із входженням у культурно-освітній простір Русі Святого Письма поступово починає формуватися уявлення про серце як орган релігійного життя, що проявляється насамперед у любові до Бога, у вірі, напр.: *Да иже не хвалитъ тебе, господи, и не вѣруеть всѣмъ сердцемъ и всею душею во имя отца и сына и святого духа, да будетъ проклятъ* (Повчання В. Мономаха); *да аще не обратимся всѣмъ сердцемъ къ нему. другъ друга тяготу носяще. то оружье свое оцеститъ* (Лавр. літ.). Наведений контекст дозволяє стверджувати, що емоції та почуття сфери «людина – Бог» настільки значущі, що заповнили серце людини повністю. Прикметно, що цей емоційний стан, його найвищий ступінь реалізує означальний займенник *весь*. Це ж спостерігаємо і в текстах інших періодів розвитку української мови, напр.: *Посем до вѣри нашей восточной православной без всякого вонтпеня всѣмъ сердцем, душею и смыслом ся приложѣте, еретичество и невѣрие всякое от себя отвержѣте* (І. Вишенський); *Серафими, огнем мя любве раждезѣте, да всѣмъ сердцем возлюблю бога, помозѣте* (І. Величковський). У XVI–XVII ст., як засвідчують писемні тексти, починає паралельно вживатися синонімічна конструкція у формі родового відмінка з прийменником *от*, напр.: *Але дару(и) власте(м) ми(р) и любо(в) в(ѣ) ихъ ср(д)ца: мѣи(м) ти сѣ г(с)ди нѣхъ о(т) всего ср(д)ца* (К. Зіновіїв); *І согрѣ(и) дхо(м) стѣмъ в насъ хла(д)ныѣ ср(д)ца: мѣи(м) та пр(с)но о то(д) ω(т) всегд ср(д)ца* (К. Зіновіїв). Зрідка ця конструкція функціонує без займенникового компонента, напр.: *Хотящаго сп(с)тїса, сп(с)тїи подобѣтъ: понеже покаяти(с) о(т) ср(д)ца желѣтъ* (К. Зіновіїв);

І наўчывшы(м)са людѣ(м) в неѧ ігрáти: трѣба за тоѧ крѣпко о(т) ср(д)ца каяти (К. Зіновіїв). Сучасна українська мова засвідчує семантичний зсув у структурі стійкого словосполучення, спричинений, очевидно, перенесенням ставлення людини до Бога на ставлення до іншої людини як подобі Божої, а відтак і десакралізацію фразеологізму, напр.: *Він співчував їм всім серцем і сам радо пішов би в дружину, коли б не його немолоді вже літа* (О. Довженко); *Любіть Україну всім серцем своїм і всіми своїми ділами!..* (В. Сосюра) та ін.

Отже, лінгвальний рівень функціонування лексеми *серце* засвідчує, що денотат у свідомості давніх українців асоціювався не тільки з головним органом існування людини. Серце виконувало досить широкий спектр функцій, що знайшло відображення в багатьох стійких одиницях, які поповнили фразеологічну скарбницю української мови. Структурно – це прикметниково-іменникові чи дієслівно-іменникові словосполучення з прямим і зворотним порядком їх компонентів.

Список умовних скорочень

Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – СПб., 1895–1912. – Т. I–III.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К. : Наук. думка, 1977–1978. – Т. I–II.

Список використаної літератури

1. Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.

2. Дидик-Меуш, Г. Скрушене серце, чиста душа і побожний умисель. Атрибутивна панорама староукраїнського тексту / Ганна Дидик-Меуш // Писемні пам'ятки: сучасне прочитання / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. – С. 40–68.

3. Маслова, В. А. Связь мифа и языка / В. А. Маслова // Фразеология в контексте культуры / отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 159–163.

УДК 811.161'373.7

М. В. Жуйкова

РОЛЬ ОБРАЗНОЇ СКЛАДОВОЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ФОРМУВАННІ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАЧЕННЯ

У артыкуле паказана, што на фразеалагічным узроўні варта адрозніваць унутраную форму ідыёмы, якая фарміруецца лексічнымі значэннямі яе складнікаў, і тую вобразную аснову, што служыць базай для ўтварэння фразеалагічнага значэння. Менавіта вобразны складнік фарміруе пэўны пачуццёвы вобраз, выступае крыніцай імплікацыі, г.зн. зыходных ведаў пры стварэнні фразеалагічнай семантыкі. Падробязна разгледжана ўнутраная форма, вобразны лад і семантыка ідыём з кампанентам *арэх / арэх / арэх / orzech* ва ўкраінскай, беларускай, рускай і польскай мовах.

Особлівай вагі в аспекці сучасных этнолінгвістычных дослідаў набувае пытанне щодо діі механізмів вторинной номінації, про іх зумовленість культурними чиннікамі, а також про відбиття у семантичній структурі мовних одиниць культурних, зокрема і національно-специфічних, змістів. В центрі уваги етнолінгвістів часто опиняються ідіоми як специфічні мовні знаки, що відбивають народне світобачення, особливості категоризації світу носіями традиційної культури. Як відомо, певна

частина ідіом будь-якої розвиненої мови характеризується відсутністю мотиваційних зв'язків між планом вираження і планом змісту. Цей факт породжує численні питання, пов'язані з походженням того чи того сталого виразу, а також спроби знайти його генетичні основи, етимологізувати його. Особлива роль у процесах етимологізації ідіоми належить її внутрішній формі, що представлена в плані вираження у вигляді комбінації лексичних одиниць.

Формальну сторону фразеологізму трактують або як його образну основу, або як внутрішню форму, причому у фразеологічних дослідженнях часто спостерігається ототожнення цих двох понять. Більшість фразеологів пов'язують внутрішню форму фразеологічної одиниці з тим чуттєвим образом, на основі якого вона виникає. Так, О. В. Кунін вважає, що внутрішня форма фраземи — це «мотивувальна образність, заснована на дериваційних зв'язках його значення із значення прототипу» [1, с. 149]. В. М. Телія розуміла внутрішню форму як «спосіб організації значення ідіоми», пов'язаний з мотивацією її семантики та образною складовою [2, с. 42]. На її думку, в основі мотиваційного макрокомпонента значення фразеологічної одиниці лежить «образ, адекватний можливому стану речей у реальному світі (*бежать, высунув язык; носит на руках*), або неадекватний дійсності, приналежний її ірреальному уявленню, причому цей образ складає сутність внутрішньої форми звороту» [3, с. 5]. З образністю пов'язує цю ознаку фразем й Т. З. Черданцева: «Внутрішня форма ідіоми виявляється носієм образної основи ідіоми» [4, с. 77]. Проте В. М. Мокієнко та А. М. Мелерович, констатуючи тісний зв'язок між внутрішньою формою та образністю лексеми та фраземи, розмежовують ці поняття: «Внутрішня форма не тотожна образній основі значення, хоча часто вони збігаються в основних елементах. Образною основою слова чи фразеологічної одиниці є створене у мовній формі уявлення (наочно-чуттєвий образ предмета), яке виражається цим мовним знаком у його прямому, буквальному значенні. Це уявлення служить базою переносних значень слова і фразеологічної одиниці, створює семантичну двоплановість (чи багатоплановість). ... Внутрішньою формою наділені і значення, позбавлені образності, що не асоціюються з образними уявленнями. Внутрішня форма може створюватися семантикою окремих морфем та/або лексичних компонентів, що входять до складу слова чи фразеологічної одиниці» [5, с. 19-20].

Ми також вважаємо важливим розмежувати образність та внутрішню форму на рівні фразеологічних одиниць. На нашу думку, поняття внутрішньої форми не може бути ототожнене з поняттям образності. Образну основу слід трактувати як мотивувальну базу ідіоми, з якої виводяться ті смислові імплікації, що лягають в основу семантики фразеологізму, див. докладніше [6, с. 29–30]. Пор. вирази *вирвати з коренем, допекти до живого, плисти проти течії*, що створюють чуттєво-наочні образи, з яких легко виводяться загальнозрозумілі імплікації. Образними можуть виявитися також і ті ідіоми, що базуються на алогічній, ірреальній чуттєвій картинці (пор. укр. *потрібний як п'яте колесо у воза, потрібний як лисому гребінь, кіт наплакав*), оскільки остання також може слугувати основою для стереотипних імплікацій, виведених завдяки знанню як "нормального" стану речей, так і відхилень від нього. Проте у кожній мові є значна група ідіом, на формальній структурі яких не може бути побудований ані раціональний, ані ірраціональний наочно-чуттєвий образ, що відповідає уявленню мовців про світ: укр. *давити зінське щеня, на здогад буряків, спіймати облизня, правити смаленого дуба*, рос. *без году неделя, сорок бочек арестантов, отставной козы барабаничик, оставит на бобах*. Значна частина ідіом, у яких змальовується певний наочний образ, характеризується при цьому відсутністю мотивувального зв'язку між внутрішньою формою та семантикою, пор. укр. ідіоми *попа в решеті возити, підвезти москаля, на руку ковінька, впасти в кут* тощо. Якщо прийняти погляд, згідно з яким образна основа ідіоми є її мотивувальною базою і саме

з неї випливає її актуальне значення, то названі ідіоми не можна розглядати як мотивовані і тим самим як образні. Разом з тим вони наділені внутрішньою формою, яку мовці розпізнають завдяки знанню семантики лексем, що їх складають. Етимологізація ідіом у таких випадках суттєво ускладнюється і вимагає звернення до широкого культурного, історичного та власне мовного тла. Пор. також відомі в різних слов'янських мовах фразеологічні одиниці з так званими псевдонімами: укр. *віддатися за Муравського* 'вмерти', *заїхати в Харківську губернію* 'вдарити когось в обличчя', *повернути у Брехунівку* 'почати брехати', рос. *поехать в Могилевскую губернию* 'померти', де змістове навантаження цілого припадає саме на один компонент — псевдонім. Для розуміння семантичного навантаження таких ідіом необхідно, щоб в адресата виникли відповідні асоціації (*Харків — харя, Брехунівка — брехати, Могилев — могила*).

Отже, значення ідіоми виводиться не з її внутрішньої форми, яка визначається семантикою окремих слів — компонентів ідіоми, а з так званої образної основи, яка сприяє формуванню у свідомості наочно-чуттєвого образу і служить базою для отримання вивідного знання, тобто імплікації. Близьку думку обстоює і Д. О. Добровольський, вказуючи на необхідність враховувати образну основу ідіоми при описі її семантичних властивостей [7, с. 75–76].

Розгляньмо образну основу деяких фразеологічних одиниць української, російської, білоруської та польської мов, що містять лексему *gorix / orex / arx / orzech*. Зауважимо, що ми не ставимо собі за мету етимологізувати всі «темні» фраземи з цим компонентом. Деякі ідіоми, поширені у східнослов'янських мовах, на кшталт *дістатися на горіхи, заробити на горіхи*, вже були предметом нашого докладного аналізу, див. [6, с. 90-94].

Попри очікувану очевидність та прозорість семантики сталих виразів з опорним компонентом *gorix / orex / arx / orzech* стикаємося з низкою труднощів при інтерпретації таких фразем. Передусім слід зауважити, що сучасна лексема *gorix (orzech)* позначає різні біологічні об'єкти — плоди різних дерев. Сучасний носій української мови більше схильний розуміти слово *gorix* як назву плоду грецького (волоського) горіху, тоді як два чи три століття тому ця лексема позначала плід ліщини *Corylus avellana* — дерева, що росло переважно в дикій формі в лісах. Широке розповсюдження цього дерева на території Європи, спостереження за властивостями окремих частин дерева, а також різні способи використання плодів не могли не позначитися на культурному осмисленні ліщини, а згодом — і на утворенні численних фразеологічних одиниць.

Фраземи з компонентом *gorix (orzech)* фіксують різні параметри відповідного концепту: зовнішній вигляд, смакові властивості, наявність оболонки і ядра, розмір, а також акціональні аспекти, які стосуються можливих дій людини з горіхами. Часто трапляються також фразеологічні одиниці, в яких фіксуються оцінні характеристики горіхів.

Більшість фразем має прозору внутрішню форму й образну складову, проте і в таких випадках правильна інтерпретація їхнього змісту вимагає залучення великого масиву фонових знань. Так, деякі сталі вирази, в яких протиставляється кількість чи розмір різних предметів, засновані на інформації про типовий розмір горіха, див. білор. *Вочы на яблыку, а галава з арэх* [8, с. 47], рос. *Мозго'вина (голова) с короб, а ума с орех* [9, 1, с. 357]. Щоб зрозуміти російський вираз, достатньо знати відносні розміри голови, короба та лісового горіха. Крім того, пресупозиція цього виразу заснована на судженні про те, що у великій голові міститься великий розум. Таким чином, отримавши інформацію про невідповідність розмірів голови та розуму, носій мови виводить звідси висновок, що людина, про яку йдеться, дурна. Білоруський вираз у своїй внутрішній формі змальовує аномальну, ірраціональну картинку (на голові розміром з лісовий

горіх не можуть вміститися очі такого розміру, який властивий типовим яблукам). Однак фразеологічне значення цього виразу ('гаворыцца з непашанай пра чалавека, здольнага на безразважныя ўчынкі') базується не на зовнішньому протиставленні розмірів яблука та горіха, а на вивідному знанні, отриманому як імплікація із цього протиставлення ('людина з малим розумом неспроможна щось обдумати і діяти розсудливо'). На відміну від білоруської фраземи, в російському виразі нема позірної аномальності, парадоксальності.

Інша група виразів з компонентом *gorix / orzech* заснована на знанні про смакові якості горіхів та використання їх у їжу. Цікаво, що лише одиничні вирази вказують на поживність горіхів та їх гарний смак (пор. білор. *Смачны табе гарэх, да зубоў бог не даў* [10, с. 213], укр. *Такий як горіхами годований* 'товстий, опасений' [11, с. 420]), тоді як більшість фразем залишають інформацію про високі смакові якості, які і зумовлюють цінність горіхів, в імпліцитному, латентному стані. На рівень внутрішньої форми значно частіше виводиться інформація про те, що інколи в шкаралупі горіха буває відсутнє ядро, тобто вказівка на порожній, пустий горіх, в якому нема що їсти. Пор., наприклад, польс. *Smaku, jak w dziurawym orzechu* [12, с. 509], *Nie warte pustego orzecha* [12, с. 582], укр. *Був колись орех, а тепер свистун* [11, с. 120], *То за пустий горіх не варто* 'се не варто нічого' [12, с. 420]; *То пустий горіх* 'се діло пусте, сей чоловік ледачий' [12, с. 421], *Я за то й пустого горіха не дав* 'се справа нікчемна' [12, с. 421]. Див. також галицький вираз *Горіхові свистелі кусати* 'сварити ся за пусте' [12, с. 421] та рос. *Вместо ореха да свищ* [9, 1, с. 52], де внутрішня форма вказує на горіх, порожній всередині. Отже, в образній складовій наведених виразів домінує інформація не про типове, поширене явище (повний горіх), а радше про аномалію, яка трапляється значно рідше, проте виявляється більше осмисленою в культурі.

Докладно прописана у внутрішній формі різних фразем й тема зусиль, які має докласти людина для добування ядра горіха. Оскільки відповідна вихідна ситуація легко переосмислюється, то мовні одиниці, які її позначають, отримують нове значення, засноване на процедурі метафоризації. Парадоксально, але в цій групі є фраземи з протилежним семантичним навантаженням. З одного боку, розгризання шкаралупи горіха вважається простою, легкою справою, яка робиться дуже швидко (швидкість, очевидно, корелює тут з незначною кількістю зусиль), а з іншого — воно вимагає від людини напруження, багатьох зусиль. Відповідні змісти виявляються в семантиці фразем. До першого типу належать такі одиниці: укр. *як горіхи луцтити (лускати)* 'легко, просто' [14, с. 452], білор. *У яго залгаць, як гарэх раскусіць* [15, с. 348], *як арэхі шчоўкаць* 'пра лёгкае, спрытнае вырашэнне якой-н. задачы, справы' [16, с. 212], *Галаву згубіць як арэх раскусіць* 'пра хісткасць і няўпэўненасць чалавечага жыцця, лёгкасць яго згубіць' [17, с. 34], рос. *как орехи щёлкать* 'о быстром, правильном и лёгком решении каких-л. задач кем-л.' [18, с. 108], *как орех раскусить* 'сделать что-л. легко, без усилий' [19, с. 303]; польс. *jakby orzech zgryzł* 'szybko, sprawnie' [20, 1, с. 614], *łatwo, jak orzech (rzepę) zgryść* [13, с. 273], *Umie on z czarnego białe zrobić, jak orzech zgryść* [13, с. 75].

З іншого боку, внутрішня форма може передавати усталене уявлення про те, що добування ядра горіха — складна справа, яка не кожному приступна і вимагає багато зусиль. Пор. вирази зі збірки Івана Франка: *того горіха не вгризеш* 'сеї трудности не побореш, сеї загадки не розгадаєш' [12, с. 420], *не на мої зуби горіх* 'се трудність, якої я не переможу' [12, с. 421], *Най уже раз той горіх розгризу!* 'нехай полагоджу сю неприємну, нележку справу' [12, с. 420], *На тобі горіх на твої зуби!* 'коли чоловікови трапилося якесь несподіване нещасте, заскочила якась трудність, яку він мусить побороти' [12, с. 420], *то твердий горіх* 'се справа трудна, чоловік неподатливий, скритий' [12, с. 421]. Фраземи з подібною внутрішньою формою зафіксовані у білоруській, польській та російській мові, пор. біл. *Чалавек не арэх – не раскусіш*

[17, с. 34], пол. *twardy orzech do zgryzienia* 'trudny do rozwiązania problem, zadanie sprawiające duże trudności' [21, с. 642], рос. *Не по зубам мне эти орешки* [9, 2, с. 280], *Этого орешка не раскусишь* [9, 2, с. 280], а також відомий сталий вираз *крепкий орешек*.

Така семантична неоднозначність двох наведених груп сталих виразів може бути пов'язана з тим, що мовці однаково часто стикались із ситуаціями, коли добування плоду ліщини з твердої шкаралупи було простою, швидкою справою і, навпаки, коли для досягнення результату людина мала витратити багато зусиль. Таким чином, можна говорити про змістову амбівалентність базового образу, яка заснована на різному (фактично протилежному) осмисленні вихідної ситуації розгризання горіхів.

Загалом сталі вирази з компонентом *gorix / opex / apex / orzech* мають різну образну основу і використовуються для передачі різних змістів, причому деякі фраземи зберігають свою мотиваційну прозорість протягом століть. До них можна віднести ті, що засновані на протиставленні предметів за розмірами, в яких горіх служить еталоном малого, або такі, що вказують на поживність і гарний смак горіхів. Разом з тим у групі з опорним компонентом *gorix* наявні такі фраземи, що передають суперечливі, інколи протилежні змісти ('розколювати горіхи легко' vs. 'розколювати горіхи складно'). Розглянутий випадок яскраво свідчить, наскільки важливо зважати не лише на семантику компонентів фраземи, які формують її внутрішню форму, а й на образну складову, що служить джерелом імплікацій, тобто вивідного знання при творенні фразеологічної семантики. Наведений матеріал свідчить, що не внутрішній формі, а саме образній основі ідіоми слід відводити провідну роль у процесах мовно-культурної реконструкції фразеологічних одиниць. Дотримання цього важливого теоретичного положення дозволить підвищити продуктивність досліджень, скерованих на виявлення генези фразеологічного фонду тої чи тої мови, а також допоможе уникнути багатьох помилок при реконструкції.

Список використаних джерел

1. Кунин, А. В. Курс фразеологии современного английского языка / А. В. Кунин. – М. : Высшая школа, 1986. – 336 с.
2. Телия, В. Н. Семантика идиом в функционально-параметрическом отображении / В. Н. Телия // Фразеология в Машинном фонде русского языка. – М. : Наука, 1990. – С. 32–47.
3. Телия В. Н., Введение / В. Н. Телия // Фразеология в Машинном фонде русского языка. – М. : Наука, 1990. – С. 3–9.
4. Черданцева, Т. З. Мотивационный макрокомпонент идиомы и параметр денотации / Т. З. Черданцева // Фразеология в Машинном фонде русского языка. – М. : Наука, 1990. – С. 73–80.
5. Мелерович, А. М. Фразеологизмы в русской речи: Словарь / А. М. Мелерович, В. М. Мокиенко. – М.: Русские словари, 1997. – 864 с.
6. Жуйкова, М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : Монографія / М. В. Жуйкова. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 416 с.
7. Добровольский, Д. О. Образная составляющая в семантике идиом / Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – № 1. – 1996. – С. 71–93.
8. Лепешаў, І. Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Мінск: БелЭн, 1996. – 352 с.
9. Даль, В. И. Пословицы, поговорки и прибаутки русского народа. Сборник в 2 томах / В. И. Даль. – СПб.: Литера – "ВИАН", 1997.
10. Выслоўі : Уклад. М. Я. Грынблат. – Мінск : Беларуская навука, 1979. – 519 с.
11. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
12. Франко, Іван. Галицько-руські народні приповідки / В 3 томах, 6 випусках // Етнографічний збірник НТШ. – Т. 1. – Львів, 1901.
13. Adalberg, S. Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich. – Warszawa, 1894. – 865 s.

14. Фразеологічний словник української мови. У 2-х кн. – К.: Наукова думка, 1993. – 980 с.
15. Federowski, Michał. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materjały do etnografji słowianskiej zgromadzone w latach 1877–1905. T. IV. – Warszawa, 1935. – 438 s.
16. Данілович, М. А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М. А. Данілович. – Гродна, ГрДУ, 2000. – 267 с.
17. Слоўнік беларускіх народных параўнанняў / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Т. В. Валодзіна, Л. М. Салавей. – Мінск: Беларуская навука, 2011. – 482 с.
18. Словарь псковских пословиц и поговорок / Сост. В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина. – СПб.: Норинт, 2001. – 176 с.
19. Прокошева, К. Н. Фразеологический словарь пермских говоров / К. Н. Прокошева. – Пермь : Изд-во ПГПУ, 2002. – 431 с.
20. Skorupka, S. Słownik frazeologiczny języka polskiego. Tom 1-2. – Wydanie X. – Warszawa : Wiedza powszechna, 1999.
21. Głowińska, K. Popularny słownik frazeologiczny / Redakcja naukowa prof. Tadeusz Piotrowski. – Warszawa, 2000. – 790 s.

УДК 811.161.2(09)

О. Ю. Зелінська

НАЗВИ УЧНІВ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У артыкуле на матэрыяле помнікаў пісьменства розных жанраў прааналізаваны назвы вучняў, што атрымлівалі адукацыю ў навучальных установах. Высветлена, што для наймення вучняў ўжываліся аднакарэнныя лексемы славянскага паходжання, утвораў ад дзеяслова *учити* з дапамогай розных фармантаў *ученик і учень*, і субстантываваны дзеепрыметнік *учащийся* і назвы вучняў, матываваныя назвамі тагачасных класаў. Да сучаснага перыяду ў літаратурнай мове працягвае выкарыстоўвацца назва *учень*, іншыя лексемы знаходзяцца на перыферыі лексічнай сістэмы.

Здобуття освіти через систему навчальних закладів зумовлює формування спеціальної лексики, що обслуговує педагогічну діяльність. Створення в досліджуваний період широкої мережі навчальних закладів спричиняє необхідність спеціального найменування осіб, які в них навчаються.

На позначення особи, яка здобуває освіту в школі і на яку цілеспрямовано здійснювався педагогічний вплив, в українській мові XVI–XVII ст. функціонувало слово *ученик*. Іменник *ученик* є дериватом успадкованого із праслов'янської мови дієслова *учити*. Динаміку розвитку його семантики в російській мові, починаючи з часу фіксації в писемних джерелах, вивчав О. Д. Васильєв. Аналізуючи контексти з «Повісті временних літ», у яких ужито назву *ученик*, дослідник виявив, що вона вживалася здебільшого як назва апостолів-послідовників Ісуса Христа. Крім того, в пам'ятках церковнослов'янської писемності *учениками* могли іменуватися прихильники ворожої християнству ідеї [1, с. 154].

Побутування слова *ученик* у значенні «послідовник релігійного вчення» засвідчують і різножанрові пам'ятки української мови XVI–XVII ст., наприклад, І. Вишенський називає *учениками* і тих, хто сповідував християнство, і ворогів православ'я: *Реченному от господа, егда послав на проповѣдь учеников по воскресении глаголя ...* І порівняймо інший приклад: *О чистцу латинском, вымышленом мистром диаволом и его учениками, папами римскими (Виш., Извѣщ. краткое, с. 45).*

Отже, в пам'ятках киеворуського періоду і надалі *учеником* називали особу, що переймала знання релігійного змісту від учителя. Таким чином, слова *ученик* та *учитель* перебувають у корелятивних відношеннях, що зумовило ідентичність їх

семантичного розвитку. О. Д. Васильєв зазначав, що в семантико-стилістичній еволюції слова *ученик* спостерігається паралелізм з історією слова *учитель*. Воно пройшло ряд стадій – від первинної належності тільки до сфери конфесійної діяльності через суміщення значень, що стосувалися і релігійної, і світської сфери – до подальшої раціоналізації (не виключаючи і вживання у високих контекстах) [2, с. 23–24].

Українські писемні джерела з кінця XVI ст. документують функціонування слова *ученик* у новому значенні: воно стає спеціальною назвою особи, яка здобуває освіту в навчальному закладі. Виразно засвідчує це пам'ятка педагогічного змісту – статут Львівської братської школи: *Дидаскал или учитель сея школы мает быти благочестив, разумен ... да будут и ученици яко учитель их. Если бы и сам учитель или от ученик нѣкто был творцем речій тих* (1586, Львів, *Поряд. шк.*, с. 40).

Лексема *ученик* зафіксована у словниках XVII ст. Проте тогочасний рівень лексикографічної обробки не дає змоги чітко визначити, з яким конкретно значенням аналізоване слово зареєстровано. Наприклад, у «Лексиконі латинському» Є. Славинецького лат. *discipulus* перекладено словом *ученикъ* (*ЛС*, с. 167), відповідно в «Лексиконі славенолатинському» *оученик* перекладено лат. *discipulus* (*ЛК*, с. 525). Лексема *дисципул* «учень» із вказівкою на польське посередництво на шляху запозичення зареєстрована Є. Тимченком (*Тимч.*, с. 720).

Педагогічне значення цієї лексеми кодифікується у першій чверті XVIII ст. «Лексиконом» І. Максимовича, де лат. *studiosus* тлумачиться синонімами *ученикъ*, *школьникъ* (*ЛМ* II, с. 1244). Надалі значення спеціальне стає визначальним у семантичній структурі цього слова, хоча воно у кінці XVIII ст. ще побутує і як назва послідовника релігійного вчення.

Як показало наше дослідження, у староукраїнській мові XVI–XVIII ст. паралельно зі словом *ученик* функціонував словотворчий варіант – *учень*. І. І. Ковалик, наприклад, вважає, що словотворчий тип з ненаголошеним суфіксом *-ень* є відносно характерним явищем східнослов'янського словотвору і майже не виходить поза межі східнослов'янської мовної території [4, с. 11]. За даними «Етимологічного словника білоруської мови», іменник *учень* походить від праслов'янського **ицьнѣ*, утвореного за типом *в'язень* (*ЕСБМ* II, с. 240). Білоруські лінгвісти зазначили, що слово *учень* наявне у рукописній повісті про трьох королів-волхвів, яка датується кінцем XV ст. [3, с. 224]. У наведеному контексті *учнями* названо апостолів, перед якими преобразився Ісус Христос.

Українські пам'ятки писемності досліджуваного періоду засвідчують функціонування лексеми *учень* у тих же значеннях, що й слово *ученик*. У творах різних жанрів (конфесійних, полемічних тощо) так названо послідовників християнського вчення; причому в одному і тому ж тексті обидві лексеми можуть вживатися одночасно. Наприклад: *А Сѣнитель нашъ выправуючи на проповѣдь Ев(г)еліи стой Учневь своих... Священныя своя ученики...* (1646, Київ, *Мог. Треб.*, Передм., с. 3). Обидва варіанти засвідчуються у Крехівському Апостолі [5, с. 138], Пересопницькому Євангелії (*ПЄ*, с. 17). Це слово представлено в ілюстративному матеріалі граматики І. Ужєвича: *учень Discipulus* (1645, *Уж.*, с. 19).

Пам'ятки кінця XVI ст. фіксують побутування іменника *учень* у спеціальному педагогічному значенні. У статуті братської школи слово *учень* вживається на позначення особи, що здобуває освіту в навчальному закладі: *Отколя и мистрови великая потѣха, гди видить учня не подлѣйшого* (1586, Львів, *Поряд. шк.*, с. 39); *Иж наши учневе наук и цноти, а не чого ишого учитися мають... Набожнѣйшим з наших учнів радим, аби ... сповѣдь отпоровали* (1624, Луцьк, *Поряд. шк.*, с. 40). Вище ми наводили фрагменти з цих же пам'яток, які ілюстрували функціонування у цьому ж значенні слова *ученик*. Отже, словотвірні варіанти *учень* і *ученик* одночасно використовувалися у староукраїнській мові XVI–XVII ст. на позначення школярів.

Крім статутів братських шкіл, лексема *учень* як спеціальна назва особи, яка навчається в навчальному закладі, задокументована іншими джерелами: *Абы по школахъ всть дидаскалове яко найпилнѣй своихъ оучневѣ заправовали* (1645, Київ, *Собр.*, с. 3зв.).

Слова *учень* і *ученик* ще довго співіснували і в новій українській мові, що засвідчено лексикографічними працями та творами українських письменників. Наприклад, І. Франко у поезіях використовує обидва варіанти: *учень, ученик* (*ЛПФ*, с. 246). П. Білецький-Носенко реєструє тільки слово *учень*, додаючи, що і в польській мові є ця лексема (*Біл.-Нос.*, с. 369). У словниках Є. Желехівського та Б. Грінченка зареєстровані обидва слова й *учень*, і *ученик* (*Желех.*, II, с. 1023; *Грінч.*, IV, с. 369). В офіційних документах Київської академії за XVIII ст. назва *учень* не вживається, є тільки *ученик*.

Незважаючи на малопродуктивність суфікса *-ень* в українській мові, саме цей словотвірний варіант закріпився в сучасному літературному мовленні. Хоча в першій третині ХХ ст. до реєстру словника педагогічних термінів було внесено обидва слова й *учень*, і *ученик* (*Горецьк.*, с. 98).

У пам'ятках писемності на позначення учня засвідчено субстантив *учащийся*: *Не бо аз хулю грамотичное учение и ключ к познанию складов и речей. Не о срамотѣ учащихся аз глаголю* (*Виш. До Домн.*, с. 152); *Учащий же ся... юный согръшають... аще учителем своим непокоривы* (1669, Київ, *Гізель, Миръ...*, с. *ѣks*), *...къ вамъ оучителе(м)... до вѣдомости оучащи(х)ся подане* (*См. Грам.*, передм. с. 3зв.). Однак ця назва уживається рідше, ніж іменники *учень* і *ученик*.

Отже, у староукраїнській мові на позначення осіб, що здобували освіту у навчальному закладі, функціонували однокореневі лексеми слов'янського походження, утворені від дієслова *учити* за допомогою різних формантів, – *ученик* і *учень*, та субстантивованій дієприкметник *учащийся*.

Слово *ученик*, яке вважається книжним, задокументоване в найдавніших пам'ятках у значенні «послідовник релігійного вчення». У досліджуваній період за ним, крім успадкованого, закріплюється спеціальне педагогічне значення, яке поступово стає визначальним у семантичній структурі. У сучасній українській мові варіант *ученик* кваліфікується як застарілий (*СУМ Х*, с. 5), як нормативний він зберігся в російській мові (*ССРЛЯ 6*, с. 1147). Слово *учень* уживається в писемних джерелах з XVI ст. і в значенні «послідовник вчення», і в значенні «школяр». Ця лексема наявна у сучасній українській літературній мові та з закономірними фонетичними змінами побутує в білоруській мові (граф. *вучань*) (*ТСБМ 1*, с. 515).

У досліджуваній період лексема *ученик* стала ключовою для творення складних найменувань учнів, мотивованих тогочасними назвами класів. Функціонування складених назв засвідчують документи Київської академії: *Вѣдение учеников вствх в Академии Киевской обрѣтающихся в 1737 г.:*

1. *Ученики священной Богослови...*
2. *Ученики философии...*
3. *Ученики риторики...*
4. *Ученики поэтики...*
5. *Ученики синтаксыми...*
6. *Ученики грамматики...*
7. *Ученики инфимы... (А. і д., I/2, с. 38–58).*

Ця аналітична структура могла бути і трислівною: третім компонентом було слово *школа*, вжите у значенні «клас»: *Всех учеников школы Теологии; учеников школы философии; учеников школы поэтики; учеников школы синтаксими; учеников школы грамматики; учеников школы инфимы* (*А. і д., I/1, с. 61–81*).

Складені найменування, мотивовані назвою класу, співвідносяться з однослівними назвами: *ученик* (школи) *інфіми* – *інфіміст*; *ученик* (школи) *грамматики* – *грамматик*;

ученик (школи) синтаксими – синтаксик; ученик (школи) риторики – ритор; ученик (школи) поетики – поетик; ученик (школи) філософії – філософ; ученик (школи) богослов'я – богослов. Їхнє функціонування засвідчують документи Київської академії: *Реестр учителей и учеников въ коллегіум Братскомъ поданный: ... реторе, поэти, синтактики, грамматики, инфемисты (А. і д., I/2, с. 6–15); И всѣх показанных риторовъ...; і всѣх показанных поэтиков .., синтаксиковъ .., грамматиковъ .., инфѣмѣстовъ .., аналогистовъ (фаристовъ) (А. і д., I/2, с. 38–59).*

Отже, номінації учнів, що мотивувалися назвами класів, утворювалися за такими моделями: однослівна назва – *ритор*; ученик + назва школи (класу) – *ученик риторики*; ученик школи + назва школи (класу); *ученик школи риторики*.

Однослівні найменування учнів, утворені від основ на позначення класу, відомі в новій українській мові. Наприклад, Т. Шевченко вживає у творах лексему *богослов* у значенні «вихованець класу богослов'я» (*СМШ*, I, с. 37). Більшість із назв зареєстровано у словнику Б. Грінченка: *богослов* «учень останнього класу духовної семінарії» (I, с. 80); *граматик* «ученик третього з семи класів» (I, с. 321); *інфіміст* «учень інфіми» (2 кл.) (II, с. 199); *ретор* «учень класу риторики», *реторва* «учні класу риторики» (IV, с. 13); *філософ* «учень передостаннього класу» (IV, с. 377). У сучасній українській мові такі номінативні одиниці не функціонують, бо сучасна система освіти відрізняється своїм змістом і відповідно не має цих найменувань класів.

Давні назви учнів широко представлені у художніх творах. Розповіддю про київських школярів починається повість Миколи Гоголя «Вій»: *Как только ударял в Киеве поутру довольно звонкий семинарский колокол, висевший у ворот Братского монастыря, то уже со всего города спешили толпами школьники и бурсаки. Грамматики, риторы, философы и богословы, с тетрадами под мышкой, брели в класс. Лексику давнього шкільництва, включаючи і назви учнів, уживає А. Свидницький у повісті «Люборацькі»: По семінаріях всього три кляси: низший реторика, вищий – богословія, а середній – філософія. Що в училищах четвертий кляс, те-ж в семінаріях богословія: і старші з богословії, и усе; філософія по середині: богословам не кориться, а над реторами не може старшинувати, хіба то десь; реторика те-ж саме тут, що там первий кляс тощо.*

Отже, у мікросистемі найменувань учнів у староукраїнській мові уживалися загальні назви *учень*, *ученик*, *учащийся* і назви учнів, мотивовані назвами тогочасних класів. До сучасного періоду в літературній мові продовжує вживатися назва *учень*, інші лексеми перебувають на периферії лексичної системи.

Список скорочень джерел

А. і д. – Петров Н. И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1904–1908.

Біл.-Нос – Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / підг. до вид. В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1966. – 423 с.

Виш. До Домн. – Честное и благоговѣйной старицы Домникии Иоанн странник о господѣ радоватися желает и спасения прагнет. – Унівський монастир, 1605 // Вишенський Иван. Сочинения / подг. текста и комент. И. Е. Еремина. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – С. 161–170.

Гізель, Мирь – Гізель І. Мирь съ Ёгомъ ѿлвѣку или Показніе ѿтое, примирляющее Ёгови ѿлвѣка... – Київ, 1669.

Горецьк. – Горецький Н. Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування (проект). – К. : Держ. вид. України, 1928. – 101 с.

Грінч. – Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К. : Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1–4.

Желех. – Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. I–II.

- ЛМ – Максимович І. Лексикон латинсько-слов'янський (1718–1728). Фотопередрук Олексі Горбача. – Рим, 1991. – Т. 1–2.
- ЛС – Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1973. – 541 с.
- ЛПФ – Лексика поетичних творів Івана Франка / упор. І. І. Ковалик, І. І. Ощипко, Л. М. Полюга. – Львів : ЛДУ, 1990. – 264 с.
- Мог. Треб. – Могила П. EVXОЛОГІWНН албо молитвословъ или Требникъ. – Київ, 1646.
- ПЄ – Пересопницьке Євангеліє. 1556–1561. – К. : Друкарня НБУ ім. В. І. Вернадського, 2001.
- Поряд. шк. (Луцьк) – Порядок школьний. – Луцьк, 1624 // Пам'ятки братських шкіл на Україні. – К., 1988. – С. 44–45.
- Поряд. шк. (Львів) – Порядок школьний. – Львів, 1586 // Пам'ятки братських шкіл на Україні. – К., 1988. – С. 38–42.
- См. Грам. – Грамматіки славенскіа правільное свнтаѣма. Потшаніємъ Многогрѣшного Мніха Мелетіа Смотрицкаго. – Ев'е, 1619 // Смотрицький Мелетій. Граматика / підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1979.
- СМШ – Словник мови Шевченка. – К. : Наук. думка, 1964. – Т. 1–2.
- Собр. – Събраніє короткой Науки о артикулах вѣры ... вѣдлугъ вызнанъ и науки цѣркви для цвѣченъ и науки всѣмъ в Школахъ са цвѣчачимъ хрістіанскимъ дѣтемъ. – К., 1645.
- ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка. – М. – Л., 1948–1965. – Т. 1–17.
- СУМ – Словник української мови / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
- Тимч. – Історичний словник українського языка / за ред. Є.Тимченка. – Х. – К. : ВУАН, 1930–1932. – Т. 1. – Вип. 1–2. – 947 с.
- ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: БелСЭ, 1977–1984. – Т. 1–5.
- Уж – Граматика слов'янська І. Ужевича / підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. – К. : Наук. думка, 1970 (арраський список).

Список використаної літератури

1. Васильев, А. Д. Историко-культурный аспект динамики слова / А. Д. Васильев. – Красноярск : Изд-во КГПИ, 1994. – 196 с.
2. Васильев, А. Д. Историко-культурный аспект динамики личных реляционных существительных : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / А. Д. Васильев. – СПб., 1996. – 30 с.
3. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / О. Я. Баханькоў, А. І. Жураўскі, М. Р. Суднік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 340 с.
4. Огієнко, І. Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський апостол 1560 р. / І. Огієнко. – Варшава : Друкарня синодальня, 1930. – 520+192 с.

УДК 811.161.342.070.431

А. М. Ермакова

ДИСКУРС НАВІН: УЗРОЇНІ АНАЛІЗУ

У артыкуле разглядаюцца ўзроўні аналізу тэкстаў сродкаў масавай інфармацыі. Сучасныя падыходы да тэкстаў сродкаў масавай інфармацыі патрабуюць разумення тэкстаў як своеасаблівага тыпу дыскурсу. Найбольшую цікавасць уяўляе аналіз тэкстаў масавай інфармацыі з пазіцыі дынамічнай прыроды іх вытворчасці, разумення і дзеяння, што рэалізуецца з іх дапамогай. Публіцыстычны тэкст як своеасаблівы тып сацыяльнага дыскурсу з'яўляецца складаным адзінствам моўнай формы, значэння, што закладзена ў гэтую форму, і дзеяння, якое можна выклікаць з дапамогай гэтага тэксту.

Вывучэнне мовы сродкаў масавай інфармацыі мае вялікую сацыяльную і палітычную значнасць. Якім чынам людзі набываюць сацыяльныя веды, як фарміруюцца іх погляды, устаноўкі, як праз мову рэалізуюцца ідэалагічныя погляды? Агульнавядома, што вербальныя зносіны ўяўляюць сабой адзінства двух аспектаў – вербальнага інфармавання і вербальнага ўздзеяння. Гэтае палажэнне імпліцытна сцвярджае актыўную ролю вытворцы тэкстаў і пасіўную іх спажываўца, што не зусім адпавядае сучаснаму разуменню асаблівасцей дыскурсу навін.

Аналіз дыскурсу навін не абмяжоўваецца лінгвістычным апісаннем фаналагічных, марфалагічных, сінтаксічных або семантычных структур ізаляваных слоў, словазлучэнняў або сказаў. Сучасныя падыходы да тэкстаў сродкаў масавай інфармацыі патрабуюць іншага разумення тэкстаў, тэкстаў як своеасаблівага тыпу дыскурсу [1, с. 111]. Доўгі час дыкурс разумелі як звязную паслядоўнасць сказаў, сёння ён трактуецца як складаная камунікатыўная з'ява, што ўключае акрамя вербальнай формы яшчэ і экстралінгвістычныя фактары, што спрыяюць разуменню тэксту. Веды пра свет, погляды, устаноўкі, мэты адрасата ўлічваюцца падчас прагматычнай інтэрпрэтацыі.

Дыкурс з'яўляецца складаным адзінствам моўнай формы, значэння і дзеяння. Таму найбольшую цікавасць уяўляе аналіз тэкстаў масавай інфармацыі з пазіцыяй дынамічнай прыроды іх вытворчасці, разумення і дзеяння, што рэалізуецца з іх дапамогай. У якасці вызначэння дыскурсу прымем ідэю Т. А. ван Дэйка аб узаемапрапаніраванні тэксту і кантэксту, у аснове якой ідэя інтэртэкстуальнасці [1, с. 122]. Дыкурс, які разумеецца як тэкст, пагружаны ў сітуацыю зносінаў [2, с. 136-137], дапускае мноства вымярэнняў.

З пазіцыяй прагмалінгвістыкі дыкурс уяўляе сабой інтэрактыўную дзейнасць удзельнікаў зносінаў, абмен інфармацыяй, аказанне ўздзеяння адзін на аднаго, выкарыстанне розных камунікатыўных стратэгіяў, іх вербальнае і невербальнае ўвасабленне ў практыцы зносінаў. Функцыянальны падыход прадугледжвае абумоўленасць аналізу функцыяў дыскурсу вывучэннем функцыяў мовы ў шырокім сацыякультурным кантэксце. Лінгвастылістычны аналіз дыскурсу вылучае рэгістры зносінаў, размяжоўвае вуснае і пісьмовае маўленне ў іх жанравых разнавіднасцях, вывучае характарыстыкі функцыянальных стыляў. З пазіцыяў фармальна або структурна арыентаванай лінгвістыкі дыкурс вызначаецца як мова, якая вышэй за ўзровень сказа або словазлучэння. Лінгвакультурнае вывучэнне дыскурсу вызначае спецыфіку зносінаў у межах пэўнага этнасу, вызначае формульныя мадэлі этыкету і маўленчых паводзін у цэлым [3, с. 5-20]. Сацыялінгвістычны падыход да даследавання дыскурсу прадугледжвае аналіз удзельнікаў зносінаў як прадстаўнікоў розных сацыяльных груп і аналіз умоў зносінаў у шырокім сацыякультурным кантэксце.

Цікавасць да дыскурсу як кагнітыўна-семантычнай з'явы паўстала параўнальна нядаўна. Любое камунікатыўнае дзеянне ў межах спонтаннага або арганізаванага дыскурсу ўяўляе сабой рэалізацыю тых ці іншых камунікатыўна-кагнітыўных структур. Такімі кагнітыўнымі структурамі з'яўляюцца фрэймавыя мадэлі, якія змяшчаюць інфармацыю сацыякультурнага характару. Фрэйм разглядаецца як адзін са спосабаў прадстаўлення стэрэатыпнай сітуацыі, які змяшчае інфармацыю розных відаў. Вядомы галандскі лінгвіст Т.А ван Дэйк гаворыць пра тэрмін “фрэйм” у сувязі з арганізацыяй “агульных ведаў” у канцэптуальных сістэмах. Рамкі разглядаюцца як адзінкі, арганізаваныя вакол нейкага канцэпта і ўтрымліваюць асноўную, тыповую і патэнцыйна магчымую інфармацыю, якая асацыіруецца з тым ці іншым канцэптам [1, с. 16].

Тэксты характарызуюцца складанымі асаблівасцямі, такімі як адносіны звязнасці паміж сказамі, агульная тэматычная структура, схематычная арганізацыя, шэрагам стылістычных і рытарычных параметраў.

На семантычным узроўні аналіз дыскурсу як паслядоўнасці сказаў дае магчымасць вывучаць суаднесення адна з адной інтэрпрэтацыі: значэнні або

рэферэнцыі слоў, несамастойных або самастойных сказаў разглядаюцца як функцыя ад значэнняў і рэферэнцый, замацаваных за папярэднімі сказамі. Гэты аспект дыскурсу часта апісваюць з пазіцыяй лакальнай або паслядоўнай кагерэнтнасці. Тэкст з’яўляецца семантычна звязаным, калі апісвае магчымую паслядоўнасць падзей, г.зн. семантычная звязнасць залежыць ад нашых ведаў і ўяўленняў аб тым, што магчыма ў гэтым свеце.

Наступны, больш высокі і глабальны, узровень аналізу дыскурсу сродкаў масавай інфармацыі – семантычная макраструктура [1, с. 129]. Семантычная макраструктура выяўляецца ў працэсе вылучэння топікаў з тэкстаў. Тэорыя макраструктур дае магчымасць даследаваць асаблівыя характарыстыкі загалова і ліда, у якіх суб’ектыўна абагульняецца астатняя частка паведамлення. Вылучэнне макраструктур тлумачыць, чаму ў памяці чытачоў утрымліваюцца толькі асноўныя топікі, г. зн. вышэйшыя ўзроўні семантычнай макраструктуры тэкстаў навін.

Схематычная суперструктура [1, с. 130] тэкстаў навін з’яўляецца той формай, што арганізуе агульнае значэнне тэксту як цэлага. Схема гэта зададзена наборам характэрных катэгорый і правіл, што вызначаюць іх паслядоўнасць. Газетныя паведамленні штодзённа публікуюцца тысячамі, і яны арганізаваны ў адпаведнасці з такой схемай, схемай навін. Корпус тэксту дэманструе такія катэгорыі, як кароткі змест, галоўная падзея, фон, кантэкст, гісторыя, вербальныя рэакцыі, каментар.

Арлен Каішкурэвіч не згодзен з Мацісам

У Светлагорскай карціннай галерэі “Традыцыя” імя Германа Пранішнікава адкрыта персанальная выстава народнага мастака Беларусі Арлена Каішкурэвіча. (Загалавак і лід -- кароткі змест, галоўная падзея). Асаблівыя ўмовы вытворчасці і ўспрымання навін патрабуюць з’яўлення важнай інфармацыі ў пачатку тэксту. Структурыраванне па прынцыпу рэлевантнасці пранізвае ўвесь тэкст навін.

Усе 26 яго графічных твораў, прадстаўленых на выставе, робяць нас пэўным чынам яго сааўтарамі, аднадумцамі. Яны прасякнуты глыбінным адчуваннем нашай драматычнай гісторыі, філасофскім асэнсаваннем не толькі мінулага, але і сучаснага жыцця. Такое адчуваецца нават у серыі, так і хочацца сказаць, замалёвак з натуры “Гэтае мілае гарадское жыццё...” але самі творы адразу ж выяўляюць іранічнасць падтэксту назвы цыкла. Не такім ужо мілым аказваецца гэтае жыццё, калі разглядаеш карціны “Людзі ў тумане”, “Мы толькі праходзя”, “Сабачая пляцоўка”, “Сустрэча”, “Сон старога музыканта”. Толькі зрокавага ўспрымання для іх вельмі і вельмі мала. Вачыма пачынае глядзець душа...(Кантэкст)

Арлен Каішкурэвіч вядомы, перш за ўсё, графічнымі серыямі “Партызаны”, “Купаліяна”, “Асветнікі”, “Святыя зямлі беларускай”, “Прысвячэнне В.Быкаву”... ён з пранікнёнай таленавітасцю аздобіў многія кнігі, у тым ліку “Курган” Янкі Купалы, “Песню пра зубра” Міколы Гусоўскага, “Каласы пад сярпом тваім” Уладзіміра Караткевіча, “Снежныя зімы” Івана Шамякіна, “Хатынскую аповесць” Алеся Адамовіча. (Гісторыя)

Светлагорцы маюць рэдкасную магчымасць пабачыць прасякнутую гістарычнай веліччу яго карціну “Паляванне ў Вялікім княстве Літоўскім” і славу ты трыпціх “У часы Ірады”. (Галоўная падзея). Спецыфічнай асаблівасцю тэкстаў навін з’яўляецца тое, што і топікі, і схема навін, што арганізуе іх, не прадстаўлены ў тэксце адной лінейнай паслядоўнасцю. Яны дыскрэтныя, з’яўляюцца ў тэксце па частках.

Як прызнаўся Арлен Каішкурэвіч, ён не згодзен з Анры Мацісам, які нібыта аднойчы заўважыў, што хацеў бы, каб яго творы былі для гледачоў чымсьці накшталт утульных крэслаў. “Для мяне важна, каб мае карціны, наадварот, перааказвалі гэтай уяўнай утульнасцю, заклікалі да эмацыянальнага роздуму”, – гаворыць Арлен Міхайлавіч. (Вербальная рэакцыя) (“Гомельская праўда”, 20.11.2010)

Макраструктуры выводзяцца з тэкстаў на аснове нашых ведаў і перакананняў, і таму яны вар’іруюцца.

Тэматычная структура тэксту разгортваецца паслядоўна, кожны абзац “згортваецца” ў топік.

1. *Персанальная выстава Арлена Кашкурэвіча*
2. *26 твораў – філасофскае адчуванне жыцця*
3. *Арлен Кашкурэвіч вядомы*
4. *Светлагорцы маюць магчымасць пабачыць карціны*
5. *Карціны не ўтульныя крэслы, яны заклікаюць да эмацыянальнага роздуму*

Топікі лёгка згортваюцца ў адзін, які фармулюем у якасці загалова: *Арлен Кашкурэвіч не згодзен з Мацісам* (які лічыць, што карціны – утульныя крэслы)

У тэкст актыўна “ўводзіцца” чытач, што дасягаецца “рэпартажнымі прыёмамі”: *калі разглядаеш карціны; такое адчуваецца* (чытач бачыць вачыма аўтара), аўтар аб’ядноўвае чытача і сябе: *робяць нас пэўным чынам яго сааўтарамі, аднадумцамі*, у тэксце сфарміравана выразнае поле суб’ектыўнай мадальнасці: *прасякнуты глыбінным адчуваннем, так і хочацца сказаць, вачыма пачынае глядзець душа, маюць рэдкасную магчымасць, прасякнутую гістарычнай веліччу, славы трыціх*. Выразная ацэначнасць сфарміравана пераважна сродкамі лексічнага ўзроўню.

Тэкст тэматычна дакладны, схематычная суперструктура, мікра- і макраструктурная арганізацыя правільныя. Тэкст лёгка ўспрымаецца і з поспехам выконвае асноўныя задачы: інфармуе і ўздзейнічае (*заклікае да эмацыянальнага роздуму*) шляхам эмацыянальнага заражэння, заклікае да дзеяння (*хачу наведваць выставу!*)

Высветліць прычыны з’яўлення зместу – важная задача ў працэсе вывучэння дыскурсу навін. Актуалізацыя таго ці іншага зместу мае прычынна-выніковую аснову.

Як слухна заўважае І. Ухванава-Шмыгава [4], кантэнт і кантэкст узаемна праяўляюцца адзін у другім. Кантэнт – гэта фокус увагі, а кантэкст – яго фрэйм, рамка (якая часам не ўспрымаецца, але вызначае і фарміруе кантэнт). Каб актуалізаваць шматзначнасць тэкстаў, неабходна ўмець кіраваць “фокусам увагі”. Кантэнт можа фарміраваць стэрэатып. І як паказвае практыка, стэрэатыпізацыя – актыўны прыём моўнага ўздзеяння ў сродках масавай камунікацыі.

Ацэначны стэрэатып складаюць аб’екты, што ўваходзяць у класіфікацыйныя структуры і валодаюць стандартным наборам прыкмет. На аб’ект маўлення накладваюцца ўзоры і стандарты, яго суадносяць са шкалай ацэнак. Уяўленне пра стэрэатып з’яўляецца імпліцытным, яно – псіхалінгвістычная аснова выказвання. Соцыум, ствараючы карціну свету, мае пастаяннае ўяўленне пра аб’екты, вызначае іх праз паняцці, падкрэсліваючы сутнасць (інтэнсіянал тэрміна). Мадэль свету ўяўляе сабой пэўным чынам арганізаваныя веды аб свеце, якія характэрныя кагнітыўнай сістэме або яе мадэлі. Гэтую мадэль ствараюць “аб’ектыўныя” веды (агульныя веды пра свет) і “суб’ектыўныя”. Гэта каштоўнасці і іх іерархіі, семантычныя канструкты тыпу “норма”, “каузіраванне” і іншыя кагнітыўныя структуры, што абагульняюць вопыт індывіда і соцыума.

Стэрэатыпы фарміруюцца на аснове асацыятыўных сувязей па мадэлі “А мае адносіны да В”, дзе В – адзін з прататыпных канцэптаў, што выступае сімвалам добра / зла.

З аднаго боку, ён з’яўляецца найкарацейшым шляхам да чытача па прычыне яго агульнадаступнасці, з другога – пераасэнсаванне стэрэатыпу можа быць сродкам актуалізацыі новага зместу і значным фактарам уздзеяння.

Калі чытач умее распазнаваць тэксты, якія аказваюць агрэсіўнае ўздзеянне, магчыма апрацоўка тэкстаў пры дапамозе контрцэнарыяў. Ён пачынае шукаць алагізмы ў тэксце або проста палюхаецца ўздзеяння і адмаўляецца ад чытання. Названыя механізмы непажаданыя для аўтара тэксту. Каб пазбегнуць іх рэалізацыі, аўтар можа трансліраваць тэкст у імпліцытнай форме, выкарыстоўваючы сродкі намінацыі, рэфэрэнцыі, сінтаксічныя прыёмы або скарыстаць стэрэатып, фрагмент

канцэптуальнай карціны свету, устойлівае культурна-нацыянальнае ўяўленне. Гэтыя ўпарадкаваныя, схематычныя, дэтэрмінаваныя культурай “вобразы свету” эканомяць намаганні чалавека падчас успрымання складаных аб’ектаў свету. Апошні прыём з’яўляецца вельмі дзейсным, бо стэрэатып выконвае шэраг кагнітыўных функцый – функцыю схематызацыі і спрашчэння, функцыю фарміравання і захавання групавой ідэалогіі.

Рэпрэзентацыя і ўзнаўленне падзей-навін журналістамі – не такія простыя і інертныя працэсы. Сёння ў перыяд глабалізацыі праблема эфектыўнай камунікацыі як ніколі актуальная. СМІ даюць рэальную практыку маўлення, якое выходзіць у прастору жывой камунікацыі, узаемадзеяння.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. ван Дейк, Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
2. Арутюнова, Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – С. 136–137.
3. Карасик, В. И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. тр. Волгоград: Перемена, 2000. – С. 5–20.
4. Ухванова-Шмыгова, И. Ф. Причинно-генетическое моделирование плана содержания текста как основа для структурирования его контекстной информации // Семантика языковых единиц разных уровней (на материале романо-германских языков): Тез. докл. науч.-практ. конф. – Ижевск: Изд-во Удмурт, гос. ун-та, 1992. – С. 109–111.

УДК 811.161:81’373.6

І. В. Єфіменко

ДО ЕТИМОЛОГІЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДЕЯКИХ СХІДНОСЛОВ’ЯНСЬКИХ СУДНОПЛАВНИХ ТЕРМІНІВ

У прапанаваным артыкуле на прыкладзе суднаходнай тэрміналогіі разгледжаны тыповыя для гэтай тэрміналагічнай групы лексікі семантычны пераход: “сасуд” > “судна”. Мэта артыкула – усталяваць паходжанне і першапачатковую матывацыю разгледжаных тэрмінаў. Прааналізаваны ў артыкуле ўсходнеславянскія суднаходныя тэрміны ўзніклі як вынік метафарычнага пераносу аднайменных тэрмінаў для абазначэння рознага сельскагаспадарчага або бытавога інвентару (у прыватнасці, посуду для падрыхтоўкі і захоўвання прадуктаў харчавання або ежы, напоў і ёмістасцей для смецця, правейвання зерня, залення / мыцця бялізны, купання) на назвы плаўсродкаў.

Опрацьовуючы свого часу слов’янскую ремісніцкую тэрміналогію, О. М. Трубачов заўважваў, што «пры етымалогізацыі назв карабля, судна як правіла доводзіцца рахаватся з непітомістю, вторынніцю значэння ‘корабель’» [36, с. 230]. Найчастіше падобныя процэсы відбуваліся внаслідок метафарычнага перенесення лексікі зі сферы гаспадарскай тэрміналогіі до сферы суднаходнай тэрміналогіі. Подобне вживання однієї лексеми в декількох тэрміналагічных сферах – дійсно поширене явище в різних індоевропейських мовах, зокрема романських, германських і слов’янських [26, с. 41; 35, с. 246; 6, с. 108].

Аналізовані в статті східнослов’янські суднаходні терміни виникли як результат метафарычнага переносу аднайменных термінів на позначення різного сільськогосподарського або побутового начиння (зокрема, посуду для приготування та зберігання продуктів харчування чи їжі, напоїв та ємностей для сміття, провіювання зерна, зоління / прання білизни, купання) на назви плавзасобів.

За нашими спостереженнями, спосіб номінації шляхом перенесення назви сосуда на назву судна стосується лише доволі примітивних плавзасобів (простої конструкції та невеликих за розміром), що використовуються лише в малому судноплавстві і, зазвичай, на обмеженій території. Йдеться передовсім про плетені та довбані човни.

В окремих випадках через відсутність докладної інформації про тип судна, важко однозначно відповісти на питання, яка саме мотиваційна ознака лежить в основі зазначеного переносу. Найчастіше такими ознаками були форма судна, подібна до предмета домашнього господарського начиння, або ж спільний спосіб (чи матеріал) виготовлення обох предметів матеріальної культури.

Проілюструємо сказане на прикладі низки термінів на позначення плавзасобів, відібраних із різних східнослов'янських діалектних лексикографічних джерел.

Рос. діал. (волзьк.) *бóлдырь* 'невеликий човен із жердиною', (похідне) *болдырёк* 'те саме' [17, с. 11] може бути результатом перенесення лексеми зі сфери господарської термінології за зовнішньою подібністю або спільним способом виробництва, пор. блр. діал. *бóўдыр* 'про велику посудину' [37, I, с. 76] < псл. **bьldyрь* 'щось кулясте, округле, опукле' [11, I, с. 42].

Припускаємо, що обидва терміни первісно позначали зовні подібні предмети, виготовлені однаковою способом (шляхом видовбування з дерева), зокрема, велику довбану посудину та довбаний неповороткий рибальський човен, на якому плавали, відштовхуючись жердиною.

Рос. діал. (новг.) *вихотка* 'маленький швидкохідний човен' [24, с. 116], можливо, мотивоване терміном на позначення домашнього господарського начиння, пор. рос. діал. (новг.) *вехотка* 'спеціальний кузовок для сміття' [24, с. 106] – суфіксальне похідне від *вихоть* / *вехоть* < псл. **věxъть* (пор. ст.-рос. *vъxоть* 'жмут соломи, лико; шматка' [29, 2, с. 128], ст.-укр. *vъxоть* 'шматок старої тканини' [34, 6, с. 163]), словотвірно пов'язаного з псл. **věxa* 'тичка, гілка' ~ псл. **viti* 'вити' [10, 1, с. 407].

Первісно термін *вихотка* / *вехотка* міг позначати предмет (кузовок і човник), зшитий *віхами* (пор. рос. діал. (новг.) *вѣха* 'молодий пагін рослини; відросток' [24, с. 106]). Водночас, з огляду на семантику російських діалектних лексем (пор. рос. діал. (новг.) *вѣха* 'джгут із березових гілок, покладений зверху на солом'яний джгут', *вѣх* 'джгут соломи, який кладеться на дно діжки під час варіння пива', *вехотка* 'м'яка устілка в лаптях' [24, с. 106]), припускаємо, що *вихоткою* / *вехоткою* також могли називати предмет (кузовок і човник), на дно якого клали *віху* або устиляли *віхою*.

Рос. діал. (арх.) *вічанка* 'човен, не збитий гвіздками, а зшитий лозинками (віцами)' [32, 4, с. 309], ймовірно, виникло на основі перенесення етимологічно тотожного господарського терміна, пор. рос. діал. (арх.) *вічанка* 'кошик, сплетений з віц' [32, 4, с. 309]. З погляду походження – це суфіксальні похідні від *вичан(ый)* (пор. рос. діал. (арх.) *вічаный* 'той, що відноситься до віци, зроблений із віц (віч); зв'язаний віцами, лозинами' [32, 4, с. 309]) < псл. **vičanъ* [16, сс. 99–100].

Обидва аналізовані терміни (судноплавний і господарський) відбивають матеріал виготовлення позначуваних ними реалій, зшитих віцами або сплетених із віц.

Укр. діал. (поліськ.) *жлў́гто* (форма з експресивним одзвінченням) 'невелике суденце, видовбане із суцільного стовбура дерева' [23, с. 120] перенесене зі сфери господарської термінології, пор. укр. *жлў́кто́* 'рід діжки, видовбаної із суцільного дерева; слугує для зоління білизни або полотна' [33, 1, с. 487], засвідчене в активному вжитку в говорах Середньої Наддніпряниці [7, с. 25]; також блр. діал. *жлў́кто* 'посудина для виварювання білизни, як правило, видовбана з дерев'яної колоди' [9, с. 65], рос. діал. (півд.) *жлў́кта* 'діжка для прання білизни' [32, 9, с. 302]. Наведені лексеми більшість дослідників вважає запозиченням із балтійських мов, пов'язуючи, зокрема, з лит. *žlūktas* (*žlūgtas*) 'замочена білизна; діжка в якій перуть білизну' [21, с. 36; 19, сс. 12–13; 10, 2, с. 201; 44, 3, с. 229; 2, сс. 150–151].

Водночас О.Г. Преображенський висловлював сумнів щодо балтійської етимології цього слова, задаючи питання: а чи не могло відбутися зворотного запозичення слов'янського терміна до балтійських мов [25, I, с. 235]. На підтримку висловленого припущення вказують, зокрема, й найраніші фіксації зазначеної лексеми, засвідчені саме в основах слов'янських антропонімів XVI ст., пор.: ст.-пол. *Žlukto*, 1560 р. [22, с. 178] та ст.-блр. *Жлукта*, 1593 р. [3, с. 214].

Окрім того, наявність у східнослов'янських мовах лексеми *жлук* (пор. укр. *жлук* 'діжка з обручами на трьох високих ніжках для зоління білизни' [45, 1, с. 226], рос. діал. (півд.) *жлук* 'діжка для прання білизни' [32, 9, с. 202]), дає підстави розглядати *жлукто* / *жлукта* як похідну з суф. *-m(o, a)* від іменника *жлук*. Стосовно словотвірної аналогії пор., напр., рос. діал. *кўкта* / *кўхта* 'безпала людина', 'рука без кисті' [32, 16, сс. 45, 185] < *кук(a)* (пор. рос. діал. *кўка* 'залишок покаліченої або ампутованої руки або ноги, культя' [42, 173] + суф. *-m(a)*, що сягає псл. **kukъta* [40, с. 141]; укр. *плáхта* 'дощаний щит у крилі вітряка; частина сохи, на яку накладаються сошники' < укр. *плáха* 'поліно, колода; широка дошка' [33, 3, 192] + суф. *-m(a)*, що сягає псл. **plaxъta* [10, 4, с. 433].

Підсумовуючи викладене зауважимо, що наведені факти можуть дати поштовх для перегляду усталеної версії про запозичення слова *жлукто* / *жлукта* з балтійського мовного середовища.

Укр. діал. (поліськ.) *жóлуб* 'невелике суденце, видовбане із суцільного стовбура дерева' [23, с. 120], рос. діал. (псков.) *жёлоб* 'довбаний у вигляді корита озерний човен' [32, 9, с. 109] перенесене від однойменного господарського терміна за спільною ознакою 'спосіб виготовлення', пор. укр. *жóліб* і *жóлоб* 'корито' [33, 1, с. 490], блр. діал. *жóлаб* 'корито' [44, 3, с. 235], рос. діал. *жёлоб* 'корито, призначене для різних побутових потреб' [32, 9, с. 108] < псл. **želbъ* 'жолоб, поглиблення', на основі якісного чергування пов'язаної з псл. **gelbъ* [10, 2, с. 204; 44, 3, с. 235; 41, I (5), с. 282].

Блр. діал. (поліськ.) *кадаўбянь* 'невелике суденце, видовбане із суцільного товстого стовбура дерева' [1, с. 11] – результат перенесення однойменного терміна зі сфери господарської лексики на основі зовнішньої схожості або подібної технології виготовлення, пор. укр. діал. (поліськ.) *кадавбень* 'кадіб; велика діжка' [20, с. 88]. З погляду походження розглядувана назва плавзасобу – суфіксальне похідне від іменника *кадаўб*, пор. блр. діал. *кадаўб* 'посудина для збіжжя, борошна, видовбана з суцільного шматка дерева' [46, I, с. 85; 27, 2, с. 356]. Зауважимо, що, за свідченням етнографів, на Поліссі *кадовбами* називали об'ємні довбані посудини, оплетені солом'яними джгутами [8, с. 396]. Лексему *кадаўб*, у свою чергу, розглядають як похідне з префіксом *к(a)-* від основи *даўб* < псл. **dъlb-* 'довбати' [43, 9, сс. 113–114; 10, 2, с. 99; 44, 4, сс. 27–29] (по-іншому праслов'янська основа (з голосним заднього ряду **dъlb-*) реконструюється в: [14, сс. 64–65]).

Рос. діал. (сиб.) *кара* 'невеликий човник, зшитий з тесу' [30, V, с. 112], на думку дослідників, може бути етимологічно пов'язане з рос. діал. (ряз.) *кары* 'округлі корзини, обмазані гноєм, для катання з гір' [32, 13, с. 155], утвореним приєднанням префікса *ка-* до іменника *юр(a)* < *вьюр(a)* < псл. **vъjurъ* / **vъjura* [13, с. 259] із загальною семантикою 'швидкий, неспокійний, збуджений'. Очевидно, перенесення назви побутового начиння відбулося на основі однакового способу виробництва обох реалій: і корзину, і човен виготовляли шляхом зшивання.

Блр. діал. (поліськ.) *кодлуб* (без наголосу) 'невелике суденце, видовбане із суцільного дерева' [4, с. 266; 23, с. 120] – фонетично вторинна (метатезна) форма від **колдуб* < **кълдуб* (пор. блр. діал. *кайдуб* 'посудина з дерева' [12, III, с. 159], 'діжка' [44, 4, с. 100]) < псл. **къldubъ* на означення чогось нерівного, вигнутого [12, III, с. 159]. Судноплавний термін, імовірно, перенесено зі сфери господарської лексики за спільною мотиваційною ознакою 'предмет вигнутої форми, видовбаний із дерева'.

Рос. діал. (об.-ірт.) *колганка* ‘невеликий хантійський човен із тесу, зшитий коренем; довбаний човен’ [18, с. 85] перенесене зі сфери господарської лексики на основі спільної технології виробництва, пор. блр. діал. *каўганка* ‘дерев’яна миска’ [27, II, с. 439], *коўганка* ‘те саме’ [37, II, с. 226], укр. діал. (поліськ.) *ковганка* ‘дерев’яна посудина, в якій товчуть сало; кухоль для води’ [20, с. 99] – суфіксальне похідне від *колган* (пор. блр. діал. *каўган* ‘дерев’яна миска’ [28, I, с. 188]) < псл. **kьlganъ* із загальною семантикою ‘виріб із дерева або виріб із нерівною поверхнею’ [15, сс. 103–104]. Значення ‘човен із тесу, зшитий коренем’ у назві розглядуваного плавзасобу, очевидно, виникло пізніше.

Рос. діал. (новг.) *комель* (без наголосу) ‘невеликий човен-однодеревка або два човни-однодеревки з’єднані разом’ [32, 14, с. 231] із певними застереженнями можна пов’язувати з однойменним господарським терміном, пор. рос. діал. (новг.) *комель* (без наголосу) ‘берестяний плаский кошик, який носять на спині’ [32, 14, с. 231]. Метафоричне перенесення могло відбутися на основі подібної технології виготовлення обох реалій, зв’язаних / з’єднаних *комелем* (‘з’єднані разом човни-однодеревки’) або зшитих / прошитих (‘берестяний кошик’) *комелем*, пор. рос. діал. (олон., арх., карел.) *кóмель* ‘корінь дерева або рослини; тростина, палиця; (мн. *комли*) тоненькі гілочки на дереві’ [32, 14, с. 230], (новг.) *комелёк* ‘товста частина гілки, лозини’ [24, с. 424].

Щодо іншої семантики назви аналізованого плавзасобу – ‘невеликий човен-однодеревка’, то вона вочевидь вказує на виготовлення човна шляхом видовбування з дерева, зокрема з його стовбура, й підтримується лексичним матеріалом на зразок ст.-рос. *комель* (*комль*) ‘нижня частина стебла рослини, стовбура, що прилягає до кореня’ [29, 7, с. 262], рос. діал. (олон., арх., карел.) *кóмель* ‘стовбур дерева’ [32, 14, с. 230]. У цьому разі зв’язок із господарським терміном на позначення кошика не простежується.

З погляду походження лексему *комель* традиційно кваліфікують як рефлекс псл. **kotoľ(jь)* ‘укорочений, заокруглений, тупий’ [43, 10, сс. 174–175] < псл. **kotъ* ‘щось округлої форми’ [43, 10, с. 179].

Рос. діал. (свердл.) *лоток* ‘човен-пласкодонка з широкою кормою’ [32, 17, сс. 156–157] перенесене зі сфери господарської термінології за зовнішньою подібністю або способом виготовлення, пор. рос. діал. (ряз., ворон., твер.) *лоток* ‘корито’ [32, 17, сс. 156–157], блр. діал. *лоток* ‘велика діжка або кадіб для зсипання збіжжя’ [39, с. 195] < псл. **lotokъ* ‘жолоб; ринва; заглибина в землі’ [10, 3, с. 292; 43, 16, с. 98]. Очевидно, спільна мотиваційна ознака для обох реалій – ‘видовбаний дерев’яний предмет певної форми’.

Укр. діал. (поліськ.) *ночв’і* ‘невелике суденце, видовбане із суцільного стовбура дерева’ [23, с. 120] перенесене зі сфери господарської лексики на основі спільної ознаки ‘спосіб виготовлення’ або ‘форма, зовнішній вигляд’, пор. укр. *ночви* ‘корито (для прання білизни, купання тощо)’ [10, 4, с. 114] < псл. **nьktjьvu* / **nьktjьvu* ‘корито для миття, обмивання’ [43, 26, с. 51]. Сюди ж також похідне укр. діал. (поліськ.) *ночóвки* ‘невелике суденце, видовбане із суцільного стовбура дерева’ [23, с. 120] ~ укр. *ночóвки* ‘коритце’ [10, 4, с. 114] < псл. **nьktjьку* / **nьktjьку* [43, 26, с. 51].

Блр. діал. (поліськ.) *опáлушки* ‘невелике суденце, видовбане із суцільного стовбура дерева’ [23, с. 120] перенесене зі сфери господарської лексики, найімовірніше, за зовнішньою подібністю, пор., зокрема, блр. діал. *опáлушки* ‘невеликі ночовки, в яких провіювали кутю, просо та ін.’ [39, с. 197]. Розглядувані терміни – демінутиви від іменника *опалка* (пор. блр. діал. *опáлки* (мн.) ‘невелике коритце для провіювання проса’ [39, с. 197], укр. діал. *опáлка* ‘корзина; кошик різної величини і форми на картоплю; ночви; посуд у якому провіюють зерно’ [10, 4, с. 195]). Останній сягає псл. **obpalьka* або псл. **obpalati* [43, 28, с. 152], пов’язаного відношенням видової кореляції з *obpaliti* (*se*) [43, 28, с. 148], рефлексами якого є, зокрема, блр. діал. *абпаліць* ‘обсмолити’ [5, с. 30], *опаліць* ‘обпалити, обсмолити’ [37, 3, с. 258].

Наведена дієслівна лексика також дозволяє висловити припущення про те, що технологія виробництва обох ремісницьких реалій могла передбачати їх обсмолювання. Рос. діал. (приам.) *чумічка* ‘човен із бересту, оморочка (див. рос. діал. (приам.) *оморочка* ‘легкий одновесловий берестяний або довбаний човен’ [31, с. 183]) перенесене зі сфери господарської термінології на основі спільної технології виготовлення, пор. рос. діал. (приам.) *чумічка* ‘половник у вигляді великої дерев’яної ложки’ [31, с. 328], (твер.) *чумічка* ‘велика розливальна кружка’ [38, 3, с. 56], укр. діал. (полт.) *чумічка* ‘дерев’яний кухлик, з якого п’ють горілку (старовинна назва); ополонник’ [10, 6, с. 355] – форма з абсорбцією плавного від **чулмичка* < **чълмичька* – дериват від **чълмикъ* (пор. в.-луж. *čołmik* ‘демінутив до *čołm*’ [48, с. 83], н.-луж. *colmik* ‘демінутив до *sołm*’ [47, I, с. 131]), що сягає псл. **čьlтъ*, на основі якісного чергування, пов’язаного з псл. **кълтъ* [12, III, с. 295].

З огляду на подвійну семантику аналізованої назви плавзасобу, а саме ‘берестяний човен’ та ‘довбаний човен’, припускаємо, що первісно термін *чумичка* міг позначати як предмети, зшиті / сплетені з кори (бересту), так і предмети, видовбані з дерева, круглої чи овальної форми.

Список використаних джерел і літератури

1. Аляксейчык, Г. М. Да слоўніка Навагрудчыны / Г. М. Аляксейчык // Жывое слова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – С. 5–28.
2. Аникин, А.Е. Опыт словаря лексических балтизмов в русском языке / А. Е. Аникин. – Новосибирск: Наука, 2005. – 395 с.
3. Бірыла, М. В. Беларуска антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы / М. В. Бірыла. – Мінск: Навука і тэхніка, 1966. – 327 с.
4. Бураковская, Н. И. Пути сообщения и средства передвижения / Н. И. Бураковская, В. С. Титов, А. С. Шляхтовский // Полесье. Матеріальна культура / [отв. ред. В. К. Бондарчик, Р. Ф. Кирчив]. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 264–278.
5. Бялькевіч, І. К. Краёвы слоўнік ўсходняй Магілёўшчыны / І. К. Бялькевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.
6. Васильев, В. Л. Новгородская географическая терминология (Ареально-семасиологические очерки) / В. Л. Васильев. – Великий Новгород, 2001. – 255 с.
7. Ващенко, В. С. З історії та географії діалектних слів. Матеріали до вивчення говорів середньої та нижньої Наддніпряни. – Х.: Вид-во Харк. держ. ун-ту ім. О. М. Горького, 1962. – 174 с.
8. Гонтар, Т. А. Пища и утварь / Т. А. Гонтар, Л.А. Молчанова // Полесье. Матеріальна культура / [отв. ред. В. К. Бондарчик, Р. Ф. Кирчив]. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 376–379.
9. Дыялектны слоўнік Брэстчыны / [рэд. Г. М. Малажай, Ф. Д. Клімчук]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.
10. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / [за ред. О. С. Мельничука]. – К.: Наукова думка, 1982-2012. – Т. 1–6.
11. Казлова, Р. М. Беларуска і славянская гідранімія. Праславянскі фонд / Р. М. Казлова. – Гомель: ГГУ, 2000. – Т. I. – 260 с.
12. Казлова, Р. М. Славянская гідранімія. Праславянскі фонд / Р. М. Казлова. – Гомель: ГГУ, 2003. – Т. III. – 361 с.
13. Карпенко, О. П. Етимологічні розвідки з російської діалектної лексики // Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Складенка. – К.: Наук. думка, 2012. – С. 258–266.
14. Козлова, Р. М. Проблемы славянской именной префиксации (производные с префиксом **a-*) / Р. М. Козлова // Русский язык. – Минск: Изд-во Белор. ун-та им. В. И. Ленина, 1991. – Вып. 11. – С. 61–72.
15. Козлова, Р. М. И.-е. **(s)kel-* ‘гнуть, сгибать; крутить, вертеть’ в славянской гидронимии. II // Ономастика та етимологія. Збірник наук. пр. на честь 65-річчя І. М. Желєзняк / Відп. ред. О. П. Карпенко. – К., 1997. – С. 96–113.

16. Козлова, Р. М. Анлаут славянского слова // Студії з ономастики та етимології. 2010 // Студії з ономастики та етимології. 2010 / [відп. ред. І. В. Єфименко]. – Луцьк: Терен, 2010. – С. 95–136.
17. Копылова, Э. В. Ловецкое слово: Словарь рыбаков Волго-Каспия. – Волгоград: Ниж.-Волж. кн. изд-во, 1984. – 128 с.
18. Кошкарёва, А. М. Словарь специальной лексики Обь-Иртышского междуречья. – Нижневартовск: Изд-во Нижневартовск. гос. гум. ун-та, 2006. – 233 с.
19. Лаучюте, Ю. Словарь балтизмов в славянских языках. – Л.: Наука, 1982. – 211 с.
20. Лисенко, П. С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся / П.С. Лисенко. – К.: Наук. думка, 1961. – 260 с.
21. Непокупний, А. П. Українсько-балтійські студії // Мовознавство. – 1968. – № 6. – С. 33–42.
22. Непокупный А. П. Балто-севернославянские языковые связи. – К.: Наук. думка, 1976. – 225 с.
23. Никончук, М. В. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східно-слов'янських мов / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – К.: Наук. думка, 1990. – 291 с.
24. Новгородский областной словарь / изд. под. А. Н. Левичкин и С. А. Мызников. – С.-Петербург: Наука, 2010. – XXVII, 1435 с.
25. Преображенский, А. Г. Этимологический словарь русского языка / А. Г. Преображенский. – М.: ГИИНС, 1959. – Т. 1–2.
26. Розен, С.Я. Очерки по истории русской корабельной терминологии Петровской эпохи. – Л.: Мор. транспорт, 1960. – 158 с.
27. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча / [рэд. Ю. Ф. Мацкевіч]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980-1986. – Т. 1–5.
28. Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: у 2 т. / [уклад. Е.С. Мяцельская]. – Мінск: Унівэрсітэцкае, 1990. – Т. 1. – 287 с.
29. Словарь русского языка XI–XVII вв. / [гл. ред. С. Г. Бархударов, Ф. П. Филин]. – М.: Наука, 1975. – Т. 2. – 317 с.; 1980. – Т. 7. – 403 с.
30. Словарь русских говоров Сибири: в 4 т. / [под ред. А. И. Федорова]. – Новосибирск: Наука, 1999-2001. – Т. 1-2.
31. Словарь русских говоров Приамурья / [отв. ред. чл.-кор. АН СССР Ф. П. Филин]. – М.: Наука, 1983. – 340 с.
32. Словарь русских народных говоров / [под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова]. – М.; Л.; С.-Петербург: Наука, 1966-2013. – Вып. 1-46.
33. Словарь української мови / [упоряд. з дод. влас. матеріалів Б. Грінченко]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958–1959. – Т. 1–4.
34. Словник української мови XVI – п. п. XVII ст. / [відп. ред. Д. Гринчишин]. – Львів, 1999. – Вип. 6. – 256 с.
35. Толстой, Н. И. Славянская географическая терминология. – М.: Наука, 1969. – 262 с.
36. Трубачев, О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках. (Этимология и опыт групповой реконструкции). – М.: Наука, 1966. – 415 с.
37. Тураўскі слоўнік / [рэд. А. А. Крывіцкі]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982–1987. – Т. 1–5.
38. Тематический словарь говоров Тверской области / авт.-сост.: Т. В. Кириллова, Л. Н. Новикова, Т. В. Габлина [и др]. – Тверь: ТвГУ, 2004. – Вып. 3. – 228 с.
39. Цыхун, Г. А. Палескія назвы посуду, бочак, кошыкаў і іншых ёмістасцей // З народнага слоўніка / [рэд. А. А. Крывіцкі, Ю. Ф. Мацкевіч]. – Мінск, 1975. – С. 184–203.
40. Шульгач, В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998. – 367 с.
41. Этимологический словарь русского языка / [под ред. Н.М. Шанского]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. – Т. I. – Вып. 5. – 304 с.
42. Элиасов, Л. Е. Словарь русских говоров Забайкалья. – М.: Наука, 1980. – 472 с.
43. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / [под ред. О. Н. Трубачёва и А. Ф. Журавлёва]. – М.: Наука, 1974-2014. – Вып. 1-39.
44. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / [гал. рэд. В. Ў. Мартынаў, Г. А. Цыхун]. – Мінск: Навука і тэхніка; Беларуская навука, 1978-2010. – Т. 1–13.

45. Яворницький, Д. І. Словник української мови. – Катеринослав: Слово, 1920. – Т. 1. – 412 с.
46. Янкоўскі, Ф. Дыялектны слоўнік / Ф. Янкоўскі. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1959-1970. – Вып. I–III.
47. Muka, E. Słownik dolnoserbiskeje řečy a jeje narěcow / E. Muka. – M.; Praha, 1921-1928. – Т. I–III.
48. Pfuhl, Chr.Tr. Obersorbisches Wörterbuch / Chr. Tr. Pfuhl. – Leipzig, 1968 (Pfuhl, K. Lužiski serbski słownik. – U Budyšinje, 1866). – 1210 s.

УДК 811.16'373.2 81'373.6

А. В. Иваненко

СЛАВЯНСКАЯ ТЕОНИМИЯ. РУЕВИТ (ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ШТРИХИ К ПОРТРЕТУ БОЖЕСТВА)

В статье предложена этимология имени западнославянского локального божества плодородия и войны *Ruevita* (*Rugievithum*, *Rinvit*) в связи с (поздне)праславянским теонимом **Rujevitъ(jь) < *rujevitъ(jь) < *rujъ, *ruja* ‘производящая сила’, ‘любовная горячка, пыл’ и др. + суфф. *-ev(< -ov)-itъ(jь)*. В дальнейшем семантика ‘пыл, горячка’ была трансформирована в ‘боевой пыл, ярость’, ‘гнев’, превратив, таким образом, бога плодородия в бога войны.

Имя этого славянского божества рассматривалось в литературе неоднократно. Впервые оно упоминается в XIV книге «Деяния данов» Саксона Грамматика как одно из божеств острова Рюген: «... factum quercu simulacrum, quod *Rugievithum* vocabant» – «... сделанный из дуба идол, который *Ругиевитом* назывался» [15, II, с. 842]. Далее в источнике сказано следующее: «... Кроме того, у его головы было семь похожих на человеческие лиц, причём все они имели одно общее темя. Ещё же его создатель сделал так, что сбоку на поясе у этого истукана висело семь настоящих мечей в ножнах, тогда как обнажённый восьмой [меч] он держал в своей правой руке. Этот меч был так основательно прикреплён к его сжатой в кулак ладони железными гвоздями, что его невозможно было вытащить, не отрубив саму руку ... Своими размерами этот идол намного превосходил [всё то, что природа отвела для] человека; при этом роста он был такого, что Абсалон, встав на цыпочки, едва смог дотянуться до его подбородка своим небольшим топориком, который он обычно носил повсюду с собой ... Считалось, что этот бог могущественен, как Марс, и что от него зависит всё на войне» [5, II, с. 226]. Отметим также, что божества *Rugievithum* у Саксона и *Rinvit* в саге о Книтлингах многими исследователями отождествляются.

В предлагаемой статье нам бы хотелось коротко коснуться проблемы происхождения одного из известнейших западнославянских теонимов, предложив пути возможной этимологизации на славянской почве как имени самого божества, так и местных названий, с которыми в последние сто лет связывают его происхождение.

На сегодня предложено несколько объяснений теонима *Ruevita*.

Наиболее широкое распространение в прошлом получило тождество *Ruevita* = *Jrovita*. И.И. Срезневский рассматривал оба божества как солярные [6, с. 23]. Аналогичного мнения (но не столь уверенно) придерживался и А. Н. Афанасьев [Афанасьев, 1, с. 270]. Впоследствии знак равенства между *Ruevita* и *Jrovita* ставил А.А. Потебня, полагавший, среди прочего, что корень *руй-* связан с ч. *ruj-nost* и серб. *руй-но вино* (желтоватое, желтое вино). Желтый цвет напитка позволил харьковскому исследователю соотнести теоним *Ruevita* с Солнцем [4, с. 261].

Напротив, позднейшие исследователи больше обращали внимание не на отражение в теониме плодородной семантики, а на отражение в нем божественного статуса самого его носителя, причем применительно к определенной географической области. Похожую идею высказывал еще А. Гильфердинг, говоривший о том, что «название этого божества, по-видимому, указывает на бога, по преимуществу принадлежащего *Руе, Ранам*». Позднее уже А. Брюкнер напрямую связывал теоним *Rujewit* с местным названием *Ruja*. Однако для теонимов *Świętovit, Jarowit, Rujewit* допускал производность с суфф. *-owit* от соответствующих прилагательных – *jary, świąty, Rujewy* [8, с. 126–127].

Развивая в определенном смысле «оттопонимную» этимологию А. Брюкнера, С. Урбанчик трактовал имя *Руевит* как ‘властелин *Руи – Ругии*’ [16, с. 45], а компонент псл. **vitъ* семантизировал как ‘господин, властелин’. Со ссылкой на Саксона *Руевит* рассматривается им как бог войны, а также как божество, имевшее влияние на *coitus* [16, с. 188–189].

Однако поддержанное С. Урбанчиком предположение Г. Ловмянского (работа которого вышла в 1979 г.) о том, что «в области религии *-vit* был нуминотическим заимствованием, служившим для формирования различных мифологических имен» [3, с. 155], не выглядит убедительным. Как и приводимое Л. Мошинским предположение о том, что компонент *-vit* обозначал ‘господина, повелителя’ по аналогии с др.-ц.-сл. *domovitъ* ‘хозяин дома’ [12, с. 591]: мысль о приписывании компоненту *-vit* «всех возможных, а скорее – невозможных значений владения (*domovit oikodeσplóτης*), войны, света, говорения, преследования, веяния» вызвала скепсис еще у А. Брюкнера [8, с. 126]. Что же до слова *domovitъ*, то оно – результат субстантивации прилагательного **domovitъ(jь)*, обозначавшего человека, усердного в домашних делах, заботящегося о своем доме. Поэтому в ряде случаев намного логичнее было бы предположить, что ряд славянских слов с исходом на *-vit* мог быть образован не при помощи суфф. *-ov-itъ*, а уже по аналогии, под влиянием этой продуктивной словообразовательной модели и многочисленных производных на *-ov-it*.

Ближе всех к разрешению загадки *Руевита* подошел А. Гейштор, предположив для теонима возможную связь со ст.-пол. **rzwa* ‘гнев’, *rzwieć* ‘рычать’, *ruja*, или же с русским обозначением времени оленьего рыка в названии осеннего месяца *rujень*, на который выпадает время *ruji*. Дальнейшее изложение показывает, что А. Гейштор интуитивно двигался, в целом, в правильном направлении, несмотря на то, что видел в воинственном *Руевите* одно из воплощений Перуна [9, с. 131].

Как видно из краткого обзора точек зрения по поводу генезиса теонима *Руевит*, в последние сто лет основным критерием при его этимологизации выступал критерий формальный. Критерий семантический, после работ Срезневского, Афанасьева, Потевни и других исследователей XIX столетия на долгое время был отставлен в сторону. Небезуспешную попытку объединить оба эти критерия можно видеть в цитированной работе А. Гейштора. Предлагаемая нами этимология, как кажется, позволяет соединить оба этимологических критерия в одно двуединое этимологическое целое.

Уже сама структура взятого для анализа теонима *Руевит* вполне четко указывает направление поисков его этимологии, которое пытались нащупать уже первые исследователи славянских древностей. Современное состояние этимологии и ряд имеющихся на сегодняшний день разработок позволяют дать вполне удовлетворительное объяснение теонима *Руевит*, долгое время составлявшего проблему для отечественных и зарубежных исследователей.

Полагаем, теоним – результат онимизации прилагательного **rujevitъ(jь)*, образованного по общеславянской модели: имя + суфф. **-ov-itъ(jь) / *-ev-itъ(jь)*. В данном случае прилагательное образовано от **rujъ* + суфф. **-ev-itъ(jь)*. В теонимии производные на **-ov-itъ* отмечены у западных, в частности, балтийских славян.

Скопление теонимов на *-vit* (как их еще до недавнего времени определяли исследователи славянской мифологии) главным образом у полабских славян позволяет говорить о том, что в определенный период времени (а именно – в XI–XII вв.) словообразовательная модель на **-ov/-ev-itъ(jb)* была в этом регионе достаточно продуктивной.

С точки зрения словообразования, первую часть реконструируемого нами теонима **Rujevitъ(jb)* – псл. **rujъ* – следует рассматривать с псл. **ruja* ‘течка’, отражающего идею размножения у животных и, таким образом, связанного с идеей плодородия: с псл. **ruja* соотносятся п. *ruja* ‘течка’, ст.-ч. *řújě*, ч. *řje* ‘течка’, а также производные др.-рус. *рюнь* ‘сентябрь’, с.-х. *рѹпан* ‘то же’ и т. д. [1, с. 34]. Сюда же отнесем и в.-луж. *ruja* ‘крики оленей; время течки (у животных)’, а также производные с близкой семантикой: в.-луж. *rujny* ‘страстный, пылкий’, *rujawy* ‘ревущий, трубящий (об олене)’, *rujak* ‘крикун’ [13, с. 614]. Для псл. **ruja* ‘течка’ предполагается генетическая связь с и.-е. **ereu-* ‘устремляться’, в гнезде которого представлены образования со значениями ‘устремляться’, ‘натиск’, ‘герой’, ‘взволнованный’, ‘бурный, дикий’. Само псл. **ruja* рассматривается в связи с псл. **rъvenъ* ‘усердие’, восходящим к этому же индоевропейскому корню [1, с. 34–35].

Согласно Ж.Ж. Варбот, псл. **ruja* в целом отражает идею буйного, взволнованного поведения – ср. с.-х. *uzrijati se* ‘возбудиться, встревожиться, забеспокоиться’, особенно характерного для животных в период течки [1, с. 35]. Впрочем, семантический спектр псл. **ruja* можно несколько расширить и уточнить. На наш взгляд, если допускать употребление псл. **rujъ*, **ruja* в имени божества, покровительствующего войне и, как полагают, связанного с коитусом и, шире, с производящим началом, то для псл. **rujъ*, **ruja* следует выводить примерные значения **‘производящая сила’* или **‘плотское желание, любовная горячка, пыл’* etc. Далее семантика ‘пыл, горячка’ могла трансформироваться в ‘боевой пыл, ярость’, ‘гнев’, переводя божество плодородия в разряд богов войны. Впрочем, для божеств плодородия подобные трансформации не редкость. Подобные примеры можно видеть в судьбах латинского Марса и кельтского Элатора.

Однако, поскольку в литературе последних десятилетий теоним *Ruevit* уже традиционно (главным образом польские исследователи) связывают с названиями острова *Рюген*, *Руяна*, *Руя*, имеет смысл коротко коснуться происхождения и этих названий.

Название острова отмечено в источниках в различных формах: *Rana* (1149), *Rujana* (1149), *Ruja* (1177), *Roja* (1193), *Roye* (1319), *Rvye* (1246), *Rvye* (1326) и др. Еще с X в. засвидетельствовано название жителей этого острова – *Ruani*, которых Х. Фритце связывал с названием жителей, упомянутых у Беды как *Rugini*. Анализируя приведенные разнообразные формы, Ф. Груча высказывает неуверенность в том, что все формы названия острова восходят к одной единой форме [10, с. 564]. Из этимологий этого местного названия в цитируемой энциклопедии приведены следующие.

М. Рудницкий в форме *Ran-* усматривал еще индоевропейское наследие. Т. Милевский восстанавливал праформу псл. **Roi-a*, связывая ее с основой **roi-* (пол. *rój*, *roić* с реконструкцией семантики ‘болото, заболоченная местность’). [10, с. 564–565].

Германскую этимологию названия отстаивали, в частности, Л. Нидерле и В. Штейнхаузер. Последний объяснял названия, исходя из праформы герм. **Rugió*, которую он связывал с германским названием *Rugiów* и которая, в свою очередь, по Р. Муху, связана с д.-сев. *rugr* (герм. **rugiz* ‘рожь’) [10, с. 565].

Исходя из фонетики и структуры приведенных выше топонимов *Ruja*, *Rujana* и проч., нам представляется возможным обосновывать их славянское происхождение в связи с псл. **rujъ*, **ruja* и глаголом **rujati* (< **rujъ*, **ruja* + *-ati*).

Однако в отличие от случая с теонимом, псл. **rujь*, **ruja* имеют здесь иной набор значений и восходят к другой индоевропейской основе. Приведенные праславянские апеллятивы следует рассматривать как производные от глагола псл. **ruti*, реконструированного Ж.Ж. Варбот: ср. пол. диал. *ruć*, *rujć* ‘вырвать (волосы)’, слвн. *rúti*, *rujem* ‘рвать’. Праславянский глагол этимологически связан с псл. **ryti*, **r̥vŋ* и родствен лит. *ráuti* [2, с. 142-143]. К этому же гнезду относим ч. *routi*, *ruju* ‘ошипывать (только о волосах)’ [11, с. 520]. Также этимологически и семантически приводимому материалу родственно псл. **obruti* < **ob-* + **ruti* (праславянская древность сложения признается проблематичной): ср. ч. *obrouti*, *obrují* ‘вырвать, ободрать’, *obrouti hlavu* ‘грубо остричь’ [7, 29, с. 127]. Весь славянский материал восходит к и.-е. **reu-*, **reud-*: **rǔ-* ‘разрывать, рыть, рыхлить; вырывать; собирать’ [14, I, с. 868].

Таким образом, местные названия типа *Ruja* можно логично объяснять либо в связи с характером местности, для которой характерны изрезанные заливами или крутые, отвесные, обрывистые берега. Возможно также, что на рубеже I и II тыс. н. э. в географической терминологии полабских славян существовал апеллятив **ruj*, **ruja*, обозначающий, напр., залив, трещину, щель, вырез в породе или в целом кривизну рельефа и восходящий к псл. **rujь*, **ruja* с аналогичными значениями.

Что же до названия острова *Rujana*, то его можно объяснять как производное с суффиксом *-an(a)* от имен псл. **rujь*, **ruja* или от глагола **rujati* с примерными значениями ‘резать’, ‘рвать’. Это тем более логично, что остров *Руян-Рюген*, во-первых, как бы отрезан от материка, отделяемый от него нешироким проливом и, во-вторых, имеет берега (местами достаточно крутые), изрезанные многочисленными заливами, со множеством мысов и полуостровов. Если же название острова германского происхождения, а его формы отражают диалектные черты, свойственные германским языкам, то со временем оно неизбежно должно было подвергнуться переосмыслению на славянской почве, причем в связи со славянской лексикой, довольно точно характеризовавшей местный ландшафт.

Разумеется, в данной статье невозможно охватить всю наличную по интересующему нас вопросу литературу, представив, таким образом, как можно более широкий круг мнений специалистов. Однако полагаем возможным наметить общее направление дальнейших этимологических поисков в области западнославянских древностей (прежде всего в отношении местных названий).

1. Предложенная в статье этимология теонима *Ruevit* представляет собой не описанный, насколько нам известно, в литературе пример использования псл. **rujь*, **ruja*, **rujati* в тео- и топонимии западных славян. На наш взгляд, связь западнославянского теонима *Ruevit* с псл. **rujь*, **ruja* ‘течка’, ‘желание, пыл’ довольно точно совпадает со сведениями об этом божестве германских источников, а внутренняя форма теонима коррелирует с его структурой.

Полагаем, в языке поздних праславян могло существовать прилагательное **rujevitь(jь)*, отражающее идею плодovitости, способности нести плодородие, давать приплод и потомство. Вероятно, в позднепраславянский период (и не позднее первых веков существования отдельных славянских языков), на западной окраине славянской ойкумены могло возникнуть и узколокальное божество с аналогичным именем – **Rujevitь*. Покровительство божества плодородия для славян, широко расселившихся, как известно, в первых веках н. э. в окрестности Балтийского моря, и бывших тут жителями новыми, было весьма актуально: обживаясь на новом месте, человек неизбежно сталкивается с массой трудностей и вынужден бороться за выживание всеми (в т. ч. иногда и военными) методами.

2. В свете неоднозначности генезиса названий острова *Рюген* и, вероятно, прилежащих к нему территорий, необходимо разграничить происхождение теонима

Руевит и происхождение названий острова *Рюген*, с которым, повторимся, теоним традиционно связывают.

Подобное соединение несоединимого, если этимологизировать теоним в кругу западнославянских континуантов псл. **rujь*, **ruja* ‘течка’, ‘желание, пыл’ и проч., представляется нам, по меньшей мере, не вполне логичной попыткой соединить между собой на основе созвучности названия, имеющие на славянской почве различное происхождение. Более того, если божество покровительствует войне и плодородию, то рассматривать его еще как покровителя некоей местности вряд ли имеет смысл.

Другое дело, что данное божество имело узколокальный характер. И именно поэтому храм в его честь мог быть воздвигнут на острове *Руян* и то – лишь вследствие ложного народноэтимологического осмысления имени бога *Руевит* и названия острова *Руян* как родственных. По сути, именно расположение храма на острове *Руян* и позволило исследователям рассматривать *Руевита* как покровителя острова и соседних земель. Соответственно, выводить имя *Руевита*, божества войны и плодородия, из названия острова *Рюген*, *Руян*, видя в нем покровителя этой земли, на наш взгляд, оснований нет.

Предложенное небольшое исследование, конечно, не решает до конца всех проблем, связанных с землей рюгенцев-руян, но, как нам кажется, позволяет несколько иначе взглянуть на происхождение не только теонима *Руевит* (ситуация с генезисом которого уже более-менее ясна), а также и некоторых местных вариантов названий современного острова *Рюген*.

Сокращения

SSS – Słownik sraróżytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII. Opracowany w zakładzie słowianoznawstwa Polskiej akademii nauk pod redakcją Gerarda Labudy i Zdiesława Stiebera. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1961-1984. – T. I-VII + Supplement.

Список использованной литературы и источников

1. Варбот, Ж. Ж. К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. XI (**zoriti*/**zariti* II, **obsogъ* и **obsožiti*, **syknŏti*, **гвьнь* и **ruja*, **guzlo*) / Ж. Ж. Варбот // Этимология. 1982 / Отв. ред. О.Н. Трубачев. – М.: Наука, 1982. – С. 30–36.
2. Варбот, Ж. Ж. Праславянская морфонология, словообразование и этимология / Отв. ред. О. Н. Трубачев) / Ж. Ж. Варбот. – М.: Наука, 1984. – 256 с.
3. Ловмянский, Г. Религия славян и ее упадок / пер. с польского М. В. Ковальковой / Г. Ловмянский. – СПб.: Академический проект, 2003. – 512 с.
4. Потеня, А.А. О происхождении названий некоторых славянских языческих богов. Подг. к изд. В. Ю. Франчук / А. А. Потеня // Славянский и балканский фольклор / Реконструкция славянской духовной культуры: источники и методы / Отв. ред. Н. И. Толстой. – М.: Наука, 1989. – С. 254–267.
5. Саксон Грамматик. Деяния данов. В 2-х томах (16 книгах). Т. 2: Книги XI–XVI / Перевод с латинского А. Досаева, под ред. И.А. Настенко / Саксон Грамматик. – М.: «SPSL»–«Русская панорама», 2017. – 616 с., ил.
6. Срезневский, И. И. Об обожании солнца у древних славян. Отдельный оттиск из Журнала Министерства народного просвещения / И. И. Срезневский. – М., 1846. – № 7. – С. 1–25.
7. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. – М.: Наука, 2002. – Вып. 29. – 253 с.
8. Brückner, A. Mitologia słowiańska / A. Brückner. – W Krakowie: Nakładem Akademji umiejętności, 1918. 153 s.
9. Gieysztor, A. Mitologia słowian. Wydanie III zmienione, rozszerzone / A. Gieysztor. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. – 407 s.

10. Grucza, F. *Rugia, Rugianie 1* / F. Grucza // SSS. – T. IV. – S. 564–566.
11. Machek, V. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského* / V. Machek. – Praha: Vydala Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1968. – 866 s.
12. Moszyński, L. *Świętowit* / L. Moszyński // SSS. – T. V. – S. 589–591.
13. Pfuhl, Chr. *Tr. Obersorbisches Wörterbuch. Fotomechanischer Neudruck* / Chr. Tr. Pfuhl. – Leipzig: Veb Domowina-Verlag Bautzen. 1968. – 1210 S.
14. Pokorny, J. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* / J. Pokorny. – Bern; München: Francke Verlag, 1959. – Bd I. – 1183 S.
15. *Saxonis Grammatici Historia danica. Recensuit et commentariis illustravit Dr. Petrus Erasmus Müller. Opus morte Mülleri interruptum, absoluit Mag. Joannes Mattias Velschow, historiae professor havniensis. Partis prioris, textum et notas breviores complectentis* / Saxonis Grammatici. – Havniae: Sumtibus librariae gyldendaliansae. Typus Brünnichianis, 1839. – V. II. – 496 S.
16. Urbańczyk, S. *Dawni słowianie: wiara i kult* / S. Urbańczyk. – Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo polskiej Akademii nauk. – 1991. – 220 s.

УДК [811.111"42:004.77]:378

В. А. Іванова

ІНГЕРЕНТНІ АСПЕКТИ ДИСКУРСУ АНГЛОМОВНОГО ІНТЕРНЕТ-ЩОДЕННИКА

На сєннїаши дзєнь працєс мїжкультурнай камунїкацїї праходзїць не толькї ў звыклых формах, але і на віртуальным узроўні. Новає камунїкатыўнає асяроддзє справакавала з'яўленне новых формаў зносін, якія ўяўляюць сабой сумесь вусных і пісьмовых відаў маўленчай дзейнасці. Такімі інавацыямі сталі сеткавыя канферэнцыі, форумы і чаты, а таксама блогі (сеткавыя анлайн-дзєннїкі), якія з'яўляюцца новымі відамі камунїкацїї. У нашым даследаванні мы спрабуем вызначыць інтэрнэт-дзєннїк як адмысловы тып дыскурсу. Гэта асабісты дзєннїк, напісаны па ўласных правілах і агульнадаступны для карыстальнікаў інтэрнэту.

Існуюць рїзноманїтнї точки зору на тє, що патрїбно называцї блогам і які йго основнї характєрыстыкї. Аналіз словнїкв і дыскусїй з даного прыводу на рїзных форумах дазваляє гаворыцї про тє, що до справжньогамоменту інтэрнэт-щоденнїк, або блог, выкарыстоўваўся у двох основных значєннях.

По-першє, пїд блогам розумїюць сайт або веб-сторїнку з наборам псылань на іншї сайты і кароткїй іх опис, з можлївїстю дадавання псылань за тематїкою і невелїкїх коментарїв.

Блог прыпускає коментування нвнн з пєвнїї темн, такіх, як, напрыклад, їжа, полїтыка, спорт тощо. Тнповый блог пєднудє в собї тєкст, образн і псыланнн на іншї блогн та веб-сторїнкн, які стосуюцься зачєплєнїї темн.

1. «Blogs are personal journals or reversed-chronological commentaries written by individuals and made publicly accessible on the web, and they have distinctive technological features that set them apart from other forms of CMC. [4]

У свойї статтї «Вебблогн: історїя та перспєктнва» Р.Блад докладно описує, що таке блог, але розумїння блогу з'яवलєся завдякн Д.Д.Гаррєту, який у 1997 роцї внрїшнв зїбратн на своему сайтї псыланнн, шо ведуть на сайтн, пдбїнн йго власннм. Як зазначає С. Картон, дєякїй час блогн прєдставлнлн собою тїлькн спсыланнн, але потїм сталн формуватн навколє себє спївтоварнство, об'єднуднчн людєй для спїлкування за допомогєю коментарїв.

Було здїйснєно дєкїлькє спрєб класнфїкуватн блогн по іх змїстї. The Webblog Review класнфїкує блогн шляхом вїднесєннн іх до 14 категорїй: дорослї, анїмє, розвагн, гумор, вїдєо, музнка, нвннн, прнватнє жнттє, фотографїї.

Коли блогери говорять про ведення он-лайн щоденників, постійно піднімається два питання: самовираження та розвиток суспільства. Ці дві теми підходять для внутрішньої та зовнішньої функції блогів.

Самовираження являється важливою темою для тих блогерів, хто знаходить в них таку ж можливість, яку надає своїм учасникам телевізійне ток-шоу: розповідати свої історії потенційно великій, але невидимій публіці. З цього випливає те, що коли блогер пише про свої переживання, то він починає усвідомлювати весь свій внутрішній світ, він вже більш впевнений в собі та в своєму майбутньому. Його особисті реакції на вірші, інших людей, медіа дають йому більшої впевненості. Звикнувши виражати свої власні думки на сайті, він зможе повноцінніше спілкуватися з іншими в реальному житті. Він стане менш сприйнятливий до думок інших, які стосуються його власних вчинків, він буде діяти відносно до того, що говорить йому внутрішній голос.

Чимало блогерів розглядають ведення он-лайн щоденників як засіб спілкування та розвитку стосунків з онлайн-суспільством.

Багато досліджень в області психології «Internet» доводять, що мережевий комунікант більш прагматичний, агресивний і проявляє навіть деяку розв'язність, оскільки в мережі користувачі отримують можливість анонімного ведення мовленнєвої діяльності [2].

Блог – публічний, загальнодоступний, відкритий, нелінійний, інтерактивний, динамічний, поліфонічність гіпертекст, який створюється за участю автора та активних читачів [2, 3].

Отже під інтернет – щоденником (blog) розуміють веб – сайт чи його розділ, де знаходяться датовані авторські записи мультимедійного характеру, розташовані у зворотному хронологічному порядку, з можливістю залишити коментарі до записів та переглянути особливий запис на окремій веб – сторінці.

Існують такі різновиди блогів:

1. За наявністю адресанта

- Особистий (авторський, приватний) блог – ведеться однією особою (як правило його власником).

- Колективний або соціальний блог – ведеться групою осіб по правилам, які визначаються власником.

- Корпоративний блог – ведеться працівниками однієї організації

- «Примарний» блог— ведеться від імені чужої особи невизначеною персоною;

2. За тематичним спрямуванням

Зазвичай приватні блоги носять особистісний характер. Однак в оточенні приватних, так же як і серед колективних і корпоративних блогів, існують блоги спеціалізовані, присвячені певним сферам життя:

- Політика – блоги, присвячені політиці. Зазвичай політичні блоги ведуть політичні лідери, представники політичних партій та політичних об'єднань, політологи.

- Побут – блоги, в яких зазвичай піднімаються питання про взаємовідносини між людьми, психологію, ведення домашнього господарства – всього того, що пов'язане з поняттями «побут», «приватне життя».

- Подорожі – блоги, в яких автори діляться своїми враженнями про подорожі, дають поради, як поводитись в тій чи іншій країні, розповідають про традиції та звичаї інших народів.

- Освіта – блоги, присвячені темі освіти, часто це блоги певних навчальних закладів, в яких учасники обговорюють процес навчання, проблеми освіти.

- Мода – блоги, в яких обговорюються новинки у світі моди, тренди, модні покази. Тут можна прочитати думки професіоналів, поради стилістів та людей, не байдужих до моди.

- Музика – блоги, в яких автори виражають свої улюблені стилі музики, обговорюють новинки у світі музики. Музикальні блоги можуть бути присвячені

певному музичному напрямку, а можуть висвітлювати різноманітні музичні жанри та стилі.

3. За типом медіа

- Текстовий блог – блог, основним змістом якого являється текст.
- Фотоблог – блог, основний зміст якого складають фотографії.
- Музичний блог – блог, основний зміст якого складає музика
- Відеоблог – блог, основний зміст якого представлений у вигляді відео файлів.
- *Подкаст і блогкастинг*— блог, основний зміст якого надиктовується та викладається у вигляді MP3-файлів;

4. Якісні блоги

- *Контентний блог* — блог, який публікує первісний авторський текст;
- *Мікроблог* — блог, дописами в якому є короткі щоденні новини з власного життя користувачів
- *Моніторинговий блог* — блог, основним змістом якого є відкоментовані посилання на інші сайти чи блоги;
- *Цитатний блог* — блог, основним змістом якого є цитати з інших блогів;
- *Сплог* — спам-блог;

5. За технічною основою:

- *Stand-alone блог* — блог на окремому хостингу та русії (CMS);
- *Блог на блог-платформі*— блог, який ведеться на потужностях блог-служб (Livejournal, Liveintenet та ін);
- *Моблог* — мобільний блог, який наповнюється з мобільних чи портативних пристроїв.

Мережеві щоденники мають цілу низку характерних лінгвістичних, граматичних, орфографічних, соціокультурних та інших особливостей, які і виділяють блоги як нову і цікаву сферу мовленнєвої діяльності, які є новим типом дискурсу [136–137, 1]. У нашому дослідженні ми лише позначили сукупність проблем, пов'язаних з вивченням блогів – великої, самостійної теми, якої і буде присвячена наша подальша робота.

Список використаних джерел і літератури

1. Арутюнова, Н. Д. Лингвистический энциклопедический словарь / Н. Д. Арутюнова. – М., 1999. – 472с.
2. Воротникова, Ю. С. Жанровое своеобразие Интернет-коммуникаций на примере информационных блогов и чат общения [Электронный ресурс] // Ю. С. Воротникова. – 2014. – Режим доступа : www.tgpi.ru/info/konfer_an_yaz/04.doc
3. Новикова, Е. Г. Языковые особенности организации текстов классического и сетевого дневников (блоггов) / автореферат канд. дисс., на соиск. уч. степ. к.ф.н. : 10.02.04 // Е. Г. Новикова. – Ставрополь, 2005. – 20с.
4. *Herring, S. C., Scheidt, L. A., Bonus S., Wright E.* Bridging the Gap: A Genre Analysis of Weblogs / *S. C. Herring* // *Proceedings of the 37th Hawaii International Conference on System Sciences.* – 2004. – N18(2). – С. 142–171.

УДК 81'373

Д. А. Колодько

ТОПОНИМЫ В СОСТАВЕ МЕРОНИМИЧЕСКИХ ПАРАДИГМ

В статье на примере топонимов исследуются меронимические отношения как отражённый в языке глобальный и универсальный тип взаимоотношений предметов реального мира. Рассматриваются географические названия, вступающие в отношения меронимии. Специфика

таких отношений обусловлена смысловым разнообразием онимов. Кроме того, в статье определяются экстралингвистические факторы, с учётом которых строятся холо-партитивные отношения лексем, а также выявляются семантические признаки топонимов-меронимов. Анализ этих признаков позволяет выделить критерии дифференциации топонимов как компонентов меронимических парадигм, что способствует расширению представления о семантической природе холо-партитивных отношений.

Общеизвестно, что одним из путей исследования лексического уровня языка является выявление семантических связей слов, определение факторов (как собственно лингвистических, так и внеязыковых), позволяющих систематизировать лексику путем объединения слов в разного рода парадигмы. В лексикологии и семасиологии традиционно выделяют лексико-семантические, синонимические, антонимические, омонимические, гиперо-гипонимическая парадигмы. В середине XX века в поле зрения исследователей попадает *меронимическая парадигма*, в основе которой лежит корреляция целого и его частей, отражающая один из основных типов взаимоотношений между предметами реального мира.

В лингвистике представлен целый ряд работ, посвященных изучению природы меронимических отношений. Так, меронимы стали объектом исследований Е. Ляйзи, Д. А. Круза, Р. Чаффина, Д. Германа, А.С. Шелли, Е.М. Винстона, Дж. Лайонса, Е. М. Маркмэна, А. Л. Брауна, Н. Нейджла, Э. В. Кузнецовой, Б. А. Плотникова, М. В. Никитина, И. А. Стернина и З. Д. Поповой, М. А. Кронгауза, Л. В. Глобиной, Т. С. Маркаровой, Ю. М. Русиной, Н. С. Рыжук, С. В. Киселевой, Е. В. Материнской, Г. В. Ситар, В. В. Морковкина, А. А. Уфимцевой, Н. А. Седовой, М. А. Останиной и др.

Несмотря на активные научные поиски, одним из ключевых вопросов остаётся вопрос об упорядочивании и типологизации лексем (как апеллятивов, так и онимов), связанных меронимическими отношениями. *Цель* нашего исследования – определить место топонимов в составе меронимических парадигм.

Меронимическая парадигма объединяет лексемы, коррелирующие по принципу «часть-целое» и, соответственно, включает в себя *холоним* (слово, обозначающее целое) и *меронимы*, или *партонимы* (обозначения его частей). Меронимические отношения также называют холо-партитивными, или холо-меронимическими.

На данный момент в лингвистике представлены различные классификации меронимов как с опорой на внеязыковую действительность (Е. М. Маркмэн, Е. Ляйзи, А. С. Шелли, Е. В. Материнская и др.), так и с учетом семантики лексем (Е. М. Винстон и Р. Чаффин, Д. А. Круз, Ю. М. Русина, Н. С. Рыжук и др.) [1]. Не останавливаясь детально на особенностях этих классификаций, отметим, что одними из первых, кто представил топонимы как члены меронимических парадигм, были Е. М. Винстон, Р. Чаффин и Д. Германн, выделившие отдельный классификационный тип *место – пространство* (*Эверглейдс – Флорида*), характеризующийся тем, что часть (место) подобна целому (территории), но не может быть отделена от него [4, с. 420]. На наш взгляд, выделенный тип не отображает всего многообразия связей топонимов-членов меронимических парадигм, он требует дифференциации и дополнения, что определяет *актуальность* нашего исследования.

Как известно, *топонимика* (от др.-греч. τόπος «место» + ὄνομα «имя») – это раздел ономастики, изучающий географические названия (топонимы), их происхождение, смысловое значение, развитие, современное состояние, написание и произношение. В «Словаре русской ономастической терминологии» Н. В. Подольской [3] представлены классы топонимов, которые также могут быть включены в состав меронимических парадигм.

Так, корреляция меронимии связывает:

1. *Оронимы*, или собственные названия любых объектов рельефа земной поверхности: *Гималаи – Джомолунгма, Карпаты – Говерла, Альпы – Монблан, Кордильеры – Денали* и т.п.

В представленных парах слов первое является именем собственным горного массива или горной системы и выступает холонимом по отношению ко второму слову – названию горы в составе этого массива (системы). Все упомянутые меронимы являются гомогенными (согласно Р. Чаффину, «часть – то же, что и целое») и, соответственно, подобными и однородными, то есть сравнимыми друг с другом: каждая из гор характеризуется высотой, координатами и т.п. и при этом является неотъемлемой частью горной системы. Поскольку горные массивы состоят из ряда горных возвышенностей, у одного холонима может быть целый ряд копартонимов: *Карпаты – г. Говерла, г. Петрос, г. Драгобрат* и т.п.

Следует также отметить, что на основе меронимических отношений оронимы могут образовывать эндоцентрические ряды, в которых каждое следующее слово ряда представляет собой партоним по отношению к предыдущему слову и холоним по отношению к последующему, например, *Тянь-Шань – Моголтай – Музбек; Альпы – Монблан – Мон-Моди*, где первое слово – название горной системы, второе – массива в составе этой системы, третье – горы.

2. *Хоронимы*, или собственные названия ограниченных местностей, среди которых выделяются:

1) природные хоронимы: *Флорида – Эверглейдс, Умань – Софиевка, Россия – Поволжье, Туркмения – Каракумы, Беларусь – Беловежская пуца* и т.п. В данной подгруппе меронимами выступают названия природно-ландшафтных областей и специфических образований (пустынь, побережий, заповедников, парков, резиденций и т.п.), находящихся на определённых территориях. Соответственно, названия этих территорий являются их холонимами.

2) административные хоронимы: *Херсонская область – Скадовский район, штат Техас – округ Кенеди, Люблинское воеводство – Бяльский повят, Сицилия (регион) – провинция Палермо, Стокгольм (лен) – коммуна Салем* и т.п. В этой подгруппе холонимы и меронимы являются названиями административно-территориальных единиц. В силу экстралингвистических причин они также могут образовывать эндоцентрические ряды: *Беларусь – Витебская область – Октябрьский район; США (страна) – Калифорния (штат) – Лос-Анджелес (округ)* и т.п.

3. *Урбанонимы*, или собственные названия внутригородских объектов. Они являются партонимами названий городов и делятся на:

1) агоронимы (названия площадей и других открытых пространств в городах): *Гомель – площадь Ленина, Лондон – Трафальгарская площадь* и т.п.

2) годонимы (топонимы для обозначения названий улиц, в том числе проспектов, бульваров, аллей, набережных, проездов, переулков, шоссе (в черте города) и т.п.): *Киев – Оболонская набережная, Минск – Амурский переулок, Нью-Йорк – Бродвей* и т.п.

К урбанонимам также относят названия достопримечательностей той или иной территории (страны, города и т.п.), то есть для данных лексем холонимом будет выступать название этой территории, например: *Киев – Золотые ворота, Лондон – Колонна Нельсона, Вашингтон – Белый дом, Берлин – Бранденбургские ворота* и т.п. Кроме того, данные объекты могут быть рассмотрены как меронимы аргонимов или годонимов: *Трафальгарская площадь – Колонна Нельсона, Пенсильвания-авеню – Белый дом, Дворцовая площадь – Александровская колонна* и др. Таким образом, в пределах данной группы также можно строить эндоцентрические ряды: *Лондон – Парламентская площадь – Биг-Бен, Санкт-Петербург – Сенатская площадь – Медный всадник* и др.

4. *Ойконимы*, или названия населённых мест, среди которых представлены:

1) астионимы (названия городов) – партонимы названий стран (государств): *Украина – Харьков, Беларусь – Витебск, Польша – Жешув* и т.п.

2) комонимы (названия сельских поселений): *д. Кожевники, с. Малиновка* и т.п. Данные меронимы могут коррелировать как с административными хоронимами (*Киевская область – с. Новые Петровцы, Николаевская область – пос. Коблево* и т.п.), так и с астионимами (например, *Киев – с. Троещина, Кривой Рог – пос. Авангард* и т.п.).

Члены данной подгруппы также могут быть частью эндоцентрического ряда: *Украина – Овидиопольский район – с. Каролино-Бугаз, Киевская область – г. Ирпень – пос. Коцюбинское, Великобритания – Сомерсет – д. Чеддер* и т.п.

5. *Гидронимы*, или названия водных объектов, среди которых представлены океанонимы (названия океанов), пелагонимы (названия морей), лимнонимы (названия озер, прудов), потамонимы (названия рек), гелонимы (названия болот).

Члены данной группы могут вступать в меронимические отношения друг с другом, что, как и в случае с оронимами, обусловлено экстралингвистическими факторами: море является частью бассейна того или иного океана (*Атлантический океан – Ионическое море, Тихий океан – Жёлтое море*), реки с притоками образуют речные системы (*Дон – Донец, Медведица, Иловля; Темза – Brent, Кеннет, Родинг*). С точки зрения географии, озера не являются частью Мирового океана, однако некоторые их разновидности, например, лагуны и лиманы, являются частями морей и рек (*Адриатическое море – Венецианская лагуна, Азовское море – Молочный лиман*).

Характеризуя семантическую природу меронимов-топонимов, мы учитываем признаки, выделенные Е.В. Материнской [2, с. 73]:

1. *Конкретность/абстрактность*. Данный признак характеризует часть по отношению к конкретному или абстрактному целому. Меронимы-топонимы относятся к конкретным целым.

2. *Квалификационный* семантический признак указывает на принадлежность части к целому и на тип целого. Например, для оронимов квалификационным признаком является принадлежность к горным системам или массивам; для природных хоронимов, урбанонимов и ойконимов таким признаком будет принадлежность к странам или городам, для административных хоронимов – принадлежность к административно-территориальным единицам; для гидронимов – принадлежность к различным водным объектам и т.д.

3. Семантический признак *принадлежности к определённому целому*. Все рассмотренные нами меронимы являются компонентами сложных, специфических конкретных целых (улица – часть населенного пункта и только, море – часть океана и только). Для них не характерна соотнесенность с целыми рядами целых (например, крышка – часть разных артефактов), среди них также не обнаружены названия компонентов любых целых (такие, как *кусок, часть* и т.п.).

4. Семантический признак *функции*. Топонимы-меронимы характеризуются ограниченной функциональностью, поскольку выполняют определённую функцию только по отношению к топониму-холониму, в отличие, например, от партонимов типа *часть, кусок*, которые имеют неограниченную функциональность, так как могут выполнять определённую функцию по отношению к любому целому.

5. Семантический признак *гомогенности / негомогенности*. Все топонимы характеризуются гомогенностью – однородностью, подобием части и целого.

6. Семантический признак *определённой / неопределённой локативности* свидетельствует о расположении частей по отношению к целому. Данное исследование свидетельствует об определённой локативности партонимов к тому или иному холониму.

7. Семантический признак *оценки* определяет восприятие определённой части с точки зрения её важности / неважности для человека. Например, среди копартонимов-оронимов наиболее важными являются самые высокие горные вершины; среди ойконимов – названия столиц; среди административных хоронимов – административные центры и т.п.

Проведённое исследование показало, что топонимы широко представлены в составе меронимических парадигм. Названия географических объектов, относящиеся к разным классификационным подтипам, связаны отношениями меронимии, обусловленными, прежде всего, экстралингвистическими факторами – свойствами денотатов. Характеристика семантических особенностей топонимов способствует расширению представления о холо-партитивных отношениях, определяет специфику меронимов-топонимов как коррелятов семантического поля.

В дальнейшем предполагается изучение семантических связей меронимов-топонимов разных классификационных типов, что будет способствовать расширению представления о природе холо-партитивных отношений.

Список использованной литературы и источников

1. Колодько, Д. А. К вопросу о классификации меронимов / Дарья Андреевна Колодько // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»: збірник наукових праць / укладачі: І. В. Ковальчук, Л. М. Коцюк, С. В. Новоселецька. – Вип. 51. – Острого: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2015. – С. 226–228.
2. Материнська, О. В. Система меронімів у німецькій та англійській мовах / Олена Валеріївна Материнська: Дис. докт. філ. наук: 10.02.04. – Донецьк: Донец. Нац. ун-т, 2013. – 430 арк.
3. Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Наталья Владимировна Подольская / Отв. ред. А. В. Суперанская. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Наука, 1988. – С. 14.
4. Winston, E. M., Chaffin, R., Herrmann, D. A. Taxonomy of Part-Whole Relations / Morton E. Winston, Roger Chaffin, Douglas Herrmann // Cognitive Science. – No 11. – 1987. – P. 417–444.

УДК 811.161.2'37

Ж. В. Колоїз

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ В АФОРИСТИЧНОМУ КОРПУСІ

У артыкуле даследаваны сучасныя афарызмы з пазіцый тэорыі інтэртэкстуальнасці. Акцэнтавана ўвага перш за ўсё на актуалізацыі такіх інтэртэкстуальных сувязей, як цытата і алюзія. Прааналізаваны формы інтэртэкстуальнасці, якія паказваюць адрасату на “чужыя” тэксты, да якіх апелююць афарысты. Сярод маркераў інтэртэкстуальнасці вылучаны прэцэдэнтныя феномены (прэцэдэнтныя імёны, прэцэдэнтныя выказванні, прэцэдэнтныя тэксты, прэцэдэнтныя сітуацыі).

У сваіх навуковых доробках мы ўжо неаднаразова наголошувалі на тому, што рэзнааспектнае вивчення афористичного корпусу окреслило не лише нові орієнтири для сучасних навуковых розвідок, а й сприяло разбудові афористичной тэорыі. На актуальнасці досліджень універсальных висловлень неаднаразова наголошувалі чи то прынагідно, чи то у спеціальних працях, які безпосередньо стосуваліся афористичного корпусу.

До афоризмів зазвычай зараховуюць влучні судження того чи того автора, що вирізняюцца арыгінальнаю, легкаю для запам'ятовування й подальшого відтворення формою та інформативно насиченим планом змісту. Підкреслена незвычайність афористичних висловлень і у формальному, і в семантичному планах суперечить досвіду адрасата, оскільки афорист ставить собі за мету не стільки переконати когось у чомусь, не стільки аргументувати ту чи ту позицію, скільки вразити, привернути

увагу до тих чи тих реалій об'єктивної дійсності й продемонструвати своє, здебільшого гострокритичне, ставлення до різних сфер життєдіяльності людини. Пор.: *Автодрама: колеса запропонували гальмам співпрацю. Гальма відмовили* (М. Левицький); *Де багато господарів, там суцільна безгосподарність* (Ю. Рибников); *Наше лихо: знову второпали, за що боролися, лише тоді, коли напорилися* (Г. Яблонський); *Бійся того, хто нічого не боїться* (Ю. Береза); *Не можна двічі увійти в одну ріку, не змінивши партійності* (О. Перлюк); *Шю намилують, аби легше було сім шкур дерти* (Ф. Боднар); *Чим більше вітру в голові, тим краще меле язик* (Ф. Боднар); *Хата скраю спокійного життя не гарантує* (Ю. Рибников); *Щоб не класти зуби на полицю, не треба їх показувати* (В. Ігнатенко); *Щоб не стати жертвою Феміди, треба їй жертвувати* (М. Милорадович); *Як тільки народу все “по барабану”, так олігархам зразу все “по дерибану”* (Б. Ревчун); *Якщо олігархи скажуть: “Треба!” – їхня партія відповідь: “Так!”* (О. Перлюк) і т. ін.

Попри посиленій інтерес до афористичних одиниць нині ще зарано говорити про те, що такий феномен є всебічно дослідженим, а відповідна теорія – викінченою. Наразі виникає потреба виявлення й характеристики різноманітних засобів і прийомів, що забезпечують успіх мовленнєво-творчої діяльності. До того ж відповідно до теорії комунікативної лінгвістики під афоризмом розуміють одиницю мовлення, для якої характерні референційні, модальні й власне текстові ознаки.

Не викликає принципів заперечень твердження про те, що в сучасному афористичному корпусі вирізняється низка одиниць, які сприймаються як чи то як результат інтертекстуальної деривації, чи то як такі, у яких зумисне використовуються так звані маркери інтертекстуальності, що вказують на “чужі” тексти, до яких апелює автор.

Явище, кваліфіковане в лінгвістичній науці як інтертекстуальність, так само неодноразово ставало об'єктом зацікавлення як зарубіжних, так і вітчизняних науковців (І. Арнольд, Р. Барт, М. Бахтін, Ж. Женнет, Т. Космеда, Н. Кузьміна, О. Левченко, О. Маленко, В. Москвін, Н. П'єге-Гро, І. Смирнов, Н. Фатєєва та ін.). Воно досліджувалося на матеріалі різних дискурсивних практик і з різних позицій, а тому й отримало неоднотайне потрактування (пор.: у широкому витлумаченні інтертекстуальність являє собою будь-який спосіб міжтекстової взаємодії, що здійснюється за допомогою як вербальних, так і невербальних засобів; вузька концепція інтертекстуальності полягає у свідомому й маркованому використанні міжтекстових зв'язків між конкретними текстами).

Афористичні зразки характеризуються властивістю вступати в “діалог” з “чужими” текстами, повністю або частково формують свій смисл за допомогою покликань на інші тексти, що уможливають розкриття їхнього глибинного змісту.

У структурі того чи того афоризму містяться так звані формальні засоби, інтертекстуальні маркери, які сигналізують про інтертекстуальні зв'язки, узаємодію результату індивідуально-авторської творчості (вторинної одиниці) зі своїм текстом-донором, фрагментом іншого тексту.

Типологія інтертекстуальних елементів, форми інтертекстуальності, що вказують читачеві на “чужі” тексти, якими вміло маніпулює той чи той автор, так само неодноразово ставали об'єктом різних наукових дискусій [див. 1]. А відтак, гадаємо, немає потреби вдаватися до зіставлення відповідних класифікаційних схем. Крім того, більшість понять теорії інтертекстуальності до сьогодні не отримали однотайного потрактування [2].

У межах сучасного афористичного корпусу спостерігається актуалізація передовсім таких інтертекстуальних зв'язків, як цитата та алюзія.

Причому план вираження та план змісту таких конструкцій залежать від ситуації спілкування: з одного боку, “чужа мова” має характер прямої цитації, коли автор

новоствореного тексту дослівно повторює “чужі слова” чи думки, тобто повністю зберігає зміст і форму першоджерела; з іншого, – вона, проголошуючи ту чи ту “чужу ідею”, передає план змісту, модифікуючи форму. У першому разі зазвичай говорять про форми прямої передачі чийось думок, у другому – про форми непрямої передачі. Пор.: *Гумористична передача нардепів: “Ми робимо все для того, щоб народу жилося краще”* (Ю. Рибников); *Девіз свояків: “Знай наших!”* (Ю. Рибников); *Екс-президент: краще бути козлом відпущення, ніж перебувати в ув’язненні* (В. Голобородько); *Кажемо: хліб – усьому голова, але котлети – для себе – робимо з м’яса* (В. Голобородько); *Найкоротший анекдот: бандитам – тюрми!* (О. Перлюк). На відміну від, скажімо, наукового тексту, де цитата – дослівно переданий уривок із якогось твору – наводиться іншим автором для підтвердження чи пояснення своєї думки, в афоризмах створюється видимість цитування. У такому разі й сама інформація про адресанта “цитації” подається узагальнено (пор.: *Нардепи говорять: “Ми робимо все для того, щоб народу жилося краще”*; *Екс-президент В. Янукович сказав: “Краще бути козлом відпущення, ніж перебувати в ув’язненні”*), а так звані “чужі” тексти використовуються для маніфестації іншого смислу, якого набувають у межах нового контексту: пор. значення усталеного вислову *козел відпущення* (людина, на яку звалюють чужу провину, відповідальність за чийсь учинок) і значення відповідного словосполучення, що не являє собою семантичну цілісність (*козел* – крим., презирл. Зрадник; найобразливіша лайка, адресована особі чоловічої статі, у злочинному середовищі; *відпущення* ← відпустити – “дозволити кому-небудь піти, залишити когось або щось”).

Подібне цитування рідко буває “дослівним”. Трансформоване відтворення чужих думок засвідчує використання змісту першотвору зі суттєвою модифікацією форми. Наприклад: *Бартер: “Міняю сало на посвідчення водія!”* (Ю. Рибников); *Девіз хапуги: “Не залишай на завтра те, що можна увірвати сьогодні”* (Ю. Рибников); *Девіз егоїста: “Все краще мені, все інше – вам”* (Ю. Рибников); *Девіз керівника: “Працювати без дурнів!”* (Ю. Рибников); *Девіз кандидата в депутати: “Якщо брехати – так упевнено!”* (Ю. Рибников); *З точки зору лікаря: “Були б гроші, а хвороба знайдеться”* (М. Левицький); *З протоколу: “Зустрічали по одержі, проводжали – в чому мати народила”* (М. Левицький). Частково модифіковане відтворення фрагмента того чи того тексту марковане лапками та покликанням на певне джерело, що зазвичай не є першоджерелом. Звідси, відповідно, цитування в афористичному корпусі є не експліцитним, а імпліцитним. У створенні таких інтертекстуальних зв’язків активну участь беруть прецедентні тексти, передумовою інтертекстуального потенціалу яких є наявність у них конотації як семантичної асоціації, як додаткового смислу мовної одиниці. Наприклад: *Кredo українських президентів: “Що було, то було”, “Що маємо, те маємо”, “Що буде, те буде”* (М. Левицький), де у структурі новоствореної одиниці наявні конструкції, якими автор характеризує позицію трьох українських президентів: Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко. Пор.: афоризм, який пов’язують з ім’ям Л. Кравчука – *Маємо те, що маємо* → *Прокидайтеся, а то ми знов будемо мати те, що маємо!* (О. Перлюк)

Більш поширеною формою інтертекстуальних зв’язків в афористичному корпусі є алюзія – перенесення тієї чи тієї події, персонажа, явища, властивості і т. ін. у новостворений афоризм, де алюзивний репрезентант виступає знаком ситуативної моделі, що з нею асоціативно співвідноситься спродукований мовленнєвий витвір, і який відсилає до першотексту, сюжету чи образу, події з розрахунку на ерудицію адресата, покликаною розгадати закодований зміст. Вочевидь, варто наголосити на тому, що донині не розв’язаним є питання стосовно співвідношення цитат, алюзій, ремінісценцій. Утім, наша стаття не претендує на заповнення відповідних лакун й уніфікацію відповідної теорії.

Маркерами такої інтертекстуальності виступають прецедентні феномени, а саме:

1) прецедентні імена: *Почуття прив'язаності зникає з путами Гіменей* (Ф. Боднар); *Новим Марксом стане той, хто створить теорію кланової боротьби* (В. Голобородько); *Якби усі були Діогенами, існувала б проблема бочки* (М. Сльозко); *Особливо небезпечний вершник без голови в шапці Мономаха* (Ф. Боднар); *Остан Бендер – немовля, порівняно з нашими великими комбінаторами* (Г. Каменських); *Почуття обов'язку – це вміння мужньо нести свій хрест. Зазвичай на Голгофу* (В. Голобородько); *Намагаючись досягти вершини, потрібно пам'ятати, що це може бути не Олімп, а Везувій* (Р. Крикун);

2) прецедентні висловлення: *Кажу – гоп, якщо маєш гроші; з грішми перескакувати не доведеться – перевезуть* (О. Новаченко) – алюзія на власне паремію *Не кажи “гоп”, поки не перескочиш*; *На переправі коників не викидають* (В. Шамша) – алюзія на власне паремію *На переправі коней не міняють*; *На одного з лопатою – троє з мандатами* (С. Коломієць) – алюзія на власне паремію *Один із сошкою, а семеро з ложкою*; *Не спіши поперед батька на пенсію* (М. Сльозко) – алюзія на власне паремію *Не спіши поперед батька в пекло*; *Робота любить дурня. Але без взаємності* (М. Левицький) – алюзія на власне паремію *Робота дурня любить*; *Рибі гнити з хвоста не накажеш* (В. Голобородько) – алюзія на власне паремію *Риба гниє з голови*; *Не тратьте, куме, мила, бо чорні зсередини* (М. Конашевський) – алюзія на власне паремію *Не тратьте, куме, сили, спускайтеся на дно*;

3) прецедентні тексти: *При Союзі партія людей вела, а нинішні партії людей розводять* (В. Ігнатенко) – алюзія на хрестоматійний у радянські часи вірш П. Тичини “Партія веде”; *Моя міліція себе береже* (Ю. Рибников) – алюзія на вірш В. Маяковського “Моя міліція мене береже”; *Не так важко знайти джентльменів удачі, як просто джентльменів* (Ю. Рибников) – алюзія на один із найкультовіших радянських художніх фільмів “Джентльмени удачі”; *Казка – це коли одружився з жабою, а вона виявилася царівною. А дійсність – це коли навпаки* (С. Скоробагатько) – алюзія на народну казку “Царівна-Жаба”; *Багаті плачуть. Бідні теж, бо їм так жалко багатих, які плачуть* (А. Коцюбинський) – алюзія на мексиканський телесеріал “Багаті також плачуть”;

4) прецедентні ситуації: *Нас багато! Особливо на заробітках* (Л. Куліш-Зінків) – алюзія на Помаранчеву революцію, що не виправдала сподівань на кращу долю українців (“Разом нас багато, нас не подолати” – хіп-хоповий сингл гурту “Тринджоли”, який став неофіційним гімном Помаранчевої революції); *Наші малевичі малюють не квадрати, а піраміди* (Ф. Боднар) – алюзія на фінансові піраміди; *Яблуко спокуси падає недалеко від яблука незгоди* (Ю. Рибников) – алюзія на 1) біблійну легенду про дерево пізнання добра і зла, з якого Єва, спокушена змієм, скуштувала яблуко; 2) давньогрецьку легенду про богиню розбрату Ериду, яка, вирішивши помститися богам за те, що вони не запросили її на бенкет, непомітно кинула золоте яблуко із написом “найпрекрасніший” між богинями Герою, Афродітою та Афіною, що стало причиною ворожнечі, суперечок, незгоди між ними (пор. також: *Із насіння яблука незгоди виростають плоди ворожнечі* (Ю. Рибников).

Найчастіше, цілком закономірно, актуалізуються інтертекстуальні зв'язки з прецедентними висловленнями. Причому в ролі алюзивних виступають не лише власне паремії, а й паремії літературно-книжного походження, як-от: *Коли король голий – це ще півбіді, біда коли – піддані* (В. Чемерис) – алюзія на афоризм Г. Андерсена *А король-то голий!*; *Коли оголошують війну палацам, миру не буває і в халупах* (В. Чемерис) – алюзія на афоризм, що є однойменною назвою історичного роману Ю. Смолича, *Мир хатам, війна палацам*; *Переможців не судять: вся судова система в їх руках* (Ф. Боднар) – алюзія на афоризм, що нібито належить Катерині II, яка, захищаючи О. Суворова, сказала: *Переможців не судять. Мистецтво належить*

народним (А. Крижанівський) – алюзія на афоризм В. Леніна *Мистецтво належить народові*; *Не сотвори собі куми* (А. Крижанівський) – алюзія на афоризм *Не сотвори собі кумира* (пор.: ситуацію кумівства при владі). Процес сприйняття алюзії відбувається в напрямку від розуміння прямого значення контексту → упізнання покликання на прецедентний текст → витлумачення додаткових смислів, підтекстів → співвідношення з фоновими знаннями → до емоційного сприйняття тексту, усвідомлення його змісту.

Доволі часто прецедентні висловлення та прецедентні імена можуть визначати і прецедентні ситуації, що актуалізуються через певні деталі, атрибути, символи. Наприклад: *Якщо на літературному городі з'явився Бузина, це не означає, що спілкою в Києві править дядько* (М. Кашук); *От говорять: скажи, хто твій друг, і я скажу, хто ти. Не вірю: в Юди друзі були чудові* (С. Скоробагатько); *Якби наша Феміда не була із зав'язаними очима, Венера – з відірваними руками, а Вершиник – без голови, Фортуна не показувала б нам спину* (Ф. Боднар). Такі “покликання” акцентують на різних сюжетах, розрахованих на знання і проникливість читача, що має запропоновані натяки сприйняти і відповідним чином витлумачити. У них репрезентовано загальнокультурний компонент, який передбачає індивідуально-особистісну культуру того чи того афориста, його професійну майстерність і культуру масового читача, наявність у нього відповідних фонових знань. Повідомлення закодовані у вигляді експресем, декодування яких повинен здійснити адресат. І це не завжди легко, адже текст-першоджерело, що бере безпосередню участь у побудові таких алюзій, становить не лише культурно-історичну цінність, а й належить до творів елітної культури. До того ж представники різних культур матимуть різні “алгоритми сприйняття”. Пор.: *Плоди революції поділили по справедливості: кому – апельсини, а кому – Кабмін* (В. Шамша) – алюзія на Помаранчеву революцію, зокрема й на “наколоти апельсини”, які, згідно зі словами Л. Янукович, роздавали на Майдані; *Торжество демократії: править не один, а 450! Заважаючи один одному* (В. Голобородько) – алюзія на законодавчий орган державної влади України – Верховну Раду.

Насамкінець зауважимо: в аспекті інтертекстуальності кожен індивідуально-авторський афоризм розглядається як певна реакція на тексти, що стабілізувалися узусом, останні ж можуть використовуватися як елементи структури і інших похідних, як-от: *Народжений повзати здатен на все* (О. Перлюк); *Народжений красти орати не буде* (В. Шамша); *Народжений красти – просити не буде* (Л. Куліш-Зінків) (пор.: *Народжений повзати, літати не буде*). Нестандартне мислення спонукає афористів до нестандартного оформлення матеріалу, а встановлення інтертекстуальних зв'язків читачем уможливорює оригінальну інтерпретацію афористичних утворень. Авторські зусилля спрямовані на пошук таких комунікативних параметрів, які забезпечили б не абстрактний обмін інформацією, а той реальний процес спілкування, що складається з багатьох компонентів, до яких належать й інформативний зміст, і вплив на адресата, і контролювання його вчинків та почуттів.

Список використаної літератури

1. Пьеге-Гро, Н. Введение в теорию интертекстуальности [Электронный ресурс] / пер. с фр. ; общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 240 с. – Режим доступа: <http://abuss.narod.ru/Biblio/piegegro.htm>.

2. Фатеева, Н. А. Интертекст в мире текстов. Контрапункт интертекстуальности / Н. А. Фатеева. – М. : КомКнига, 2006. – 280 с.

Ю. В. Кравцова

МЕТАФОРА КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВОМЕТАФОРОЛОГИИ

В статье рассматривается метафора как исследовательский объект новой самостоятельной интегративной отрасли языкознания – лингвометафорологии, которая сформировалась в начале XXI в. Дан краткий обзор основных лингвометафорологических направлений, изложены актуальные проблемы и перспективы изучения метафоры. Перспективным в лингвометафорологии представляется исследование метафоры в лингвосемантическом, лингвокогнитивном, лингвокультурологическом, лингвопоэтическом, лингвополитическом и лексикографическом аспектах.

Лингвометафорология, ориентированная на изучение метафоры как явления языка и мышления, приобрела статус самостоятельной отрасли лингвистики лишь в начале XXI в. В языкознании исследование этого феномена длительное время носило прикладной и фрагментарный характер, – при этом метафора рассматривалась как стилистическое (тропеическое, фигуративное) средство преимущественно художественной речи или, значительно реже, как способ развития полисемии в языке. Объектом лингвистической теории метафора стала только во второй половине прошлого столетия (В. В. Виноградов, Д. Н. Шмелев, Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, Ю. И. Левин, Н. А. Базилая, Н. А. Кожевникова, В. Н. Телия, В. Н. Вовк, Д. Бикертон, М. Блэк, Р. Гиббс и др.) в связи с поисками научного обоснования ее языковой природы. В 1990-х гг. Г. Н. Складаревская констатировала, что “за последние десятилетия из отдельных исследований стала складываться лингвистическая теория метафоры, в фонд которой уже внесено много плодотворных идей, интересных интерпретаций фактического материала, практических разработок”, но “разнородный материал не обобщен, его анализ содержит противоречивые выводы и решения, как бывает всегда, когда какое-либо явление исследуется интенсивно и многоаспектно” [1, с. 3]. Осознание значимости метафоры в познании, концептуализации и репрезентации мира, стремление к постижению сущности образного мышления, обусловленное парадигмальными изменениями, привело к “метафорическому буму” (О. Н. Лагута) и способствовало активному формированию лингвометафорологии, интегрирующей разные подходы к рассмотрению единого исследовательского объекта. Автором данной статьи впервые была предпринята попытка методологического обоснования лингвометафорологии как отдельной области лингвистики [2].

В языкознании существует более десяти направлений исследования метафоры. Так, Г. Н. Складаревская (1993) [1] и Ж. А. Вардзелашвили (2001) [3] выделяют следующие: семасиологическое, ономасиологическое, лексикологическое, лексикографическое, лингвистилистическое, экспрессиологическое, психолингвистическое, гносеологическое, логическое, собственно лингвистическое, лингвистико-литературоведческое. О. Н. Лагута (2003) [4] указывает на существование в современной лингвометафорологии таких направлений, как лексикологическое, лингвокультурологическое, лингвокогнитивное, социолингвистическое, герменевтическое, прагматическое, семиотическое, онтолингвистическое, нейролингвистическое, коммуникативное, лингвопоэтическое, идиолектное, лексикографическое, хотя, как она отмечает, “с учетом синхронного и диахронного описания метафорических объектов количество “смешанных” подходов может возрасти почти вдвое” [4, с. 58].

Проведенный анализ лингвометафорологических исследований показал, что наиболее продуктивно разрабатываются следующие направления: 1) лингвосемантическое

(семасиологическое, ономасиологическое): изучается семная структура метафоры и осуществляются корпусные структурно-семантические исследования метафоры на том или ином материале (Г. Н. Скляревская, Л. В. Балашова, Ж. А. Вардзелашвили, О. Н. Лагута и др.); выявляются и описываются метафорические модели в составе других моделей семантической деривации (Л. А. Кудрявцева, М. Н. Лапшина, М. В. Москалева, О. Б. Пономарева, Н. П. Тропина и др.); 2) психолингвистическое: ориентировано на решение проблем, связанных с порождением, распознаванием и пониманием метафорического смысла, и создание моделей понимания метафоры (К. И. Алексеев, Д. Балота, Я. Босман, Р. Гиббс, В. В. Знаков, Р. Стернберг и др.); 3) лингвокогнитивное: исследуются когнитивные свойства метафоры и механизмы метафоризации, что началось с фундаментальной работы Дж. Лакоффа и М. Джонсона (1980) и получило реализацию в современных теориях: концептуальной интеграции (М. Тернер, Ж. Фоконье, Дж. Барнден, Т. Вил, Дж. Грэди, С. Коулсон, Т. Оукли и др.), концептуальной проекции (К. Арэнс), дескрипторной (А. Н. Баранов, И. М. Кобозева, Е. К. Казакевич, О. В. Михайлова, Г. А. Сатаров и др.), когнитивно-дискурсивной (А. П. Чудинов, Т. С. Вершинина, Х. П. Дацишин, Ю. Б. Феденева, О. М. Чадюк и др.); 4) лингвокультурологическое: изучается метафора как средство репрезентации и концептуализации мира, ее национально-культурная специфика (З. Ю. Петрова, З. И. Резанова, Д. Е. Эртнер, О. А. Яговцева, Е. С. Яковлева и др.); 5) лингвополитическое: направлено на установление концептуальных метафор, характерных для политического дискурса (Дж. Лавтон, Р. Пэрис, А. Ченки, А. Н. Баранов, И. М. Кобозева, А. П. Чудинов, Э. В. Будаев и др.); 6) лингвопоэтическое: выявляется специфика метафоры писателя, метафорической концептуализации и репрезентации мира в его идиолекте (Л. В. Кравец, Ю. В. Кравцова, А. С. Назин, Е. Н. Осатюк, М. Б. Шинкаренко и др.); 7) лексикографическое: разрабатываются принципы лексикографирования метафор и составляются метафорические словари (А. Н. Баранов, Ю. Н. Караулов, Н. А. Кожевникова, З. Ю. Петрова, Н. А. Туралина, Е. А. Юрина). В европейской лингвистике активно развивается корпусное направление метафорологии (Э. Дейгнан и др.) [5].

Автором разрабатывается новый семантико-когнитивный подход к изучению метафоры [6], сущность которого состоит в том, что на основе анализа семантики метафорических номинаций и построения метафорических моделей, реконструируемых на том или ином языковом материале, можно установить типовые модели метафорического мышления и базовые метафорические концепты, свойственные носителям определенной этнокультуры, а также общие закономерности метафорической репрезентации и концептуализации мира, характерные для конкретного исторического периода. Данный подход предназначен для корпусного исследования метафорических контекстов и интегративного описания метафоры как ментального и языкового явления, которая представляет собой компонент метафорической концептосферы как составной части общей концептосферы (концептуальной картины мира) этноса и метафорической картины мира как фрагментарной проекции языковой картины мира. Семантико-когнитивный анализ фактов метафоризации предполагает изучение семантики метафор как средств языка (речи) и способа объективации метафорических концептов.

К актуальным проблемам лингвометафорологии относится: определение сущности метафоры; установление механизмов метафоризации, принципов и параметров метафорического моделирования, базовых метафорических моделей и типов метафорической мотивации; выяснение природы и специфики метафорической картины мира; выявление особенностей и способов метафорической репрезентации и концептуализации; разработка методов и методики комплексного анализа метафоры.

Понятие метафоры, существующее еще с античных времен, имеет сотни толкований. «Феномен метафоры изучается со времен Аристотеля, но, кажется,

последнее слово о ней не будет сказано никогда” [7, с. 132]. В современной лингвистике понимание метафоры непосредственно связано с подходом к ее изучению. В семасиологическом аспекте она рассматривается как производное (переносное) значение, результат вторичной номинации, в ономасиологическом – как семантическая модель, в лингвокогнитивном – как когнитивная модель и др. В соответствии с этим существуют и разные дефиниции метафоры: перенос наименования с одного предмета на другой на основании сходства их внешних или внутренних признаков (традиционное определение); употребление слова, обозначающего некоторый класс объектов, явлений, действий или признаков, для характеристики или номинации другого, сходного с данным класса объектов или индивида (Н. Д. Арутюнова); семиотическая закономерность, которая проявляется в использовании знаков одной концептуальной сферы при обозначении другой, уподобляемой ей в каком-либо отношении (Е. А. Селиванова); ментальная операция над концептуальными структурами, состоящая в проекции знаний из одной понятийной области в другую на основании сходства сопоставляемых реалий (А. П. Чудинов) и др. Анализ лингвометафорологических исследований свидетельствует о том, что метафора в них рассматривается как языковой (семантический) или ментальный (когнитивный) феномен. В соответствии с предлагаемым автором семантико-когнитивным подходом к изучению метафоры [6], она понимается как ментально-вербальный конструкт, предназначенный для характеристики и номинации какого-либо объекта и созданный на основе его аналогии или ассоциативного подобия с другим объектом, уже имеющим наименование, в процессе познавательной деятельности человека. Необходимо отметить, что в европейской лингвистике большую популярность приобретает так называемая гибридная теория метафоры М. Тендаля, призванная объединить достижения разных теорий [5].

Анализ публикаций по проблеме метафорического моделирования показал, что сформировалось два основных подхода к моделированию метафоризации – когнитивный (А. Н. Баранов, А. П. Чудинов, И. М. Кобозева, Э. В. Будаев и др.) и семантический (Г. Н. Складяревская, Л. А. Кудрявцева, М. Н. Лапшина, О. Н. Лагута, О. Б. Пономарева и др.), согласно которым метафора рассматривается соответственно как когнитивная и семантическая модель. Установлению и описанию конкретных метафорических моделей в различных по жанрово-стилевой дифференциации текстах (дискурсах) посвящено уже немало прикладных исследований (Т. С. Вершинина, Р. Д. Керимов, Е. В. Колотнина, А. Б. Ряпосова, Ю. Б. Феденева, И. А. Филатенко, О. М. Чадюк и др.), однако многие вопросы все еще остаются дискуссионными или нерешенными. Сам термин “метафорическая модель” понимается в них по-разному, в связи с чем наблюдаются расхождения в параметризации моделей, принципах их описания и классификации, хотя, обобщая, можно констатировать, что при описании метафоры как когнитивной модели выделяются такие обязательные параметры, как сфера-источник (донор), сфера-цель (реципиент), их типовые фреймы и слоты, а при характеристике метафоры как семантической модели – денотативно-понятийные/семантические сферы производящего и производного значений, иногда и семантические мотиваторы (метафоризаторы). Несмотря на существующие различия в параметризации метафорической модели при семантическом и когнитивном подходах имеются и сходные моменты: единство основных понятий метафорического моделирования (при наличии разной терминологии), оперирование одним и тем же термином “метафорическая модель”, общность в выделении таких параметров модели, как исходная и новая сферы метафоризации.

Термин “метафорическая картина мира” вошел в научный обиход совсем недавно (Ж. А. Вардзелашвили, З. Ю. Петрова, З. И. Резанова, Ю. В. Кравцова и др.), в связи с чем наблюдается неоднозначность его понимания. Одни ученые

(З. И. Резанова, Д. А. Катунин, Н. А. Мишанкина, А. М. Мухачева, В. В. Рожков и др.) рассматривают метафорическую картину мира как фрагмент языковой картины мира, другие (Г. Н. Скляревская, Ж. А. Вардзелашвили, А. П. Чудинов и др.) – как более широкое явление. Так, Г. Н. Скляревская считает, что метафорика языка создает не фрагмент языковой картины мира, а заполняет все ее пространство [1, с. 77]. По нашему мнению, метафорическая картина мира представляет собой фрагментарную проекцию языковой картины мира, совокупность образных аналогово-ассоциативных представлений о мире, существующих в национальном сознании данного этноса или индивидуума и эксплицируемых в языке. Существование разных точек зрения на природу метафорической картины мира свидетельствует о необходимости дальнейших исследований в этом направлении.

Важной проблемой лингвометафорологии является метафорическая концептуализация мира, отражающая творческую интерпретацию окружающей действительности, в основе восприятия которой лежит социальный и личный опыт представителей того или иного этноса. Понятие метафорического концепта, эквивалентного понятию концептуальной метафоры, было введено, как известно, Дж. Лакоффом и М. Джонсоном для описания когнитивной природы метафоры (1980). В начале XXI в. термин “метафорический концепт” (= концептуальная метафора) получил широкое распространение в лингвометафорологии (А. Н. Баранов, И. М. Кобозева, М. В. Никитин, И. В. Толочин, А. П. Чудинов, Ю. В. Кравцова и др.), что было обусловлено формированием лингвоконцептологии как самостоятельной отрасли языкознания и появлением различных методик исследования этнокультурных концептов. Метафорический концепт обычно трактуется как устойчивое соответствие между областью источника и областью цели, фиксированное в языковой и культурной традиции этноса, или особая когнитивная структура, содержащая информацию об определенной области знания и хранящаяся в памяти носителей языка. Опыт корпусного исследования метафорики на разном материале и описания метафорических концептов (концептуальных метафор) на базе авторских методик представлен в работах А. Н. Баранова, З. И. Резановой, А. П. Чудинова, Ю. В. Кравцовой и др. С нашей точки зрения, метафорический концепт представляет собой ментальный конструкт, отражающий устойчивые в коллективном и индивидуальном сознании образные аналогово-ассоциативные связи реалий и эксплицируемый в процессе креативной вербальной деятельности человека в виде конкретных метафорических реализаций. Согласно нашей концепции понятия концептуальной метафоры и метафорического концепта разграничиваются: концептуальная метафора – это метафора, в которой заключено важное для данного лингвокультурного сообщества понятие, представление о чем-либо (например, *жизнь – это игра, театр, путь, путешествие* и т. п.); метафорический концепт – общее образное представление, ключевое понятие, которое реализуется в целом ряде метафор (к примеру, “Вода”: *волна радости; море слез; поток времени; струя воздуха; льется свет; течет беседа* и т. п.). Метафорический концепт является неким образно-ментальным инвариантом, который реализуется в различных языковых и речевых метафорических вариациях, и компонентом соответствующего этнокультурного концепта, его образной составляющей. Как видим, до настоящего времени нет общепринятой дефиниции метафорического концепта, комплексной его характеристики как ментальной единицы, единой методики анализа.

В разных лингвометафорологических направлениях используются различные лингвистические методы исследования метафоры: контент-анализ (при извлечении метафор из значительного корпуса текстов, их квантификационной обработке и качественно-количественном анализе собранных метафорических контекстов); компонентный анализ (с целью изучения семантики метафорических номинаций,

выделения сем и определения семной структуры метафор); контекстуальный анализ (для установления семантического содержания метафор в текстах различной жанрово-стилевой квалификации); семантическое, когнитивное или семантико-когнитивное моделирование (при выявлении параметров и построении метафорических моделей) и др. Так, методика семантико-когнитивного моделирования метафоризации, разработанная автором [6], предполагает такие этапы: 1) сбор представительного корпуса метафорических контекстов, извлекаемых из текстов определенной жанрово-стилевой квалификации; 2) систематизация метафор по их денотативно-понятийной отнесенности с целью установления репрезентируемых метафорических концептов; 3) построение метафорических моделей для определения семантико-когнитивного форманта как квалификатора ассоциатов; 4) анализ (компонентный, контекстуальный) семантики всех репрезентантов установленных метафорических концептов с последующей когнитивной интерпретацией сем и выявлением ассоциатов; 5) описание содержания метафорических концептов на семантическом и когнитивном уровнях; 6) описание структуры метафорических концептов (ядра, приядерной зоны и периферии); 7) описание структуры реконструированной метафорической концептосферы (ядерной, приядерной и периферийной зон).

Перспективным представляется продолжение лингвометафорологических исследований в лингвосемантическом, лингвокогнитивном, лингвокультурологическом, лингвопоэтическом, лингвополитическом и лексикографическом направлениях. Продуктивным также может быть: полиаспектное изучение языковых метафор; описательное и сопоставительное исследование метафорики разных идиолектов и социолектов; изучение национальных метафорических картин мира одного и разных этносов; диахронное описание национальных метафорических систем; корпусные исследования языковых и речевых (оказиональных) метафор; дальнейшая разработка принципов лексикографического описания метафорики и составление метафорических словарей. Широкие возможности для последовательной реконструкции национальных метафорических концептосфер и их сопоставительного исследования открывает разработанный автором семантико-когнитивный подход к изучению метафоры, состоящий в анализе семантики метафорических номинаций как средств языка (речи) и репрезентации метафорических концептов, позволяющий реализовать идею комплексного рассмотрения метафоры как ментально-вербального конструкта и глубже познать сущность и механизмы образно-метафорического мышления.

Таким образом, в лингвометафорологии разработаны основные принципы, методы и различные методики анализа и описания метафоры, накоплен значительный эмпирический материал, однако вследствие сложности и многогранности данного феномена многие вопросы остаются открытыми и требуют дальнейшего осмысления. Дискуссионным является определение сущности метафоры, ее структуры, механизмов образования и восприятия, типов метафорической мотивации, моделирование метафоризации, выявление специфики метафорической концептуализации и репрезентации. Перспективным в лингвометафорологии представляется исследование метафоры в лингвосемантическом, лингвокогнитивном, лингвокультурологическом, лингвопоэтическом, лингвополитическом и лексикографическом аспектах.

Список использованной литературы и источников

1. Складаревская, Г. Н. Метафора в системе языка / Г. Н. Складаревская. – СПб.: Наука, 1993. – 256 с.
2. Кравцова, Ю. В. Методологические основания лингвометафорологии / Ю. В. Кравцова // Система і структура східнослов'янських мов: зб. наук. праць. – Вип. 9. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. – С. 68–76.
3. Вардзелашвили, Ж. А. Метафорические номинации в русском языке / Ж. А. Вардзелашвили. – Тбилиси: Изд-во ТГПУ им. С. Орбелиани, 2001. – 234 с.

4. Лагута, О. Н. Метафорология: теоретические аспекты. Ч. 2. Лингвометафорология: основные подходы / О. Н. Лагута. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 2003. – 208 с.

5. Хахалова, С. А. Современное состояние исследования метафоры в европейской лингвистике / С. А. Хахалова, Е. В. Третьякова // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – № 2. – Архангельск: Изд. дом САФУ, 2014. – С. 74–83.

6. Кравцова, Ю. В. Метафорическое моделирование мира в художественном тексте: семантико-когнитивный анализ / Ю. В. Кравцова. – К.: Изд-во НПУ им. М. П. Драгоманова, 2014. – 320 с.

7. Кобозева, И. М. Семантические проблемы анализа политической метафоры / И. М. Кобозева // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. – 2001. – № 6. – С. 132–149.

УДК 811.161.3'373(=161.3)

Л. У. Кулік

МОЎНАЯ КАРЦІНА СВЕТУ: ДА ПЫТАННЯ АБ СТАНАЎЛЕННІ ПАНЯЦЦА

У артыкуле разглядаецца пытанне ўзнікнення і развіцця паняцця “моўная карціна свету”; звяртаецца ўвага на звязаныя з гэтым паняццем тэарэтычныя распрацоўкі замежных і айчынных лінгвістаў; падкрэсліваецца, што на сучасным этапе развіцця лінгвістыкі рэканструкцыя моўнай карціны свету вядзецца ў двух накірунках. Адзначаецца, што ў аснове МКС знаходзяцца асаблівасці сацыяльнага вопыту пэўнага народа, якія адлюстроўваюцца ў лексічных і граматычных адметнасцях канкрэтнай мовы, у сувязі з чым, рэканструкцыя МКС уяўляе адну з самых галоўных задач лінгвакультуралогіі.

Адным з актуальных пытанняў сучаснай лінгвістыкі з’яўляецца пытанне ўзаемасувязі мовы і культуры. Культура адлюстроўвае разуменне чалавекам рэчаіснасці, а мова з’яўляецца неаддзельнай часткай культуры, сродкам пазнання і захавання інфармацыі.

Карэляцыя мовы і культуры своеасабліва разглядаецца ў люстэрку моўнай карціны свету, пад якой разумеецца закадзіраванае ў адзінках мовы і характэрнае пэўнаму этнасу як яе носбіту ўнікальнае ўспрыманне рэальнасці і сімвалічнага сусвету. Менавіта нацыянальна-культурная карціна свету ўвасабляе “кагнітыўна-псіхалагічную рэальнасць, якая выяўляецца ў разумовай, пазнавальнай дзейнасці народа, у яго паводзінах – фізічных і вербальных” [1, с. 5].

Даны артыкул мае тэарэтычны характар і змяшчае інфармацыю аб узнікненні і станаўленні тэрміна лінгвакультуралогіі “моўная карціна свету”. Актуальнасць даследавання паняцця абумоўлена тым, што ў апошні час узнікла праблема пераасэнсавання і ўдакладнення ўяўлення аб мове ў сувязі з аналізам яе функцыянавання ў тоесным кантакце з культурай.

В. фон Гумбальт адным з першым звярнуў увагу на нацыянальны склад мовы і мыслення і адзначыў, што “рознныя мовы з’яўляюцца для нацыі органамі іх арыгінальнага мыслення і ўспрымання. Кожны чалавек мае суб’ектыўны вобраз нейкага прадмета, які не супадае цалкам з вобразам гэтага ж прадмета ў другога чалавека” [2, с. 324]. Вымаўляючы словы, чалавек надзяляе іх уласнымі суб’ектыўнымі ўяўленнямі. У сувязі з тым, што носбіты пэўнай мовы аб’ядноўваюцца ў калектывы, яны валодаюць агульным нацыянальным характарам. Мова “аказвае ўздзеянне на фарміраванне сістэмы агульначалавечых маральных каштоўнасцей”, і ў той жа час спосабы выражэння думак і пачуццяў ствараюць унікальны вобраз народа-носьбіта мовы [2, с. 324]. Такім чынам, паводле В. фон Гумбальта, карціна свету – гэта

дынамічная сутнасць, якая грунтуецца на ўздзеяннях мовы на рэальнасць. Асноўная роля ў фарміраванні карціны свету адводзіцца мове, бо мова – гэта “орган” праяўлення нацыянальнай свядомасці, з дапамогай якога адбываецца станаўленне моўнай асобы, утвараецца сістэма яе паняццяў і перадаецца назапашаны пакаленнямі вопыт.

Тэрмін “карціна свету” ўпершыню ўжыў Л. Вітгейнштэйн у сваіх філасофскіх працах [3]. Далей гэты тэрмін пачынае выкарыстоўвацца і ў іншых навуках, цэнтрам даследавання якіх з’яўляецца чалавек і яго існаванне ў рэчаіснасці.

Паняцце “моўная карціна свету” (далей – МКС) у навуковую тэрміналагічную сістэму ўвёў Л. Вайсгербер, у адпаведнасці з якім МКС – гэта “сістэма ўсіх магчымых складнікаў: духоўных, якія выяўляюць своеасаблівасць культуры і менталітэту дадзенай моўнай супольнасці, і моўных, якія абумоўліваюць існаванне і функцыянаванне самой мовы”, акрамя таго, МКС якой-небудзь мовы і ёсць “тая пераўтваральная сіла мовы, якая фарміруе ўяўленні аб навакольным свеце праз мову як “прамежкавы свет” у носьбітаў гэтай мовы” [4, с. 18]. Даследчык акцэнтуюе ўвагу на ўзаемаадносінах мовы і мыслення і падкрэслівае пастаяннае развіццё і трансфармацыю МКС у “прамежкавым свеце” паміж падсвядомасцю і рэальнасцю. Л. Вайсгербер гаворыць аб “энергетычным” падыходзе да вывучэння мовы, што абумоўлівае выяўленне ў мове той энергіі, дзякуючы якой мова ўздзейнічае на пазнавальную і практычную дзейнасць яе носьбіта. МКС, з аднаго боку, з’яўляецца вынікам гістарычнага развіцця этнасу і мовы, а з другога, з’яўляецца прычынай своеасаблівага спосабу іх далейшага развіцця. Такім чынам, менавіта МКС фарміруе такое, а не іншае ўспрыманне рэчаіснасці носьбітамі мовы.

Распрацоўкай тэарэтычных пытанняў, звязаных з паняццем МКС, займаліся Э. Сэпір і Б. Л. Уорф, якія выказалі шэраг палажэнняў аб суадносінах мовы, свядомасці і культуры. Гіпотэза, прапанаваная яшчэ ў 30-я гады XX стагоддзя ў ЗША ў межах этналінгвістыкі, заключаецца ў наступным: ступень адрознення карцін свету пэўных народаў залежыць ад ступені адрознення іх моў; людзі, якія размаўляюць на розных мовах і належаць да розных культур, па-рознаму ўспрымаюць свет, а “падобныя фізічныя з’явы дазваляюць стварыць падобную карціну сусвету пры падабенстве ці пры суадноснасці моўных сістэм”, іншымі словамі, веды пэўнага моўнага калектыву аб пэўнай карціне свету фарміруюцца адносна МКС [5, с. 175]. У адпаведнасці з прапанаванымі Э. Сэпірам палажэннямі аб значнасці мовы, “уяўленні аб тым, што чалавек арыентуецца ў знешнім свеце, па сутнасці, без дапамогі мовы і што мова з’яўляецца толькі выпадковым сродкам вырашэння спецыфічных задач мыслення і камунікацыі, – толькі ілюзія. На самай справе “рэальны свет” у значнай меры неўсвядомлена будзе на аснове моўных звычак той ці іншай сацыяльнай групы”, а структура мыслення і спосаб яго пазнання абумоўліваюцца структурай мовы [6, с. 261]. Гіпотэза Сэпіра-Уорфа, альбо тэорыя лінгвістычнай адноснасці, акцэнтуюе ўвагу на “тыраніі мовы”: “...Яна [мова] істотна ўздзейнічае на наша ўяўленне аб сацыяльных працэсах і праблемах. Людзі жывуць не толькі ў матэрыяльным свеце і не толькі ў свеце сацыяльным, як гэта прынята думаць: у значнай ступені яны знаходзяцца і ва ўладзе той канкрэтнай мовы, якая стала сродкам выказвання ў дадзеным грамадстве. <...> Мы бачым, чуем і ўвогуле ўспрымаем навакольны свет менавіта так, а не інакш, галоўным чынам дзякуючы таму, што наш выбар пры яго інтэрпрэтацыі прадвызначаецца моўнымі звычкамі нашага грамадства” [6, с. 261]. Менавіта мова з’яўляецца каштоўным арыенцірам пры навуковым даследаванні той ці іншай культуры, бо немагчыма “зразумець важныя канцэпты культуры адным толькі назіраннем без апоры на моўны сімвалізм, які робіць гэтыя контуры каштоўнымі і зразумелымі для грамадства” [6, с. 261].

У выніку актыўнага звароту лінгвістаў да семантыкі і прагматыкі мовы, а таксама да супастаўляльнага вывучэння моў на мяжы XX–XXI стст. атрымалі новыя

імпульсы навуковыя працы, звязаныя з даследаваннем сувязей мовы і культуры. Так, на сучасным этапе развіцця лінгвістыкі рэканструкцыя МКС вядзецца ў двух кірунках. У адпаведнасці з першым, узнаўленне сістэмы ўяўленняў носьбітаў моў адбываецца безадносна да таго, з'яўляецца яна ўнікальнай для дадзенай мовы ці глабальнай. Асобныя, уласцівыя толькі пэўнай мове канцэпты з'яўляюцца аб'ектам даследавання другога кірунку. Але і ў навуковых працах перыяду станаўлення лінгвакультуралогіі, і ў даследаваннях апошніх гадоў МКС прадстаўлена як “суб'ектыўны вобраз аб'ектыўнага свету... яна надзелена рысамі чалавечага спосабу светаразумення, іншымі словамі, антрапацэнтрызму, які пранізвае ўсю мову” [7, с. 16].

Даследчыкі мовы з мэтай комплекснага ўзнаўлення пэўнай МКС і ўсебаковага аналізу характэрных ёй канцэптаў аб'ядноўваюць два названыя падыходы. Напрыклад, у даследаваннях Ю. Д. Абрэсяна адносна МКС адзначаецца, што, па-першае, “кожная мова адлюстроўвае пэўны спосаб успрымання і арганізацыі (канцэптуалізацыі) свету... Характэрны дадзенай мове спосаб канцэптуалізацыі рэчаіснасці часткова нацыянальна спецыфічны, так што носьбіты розных моў могуць бачыць свет крыху па-рознаму, праз прызму сваіх моў”; па-другое, “МКС з'яўляецца “наіўнай” у тым сэнсе, што ў пэўных істотных адносінах яна адрозніваецца ад “навуковай” карціны. Пры гэтым адлюстраваныя ў мове наіўныя ўяўленні зусім не прымітыўныя: яны не менш складаныя, чым навуковыя” [8, с. 11].

Даследчыкі кагнітыўных асноў мовы, у прыватнасці, А. С. Кубракова, В. М. Тэлія, Г. А. Уфімцава і інш., прадстаўляюць МКС як структуру ведаў аб свеце і гэтым падкрэсліваюць яе кагнітыўны характар: “Кагнітыўна арыентаванае даследаванне гэтых [дэрывацыйных] працэсаў дазваляе ўдакладніць не толькі спецыфіку “карціравання” свету ў асобнай мове, але і – пры неабходным абагульненні такіх даных у тыпалагічным плане – садзейнічаць выяўленню некаторых агульных палажэнняў аб разуменні чалавекам галоўных быццёвых катэгорый, асаблівасцей сусвету, заканамернасцей упарадкавання свету, як у фізічным аспекце чалавечага быцця, так і ў яго сацыяльнай арганізацыі і ва ўсёй характэрнай чалавеку сістэме каштоўнасцей і духоўных, маральна-этычных ацэнак” [9, с. 336–337]. У адпаведнасці з канцэпцыяй А. С. Кубраковай, якая разумее мову як кагнітыўны працэс, МКС з'яўляецца ў першую чаргу спосабам інтэрпрэтацыі чалавекам рэчаіснасці: “Мова – гэта не простае люстэрка свету, а таму фіксуе не толькі ўспрымання чаго-небудзь, але і разуменне, усведамленне гэтага чалавекам” [10, с. 6].

Як агульнакультурны шматузроўневы набытак нацыі прадстаўлена МКС у даследаваннях В. А. Маславай: “Моўная карціна свету адлюстроўвае нацыянальную карціну свету і можа быць выяўлена ў моўных адзінках розных узроўняў” [11, с. 51].

Свет, альбо рэчаіснасць, успрымаецца чалавекам паняццямі, а паняцці матэрыялізуюцца ў словы. У выніку ўтвараецца ланцуг: рэчаіснасць – паняцце – слова. Відавочна, што першаснай з'яўляецца рэчаіснасць, а слова “выступае моўным эквівалентам суадноснага паняцця і ўзнікае разам з паняццем. Выступаючы ўмоўным абазначэннем паняцця, слова выклікае ўяўленні аб прадмеце, прыкмеце, падзеі, з'яве” [12, с. 47]. У сувязі з гэтым справядлівым з'яўляецца выказванне А. Д. Шмялёва: “Паколькі канфігурацыя ідэй, якія змяшчаюцца ў разуменні слоў роднай мовы, успрымаюцца гаворачым як нешта само сабой зразумелае, у яго ўзнікае ілюзія, што так пабудавана жыццё. Але пры супастаўленні розных МКС выяўляюцца значныя разыходжанні між імі, часам вельмі няправільныя” [13, с. 35].

Такім чынам, можна сцвярджаць, што ў аснове МКС знаходзяцца асаблівасці сацыяльнага вопыту пэўнага народа, якія адлюстроўваюцца ў лексічных і граматычных адметнасцях канкрэтнай мовы, у сувязі з чым, рэканструкцыя МКС уяўляе адну з самых галоўных задач лінгвакультуралогіі.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Попова, З. Д. Язык и национальная картина мира / З. Д. Попова. – Воронеж : Истоки, 2003. – 59 с.
2. Гумбольдт, В. (Humboldt, W.) Язык и философия культуры / В. Гумбольдт ; пер. с нем. А. В. Гулыга [и др.]. – М. : Прогресс, 1985. – 451 с.
3. Витгенштейн, Л. (Wittgenstein, L.) Философские работы / Л. Витгенштейн ; пер. с нем. М. С. Козловой, Ю. С. Асеева ; сост. [вступ. ст. и коммент.] М. С. Козлова : в 2 ч. – М. : Гнозис, 1994. – Ч. 1. – 520 с.
4. Вайсгербер, Л. Язык и философия / Л. Вайсгербер // Вопр. языкознания. – 1993. – № 2. – С. 6–21.
5. Уорф, Б. Л. (Whorf, B. L.) Наука и языкознание (О двух ошибочных воззрениях на речь и мышление, характеризующих систему естественной логики, и о том, как слова и обычаи влияют на мышление) / Б. Л. Уорф ; [пер. с англ. Е. С. Кубряковой, В. П. Мурат] // Новое в лингвистике ; сост., ред. и вступит. ст. В. А. Звегинцева. – М., 1960. – Вып. 1. – С. 169–182.
6. Сепир, Э. (Sapir, E.) Статус лингвистики как науки / Э. Сепир // Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир ; [пер. с англ. С. В. Князева] ; под ред. и с предисл. А. Е. Кибрика. – 2-е изд. – М., 2002. – С. 259–265.
7. Сукаленко, Н. И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира / Н. И. Сукаленко. – Киев : Наук. думка, 1992. – 164 с.
8. Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка) / Ю. Д. Апресян ; Акад. наук СССР, Науч. совет по комплексной проблеме “Кибернетика”. – М. : Наука, 1974. – 367 с.
9. Кубрякова, Е. С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова ; Рос. акад. наук, Ин-т языкознания. – М. : Яз. славян. культуры, 2004. – 530 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
10. Кубрякова, Е. С. Языковая картина мира как особый способ репрезентации образа мира в сознании человека / Е. С. Кубрякова // Вестн. Чуваш. гос. пед. ун-та им. И. Я. Яковлева, 2003. – № 4 (38). – С. 2–12.
11. Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособие / В. А. Маслова. – Минск : ТетраСистемс, 2004. – 255 с.
12. Яковлева, Е. С. К описанию языковой картины мира / Е. С. Яковлева // Русский язык за рубежом. – 1996. – № 1–3. – С. 47–56.
13. Шмелев, А. Д. Русская языковая модель мира : Материалы к словарю / А. Д. Шмелев. – М. : Яз. славян. культуры : Кошелев, 2002. – 224 с.

УДК 811.161.3'42'271'255.2:811'243:821.161.3-31*В.Быкаў

Л. А. Лешчанка

ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ЎЗНАЎЛЕННЯ БЕЛАРУСКАМОЎНЫХ РЭАЛІЙ У ПЕРАКЛАДНЫХ АПОВЕСЦЯХ В. БЫКАВА

Дадзены артыкул прысвечаны параўнальнаму лінгвакультуралагічнаму аналізу ўзнаўлення этнаграфічных рэалій у перакладных аповесцях В. Быкава “Воўчая зграя” і “Знак бяды” на англійскую і нямецкую мовы, праводзіцца іх класіфікацыя вызначаецца роля ў стварэнні мастацкага вобразу і нацыянальнага каларыту. У выніку параўнальнага лінгвакультуралагічнага аналізу арыгінальнага тэксту і яго перакладаў былі выяўлены такія спосабы перадачы этнаграфічных рэалій, як апісальны пераклад, падбор функцыянальнага аналага, віда-родавая замена, калькаванне і апушчэнне.

У нашы дні з боку сусветнай грамадскасці назіраецца павышэнне цікавасці да Беларусі, беларускай культуры, беларускай мовы і літаратуры. Дастаткова адзначыць,

што адна з апошніх Нобелеўскіх прэмій па літаратуры была прысуджана нашай зямлячцы Святлане Алексіевіч. Гэтая абумовіла ўзрастанне запатрабаванняў ў якасных перакладах твораў беларускіх пісьменнікаў. Аднак, на жаль, прамых перакладаў з беларускай на англійскую і нямецкую мовы няшмат, часцей сустракаецца шматступенны пераклад твораў беларускай літаратуры, у якім пасрэднікам выступае руская мова. Такі падыход у значнай меры скажае рэаліі, уласцівыя беларускай культуры, менавіта таму даследаванне гэтага кірунку набывае асаблівае значэнне для лінгвістаў і спецыялістаў у галіне літаратурнага перакладу.

Аб'ектам дадзенага даследавання з'яўляюцца этнаграфічныя рэаліі і іх пераклад на англійскую і нямецкую мовы на матэрыяле аповесцей Васіля Быкава «Воўчая зграя» [1, 2, 3] і «Знак бяды».

Услед за С. Влахавым і С. Фларынам, у дадзеным артыкуле мы будзем вызначаць рэаліі як «словы (і словазлучэнні), якія называюць аб'екты, характэрныя для жыцця (побыту, культуры, сацыяльнага і гістарычнага развіцця) аднаго народа і чужыя іншаму» [4, с. 55]. Згодна з гэтай класіфікацыяй этнаграфічныя рэаліі тлумачацца як словы, якія абазначаюць побыт і культуру народаў, формы матэрыяльнай культуры, звычаі, духоўную культуру і г. д. [4, с. 61].

У ходзе праведзенага даследавання было выяўлена больш за 30 этнаграфічных рэалій. Яны, несумненна, адыгрываюць вялікую ролю ў дадзеным творы і з'яўляюцца сродкам мастацкага адлюстравання нацыянальнага асяроддзя беларускага народа ваеннага перыяду. Разгледзім некаторыя з выяўленых рэалій і пракаментуем спосабы іх перадачы на англійскую і нямецкую мовы.

Назва папулярнага ў тая часы танца *страданне* у аповесці «Воўчая зграя» была не транскрыбіравана, а перакладзена як *suffering* ('пакуты') і *Liebeschmerz* (даслоўна 'пакуты ад кахання') без дадатковых удакладненняў. Нам падаецца, што ў тэксты перакладаў трэба было б дадаць удакладняючыя словы *popular dance 'suffering'* і *Volkstanz 'Liebeschmerz'* адпаведна, каб іншамоўнаму чытачу было больш зразумела, аб чым менавіта ідзе гаворка.

У аповесці «Знак бяды» назва таго ж танца была перакладзена на англійскую і нямецкую мовы як *Cracoviak* і *Krakiowiak*, што наогул з'яўляецца памылкай, таму што *кракавяк* – гэта традыцыйны польскі танец, а *страданне* – адносна новы гарадскі бытавы танец, які прыйшоў на нашыя землі з боку Расіі [5, с.270; 6, с. 161].

Падчас перакладу назвы абутку *гамашы* адбылася віда-родавая замена – *his shoes* і *die Schue*. Дадзенае перакладчыцкае рашэнне падаецца нам абгрунтаваным, бо від абутку па кантэксце не адыгрывае аніякай ролі, і ўдакладненне ў дадзеным выпадку толькі зрабіла б успрыманне тэксту іншамоўным чытачом больш цяжкім.

Як і ў папярэднім прыкладзе, пры перакладзе слова *фурманка*, якое азначае падводу для перавозкі грузаў, адбылася віда-родавая замена, і яно было перададзена на англійскую мову як *cart* ('падвода') і на нямецкую – як *Wagen* ('воз, падвода'). Удакладненне віда транспартнага сродку не мае асаблівага значэння, таму гэты перакладчыцкі прыём ужываецца тут вельмі дарэчы [7].

Падчас перакладу на англійскую мову назвы народнай песні «Купалінка» перакладчык, верагодна, не будучы знаёмым з сістэмай склонаў беларускай мовы пераклаў фразу *хвалююча-пявуча пацякла музыка колішняй любімай ёю* «Купалінкі» як *the melancholy melody of 'Kupalinki', her one-time favourite, began to flow melodiously*. На нямецкую мову назва песні была перададзена прыёмам транскрыпцыі як *Kupalinka*.

З дапамогай віда-родавай замены была пададзена назва традыцыйнага крупянога супа *крупнік* на англійскую і нямецкую мовы як *some soup* ('суп') і *Suppe* ('суп') адпаведна. Як і ў абсалютнай большасці выпадкаў, перакладчыкі вырашылі не ўскладняць успрыманне падрабязнасцямі, згубіўшы тым самым нацыянальны каларыт беларускай кухні.

Палеская рэалія *грэбля* была перададзена як *brushwood road* ('дарога, зробленая з дрэва') і *Knüppeldamm* ('грэбля') адпаведна, нягледзячы на тое, што ў англійскай мове існуе слова *causeway* ('грэбля'). Але для англамоўнага чытача *brushwood road* дае нават больш выразнае разуменне паняцця, таму ў дадзеным выпадку мы абсалютна згодныя з перакладчыкам.

Назва зімовага абутку з валенай воўны *валёначкі* была перададзена апісальным перакладам на англійскую мову як *felt boots* ('боты з фетру'), на нямецкую – як *Filtzstiefelchen* ('фетравыя боцікі'). У дадзеным выпадку выкарыстанне апісальнага перакладу з'яўляецца дарэчным, бо нацыянальны каларыт не губляецца.

Падчас перакладу народнай назвы бачнай часткі нашай галактыкі *зорны чумацкі шлях* ('Млечны шлях') згубіўся нацыянальны каларыт, таму што на абедзве мовы яна была перададзена агульнаеўрапейскімі аналагамі як *the Milky Way* і *die Milchstraße*.

Перадаючы паняцце *кубанка* на англійскую мову, перакладчык вырашыў не ўдакладняць разнавіднасць галаўнога ўбору і, паколькі гэта дазваляе кантэкст, замяніў канкрэтны від шапкі на агульнародавую назву і перадаў дадзенае слова як *hat*. На нямецкую мову шапка-кубанка была перададзена аналагам *Pelzmütze* ('папахавая мехавая шапка').

Прыёмам апісальнага перакладу была перададзена рэалія *апоркі* ('старыя боты з адрэзанымі халявамі') як *old shoes* на англійскую і *alte Schuhe* на нямецкую мовы.

Акалічнасць *за панічынай* (пры прыгонным праве) на англійскую мову была перададзена як *when the Poles ruled round here* (калі тут кіравалі палякі), што з'яўляецца гістарычнай памылкай, таму што прыгоннымі былі ўсе сяляне Расійскай імперыі да 1861 года. Тое, што можна было б назваць "польскай уладай", скончылася ў 1795 годзе пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай. На нямецкую мову гэтая акалічнасць была перакладзена прыёмам калькавання як *in der Zeit der Pans gebaut worden*.

Звычайная з'ява тых часоў – *шапка-кучомка* ('шапка футрам наверх') – была перададзена на англійскую мову апісальным перакладам як *sheepskin cap* ('капялюш з аўчыны'), на нямецкую – пры дапамозе віда-родавай замены як *Wintermütze* ('зімовая шапка').

Паняцце *самасейка* на англійскую мову было перададзена апісальным перакладам як *homegrown tobacco* ('дамарослы тытунь'), на нямецкую – заменай аналагам як *Selbstgedrehte* ('самакрутка'). Абодва перакладчыцкія прыёмы падаюцца нам вельмі дарэчнымі і слушна адлюстроўваюць аўтарскую задуму.

Тыповая разнавіднасць гаспадарчай торбы *сетка* на англійскую мову была перададзена апісальным перакладам як *net bag* ('торба з сеткі'). Гэты прыём перакладу падаецца нам абгрунтаваным, таму што ў англійскай моўнай карціне не існуе паняцця торбы з сеткі і, калі не дадаць удакладняючае слова *bag*, англамоўны чытач можа не зразумець, аб чым ідзе гаворка, і падумаць, што дзяўчынка трымае ў руках рыбалоўную снасць. На нямецкую мову гэтае слова пераклалі проста як *Net* ('сетка'), што, на наш погляд, можа заблытаць чытача.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што ў выніку параўнальнага лінгвакультуралагічнага аналізу арыгінальнага тэксту і яго перакладаў былі выяўлены такія спосабы перадачы этнаграфічных рэалій, як апісальны пераклад, падбор функцыянальнага аналага, віда-родавая замена, калькаванне і апушчэнне.

Варта адзначыць, што працуючы з рэаліямі, перакладчыку неабходна быць вельмі асцярожным – мэтазгодна падбіраць такі спосаб перакладу, які б дазваляў максімальна дакладна перадаваць іх значэнне і захоўваць іх нацыянальны самабытны каларыт і стылістыку ўсяго твора. Імкненне перакладчыка спрасціць для разумення іншамоўных чытачоў зыходны тэкст можа прывесці да істотных страт ў тэксце перакладу, сцірання нацыянальнага каларыту і культурных асаблівасцяў дадзенага народа.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Bykau Wassil. Romane und Novellen, Band.2: Die Schlinge, Der Obelisk, Durchhalten bis zum Morgen! Wolfsrudel / Wassil Bykau. – Köln: Pahl-Rugenstein, 1985. – 598 S.
2. Bykov Vasil. Pack of Wolves / Vasil Bykov. – New York: Thomas Y. Crowell Junior Books, 1981. – 181 p.
3. Быкаў, В. У. Зграя ваўкоў / В. У. Быкаў. – Мінск.: Мастацкая літаратура, 1975. – 144 с.
4. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – М.: Высшая школа, 1986. – 416 с.
5. Этнаграфія Беларусі: Энцыкл. (Беларус. Сав. Энцыкл.; рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 575 с.
6. Чурко, Ю. М. Белорусский народный танец. Ист.-теорет. очерк / Ю. М. Чурко. – Мінск: Наука и техника, 1972. – 196 с.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко; 3-е выд. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.

УДК 811.161.3:373:398.92:502.6:502.51

В. А. Ляшчынская

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ З КАМПАНЕНТАМ *СНЕГ* ЯК СКЛАДНІКІ КАНЦЭПТУ “*ВАДА*” Ў МОЎНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ

У артыкуле на матэрыяле беларускіх фразеалагізмаў з кампанентам *снег* выяўляецца ўласцівая ім культурная інфармацыя, перададзены і захаваны ўстоўлівы каштоўнасны змест культуры беларусаў, яе катэгорый і сэнсаў, што звязаны са снегам як найменнем віду вады-рэчыва ці віду атмасферных ападкаў. Устанаўліваецца ўзаемадзеянне мовы і культуры народа з дапамогай фразеалагізмаў, якія часткова рэпрэзентуюць канцэпт «*вада*» як фрагмент фразеалагічнай карціны свету беларусаў у дыяпазоне культурна-нацыянальнай самасвядомасці, а таксама аб’ектывуюць у асноўным прыродны і прасторавы коды культуры.

Агульнавядома, што вада – гэта адна з важнейшых прыродных стыхій з яе разбуральнай сілай і негатыўнымі дзеяннямі. Вядома і тое, што вада – самае пашыранае рэчыва ў прыродзе, якое было і застаецца адным з самых актуальных у жыцці чалавека, бо без вады немагчыма існаванне ўсяго жывога.

Вада як складнік зямной прасторы займае 361 млн. км², ці 70,8 % ад усёй плошчы і прадстаўлена рознымі вадаёмамі, ці ландшафтна-вяднымі аб’ектамі.

Вада даруецца небам і выпадае ў выглядзе дажджу, граду, снегу. Вада характарызуецца смакавымі ўласцівасцямі, хімічным саставам, колерам. Яна здольна пераўтварацца ў пару ці выступаць у выглядзе туману, расы. Усё гэта абумовіла выключную ролю вады ўвогуле і яе месца ў ліку чатырох фундаментальных стыхій нашай планеты – агонь, вада, зямля і паветра, сярод якіх вада-стыхія займае адно з царскіх месцаў у філасофіі ўспрымання і асэнсавання гэтага прыроднага рэчыва чалавекам (параўн. *Агонь – цар, ды вада – царыца*).

Зразумелым становіцца і тое, што такія звычайныя паняцці, як вада альбо ландшафтна-вядныя аб’екты тыпу акіян, мора, возера, рака, крыніца, завадзь, балота, лужа альбо розныя віды вады тыпу дождж, снег, лёд, пара, раса, туман, што так ці інакш звязаны з вадой, у свядомасці чалавека валодаюць значным пазнавальным патэнцыялам. Сэнс гэтых паняццяў складваўся стагоддзямі ў ходзе назірання чалавекам за вадой і яе разнавіднасцямі, якасцямі, у выніку ўзаемадзеяння з гэтымі «вяднымі» рэчывамі, аб’ектамі з вадой і інш. Менавіта зыходзячы толькі з уліку выключнай

важнасці ў жыцці чалавека вады ўвогуле і ўсяго, што звязана з ёю, гэта не магло застацца бяследным у фразеалогіі, якая ў сваіх другасных адзінках як «згорнутых тэкстах» прызвана да кадзіравання ведаў, да выражэння кожным народам свайго практычнага і духоўнага вопыту. І заўважым, што фразеалогія адлюстроўвае толькі, па-першае, самае важнае ў жыцці чалавека, у адрозненне ад лексікі, якая сваімі адзінкамі абазначае ўсё; па-другое, заклікана да выражэння не толькі ведаў чалавека пра свет і сябе ў свеце, але і перадачы той ацэнкі і характарыстыкі ўсяго таго, што адлюстравана і завулявана ў гэтых адзінках. А іх роля ў гісторыі мовы, жыцці кожнага народа – фіксацыя, захаванне і трансляцыя новым пакаленням носьбітаў мовы своеасабліва сфармуляваныя правілы і антыправілы, устаноўкі, ці той культурнай інфармацыі, авалодванне якой і служыць далучэннем ці злучэнню такім чынам пакаленняў у адзіны народ.

Аб'ектам увагі ў межах прапанаванага артыкула абраны фразеалагічныя адзінкі з кампанентамі *снег*, што метадам суцэльнай выбаркі сабраны з літаратурных і дыялектных фразеаграфічных крыніц беларускай мовы (гл. *Спіс крыніц і іх умоўных абазначэнняў*).

Лексема *снег* у свабодным выкарыстанні з'яўляецца найменнем аднаго з розных відаў вады, ці таго пераўтварэння, якім характарызуецца вада як атмасферная з'ява, альбо як від атмасферных ападкаў. Фразеалагізмы з гэтым кампанентам не былі прадметам даследавання ў беларускай фразеалогіі, а цікавасць да іх несумненная, паколькі выдзеленая група фразеалагічных адзінак складае частку канцэпту «*вада*» як аднаго з важных фрагментаў фразеалагічнай карціны свету беларусаў, рэканструюванне якога патрабуе цэласнасці і паўнаты, што можа быць дасягнута толькі з улікам усіх «водных» кампанентаў гэтых другасных адзінак ці семантычна звязаных з імі ў беларускай фразеалогіі (раней ужо былі прааналізаваны фразеалагізмы з кампанентам *вада* як самага частотнага [1; 2] і з кампанентамі-найменнямі ландшафтна-водных аб'ектаў [3]).

Снег як найменне аднаго з відаў атмасферных ападкаў у народным уяўленні суправаджаецца разнастайнай і нярэдка супрацьлеглай інфармацыяй, што, несумненна, звязана з прыроднымі ўласцівасцямі, да якіх дадаткова далучыліся новыя, але функцыянальна значныя для культуры беларусаў.

Так, снег лічыцца дарам Бога як клопат пра зямлю і людзей, каб не вымерзла жыта і ўсе расліны. Але снег у спалучэнні з ветрам, ці мяцеліца, кудаса, завая, завіруха, – гэта ўжо «д'яблавы праявы», і «гэта чэрці з ведзьмамі спраўляюць шабас» [4, с. 451].

Даследчык славянскіх паданняў, звычайў, абрадаў А. М. Афанасьеў на аснове асацыяцыі белага колеру снегу са смерцю, іншасветам, з духамі продкаў выстройвае ланцужок: ад колеру снегу, яго ролі як пакрыцця, аховы палёў, усёй зямлі ў зімовыя месяцы, да савана як пахавальнага ўбору для нябожчыка (спіць зямля – заснуў навекі чалавек, памёр), а таксама вэлюма дзяўчыны, што выходзіць замуж, калі ўлічыць, што перыяд вяселляў прыпадае на месяцы са снегам [5, с. 122–123]. Лічыцца, што калі ў дзень вячання ідзе снег, то маладым будзе спрыяць шчасце; а калі снег ідзе ў час пахавання, то гэта памерлы «прыяціць радні».

Вядома, што снег можа растаць, а гэта вада, таму снегу прыпісваецца плодная сіла (параўн. *Многа снегу – многа хлеба; У снежны мароз і снег вышэй хаты – год будзе багаты*). Са снегам звязана многа рознай варажбы, рытуальных і магічных дзеянняў. Сакральным лічыўся сакавіцкі снег, вада, прыгатаваная са снегу, мела сілу «жывой» вады: яна вылечвала і абнаўляла [4, с. 452].

Зразумела, што ўся прыведзеная вышэй інфармацыя падаецца не столькі своеасаблівай прэлюдыяй да артыкула пра снег, колькі асновай тлумачэння адбору лексем *снег* для ўтварэння фразеалагізмаў як новых, другасных, адзінак мовы на аснове створаных вобразаў з гэтай лексмай-кампанентам.

Сапраўды, лексема беларускай мовы *снег*, што ў свабодным выкарыстанні абазначае 'атмасферныя ападкі ў выглядзе белых камячкоў, якія складаюцца з

крышталікаў, падобных на зорачкі' [6, с. 227], скарыстана пры ўтварэнні ўсяго 9 фразеалагізмаў беларускай мовы. Да таго ж, да групы «снежных» далучаны адзін фразеалагізм з улікам дэфініцыі, яго семантыкі і фіксацыі гэтай адзінкі ў фразеаграфічнай крыніцы: фразеалагізм *белыя мухі* 'снег, сняжынкi. Пра снег, што падае' (Л-2008-2: 54), 'снег' (Ю-1972: 61).

Фразеалагізм *белыя мухі*, па-першае, абавязаны сваім паходжаннем перыфразу як тропу, што заключаецца ў замене звычайнага слова апісальным выразам (параўн., напрыклад, такога ж паходжання фразеалагізмы, як *чорнае золата* – 'нафта'; *прыгожы пол* – 'жанчыны', *моцны пол* – 'мужчыны' і інш.); па-другое, служыць для вобразнага наймення, эмацыянальнага ўспрымання і асабліва для выдзялення прыкметы такога прыроднага рэчыва, як снег, што выяўляецца ў час яго выпадання.

Фразеалагізм суадносіцца з заонімным (праз кампанент *мухі*) і колеровым (праз кампанент *белыя*) кодамі культуры. А іх адбор і спалучэнне – гэта вынік уважлівасці і назіральнасці чалавека і даніна метафарычнасці яго мыслення. І калі колеравы прыметнік-кампанент *белы* выступае ў сваім зыходным значэнні – 'які мае колер снегу, малака' [7, с. 365] (заўважым пра непасрэдную сувязь са снегам як падказку перыфрастычнага выразу-загадкі), то кампанент *мухі* скарыстаны паводле асацыяцыі і на аснове ўстанаўлення падабенства паміж часцінкамі снегу (узгадаем пра крышталікі, падобныя на зорачкі) і мухамі ў прасторы: сняжынкi, як і мухі, лягаюць, іх многа. А для вобразнага ўспрымання чорны ці цёмны колер мух зменены на белы, уласцівы снегу, у выніку чаго атрымалася новая ўстойлівая адзінка мовы. Фразеалагізм *белыя мухі* набывае ролю эталона вызначэння адметнага снегу ў паветры, ці таго лёгкага, ціхага ападання снегу.

Некалькі фразеалагізмаў, акрамя агульнага кампанента *снег*, аб'яднаны яшчэ адным кампанентам – *летаішні*: *летаішні снег* 'тое, што беззваротна мінула і нічога не вярта' (Л-2008-2: 425); *патрэбны, трэба як летаішні снег* 'зусім не, ніколькі не (патрэбны, трэба)' (Л-2008-2: 425) ці *як летаішній /прашлагодній снег* 1) 'без патрэбы, цікавасці'; 2) 'ніколькі (не страшны)' (Ю-1977: 214) і *снегу летаішняга не дапросішся* ў каго 'хто-н. страшэнна скупы' (Л-2008-1: 360). Усе названыя фразеалагізмы маюць выразную матывацыю, утвораны ў выніку метафарызацыі, ці пераасэнсавання, свабодных спалучэнняў слоў.

Так, у фразеалагізме *летаішні снег* кампанент *летаішні*, як і ў астатніх фразеалагізмах з ім, часткова захоўвае сваё зыходнае значэнне – 'які мае адносіны да мінулага года; мінулагодні' (параўн. *летась* – 'у мінулым годзе') [8, с. 38]. Тым не менш у спалучэнні з кампанентам-лексмай *снег*, які таксама поўнасю не траціць сувязі з сваёй першапачатовай семантыкай, яны ўтвараюць новую цэласную адзінку, паколькі ў аснове вобраза ляжыць метафара, паводле якой усё, што мінула, прайшло, усё, што не вернеш, ці ўсё тое, што не мае ніякай патрэбы ці хоць бы нават самае звычайнае, простае, прыпадабняецца да летаішняга снегу. І фразеалагізм *летаішні снег* выступае ў ролі эталона беззваротнага, нявартага ўвагі, непатрэбнага.

А вось фразеалагізм *патрэбны, трэба як летаішні снег* ці *як летаішній /прашлагодній снег* утвораны ў выніку метафарызацыі параўнальнага звароту. Вядома, што акт пазнання пачынаецца з параўнання аб'ектаў і выдзялення і групування ў іх пэўных прыкмет [9, с. 32]. Чалавек, успрымаючы навакольны свет, прадметы, з'явы, адрознівае іх па форме, колеру, выгляду, бачыць іх узаемадзеянне, рух і, адпаведна, выдзяляе з іх характэрныя прыкметы, у выніку чаго ў свядомасці чалавека і фарміруюцца паняцці (вобразы-эталоны). Такія паняцці фарміруюцца за кошт успрымання зрокам, слыхам, дакрананнем, нюхам, смакам адзнак і ўласцівасцей розных прадметаў або з'яў, бо прадмет і прымета імітуюць адно аднаго – не можа быць аб'екта без прыкмет, а прыкметы не існуюць аўтаномна ці самастойна [10, с. 277]. А вобразы-эталоны кампаратыўных фразеалагічных адзінак, як адзначае даследчык

кампаратыўнай фразеалогіі К.І. Мізін, «заўсёды выяўляюць аксіялагічныя і анталагічныя прыкметы» [11, с. 52].

Сапраўды, параўнанне як фігура маўлення – гэта прыпадабненне аднаго прадмета да другога на аснове наяўнасці агульнай прыкметы. Калі ж гэтая прыкмета становіцца вызначальнай, прымальнай усімі, яна становіцца ўніверсальнай. Таму ўспрыняты зрокава і аксіялагічна маркіраваны леташні снег, які не мае ніякай карысці на наступны год, бо яго няма, ён адсутнічае, у ім няма патрэбы, стаў асновай для прыпадабнення да яго каго-ці чаго-небудзь, у кім ці чым няма патрэбы. Фразеалагізмы патрэбны, трэба як леташні снег ці як леташні /прашлагодні снег выступаюць у ролі эталона адсутнасці цікавасці, патрэбы ў чым ці кім-небудзь альбо страху ці іншых эмоцый, якія хочучь выклікаць пагрозай.

Зусім іншы аспект жыццядзейнасці чалавека адлюстроўваецца ў фразеалагізме *снегу леташняга не дапрасішся* (Л-2008: 360), да якога далучаем яшчэ два – *зімою снегу /лёду не выпрасіш /не дастанеш* ‘хто-н. страшэнна скупы’ (Л-2008: 253) і *зімою снегу не купіць /не дакупіцца /не выпрасіць /не дапрасіцца* ‘пра вельмі сквапнага’ (Ю-1972: 264). Названыя фразеалагізмы збліжаюцца паводле значэння і выкарыстання: яны служаць для абазначэння і негатыўнай ацэнкі такіх заганных рыс чалавека, як скарэднасць, сквапнасць, што праяўляюцца ў высокай ступені. Аднак фразеалагізмы адрозніваюцца сваімі вобразамі.

Вобраз фразеалагізма *снегу леташняга не дапрасішся* пабудаваны на аснове метафары, паводле якой празмерна скупы чалавек прыпадабняецца да такога, у якога нельга дапрасіцца леташняга снегу. І тут скарыстаны прыём гіпербалы і абранасць нерэальнага факта, паколькі такога снегу няма і такі снег, паводле ўяўлення чалавека, не мае ніякай карысці, сэнсу, што і служыць для выражэння неадабрэння да такога скупага чалавека і яго асуджэння.

У аснове фразеалагізма *зімою снегу /лёду не выпрасіш /не дастанеш* ляжыць тая ж метафара, толькі яна даводзіць крыху іншую сітуацыю: чалавек настолькі сквапны, што ў яго зімой, калі ўсюды многа снегу і калі снег ці лёд, як вядома, не з’яўляецца чыёй-небудзь уласнасцю, нельга выпрасіць, дастаць. І зразумелым становіцца, што такая ўласцівасць ці характарыстыка выклікае пагарду да чалавека, падпадае пад асуджэнне. Узгадваюцца тыповыя вобразы свёкра з цудоўнага апавядання «Галя» пра мінулае жыццё беларусаў Я. Брыля ці Плюшкіна з гогалеўскага шэдэўра «Мёртвыя душы». Менавіта пра такіх людзей гавораць, што ў іх *снегу леташняга не дапрасішся* ці *зімою снегу /лёду не выпрасіш /не дастанеш*.

А вось вобраз фразеалагізма *зімою снегу не купіць /не дакупіцца /не выпрасіць /не дапрасіцца* пабудаваны на аснове той жа метафары, толькі паводле яе надзвычайна скупы чалавек прыпадабняецца да такога, у якога зімой, калі ўсюды ляжыць снег і калі снег, як вядома, не мае кошту тавара, не карыстаецца попытам у спажываўцоў, нельга нават за грошы купіць, а не толькі выпрасіць, як гэта падаецца ў папярэдніх сінанімічных фразеалагізмах. І такім выразным, запамінальным і крыху здзеклівым чынам даводзіцца пра яшчэ больш значную ступень сквапнасці, што ўласціва чалавеку, калі, акрамя асуджэння, негатыву ўвогуле, узнікае ўжо пачуццё спачування, паколькі гэта, як дыягназ, хвароба невылечная.

І ўсе гэтыя фразеалагізмы перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне аб празмернай скарэднасці, сквапнасці, у пэўнай ступені выступаюць нават эталонам вызначэння такіх негатыўных уласцівасцей ці рыс характару чалавека.

Асновай утварэння яшчэ аднаго фразеалагізма з кампанентам *снег* – *як /нібы снег на галаву* 1) ‘зусім нечакана для каго-н. (з’яўляцца, прыходзіць, прыязджаць і пад.)’. Пра раптоўнае з’яўленне каго-н.’; 2) ‘зусім нечакана, раптоўна (наступіць, адбыцца і пад.)’. Пра якую-н. падзею, вестку і пад.’; 3) ‘зусім нечаканы, раптоўны (прыход, візіт, навіна і пад.)’ (Л-2008-2: 425-246) ці дыялектнага фразеалагізма *як /што*

снег на галаву ‘нечакана (з’явіцца)’ (Ю-1977: 244) – абраны параўнальны зварот, які падпаў пад фразеалагізацыю на аснове агульнапрынятай універсальнай прыкметы параўнання.

Вобраз фразеалагізма суадносіцца з прыродна-рэчыўным (праз кампанент *снег*), саматачным (праз кампанент *галаву*) і прасторавым (праз спалучэнне прыназоўніка *на* з назоўнікам *галаву* ў форме В. скл. як указаннем месца, прасторы) кодамі культуры. А яшчэ вобраз фразеалагізма суадносіцца з часавым кодам культуры.

Вядома, што выпаданне снегу як віду атмасферных ападкаў звязана ў свядомасці чалавека толькі з перыядам наступлення халадоў і змены восені на зіму ці ў большасці з зімой як адметнай парой года. Але дакладна вызначыць канкрэтны час такіх атмасферных ападкаў усё ж нельга. А таму сучаснікі і жартам і ўсур’ёз гавораць аб нечаканасці надыходу зімы, выпаданні снегу і негатыўнасці адпаведных службаў. І вось гэтая адметнасць уяўлення пра снег як прыродную з’яву абрана чалавекам у мінулым для наймення такіх абстрактных паняццяў, як прыкмет дзеянняў паводле няпэўнасці часу іх выканання – раптоўнасці, нечаканасці, што звязана з чалавекам: нечакана з’явіцца, раптоўна адбыцца альбо нават такой жа характарыстыкі пэўнай падзеі, што метафарычна прыпадабняецца да нечаканага выпадання снегу. Фразеалагізм выступае ў ролі эталона няпэўнасці, нечаканасці з’яўлення, прыходу ці прыезду чалавека альбо наступлення чаго-небудзь ці іх характарыстыкі.

І апошнім з ліку «снежных» выступае фразеалагізм *як снег* ‘вельмі белы’ (Л-Ш-2007: 257), які шырока вядомы на ўсёй тэрыторыі Беларусі і які, як і папярэдні, абавязаны сваім утварэннем выніку дзеяння фразеалагізацыі параўнання, у аснове якога ўсё, што вызначаецца чыста белым колерам, параўноўваецца са снегам. Тут выяўляецца адна з важнейшых прыкмет і ўласцівасцей снегу – яго белы колер. І фразеалагізм *як снег* выступае ў ролі эталона адметнага адцення белага колеру (параўн., напрыклад, белы колер малака, якое, як і снег, выступае эталонам белага колеру, але колер снегу і колер малака нельга зблытаць, паміж імі нельга паставіць знак роўнасці).

Як відаць, утварэння фразеалагізмы з кампанентам *снег* па-новаму асвятляюць і істотна дапаўняюць групу фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі віду вады як прыроднай з’явы і ўвогуле канцэпт «*вада*». Выбар лексемы *снег* як абазначэння паняцця з яго звычайнымі прыроднымі прыкметамі і ўласцівасцямі для наймення новых прыкмет, уласцівасцей, паняццяў, што значныя для культуры народа і датычаць самога чалавека, звязаны з сімволікай лексемы *снег* у дафразеалагічны перыяд (параўн. лексему *град*, якая не стала аб’ектам адбору для ўтварэння новых адзінак у фразеалогіі). І ў выніку былі ўтвораны новыя адзінкі, якія даводзяць, што ўспрымаць мінулае трэба без шкадавання, бо яно беззваротнае; даюць хоць і крыху абразлівае, але дакладнае ўяўленне аб непатрэбнасці каго-ці чаго-небудзь у пэўных умовах; дазваляюць выразіць негатыў да скарэднасці і сквапнасці як рыс чалавека, называюць і выражаюць ацэнку нечаканым падзеям, з’явам ці вызначаюць адценне белага колеру, іншымі словамі, вобразна і эмацыянальна фармулююць выпрацаваныя культурным вопытам беларусаў правілы і ўстаноўкі арганізацыі свайго жыцця.

Спіс крыніц фразеалагізмаў і іх умоўныя абазначэнні

Л-2008-1 – Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. Т. 1: А-Л (Мн., 2008); *Л-2008-2* – Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. Т. 2: М-Я (Мн., 2008); *Л-Ш-2007* – Ляшчынская, В. А., Шведава З. У. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Якні Купалы (Гомель, 2007); *Ю-1972* – Юрчанка Г. Ф. І коціцца і валіцца (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны) (Мн., 1972); *Ю-1974* – Юрчанка Г. Ф. І сячэ і паліць (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны) (Мн., 1974); *Ю-1977* – Юрчанка Г. Ф. Слова за слова (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны) (Мн., 1977).

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Ляшчынская, В. А. Канцэпт «*вада*» ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў / В. А. Ляшчынская // Беларуская лінгвістыка. Вып. 73. – Мінск: Беларуская навука, 2014. – С. 14–23.
2. Ляшчынская, В. А. Культурная семантика фразеологізмаў з кампанентам *вода* в беларуском языке / В. А. Ляшчынская // Мова, освіта, культура: інтеграцыйні тенденцыі в сучасному свеце: матер. XIII міжнародной Інтернет-конференцыі (Вінниця, 18–19 березня 2015 р.) / Гал. ред. Ямчинська Т. І. – Вінниця: ФОП Корзун Ю., 2015. – 284 с. – С. 202–205.
3. Ляшчынская, В. А. Водныя аб’екты ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў / В. А. Ляшчынская // Славянские чтения – 2017: сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф., Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, 16–18 мая 2017 г. / отв. ред. Л. В. Климина. – Стерлитамак: Стерлитамакский филиал БашГУ, 2017. – 255 с. – С. 194 – 198.
4. Рамза, Т. Снег / Т. Рамза // Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с.
5. Афанасьев, А. Н. Поэтические воззрения славян на природу: в 3 т. Т. 1 / А. Н. Афанасьев. – М.: Совр. писатель, 1995. – 416 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5-ці т. Т. 5. Кн. 1: С – У / [Рэд. тома М. Р. Суднік]. – Мінск: выд-ва «Беларус. Сав. Энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1982. – 663 с.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 1: А – В / [Рэд. тома М. П. Лобан]. – Мінск: Гал. рэд. Бел. Сав. Энцыклапедыі, 1977. – 608 с.
8. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5-ці т. Т. 3: Л–П / [Рэд. тома П. М. Гапановіч]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1979. – 672 с.
9. Гак, В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.
10. Кубрякова, Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е. С. Кубрякова. – М.: РАН, Ин-т языкознания, 1997. – 327 с.
11. Мізін, К. І. Компаративная фразеологія: монографія / К. І. Мізін. – Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2007. – 168 с.

УДК 372.881.161.1

А. Ю. Мельникова

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННОГО ПОСОБИЯ ДЛЯ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ИНОСТРАННЫХ УЧАЩИХСЯ

В статье рассматриваются особенности построения электронного пособия, спектр применения которого в настоящее время достаточно широк: оно может использоваться как средство дистанционного обучения русскому языку и культуре, для организации самостоятельной работы студентов, а также в рамках аудиторной работы над изучаемым материалом. Популярность электронного учебника обуславливается его мультимедийными возможностями, позволяющими разнообразить учебный процесс, актуализировать творческие способности учащихся, сделать обучение интересным и эффективным.

Личностно-ориентированный подход к обучению предполагает создание особой типологии аудиовизуальных материалов, позволяющих индивидуализировать учебный контроль и правильным образом организовать самостоятельную работу, от эффективности которой в значительной степени зависит качество подготовки учащихся.

По определению И. А. Зимней, «самостоятельная работа – это организуемая самим студентом в силу его внутренних познавательных мотивов и осуществляемая им в наиболее удобное, рациональное, с его точки зрения, время, контролируемая им

самим в процессе и по результату деятельность, осуществляемая на основе опосредованного системного гибкого управления со стороны преподавателя (обучающей программы, дисплейной техники)» [3, с. 113]. Основной задачей самостоятельной познавательной деятельности при изучении русского языка как иностранного (РКИ) является выбор рациональных способов творческого освоения иноязычной информации, решения поставленных учебных задач, приобретение профессиональных иноязычных навыков и умений [2, с. 16]. Поэтому индивидуализация организации самостоятельной работы при обучении РКИ – создание условий, в которых овладение русским языком происходит благодаря использованию стратегий и приёмов его самостоятельного изучения: каждый студент, исходя из личных качеств, сам определяет темп работы и способы его выполнения. При этом реализовываться самостоятельная работа может на разных уровнях: 1) дословное воспроизведение информации; 2) самостоятельные работы по образцу; 3) реконструктивно-самостоятельные работы; 4) эвристические самостоятельные работы; 5) творческие работы [5, с. 187].

Одним из учебных программно-технических средств эффективной организации самостоятельной работы (с учётом индивидуально-ориентированной организации учебного процесса, соответствия результатов полученным оценкам, обеспечения взаимодействия «преподаватель – студент» / «программа – студент») является электронный учебник, под которым понимается «электронная версия печатного учебника (сетевой вариант в Интернете и/или на CD-ROM), повторяющая печатный прототип, расширяя его возможности за счёт гипертекстовой организации теоретической части, мультимедийных средств наглядности и встроенной обратной связи, позволяющей контролировать выполнение практических и контрольных заданий» [1, с. 355]. Такой учебник может также представлять собой веб-приложение к имеющемуся учебнику на бумажном носителе или вообще не иметь печатного прототипа (сетевой вариант в Интернете и/или на CD-ROM), но обязательно должен обладать мультимедийностью, интерактивностью и определённой структурой. Он может включать следующие компоненты: печатный текст, мультимедийная составляющая (видео, анимация, звуковые файлы), практикум (упражнения, контрольные вопросы и тесты), статистика выполненных заданий и упражнений, времени обучения, электронный словарь, встроенные справочники, блок дистанционной поддержки.

С точки зрения организации самостоятельной работы можно выделить следующие технические преимущества применения электронного пособия: возможность компактного хранения большого объёма информации; хорошая структурированность, организация учебного материала в виде гипертекста, широкие возможности поиска, удобство навигации; интерактивность; использование анимации; наглядность: построение визуальных моделей, представления графической и аудиоинформации; возможность поддержки в виде дополнительных учебных материалов, методических рекомендаций, доступных через Интернет; возможность постоянного обновления информационного и учебного материала; настраивание системы на конкретного учащегося (возможность дополнять содержание заданий, расширять текстовые поля и пр.); возможность выполнения интерактивных упражнений и тестов; запись, анализ и воспроизведение речи пользователя и др. Следует отметить, что в настоящее время общие стандарты разработки электронного пособия отсутствуют, поэтому выбор программного обеспечения и отбор учебного материала пособия (текстов, типов заданий и пр.) зависит от самого разработчика, которым, как правило, является преподаватель. Например, одной из программ по созданию электронного учебника может служить Adobe Acrobat Pro DC, позволяющая создавать гипертекстовые ссылки, активные текстовые поля, в которых учащиеся могут напечатать свои варианты ответа и другое.

Наряду с техническими особенностями, электронный учебник обладает методическими преимуществами использования при организации самостоятельной

работы. К ним относятся: поэтапная работа в автономном режиме; экономия учебного аудиторного времени; стимулирование продуктивности учебно-познавательной деятельности во внеаудиторное время и возможность повышения уровня автономии студентов; возможность рационального использования разных видов работы с учётом дидактических особенностей каждой из них в зависимости от результатов усвоенного учебного материала; организация виртуальных дискуссий и дистанционного обучения при условии размещения электронного пособия в сети [4, с. 93]. Наконец, электронный учебник позволяет исключить отрицательные стороны контроля: субъективность оценки, наличие только внешнего контроля со стороны преподавателя, неадекватность и недейственность приёмов и методов контроля объекту контроля, открытость для учащихся [5, с. 186].

Если же говорить об электронном учебнике (как дополнении к печатному варианту, не размещённом в Интернете), который направлен на формирование коммуникативной компетенции иностранных учащихся, то можно выявить ряд специфических методических особенностей: 1) презентация учебного материала в форме озвученных диалогов / текстов для чтения, наличие аудио- и видеоматериала, благодаря которому повышается уровень межкультурной компетенции; 2) чёткая структура электронного пособия, соответствующая учебной программе, методическим целям поэтапного формирования коммуникативной компетенции (тексты для чтения, видеофрагменты и пр.); 3) использование различных видов тренировочных упражнений (подстановка, поиски соответствий, перевод, конструирование по моделям и др.), позволяющих закрепить лексико-грамматические навыки учащихся; 4) богатый иллюстративный материал, который часто на этапе предтекстовой работы помогает понять содержание текста (в том числе аудио- и видеоматериала), а также значение слов без использования словаря; 5) возможность повторного прослушивания аудиотекста или просмотра видеоматериала, изученного во время аудиторного занятия, с целью закрепления навыков аудирования и произношения; 6) развитие навыков говорения (навыки монолога развиваются с помощью ряда письменных заданий (эссе, сообщение и пр.), навыки диалога – речевых моделей (письменно вставить пропущенные реплики, написать вопрос / ответ и пр.); 7) самостоятельное выполнение игровых заданий, позволяющих разнообразить учебно-познавательную деятельность учащихся.

Вместе с тем невозможно не отметить и недостатки использования электронного пособия в процессе внеаудиторной самостоятельной работы студентов, которые без сомнения имеют место быть: необходимость наличия компьютера дома, сетевых средств связи, необходимого программного обеспечения; отсутствие общих стандартов разработки электронного пособия; возможность незаконного вторжения в программный элемент; отсутствие человеческого контроля за процессом выполнения заданий (студент может воспользоваться, например услугами интернет-ресурсов [4, с. 93]); необходимость проверки ряда заданий преподавателем, а не программой: невозможно исключить эвристические и творческие самостоятельные работы, то есть задания, которые требуют незапрограммированного ответа (в отличие от дословного воспроизведения информации; самостоятельных работ по образцу; реконструктивно-самостоятельных работ). Кроме того, содержание ответа может быть верным, но возможны грамматические и речевые ошибки, которые с трудом распознаются компьютерной программой. Основным же недостатком использования электронного пособия при обучении русскому языку как иностранному, на наш взгляд, является невозможность полноценного развития навыков говорения, отсутствие «живого общения» в случае, когда электронный учебник не размещён в сети Интернет (нет веб-приложения).

Итак, в результате самостоятельной работы, организованной с помощью электронного учебника, повышается мотивация учащихся к речевой деятельности на изучаемом языке, происходит произвольное запоминание лексических и

грамматических структур, формируются навыки письма, чтения, аудирования, говорения. Тем не менее исключительно дистанционное обучение русскому языку как иностранному (при отсутствии аудиторной работы), организованное с помощью электронного учебника, дополняющего печатный вариант (без веб-приложения), оказывается затруднительным по причине отсутствия возможности непосредственного, спонтанного общения участников учебного процесса и в виду необходимости гибкой системы контроля при обучении русскому языку как иностранному. Подобного рода электронный учебник должен соответствовать учебной программе, дополнять аудиторную работу, способствовать развитию творческих способностей учащихся, использоваться для повышения уровня коммуникативной компетенции за счёт самостоятельной работы, контролируемой не только программой, но и преподавателем.

Список использованной литературы и источников

1. Азимов, Э. Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э. Г. Азимов, А. Н. Щукин – М.: Издательство ИКАР, 2009. – 448 с.
2. Архипов, В. И. Развитие познавательной самостоятельности студентов в процессе усвоения учебных грамматических понятий: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Казань, 2007.
3. Зимняя, И. А. Психология обучения иностранным языкам в средней школе / И. А. Зимняя. – М.: Просвещение, 1991.
4. Соломко, З.К. Преимущества использования электронного пособия для организации самостоятельной работы с целью формирования и совершенствования лексической компетенции будущих юристов // Проблемы современной науки. 2014. № 11-1. – С. 90–97.
5. Федотова, Н. Л. Методика преподавания русского языка как иностранного (практический курс) / Н. Л. Федотова – СПб.: Златоуст, 2013. – 192 с.

УДК 811.16'27'373.6

О. Н. Мельникова

ТЕПЛО КАК ОСВОБОЖДЕНИЕ: ОБ ЭТНОКУЛЬТУРНОМ АСПЕКТЕ ФОРМИРОВАНИЯ СЕМАНТИКИ РАЗРЕШЕНИЯ

Предметом статьи является рассмотрение семантической модели 'тепло' → 'разрешение' на материале славянских языков. Анализ внутренней формы праславянских лексем, отражающих модальные значения возможности, разрешения, свидетельствует о связи рассматриваемой семантики с исходным физическим признаком тепла.

Тепло закономерно ассоциируется с ослаблением зимней скованности, освобождением рек ото льда, оттаиванием земли и т.п. Одной из закономерностей формирования модальных значений, отражающих объективную возможность, разрешение, является связь с семантикой тепла. Собранный языковой материал даёт основание говорить о трансформации значений в рамках следующей семантической модели: 'становиться тёплым, оттаивать' → 'получать возможность'. Ассоциативная связь между указанными значениями, подтверждённая этимологическими и этнокультурными данными, нашла отражение в следующих корнях.

Рефлексы праславянского имени существительного **lьga* (**lьza*), отражающие модальную семантику возможности, сохранились преимущественно в диалектах: др.-русс. *льга* 'можно, следует' (Срезн. 3, 157), русск. *льга* 'можно, легко исполнить' (Д. 2, 627), диал. *льзя* 'можно, дозволено, не запрещено' (Д. 2, 718), 'можно', *льзя быть*

‘может быть, вероятно’ (СРНГ 17, 230), бел. *льга* ‘возможность’ (*Льгі не маемь гето здзелаць*), ‘легко, лъзя, можно’ (Нас. 274), диал. *льга* ‘можно, возможно’ (СБГ 2, 699); сравн. русск. *нельзя* ‘нет возможности, невозможно’, ‘запрещено, не следует’, бел. *нельга* с аналогичной семантикой.

Имя **льга* представляет собой субстантивацию прилагательного **льгъ* ‘лёгкий’, восходящего к индоевропейскому корню **leg^hu-*, продолжениями которого являются др.-инд. *langhu-* ‘нетяжёлый, лёгкий, незначительный’, авест. *raui* ‘быстрый, лёгкий в движении’, лтш. *liëgs* ‘лёгкий, нежный’ и др. (ЭССЯ 17, 64). Ряд восточнославянских продолжений имени **льга* сохраняет связь с мотивирующим признаком ‘лёгкий’: русск. диал. *льга* ‘лёгкость’, ‘льгота, вольгота’ (Д. 2, 627), смол. ‘послабление’, перм. ‘сила, мочь’ (СРНГ 17, 230), бел. *льга* ‘льгота’: *Льгі ні в чомь нам не даюць* (Нас. 274), сравн. укр. *пільга* ‘льгота, облегчение’, ‘каждое из двух параллельно расположенных брёвен, подкладываемых под тяжёлый предмет, для скатывания его по ним’ (Гринч. 3, 186–187), а также польск. диал. *lga* ‘одна из жердей для поддержания брёвен на возу’ (ЭССЯ 17, 64).

В славянских языках имеются также соотносительные лексемы, в семантике которых обнаруживается связь с понятием природного (атмосферного) тепла: бел. *льжэць*, *ліжэць* ‘слабеть, уменьшаться (о морозе)’ (НС 35), укр. *нельга* ‘холодная сырая погода со снегопадом’ (Фасм. 3, 61); сравн. словин. *leza* ‘оттепель’, польск. диал. *lgo* ‘мягко, не холодно, оттепель’ (ЭССЯ 17; 75, 108). Очевидно, модальное значение ‘получать возможность’ по происхождению связано со значением ‘становиться тёплым, оттаивать’, которое, в свою очередь, мотивировано исходной семой передачи, «отчуждения», ослабления.

В этимологических исследованиях отмечена связь между значениями ‘холод’ – ‘ритуальный запрет’ и ‘тепло’ – ‘ритуальное разрешение’ (сравн. **morzъ* и **mъrzъkъjъ*, **studja* и **stydъ*; сравн. **koryněti* ‘страстно желать, стремиться’ с исходным значением ‘таять’). Связь **льга*, **льза* и **льгъ(ь)*, **льгъкъ(ь)* как связь понятий ‘ослабление, облегчение’ и ‘разрешение’ не только в природной, но и в этнокультурной сфере может объясняться ритуальными весенними празднествами (имевшими место у всех индоевропейцев), которые «характеризовались снятием определённых нравственных запретов и включали эротические игры как необходимый элемент обеспечения плодородия» [1, с. 121; см. также 2, с. 396].

Связь значений ‘тёплое время’ и ‘можно’ проявляется и в семантической структуре восточнославянских продолжений праслав. **lěть*: русск. *леть* ‘лъзя, можно, вольно, льготно, дозволено’ (сравн. *нелеть* ‘нельзя, заказано’) (Д. 2, 282), диал. (калуж.) *леть* ‘можно, позволено’, *не леть* ‘не следует, неприлично’ (СРНГ 17, 27), бел. *лець* ‘следует, прилично’: *Не лець тебе говориць гето* (Нас. 274).

Относительно происхождения данной праславянской лексемы наиболее распространённым является мнение о существовании этимологической связи между **lěть* и **lěto*, восходящих к индоевропейскому корню **lē-* ‘ослабеть, дать поблажку’, сравн. гот. *lētan* ‘оставить, выпустить, отказаться’ (ЭССЯ 15, 11; ЭСБМ 5, 291–292). В. В. Мартынов, анализируя семантическую эволюцию праславянских слов **lěть*, **lěto* и **lětati*, опирается на германский языковой материал и приводит следующие параллели: н.-нем. *liden* ‘разрешать’, др.-фризск. *lēda* ‘освободить’, др.-англ. *līda* ‘благоприятный’. По мнению исследователя, исходное значение данной праславянской группы можно сформулировать как ‘свободное, ничем не сдерживаемое движение’ [3, с. 52]. Подобной точки зрения придерживается М. М. Маковский [4, с. 120–121].

Однако, вслед за авторами ЭССЯ, можно признать, что развитие модального значения разрешения, возможности может быть мотивировано и непосредственно семантикой природного тепла. Согласно данному предположению, первоначально семантика слова **lěto* носила более отвлечённый характер, сравн. русск. диал. (арх.) *лето* ‘юг’, ‘южный ветер’, иван. *леть* ‘тёплое время года’, брян. ‘о тёплой воде’, *летний* ‘талый; тёплый (о воде)’, ‘южный’ (СРНГ 17; 21–22, 17–18), бел. *слеціць*

‘согреть’ (Нас. 351), н.-луж. *lěto* ‘весна, лето’ (ЭССЯ 15, 8), а также др.-англ. *līða* ‘июнь и июль’, исл. *loða* ‘страстный’, нем. *lodern* ‘пылать’ [4, с. 121]. По-видимому, *летом* мог называться бóльший временной отрезок, начиная с переломного момента перехода от зимы к лету; затем значение слова было конкретизировано как название времени года. Таким образом, исходное значение праславянского **lěto* – ‘время мягкое, период, когда холод спадает’ (ЭССЯ 15, 11–12).

Итак, исходная сема ослабления, освобождения трансформируется в значение становится ‘тёплым, оттаивать’, которое в ряде случаев выступает как промежуточный этап в формировании модальных значений, отражающих разрешение, возможность.

Показательно, что сходные семантические закономерности обнаруживаются в абстрактном развитии антонимичной семантики ‘лёд, холод’. В ряде языков отразилась связь значений ‘холод’ и ‘связывание, сжимание’: греч. *κρύος* ‘холод’ (<*ger-eu- ‘сжимать’), русск. *мороз* (<*mer- ‘связывать’) [4, с. 24]. Русское *лёд* соотносится с мифопоэтическим образом «умирания воды», в связи с чем следует указать на такие соответствия: русск. диал. *лѣд* ‘беда, напасть, несчастье’, гот. *lats* ‘медленный, вялый’, нем. диал. *letzten* ‘задерживать, мешать’ (нем. *verletzen* ‘вредить’), лат. *letum* ‘смерть, гибель’ (сравн. *и.-е. *lei-* ‘гнуть’ < ‘сжиматься, застыть’) [4, с. 119–120].

Слабо мотивированный с точки зрения современного языкового сознания, данный семантический переход выглядит вполне закономерно при реконструкции славянских фольклорных источников. Универсальным элементом ритуальных песен-«веснянок» является противопоставление «весна – зима», самым непосредственным образом связанное с противопоставлением «жизнь – смерть». Из мотивов, встречающихся в юрьевских песнях, обрядах, особого внимания заслуживает мотив замыкания зимы и отмыкания весны, сравн.: *Благослови, Боже, Зиму замыкати, Вясну выкликати...* [5, с.101]. Начало весны ассоциируется с открыванием ключом земли, дверей земли; «до этого момента жизнь, плодородие заперты, а ключи находятся в распоряжении божества, связанного с зимой и смертью» [6, с. 196].

Понимание тепла как освобождения применительно не только к силам природы, но и к эмоционально-психическим, волевым устремлениям человека находит своё отражение и на современном языковом срезе. Переносное значение глагола *таять* – ‘приходить в умилённое, разнеженное состояние, млеть (обычно восхищаясь чем-либо, испытывая влечение к кому-либо)’ (СРЯ 4, 452); сравн.: *оттаять* в основном значении ‘под действием тепла выйти из замороженного состояния, освободиться ото льда, снега’, в переносном – ‘смягчиться, стать менее суровым, строгим; утратить угрюмость, холодность, сдержанность’: *За закуской Марфа Семёновна немножко оттаяла, – еда была её слабостью. У неё даже лицо сделалось другим, точно оно распускалось от удовольствия (Мамин-Сибиряк)* (СРЯ 2, 983). Показательны в данном отношении значения бел. диал. *адлегці* ‘об оттепели’: *На дварэ трохі атлегла сегодні*; сравн.: *адляжа сэрца* ‘об успокоении после обиды’: *Свекруха калі накрычыць на мене, а я маўчу, тады атляжа ае сэрца, дак я кажу: ой, мама, ты на мене не сердісь* (Янкова 26).

Семантика тепла, в свою очередь, регулярно восходит к исходному значению передачи, отчуждения. Указанные значения принадлежат к одной сфере представлений, на основе которых формируется модальное значение возможности, поскольку глаголам с семантикой отчуждения свойственно развивать вторичную семантику ослабления, «освобождения» применительно к природным явлениям, сравн. русск. диал. (ворон., тамб., ирк.) *отдавать* ‘ослабевать (о морозе, стуже и т.п.)’: *На дворе отдало немного* (СРНГ 24, 158); *отпустить* разг. ‘стать менее сильным, ослабнуть (о морозе)’ (СРЯ 2,965), бел. *пусціць* ‘оттаять’, ‘об оттепели’ (ТСБМ 4, 526), диал. ‘растаять’: *Раптам пусціла вясной* (СБГ 4, 193), ‘об оттепели’: *Неек була зіма пусціла* (ТС 4, 272).

Таким образом, можно говорить о закономерной мотивации модального значения разрешения, возможности семантики физического признака тепла, по происхождению связанного с конкретной семантикой передачи, отчуждения.

Условные сокращения

Гринч. – Словарь украинского языка / под ред. Б. Д. Гринченко. – Киев: Изд-во АН Укр.ССР, 1958-1959. – Т. I–IV.

Д – Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М.: Русский язык, 1989-1991. – Т. I, II, IV; 1982. – Т. III.

Нас. – Насович, I. I. Слоўнік беларускай мовы. – Мінск: БелСЭ, 1983.

НС – Народнае слова / пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976.

СБГ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. / Рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979-1986. – Т. 1–5.

Срезн. – Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка: в 3 т. – М.: Изд-во иностранных и национальных словарей, 1958. – Т. I–III.

СРНГ – Словарь русских народных говоров / под ред. Ф. П. Филина. – М.-Л.: Наука, 1965–1966. – Вып. 1-2; Л.: Наука, Ленингр. отд-е, 1968-1994. – Вып. 3–28.

СРЯ – Словарь русского языка: в 4 т. / Ин-т русского языка АН СССР; Гл. ред. А. П. Евгеньева. – 3^е изд., стереотипное. – М.: Русский язык, 1984–1988. – Т. I–IV.

ТС – Тураўскі слоўнік: у 5 т. / Склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, I. Я. Яшкін і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982–1987. – Т. 1–5.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / Ін-т мовазнаўства АН БССР. – Мінск: Гал. рэд. БелСЭ, 1977-1984. – Т. 1–5.

Фасм. – Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т.: пер с нем и доп. О.Н.Трубачёва / Под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2^е изд., стереотипное. – М.: Прогресс, 1986-1987. – Т. I–IV.

ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Рэд. В. У. Мартынаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978–1993. – Т. 1–8.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачёва. – М.: Наука, 1974-1999. – Вып. 1–26.

Янкова – Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982.

Список использованной литературы и источников

1. Иванов, Вяч.Вс., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы: Древний период. / Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров. – М.: Наука, 1965. – 246 с.

2. Зеленин, Д. К. Восточнославянская этнография / Пер. с нем. К.Д. Цивиной. Примеч.Т. А. Бернштам, Т. В. Станюкович и К. В. Чистова. Послесл. К. В. Чистова / Д. К. Зеленин. – М.: Наука, 1991. – 511 с.

3. Мартынов, В. В. Из славянских этимологий // Сб. Этимологические исследования по русскому языку. – Вып. 2. / В. В. Мартынов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1962. – С. 44–56.

4. Маковский, М. М. Удивительный мир слов и значений: Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике / М. М. Маковский. – М.: Высшая школа, 1989. – 200 с.

5. Богданович, А. Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов: Этнографический очерк. / А. Е. Богданович. – Гродно, 1895. – 186 с.

6. Иванов, Вяч. Вс., Топоров, В. Н. Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов / Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров. – М.: Наука, 1974. – 343 с.

УДК 811.161.1'373.46:398.92

Л. М. Мінакова

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ ТЭРМІНАЛАГІЧНАГА ПАХОДЖАННЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Артыкул прысвечаны праблеме дэспецыялізацыі тэрміналагічных словазлучэнняў. Спыняецца ўвага на тым, што адным са шляхоў фразеалагізацыі спецыяльных моўных адзінак з'яўляецца

шлях ад метафарычнага выкарыстання да развіцця ў іх устойлівага значэння. Вызначаюцца галіновыя тэрміналогіі, што выступаюць найбольш актыўнымі крыніцамі ўзбагачэння беларускай фразеалогіі. Адзначана роля комплексных намінацый ва ўзбагачэнні агульналітаратурнай мовы.

Узаемадзеянне агульнаўжывальнай і спецыяльнай лексікі адбываецца пераважна ў выглядзе двух няспынных рознанакіраваных працэсаў: а) тэрміналагізацыі, калі звычайнае слова набывае другаснае тэрміналагічнае значэнне; б) запазычвання слова з тэрміналагічнай сістэмы і поўнага засваення яго агульналітаратурнай мовай (дэтэрміналагізацыі).

Няспыннае развіццё працэсу дэтэрміналагізацыі тлумачыцца перш за ўсё тым, што спецыяльная лексіка колькасна пераважае над агульнаўжывальнай, таму магчымасці яе пераасэнсавання больш шырокія і разнастайныя. Як адзначаюць вучоныя, пераход тэрмінаў у агульналітаратурную мову актывізаваўся ўжо з сярэдзіны 19 ст. Гэта было звязана з вялікай цікавасцю да навуковых адкрыццяў у галіне дакладных і прыродазнаўчых навук. Тэрміналагічныя адзінкі выйшлі далёка за межы спецыяльнага ўжывання і свабодна выкарыстоўваліся ў мове публіцыстыкі, мастацкай літаратуры, у вусным маўленні. Агульнымі перадумовамі дэтэрміналагізацыі з'яўляліся і з'яўляюцца ўсеагульная адукаванасць, пашырэнне ўздзеяння сфер масавай камунікацыі на чалавека, пашырэнне ролі навукі ў грамадскім жыцці і г. д.

Праблема дэспецыялізацыі тэрміналагічнай адзінкі мае сваю гісторыю станаўлення і развіцця. Існуе мноства поглядаў на прычыны пераходу тэрмінаў у разрад агульнаўжывальнай лексікі. Некаторыя вучоныя (Ф. Сасюр, А. Хердэген, А. А. Рэфармацкі) у сваіх працах не праводзяць аналізу гэтай важнай лінгвістычнай з'явы, іншыя (Ф. Бруно, В. Порцыг) разглядаюць гэта пытанне ў статычным плане, г. зн. фіксуюць, але не тлумачаць факты дэспецыялізацыі тэрміна. Большасць вучоных, даследуючы семантычную трансфармацыю спецыяльнага наймення ў яе дынаміцы, называюць самыя разнастайныя прычыны дэтэрміналагізацыі: сацыяльныя (Г. Пауль, М. Брэаль, С. Ульман), псіхалагічныя (У. Патабня), лінгвістычныя (Е. Веландэр, І. І. Чарнышова, В. Г. Гак і інш.).

Спецыяльнае слова існуе толькі да таго часу, пакуль яно цесна звязана са сваім паняццем. Калі гэтая сувязь парушаецца, адбываецца дэтэрміналагізацыя, ступень якой можа быць рознай. У межах дэтэрміналагізацыі, на думку Э.В. Кузняцовай, выразна вылучаюцца тры этапы, асабліва калі разглядаць гэты працэс на матэрыяле перыядычнага друку. “Першым этапам з'яўляецца агульнае пашырэнне ўжывання тэрмінаў як у звычайных карэспандэнцыях, так і ў спецыяльных матэрыялах папулярызатарскай накіраванасці. Другі этап засваення тэрміна звязаны ўжо з яго пераасэнсаваннем. Тэрмін ужываецца ў незвычайным кантэксце з незвычайным, пераносным значэннем. Трэці этап – гэта поўная дэтэрміналагізацыя тэрміна, калі ён страчвае і сваё спецыяльнае значэнне, і сваю экспрэсіўнасць, становіцца адным з вытворных значэнняў, якія маюць пераважна нейтральны характар” [1, с. 176].

Тэрмін у сваім тэрміналагічным полі і слова ў агульнаўжывальнай лексіцы, несумненна, адносяцца да розных семіятычных сістэм. Як вядома, сферу выкарыстання тэрмінаў складаюць навуковы пісьмовы тэкст, вусная навуковая мова (паведамленне, абмеркаванне), спецыяльны слоўнік. У даведачнай і навукова-папулярнай літаратуры тэрмін захоўвае сваю спецыфіку. Але паколькі гэтыя выданні арыентаваны на шырокае кола чытачоў, якія не маюць дастатковай навуковай падрыхтоўкі ў той ці іншай галіне ведаў, яны не заўсёды і не ўсімі ўспрымаюцца ва ўсёй паўнаце свайго зместу. У публіцыстыцы, мастацкіх тэкстах, гутарковай мове навуковая дакладнасць тэрмінаў “сціраецца”, бо яны выходзяць за межы спецыфікі тэрміналагічнага поля. Такім чынам, “тэрмін-слова існуе толькі да таго часу, пакуль ён непарыўна звязаны са сваім тэрмінам-паняццем, прадстаўленым у поўным аб'ёме. Калі гэтая сувязь парушаецца,

адбываецца дэтэрміналагізацыя, ступень якой можа быць рознай. Ва ўсіх выпадках (ад агульных энцыклапедый да мастацкіх тэкстаў), акрамя ўласна навуковых, тэрмін-слова і тэрмін-паняцце губляе сваю першасную сувязь, паколькі паняцце рэдуцыруецца, прыстасоўваецца да ўспрыняцця спецыялістаў” [2, с. 135–136]. Набываючы агульнае ўжыванне, тэрмін становіцца словам агульнаўжывальнай лексікі, пазбаўленым тэрміналагічнай дакладнасці, дэфініцыі і ўжо не звязаным са спецыяльным паняццем.

У публіцыстычных і мастацкіх тэкстах з мэтай дасягнення патрэбнага стылістычнага эфекту магчыма наўмыснае парушэнне меж тэрміналагічнага поля і поўная дэтэрміналагізацыя асобных спецыяльных найменняў. На выкарыстанне дэтэрміналагізаванай лексікі ў значнай меры ўплываюць тэма і жанр твораў, асаблівасці стылю пісьменніка. Даныя лексічныя адзінкі выступаюць актыўным сродкам характарыстыкі персанажаў, ствараюць яркае ўяўленне аб мове герояў, іх побыце, узаемаадносінах.

“На прыкладзе дэтэрміналагізацыі добра бачны змены інтэнцыі і экстэнцыі тэрмінаў. Інтэнцыя тэрміна, яго здольнасць дакладна называць пэўнае паняцце, слабее, а экстэнцыя, зона прымянення тэрміна, можа пашырыцца, звужацца або парушыцца, паколькі дакладная мяжа паняццяў знікае” [2, с. 136]. Вынікам гэтага аказваецца тое, што тэрмін не застаецца ў межах свайго тэрміналагічнага поля, можа аказацца ў некалькіх семантычных палях, становіцца найменнем агульнаўжывальнай лексікі, не звязанай са спецыяльнымі паняццямі. Існуючая для яго ў сістэме тэрмінаў дэфініцыя становіцца непатрэбнай.

Адным са шляхоў дэтэрміналагізацыі спецыяльнага наймення з’яўляецца шлях ад метафарычнага выкарыстання да развіцця ў ім устойлівага значэння. “Семантычныя зрухі ў намінацыях такога тыпу можна ўявіць наступным чынам: вобразнае пераасэнсаванне → пераноснае ўжыванне → пераноснае значэнне. Пры гэтым зыходным пунктам для пабудовы вобраза з’яўляецца часцей не змест данага тэрміна, а “бытавое ўяўленне” аб ім (якое ўключае толькі частку дыферэнцыяльных прымет, што складаюць яго змест). Метафарычна пераасэнсаваны тэрмін губляе свае сувязі і атрымлівае новае кола асацыяцый” [3, с. 87].

Метафарызацыі падпарадкоўваюцца тэрміны рознай структурна-граматычнай арганізацыі. Дзякуючы працэсу дэтэрміналагізацыі тэрмінаў-словазлучэнняў (ТС) актыўна ўзбагачаецца фразеалогія беларускай мовы. Як і звычайныя словазлучэнні, ТС “могуць стаць прататыпамі фразеалагізмаў і ў сувязі з гэтым суіснаваць у мове паралельна і як словазлучэнні-тэрміны, і як фразеалагізмы” [4, с. 59]. Гэта заканамернасць распаўсюджваецца перш за ўсё на састаўныя тэрміны з празрыстай матывацыяй. Многія шматслоўныя тэрміналагічныя назвы выйшлі за межы спецыяльнай лексікі, актыўна ўвайшлі ў штодзённы ўжытак, сталі ўстойлівымі, узнаўляльнымі, семантычна цэласнымі моўнымі адзінкамі, г.зн. фразеалагізаваліся.

Пад метафарычнае пераасэнсаванне трапіла вялікая колькасць тэрміналагічных словазлучэнняў. Найбольш актыўнымі крыніцамі ўзбагачэння фразеалогіі сталі наступныя галіновыя тэрміналогіі:

астранамічная: зорка першай велічыні ‘вельмі славуты ў пэўнай галіне чалавек’. Выслоўе ўзнікла ў выніку фразеалагізацыі тэрміналагічнага словазлучэння, якім у астраноміі называюць самыя яркія зоркі, бачныя без тэлескопа [5];

кульмінацыйны пункт ‘найвышэйшы рубаж, вяршыня чаго-н.’. Утварыўся ў выніку метафарызацыі астранамічнага састаўнога тэрміна, якім абазначаюць момант праходжання свяціла праз нябесны мерыдыян [5];

будаўнічая: закладваць (закласці) фундамент (асновы) ‘ствараць тое, што з’яўляецца зыходным, пачатковым, асноўным для чаго-н.’ Узнік у выніку пераасэнсавання аднайменнага састаўнога тэрміна, звязанага з будаўніцтвам [5];

ваенная: біць адбой ‘адступаць, адмаўляцца ад ранейшага намеру, рашэння, погляду’. Паходзіць з ваеннай тэрміналогіі, дзе *адбой* першапачаткова абазначаў

‘барабанны бой ці іншы гукавы сігнал пра адступленне войска’, а *біць адбой* – ‘падаваць знак адступлення’ [5];

дымавая заслона ‘маскіроўка, наўмыснае адцягванне ўвагі ад чаго-н.’ Узнік у выніку пераасэнсавання састаўнога тэрміна, якім у маўленні ваенных называюць штучна ўтвораныя воблакі дыму як спосаб маскіроўкі [5];

міна запаволенага дзеяння ‘тое, што пагражае небяспечнымі наступствамі’. Узнік у выніку метафарычнага пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, шырока вядомага ў вайсковай справе [5];

цяжкая артылерыя ‘тое, што прытрымліваецца на крайні выпадак як самы дзейсны сродак для дасягнення чаго-н.’. Утварыўся ў выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое ўжываецца ў маўленні ваенных для абазначэння магутных гармат вялікіх калібраў і габарытаў [5];

гістарычная: кітайская сцяна ‘неадольная перашкода’. Узнік на базе тэрміналагічнага словазлучэння. Вялікай кітайскай сцяной называюць крапасную сцяну ў Паўночным Кітаі, якая будавалася ў IV–III стст. да н. э. і часткова захавалася да нашых дзён. Зробленая з каменных пліт, цэглы і зямлі, даўжынёй да пяці тысяч кіламетраў, пры шырыні да шасці і вышыні да дзесяці метраў, яна прызначалася для аховы ад набегу вандроўных плямёнаў. Гэта была сур’ёзная перашкода для ворагаў [5];

мамаева пабоішча ‘вялікая сварка, бойка’, ‘поўны беспарадак, неразбярыха’. Узнік у выніку пераасэнсавання састаўной назвы гістарычнай падзеі: у 1380г. на Куліковым полі былі разбіты войскі татарскага хана Мамая. У бітве разам з рускімі і на чале з Дзмітрыем Данскім прымалі ўдзел беларускія і ўкраінскія атрады. Бітва гэта называецца Кулікоўскай, а таксама Мамаевым пабоішчам [5];

першай гільдыі ‘найвышэйшай якасці, адметны (майстар, штукар і пад.)’ і ‘самы заўзяты, з крайнім праяўленнем якіх-н. якасцей (махляр, дармаед і пад.)’. Утвораны шляхам пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое ў царскай Расіі дастасоўвалася да аднаго з саслоўна-падаткавых разрадаў купецтва. У залежнасці ад велічыні капіталу купцы падзяляліся на тры гільдыі. Самая высокая – першая гільдыя [5];

мастацкая: на другі (задні) план ‘як менш істотны, другарадны, нязначны (адцясніць, адступіць і пад.)’. Паходзіць з маўлення мастакоў, дзе ўжываюць у тэрміналагічным значэнні першы (пярэдні) план і другі (задні) план [5];

на першы (пярэдні) план ‘як найбольш істотны, важны (выходзіць, выступаць, вылучаць і пад.)’. Паходзіць з маўлення мастакоў [5];

матэматычная: прыводзіць (прывесці) да агульнага назоўніка ‘ліквідуючы адрозненні, ураўноўваць што-н. у якіх-н. адносінах’. Узнік у выніку пераасэнсавання састаўнога матэматычнага тэрміна [5];

ставіць (паставіць) знак роўнасці ‘лічыць каго-, што-н. зусім аднолькавым, раўнацэнным, падобным’. Утварыўся ў выніку пераасэнсавання састаўнога матэматычнага тэрміна [5];

узводзіцца (узвесціся) у квадрат ‘значна перабольшвацца’. Узнік у выніку пераасэнсавання састаўнога матэматычнага тэрміна [5];

медыцынская: трымаць руку на пульсе ‘быць у курсе падзей, сочачы за іх развіццём’. Утвораны на базе састаўнога медыцынскага тэрміна ў выніку яго пераноснага ўжывання [5];

музычная: ва ўнісон ‘сугучна з чым-н. (спяваць, гучаць і пад.)’, ‘узгоднена, зладжана з кім-, чым-н. (рабіць што-н., дзейнічаць)’ і ‘згодна (адказваць, рэагаваць на што-н.)’. Першапачаткова слова *ўнісон* ужывалася як музычны тэрмін для абазначэння сугучча, што ўзнікае пры адначасовай перадачы гуку некалькімі галасамі ці інструментамі [5];

даваць (даць, задаваць, задаць) тон ‘паказваць прыклад у чым-н., аказваць уплыў на ход падзей’ (склаўся ў выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое ўжываецца ў маўленні музыкантаў) [5];

заклучны акорд ‘тое, чым завяршаецца што-н.’ Склаўся ў выніку пераасэнсавання адпаведнага тэрміналагічнага словазлучэння, якое ўжываецца ў маўленні музыкантаў [5];

палітычная: персона нон грата ‘дыпламат ці проста замежны грамадзянін, які страціў давер з боку ўрадавых устаноў той дзяржавы, дзе ён знаходзіцца’ і ‘грамадзянін, нераўнапраўны ў сваёй краіне, непажаданы для ўлад’. Першапачаткова гэта быў дыпламатычны тэрмін для абазначэння асобы, кандыдатура якой на пост дыпламата ў пэўнай краіне была гэтай краінай адхілена [5];

халодная вайна ‘непрыязныя, варожыя адносіны паміж кім-н.’ Склаўся на аснове адпаведнага састаўнога тэрміна, які ўпершыню быў ужыты ў 1946 г. у выступленні прэм’ер – міністра Вялікабрытаніі У. Чэрчыля ў Фултане і служыў для абазначэння варожай палітыкі капіталістычных дзяржаў у адносінах да Савецкага Саюза ва ўмовах афіцыйнага міру [5];

спартыўная: вагавая катэгорыя ‘уплывова-ацэначная вартасць, велічыня каго-ці чаго-н.’ Узнік у выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое выкарыстоўваецца пры класіфікацыі барцоў – спартсменаў класічнай або вольнай барацьбы [5];

тэхнічная: выводзіцца на арбіту ‘станавіцца вядомым’. Паходзіць з тэрміналагічнага словазлучэння, якое ўжываецца ў галіне касманаўтыкі [5];

паставіць на паток ‘зрабіць што-н. сістэматычным, паслядоўным, бесперапынным’. Паходзіць з вытворчай тэрміналогіі, дзе *патокам* называюць бесперапынны выраб чаго-н. *Паток* у гэтым значэнні найчасцей спалучаецца з дзеясловамі *паставіць, ставіць, пусціць* [5];

спускаць (спусціць) на тармазах ‘спыняць, уладжваць што-н. непрыемнае ціха, паступова, бяспшумна’. Утварыўся ў выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое ў маўленні чыгуначнікаў і шафёраў ужываецца, калі гавораць пра адзін з відаў манеўравання пры ваджэнні лакаматываў, аўтамашын – выкарыстанне тармазоў пры крутым спуску [5];

фізічная: абсалютны нуль ‘нікчэмны чалавек, зусім бескарысны ў якой-небудзь справе’. Узнік у выніку пераасэнсавання адпаведнага састаўнога тэрміна, якім абазначаецца самая нізкая магчымая тэмпература, пры якой спыняецца хаатычны цеплавы рух малекул у целе [5];

ісці (пайсці) па лініі найменшага супраціўлення ‘выбіраць найбольш лёгкі спосаб дзеянняў, пазбягаючы перашкод’. Утвораны на аснове тэрміналагічнага словазлучэння, звязанага з фізічнай з’явай – выбіральным праходжаннем току па лініі з найменшым электрычным супраціўленнем [5];

цэнтр цяжару ‘самае асноўнае, галоўнае, сутнасць чаго-н.’. Склаўся ў выніку пераасэнсавання адпаведнага тэрміналагічнага словазлучэння, якое ў сваім прамым значэнні ўжываецца ў маўленні фізікаў і інжынераў-будаўнікоў [5];

філасофская: мастацтва для (дзея) мастацтва ‘бескарысная справа, бескарысны занятак’. Склаўся ў выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, упершыню ўжытага французскім філосафам-ідэалістам В. Кузенам. Састаўны тэрмін выкарыстоўваўся як лозунг, абвешчаны прыхільнікамі так званага “чыстага”, “свабоднага” мастацтва, якія не прызнаюць грамадскага прызначэння і ідэйнага зместу мастацтва [5];

рэч у сабе ‘хтосьці загадкавы ці штосьці загадкавае, сапраўдная сутнасць каго-ці чаго-н. нераскрытая, незразумелая’. Пераасэнсаваны філасофскі тэрмін І. Канта – з яго “Крытыкі чыстага розуму” (1781). Паводле Канта, рэчы, якія існуюць незалежна ад свядомасці, прынцыпова непазнавальныя і ў гэтым сэнсе з’яўляюцца “рэчамі ў сабе” [5];

хімічная: лакмусавая паперка ‘сродак выяўлення, праверкі адносін паміж кім-н.’. Утварыўся ў выніку пераасэнсавання хімічнага састаўнога тэрміна, якім абазначаюць фільтраваную паперу, насычаную растворам лакмусу, якая ўжываецца як рэактыў на кіслоты і шчолачы [5];

эканамічная: выходзіць (выйсці) у тыраж ‘становячыся непрыгодным да чаго-н., канчаць ранейшую дзейнасць’ і ‘старэць, станавіцца непрыгодным для выкарыстання’. Склаўся ў выніку пераасэнсавання аднайменнага састаўнога тэрміна, які ўжываецца ў галіне фінансаў, дзе *тыраж* абазначае ‘пагашэнне аблігацый і іншых цэнных папер установай, якая іх выпусціла’ [5];

залаты фонд ‘самае лепшае, самае каштоўнае, самае значнае’. Узнік у выніку метафарызацыі ўстойлівага тэрміналагічнага словазлучэння, якім у галіне фінансаў выражаюць спецыяльнае паняцце, ужываючы з прамым значэннем ‘фонд каштоўных металаў, пераважна золата’ [5];

спісваць (спісаць) у тыраж ‘адхіляць каго-н., лічачы непрыдатным да якой-н. дзейнасці’. Паходзіць з аднайменнага тэрміналагічнага словазлучэння, якое ўжываецца ў галіне фінансаў, дзе *тыраж* абазначае ‘пагашэнне аблігацый і іншых каштоўных папер установай, якая іх выпусціла’ [5];

ювелірная: пробны камень ‘тое, што дазваляе выявіць асноўныя ўласцівасці, якасці каго-, чаго-н.’. Утвораны ў выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якім называюць спецыяльны камень для вызначэння пробы каштоўных металаў [5];

чыстай (самай чыстай) вады ‘сапраўдны, несумненны, дакладны’. Фразеалагізм узнік у выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якім ювеліры называюць зусім бясколерныя і празрыстыя, як чыстая вада, брыльянты, алмазы і іншыя каштоўныя камяні [5];

юрыдычная: на месцы злачынства ‘пры яўных доказах, у момант учынення чаго-н. заганнага (захапіць, злавіць і пад.)’. Першапачаткова ўжываўся ў юрыдычнай справе [5].

Кампанентны аналіз семантыкі першаснага (тэрміналагічнага) і другаснага (фразеалагічнага) значэнняў комплексных намінацый паказвае, што паміж імі існуе строга заканамерная сувязь. Пры даным аналізе выдзяляюцца асноўны (ядзерны) кампанент значэння, які звычайна адпавядае родаваму значэнню, і дыферэнцыяльныя (другарадныя) прыметы, кампаненты, якія канкрэтызуюць, дапаўняюць асноўны кампанент і суадносяцца з відавымі адрозненнямі прадметаў. У працэсе фразеалагізацыі ядзерны кампанент спецыяльнага значэння можа захоўвацца і набываць новыя дыферэнцыяльныя прыметы, што ўплывае на істотныя змены семантычнага аб’ёму словазлучэння. У радзе выпадкаў дыферэнцыяльны кампанент у працэсе семантычнай трансфармацыі пераўтвараецца ў асноўны або застаецца дыферэнцыяльным кампанентам.

Засваенне тэрміналагічных словазлучэнняў агульнаўжывальнай лексікай у многім тлумачыцца тым, што спецыяльная лексіка ліквідуе дэфіцыт у намінацыі тых ці іншых рэалій, запаўняе пустое месца ў пэўным лексіка-семантычным полі. У гэтым сэнсе фразеалагізацыя прыпадабняецца працэсу запазычвання слоў з іншых моў. У выніку дэспецыялізацыі ТС актыўна папаўняецца фразеалагічны склад беларускай мовы. Даны працэс актыўна садзейнічае ўзбагачэнню мовы публіцыстыкі, твораў беларускіх пісьменнікаў, спрыяе вобразнасці і экспрэсівізацыі мастацкага тэксту.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Кузнецова, Э. В. Лексикология русского языка: учебное пособие для вузов / Э. В. Кузнецова. – М. : Высшая школа, 1989. – 216 с.
2. Суперанская, А. В. Общая терминология: Вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М.: Наука, 1989. – 246 с.
3. Капанадзе, Л. А. Взаимодействие терминологической и общеупотребительной лексики / Л. А. Капанадзе // Развитие лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1965. – С. 86–104.

4. Молотков, А. И. Основы фразеологии русского языка / А. И. Молотков. – Л.: Наука, 1977. – 283 с.

5. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў // [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: https://royallib.com/read/lepesha_van/etimalagchni_slonk_frazealagzma.html#0. – Дата доступу: 16.09.2017.

УДК [811.161.2+811.133.2]`373.74

Л. А. Миронова

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З КОМПОНЕНТОМ РУКА / MANO В ІСПАНСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Праца прысвечана параўнальнаму даследаванню этналінгвістычных і лінгвакультурных асаблівасцей фразеалагічных адзінак іспанскай і ўкраінскай моў з саматызмам рука / mano. Семантычнае значэнне большасці такіх фразеалагізмаў у дзвюх мовах звязана з агульным значэннем агентыўнасці і пасесіўнасці. Прааналізаваны агульныя і спецыфічныя прыкметы фразеалагічных адзінак. Тэматыка саматычных фразеалагічных адзінак адлюстроўвае звычаі, нормы паводзін і грамадскіх адносін людзей, негатыўныя ўчынкі і дзейнасць чалавека, рысы характару, здольнасці. Аналіз фразеалагізмаў з кампанентам саматызмам рука / mano ў іспанскай і ўкраінскай мовах спрыяе выяўленню агульных рыс, уласцівых чалавеку незалежна ад мовы, а таксама спецыфічных асаблівасцей, абумоўленых лінгвакультуралагічнымі і этналінгвістычнымі фактарамі.

Останнім часом лінгвісты все частіше звертаюцца да дослідування фразеалагічных адзінак з лінгвакультуралагічнай точки зору. Це дозволяе проаналізувати різноманітні системні зв'язки мов, а також виявити мінімальні особливості культур носіїв мови з метою розкрити загальні та специфічні характеристики національних особливостей.

Особливо необхідно підкреслити важливість результатів контрастивного дослідження фразеологізмів, оскільки саме вони допомагають зрозуміти етнічну логіку, яка зумовлює відмінності культурно-мовних картин світу. Характерологічні риси, які властиві цим картинам світу та відображені у фразеологізмах, вносять культурно-мовну специфіку в структуру тої чи іншої мови. Фразеологія відображає певний етнічний досвід і дозволяє глибше зрозуміти менталітет народу.

У даній роботі висвітлено цікаву ланку фразеології – дослідження фразеологічних одиниць, які містять у своєму складі назви частин тіла, тобто соматизми. Наше порівняльне дослідження соматофразеологізмів іспанської та української мов відзначається необхідною новизною, оскільки ця група одиниць, судячи з опрацьованої літератури питання, ще не досить досліджена. Метою роботи є виявлення активності та сучасного стану зазначених фразеологізмів, а також специфіка та відмінності фразеологічних одиниць у цих двох мовах. Дослідження тих семантичних образів, що лежать у підґрунті значення тієї чи іншої фразеологічної одиниці дає можливість висвітлити важливі складові частини мовної картини світу.

Основна маса стійких зворотів фразеологічної системи іспанської та української мов ґрунтуються навколо слів, що належать до найуживаніших шарів лексичного фонду. Дослідники відзначають, що «великі гнізда фразеологічних одиниць, найрізноманітніших структурних типів і семантичних полів організуються навколо іменників, що являють собою назви частин тіла людини чи тварини [1, с. 102]. Явище широкого функціонування назв частин тіла як організуючих центрів фразеологічних

одиниць багатьох мов пояснюється дією деяких екстралінгвістичних факторів. Органи чуттів, через які відбувається процес пізнання навколишнього світу, і ті органи, за допомогою яких здійснюються різноманітні процеси та дії (первинним і універсальним органом праці зокрема є рука), відігравали виняткову роль у житті людини. Орієнтацію у просторі, свою оцінку оточення людина здавна співвідносила насамперед з частинами свого тіла. Добре відомо, що в багатьох мовах світу назви частин тіла стали назвами мір. Так, наприклад, в українській мові одне зі значень соматизму лікоть – міра довжини. Певну роль в інтенсифікації процесу фразеологізації зворотів із назвами частин тіла відіграє жест, яким супроводиться сприйняття дійсності. Саме за допомогою рухів руки можна виразити різні людські емоції: радість, прохання, страх, горе, байдужість тощо. Жести чи міміка, які відображають певні реакції людини, дуже часто мають словесне виявлення. Такі фразеологізми зазвичай легко сприймаються як носіями певної мови, так і людьми, які володіють нею як іноземною. Відомо, що фразеологічні одиниці, які включають до свого складу назви частин тіла людини чи тварини, дослідниками названі соматичними. Частотність таких утворень порівняно велика, у кількісному відношенні вони займають визначне місце в кожній національній фразеологічній системі. Р. М. Вайнтрауб у своїх дослідженнях відмічає, що соматична фразеологія складає близько 30 % фразеологічного фонду будь-якої мови [2, с. 162].

Збіг тематико-семантичної спрямованості фразеологізмів цієї групи в різних мовах визначається загальнолюдським характером фізіологічних функцій цих частин тіла, жестів, міміки, розумової діяльності, психічного та емоційного стану. Соматичні фразеологічні одиниці, на думку А. М. Емірової, є мовною універсалією та властиві всім мовам [3, с. 38]. В основі утворення таких одиниць лежить метонімічне перенесення ознак, які складають поняття в цілому. Назви частин тіла стають носіями певних абстрагованих якостей та властивостей, набуваючи тим самим узагальнюючого символічного значення. У семантичному складі соматизмів є спільні компоненти. Крім того, що всі вони використовуються у значенні «певна частина тіла людини», соматизми також виявляють деяку аналогічність у розширенні семантичного змісту на підставі таких семантичних ознак: положення даної частини тіла по відношенню до цілого; певна її форма; функція частини тіла.

Фразеологічні одиниці з соматизмом *рука/mano* обрано предметом дослідження тому, що це одна з найчисленніших груп соматизмів. Слова *борода/barba*, *волосся/pelo*, *груди/pecho*, *гу́ба/labio*, *зуб/diente*, *коліно/rodilla*, *кров/sangre*, *обличчя/cara*, *плече/hombro* в іспанській та українській мовах по абсолютній вживаності у складі фразеологічних одиниць набагато поступаються слову *рука*. Ступінь інтенсивності використання, різноманітність функцій частин та органів тіла людини або тварини пояснює частотність уживання та відтворення соматичних фразеологічних одиниць. Такі частини тіла, як *рука*, *око*, *голова*, *нога*, очевидно, виконують більше життєвих функцій, рухів, ніж *волосся*, *шия*, *зуби* та інші. З цими ж компонентами пов'язана дуже велика кількість соматичних фразеологізмів і в іспанській мові, що зумовлено якістю функцій частин тіла, легкістю їх алегоричного осмислення, розгалуженістю систем їх переносних значень. Насамперед, *рука* – це кожна з двох верхніх кінцівок людини від плечового суглоба до кінчиків пальців або частина цієї кінцівки від зап'ястка до пальців (кисть). В українській мові це значення відображене у великій кількості фразеологізмів: *бити по руках* – рукостисканням виражати згоду в чому-небудь, домовленість про щось; *випускати з рук* – щось мати і потім його втратити; *вирвати з рук* – силоміць забрати; *голими руками брати* – взяти легко, без перешкод. Образ руки як верхньої кінцівки в іспанській мові переданий таким фразеологізмами: *atar de pies u manos* - зв'язати по руках і ногах; *batir uno las manos* – плескати в долоні; *beso a Ud. la mano* – цілую Вашу руку, Ваш прокірний слуга; *con las manos vacias* – з пустими руками; *caber en la mano una cosa* (досл. поміщатися в долоні) – бути зовсім крихітним.

Характеристика руки як знаряддя діяльності, праці знайшла також своє відображення у фразеологізмах як української, так і іспанської мови. Наприклад, значення агентивності цього соматизму розкривається у таких висловах, як: *докладати рук* – багато і старанно працювати; *на руках носити* – дуже любити; *не покладаючи рук* – невтомно працювати; *прикладати руку* – взяти участь у чому-небудь; *простягати руку* – намагатися заволодіти, захопити; *сидіти склавши руки* – нічого не робити, байдикувати; *руки не доходять* – не вистачає часу щось зробити. В іспанській мові маємо: *poner mano(s) a la obra* – взятися за справу; *necesitar uno manos para todo* – бути перевантаженим роботою. Велику групу складають фразеологізми, в яких соматизм *рука/mano* характеризується як символ влади: *брати в (свої) руки* – керувати; *держати віжки в руках* – мати владу в своїх руках; *бути в руках* – бути під чієюсь владою; *своя рука – владика* – так характеризують необмежене свавілля. В іспанській мові: *caer en las manos de uno* – потрапити в чийсь руки, опинитися під владою; *tener en sus manos* – тримати в руках, мати владу; *dar en manos de uno* – опинитися в руках, під владою.

Зі словом *рука/mano* пов'язаний образ впливової людини, яка здатна захистити, підтримати кого-небудь: *мати руку* – мати підтримку, захист; *сильна рука* – владна, важлива людина, здатна допомогти або протекція владної людини; в іспанській мові фразеологізм *tomar bajo su mano* (досл.взяти під свою руку) означає «взяти під захист, заступництво»; *tener de su mano* – мати на своїй стороні, заручитися підтримкою. Фразеологізм *підробляти руку* виявляє значення руки як манери писання, почерку. Таке ж значення соматизму *рука/mano* проявляється і в невеликій кількості фразеологізмів іспанської мови. Наприклад, *de la mano y pluma* де перекладаємо як автентичний стиль, що належить певній людині. Рука служить метонімічним позначенням людини, її дій, вчинків.

Людина взагалі, яка має відношення до того, про що йде мова, характеризується у фразеологізмах: з *перши рук* – безпосередньо (іспанський еквівалент – *de primera mano*); з *других рук* (*de segunda mano*) – через посередника; з *рук у руки* (*de mano a mano*) – особисто, безпосередньо; *ходити по руках* – переходити від одного до іншого.

Значення руки як синоніма робочої сили, робітника знайшло своє відображення у фразеології іспанської та української мов: *роботящі руки* – так характеризують людину, яка добре працює; *робочі руки* – це визначення робітника; *продати свої руки* – найнятися на роботу. Дуже вживаним в іспанській мові є фразеологізм *mano de obra*, що має значення «робоча сила, робі руки».

І, нарешті, останній спільний компонент семантичного значення соматизму *рука/mano* в іспанській та українській мовах – це згода на шлюб, одруження: *віддавати руку і серце* – погоджуватися стати дружиною; *запропонувати руку і серце* – пропонувати шлюб жінці. Фразеологізм *попросити руки* – взяти дозвіл на одруження у батьків нареченої – має відповідник в іспанській мові: *pedir la mano (de la novia)*.

При порівнянні значень соматизму *рука/mano* в іспанській мові виявлено деякі компоненти, не властиві українській мові:

а) так називають гравця, який має право першим починати гру чи робити хід. Фразеологізми *tu eres mano* (досл. ти – рука) та *ser uno mano* (бути рукою) означають, що людина має право першого ходу у грі;

б) соматизм *mano* має значення «грим для обличчя», яке відображене у фразеологізмі *mano de gato* (досл.котяча рука), що у словнику перекладається як «легкий косметичний грим» та «вирівнювання стилю автора».

Проаналізувавши фразеологічні словосполучення зі словом *рука/mano*, ми розділили їх на три категорії:

- 1) фразеологізми з позитивною характеристикою;
- 2) фразеологізми з негативною характеристикою;
- 3) фразеологізми з контекстною характеристикою або багатозначні.

Перша група фразеологізмів характеризує, перш за все, людину, її поведінку, здібності з позитивних сторони. Наприклад, *горить діло в руках* – характеристика людини швидкої, вправної; *золоті руки* – людина, яка вміє дуже добре щось робити; *легка рука (легкий на руку)* – це той, що сприяє успіху; *майстер на всі руки* – це досвідчена людина, яка добре виконує будь-яку роботу; *набита рука* – добре натренована, вправна рука; *на широку руку* – діяти щедро, з розмахом. В іспанській мові ця група соматофразеологізмів теж досить численна: *manos de oro* – золоті руки; *buena mano* – уміння, майстерність; *manos limpias* (досл. чисті руки) – чесність, порядність; *mano abierta* (досл. відкрита рука) – щедра людина, широка натура.

Особливо вживаний вираз – *права рука*. Його корені беруть початок у народних звичаях, у глибокому переконанні, що все гідне знаходиться лише справа. У слов'янській сім'ї місця за столом були суворо розподілені між членами родини. Найпочесніше, в передньому кутку, займав господар. Інші члени родини сідали за стіл, дотримуючись старшинства. Праворуч сидів старший син, або той, кого батько найбільше виділяв. Поступово тих, хто сидів праворуч (найстарших після господаря чи найбільш здібних), почали метонімічно, тобто за місцем перебування, називати *правою рукою* – першим помічником [4, с. 75]. В іспанській мові також ми знайшли вислів *mano derecha* або *mano diestra* – права рука, головний помічник. Цікаво, що вираз *mano izquierda* (досл. ліва рука) характеризує метку, вправну, вертку людину.

Серед фразеологізмів із лексичним значенням негативного характеру виділяються словосполучення:

а) які означають стан людини: *брудними руками* – нечесно, непорядно; *не з руки* – незручно, не личить; *як без рук* – почувати себе безпорадним; *з голими руками* – без нічого;

чужими руками – не власним силами; *con las manos vacias* – з пустими руками; *a mano airada* – насильницьким шляхом;

б) фразеологізми, що означають манеру, спосіб поведінки людини: *бруднити руки* – устрявати в чкусь неприємну справу; *вислизати з рук* – втрачати те, що маєш; *відбитися від рук* – ставати неслухняним; *гріти руки* – наживатися на чужому; *заламувати руки* – бути в розпачі; *лизати руки* – підлабузнюватися; *опустити руки* – розчаруватися, не мати надії; *піти з довгою рукою під церкву* – зубожіти, жебракувати; *руки на себе зняти (наложити)* – кінчати життя самогубством; *запускати руку* – привласнювати чуже. В іспанській мові: *estar con manos cruzadas* – сидіти, склавши руки; *tender la mano* – просити милостиню, жебрачити;

в) фразеологізми, що означають взаємовідносини між людьми, вплив однієї людини на поведінку чи стан іншої: *бути іграшкою в руках* – бути в цілковитій залежності; *чужими руками жар загрибати* – користуватися чужою працею у своїх інтересах; *тримати в (тісних) руках* – не давати волі; *рука руку миє* – про спільників у справі. В іспанській мові маємо: *untar la(s) mano(s) a uno* – дати хабара, підкупити; *meterle la mano a uno* – побитися, підняти руку на кого-небудь, провчити; *llegar (venir) a las manos con* – побитися, пустити в хід кулаки;

г) фразеологізми, що вказують на якості суб'єкта: *важкий на руку* – людина, удар якої є дуже сильним; *довгі руки* – так характеризують людину з необмеженими можливостями та владою; *руки короткі* – хтось з обмеженою силою, владою. Ця група фразеологізмів є дуже численною в іспанській мові: *manos de sapo* (досл. руки жаби) – незграбна людина; *corto de manos* (досл. з короткими руками) – незграбна людина, поганий робітник; *manos de algodón* (досл. ватні руки) – невміла, незграбна людина; *mano rota* (досл. розірвана рука) – марнотратник, людина, яка тринькає гроші.

І, нарешті, розглянемо багатозначні фразеологізми або фразеологізми з контекстною характеристикою. Ці стійкі словосполучення мають властивість змінювати відтінки значення залежно від контексту. Наприклад, фразеологізм *руки*

згорнути (зложити) може означати смерть людини, а в іншому контексті набуває значення «нічого не робити». Вислів *руки сверблять* може мати два значення: 1) комусь дуже хочеться побитися з ким-небудь, ударити когось; 2) комусь хочеться щось робити, займатися чим-небудь. У фразеологізмі *прибрати до рук* зафіксовано також два значення: 1) підкоряти кого-небудь, примушувати коритися;

2) захопити, заволодіти. Проаналізувавши фразеологізми з соматизмом *рука/mano*, ми помітили, що в іспанській мові значно більше багатозначних фразеологізмів, ніж в українській мові. Деякі соматофразеологізми мають до трьох, а іноді до чотирьох значень, які значно різняться між собою. Наприклад, вислів *manos de manteca* (досл. руки з масла) може означати: 1) ніжні руки; 2) білоручка, лінива людина; 3) незграбна людина, у якої все падає з рук. Фразеологізм *suelto de manos* (досл. з вільними руками) означає: 1) спритний, меткий; 2) щедрий; 3) забіякуватий. У фразеологізмі *cargar la mano* (досл. нагрузити руку) зафіксовано чотири значення: 1) наполягати, давити на когось; 2) визискувати, суворо повестися; 3) прижати (матеріально), обідрати як липку; 4) переборщити, втратити міру, перебрати.

Розгляд фразеологічних одиниць зі словом *рука/mano* дозволяє зробити такі висновки. Незважаючи на різноманітність значень, що виражають такі соматофразеологізми в іспанській та українській мовах, ми виділили їх спільні риси. Це характеристика руки як верхньої кінцівки людини, особливості її положення по відношенню до тіла та його інших частин; знаряддя діяльності та праці людини; манери писання, почерку; робочої сили, робітника; відношення людини до того, про що йде мова; символу влади та панування впливової людини, яка здатна захистити чи допомогти; згоди на шлюб та одруження. Спільність образів проявляється у спільності семантичного поля соматизму *рука/mano* в іспанській та українській мовах. Семантична характеристика *рука/mano* в іспанській мові включає в себе також образ руки як гравця, що має право першого ходу, та значення руки як легкого косметичного засобу, гриму. Значення більшості фразеологізмів, де основним компонентом є соматизм *рука/mano*, пов'язане з загальними поняттями агентивності та посесивності, що зумовлено найважливішими функціями руки, як специфічної частини тіла людини. Значення полісемантичних соматизмів формується на основі тієї чи іншої з вищеназваних ознак. Очевидно, що спроможність соматизмів утворювати фразеологізми знаходиться у прямій залежності від того, яка семантична ознака лежить в основі формування того чи іншого значення іменника. Тематика соматичних фразеологічних одиниць відображає звичаї, норми поведінки та суспільних відносин людей, негативні вчинки і діяльність людини, риси характеру, здібності. Аналіз мовного матеріалу нам демонструє, що носії мови сприймають навколишній світ через частини свого тіла, їх будову, розташування та функції. Соматизми є невід'ємною складовою частиною мовної картини світу.

Список використаних джерел

1. Скрипник, Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – Київ: Наукова думка, 1973. – 280 с.
2. Вайнтрауб, Р. М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках / Р.М. Вайнтрауб // Труды Самаркандского университета. Вопросы фразеологии. – Самарканд: Самарканд. гос. ун-т, 1975. – Вып.288. – № 9 – С. 162–170.
3. Эмирова, А. М. Некоторые актуальные вопросы современной русской фразеологии / А. М. Эмирова. – Самарканд, 1972. – 97 с.
4. Ужченко, В. Д. Народження і життя фразеологізму / В. Д. Ужченко. – Київ, 1988. – 278 с.

А. Г. Міхалевіч, Н. Р. Мордас

ПРАБЛЕМЫ ПЕРАКЛАДУ ЯК ІНСТРУМЕНТА МІЖКУЛЬТУРНЫХ КАМУНІКАЦЫЙ

Артыкул прысвечаны аналізу перакладу як міжмоўнай камунікатыўнай дзейнасці: разглядаецца сутнасць паняцця “пераклад” не толькі як працэсу, але і яго выніку; аналізуюцца тыпы перакладу (кантактнага і дыстантнага, адэкватнага, мастацкага і інш.) і асноўныя метады; акцэнтуюцца ўвага на неабходнасці лінгвістычнай асновы, ведання перакладчыкам заканамернасцей, што існуюць паміж мовамі; прасочваюцца заканамернасці перакладу сінтаксічных адзінак – словазлучэнняў з аб’ектнымі і акалічнаснымі (найчасцей часавымі, мэтавымі і прасторавымі) семантычнымі адносінамі паміж кампанентамі.

Адной з актуальных праблем сучаснага беларускага мовазнаўства па-ранейшаму застаюцца пытанні перакладу, паколькі менавіта праз яго ажыццяўляецца абмен навуковай, рэлігійнай, маральна-этычнай і іншай інфармацыяй, наладжваюцца кантакты, рэгулююцца паводзіны індывідаў і груп у грамадстве і г.д. Слова “пераклад” мнагазначнае; у нашым даследаванні пад перакладам разумеем не толькі сам працэс, але і яго вынік – тэкст або выказванне (сінтаксічную канструкцыю), змест якога дакладна ці прыблізна перадаецца рознаўзроўневымі сродкамі некалькіх (пераважна дзвюх) моў. Сёння пераклад стаў аб’ектам даследавання як міжмоўная, міжкультурная камунікатыўная дзейнасць, і таму ў тэорыі перакладу варта вылучыць тэорыі агульную, прыватныя і спецыяльныя. Агульная тэорыя перакладу дае тэарэтычнае абгрунтаванне і вызначае асноўныя паняцці тэорыі прыватных (напрыклад, лінгвістычных) і спецыяльных (напрыклад, розных тыпаў і жанраў). Акрамя таго, неабходна адзначыць складанасць самога працэсу перакладу, і для яго паспяховасці перакладчык павінен выкарыстоўваць звесткі не толькі з граматыкі і лексікалогіі адпаведных моў, але і з такіх навук, як сацыялінгвістыка, псіхалінгвістыка, стылістыка, этнапсіхалогія і інш.

Пры ажыццяўленні перакладу як канала ўзаемадзеяння культур і моў варта ўлічваць, што пераклад можа быць кантактны, або інтэрперсанальны, што рэалізуецца праз непасрэдня зносіны людзей, і дыстантны, або інтэртэкстуальны, – на ўзроўні тэксту; адэкватны, ці даслоўны, вольны, мастацкі і – як разнавіднасць – аўтарскі [гл., напрыклад, пра гэта: 1].

Важным метадам перакладу выступае супастаўляльны аналіз, г.зн. аналіз формы і зместу тэксту перакладу ў супастаўленні з формай і зместам арыгінала. У працэсе перакладу ўстанаўліваюцца пэўныя адносіны паміж двума тэкстамі на розных мовах, і для таго, каб перакладзены тэкст стаў найбольш правільным і лагічна абгрунтаваным, варта звярнуцца да такіх спосабаў перакладу, як пераклад абсалютнымі або адноснымі эквівалентамі, зусім іншымі сродкамі, апісальны і інш. Выбар тых ці іншых сродкаў залежыць ад многіх фактараў, такіх, як:

- 1) асоба перакладчыка: яго веды, уменні і навыкі, здольнасць зрабіць правільны выбар, улічваючы ўсю сукупнасць лінгвістычных і экстралінгвістычных фактараў;
- 2) змест, форма, стыльвая і жанравая разнастайнасць тэксту ці іншай адзінкі для перакладу;
- 3) мэта (або мэты, калі іх некалькі) перакладчыцкай дзейнасці, прызначэнне, сфера выкарыстання перакладзенага тэксту ці іншай адзінкі і інш.

Для тэорыі і практыкі паспяховага перакладу неабходны, сярод іншых фактараў, лінгвістычная аснова, веданне перакладчыкам заканамернасцей, якія існуюць паміж пэўнымі мовамі. Тут варта ўлічваць і тое, з якой мовы на якую (ці якія) робіцца пераклад. У сваім даследаванні мы спыняемся на перакладзе з рускай мовы на

беларускую, паколькі жывём і ўступаем у зносіны ва ўмовах масавых кантактаў рускай і беларускай моў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця, афіцыйнага білінгвізму ў нашай краіне. Білінгвізм (двухмоўе) – гэта валоданне дзвюма мовамі і папераменнае карыстанне імі ў залежнасці ад умоў моўных зносін; носьбіты двухмоўя – двухмоўныя індывіды (білінгвы). Існуюць два тыпы суіснавання моў у білінгваў:

1) абедзве мовы ўтвараюць дзве асобныя сістэмы асацыяцый, якія не маюць паміж сабой ніякага кантакту. У такім выпадку абедзве мовы ўтвараюць дзве аўтаномныя вобласці ў мысленні двухмоўных асоб. Пры гэтым білінгв не можа аўтаматычна перакладацца з адной мовы на іншую, таму пераклад для яго з’яўляецца праблематычным;

2) дзве мовы ўтвараюць у свядомасці толькі адну сістэму асацыяцый, дзе любы элемент мае свой непасрэдны эквівалент у другой мове, у выніку пераклад не з’яўляецца складаным. Менавіта гэты варыянт і з’яўляецца больш спрыяльным для “змешвання” моў.

Паколькі больш прымальным для нашага грамадства з’яўляецца менавіта другі тып, калі дзве мовы ўтвараюць у свядомасці носьбітаў толькі адну сістэму асацыяцый, дзе любы элемент мае свой непасрэдны эквівалент у другой мове, і таму пераклад не выклікае празмерных цяжкасцей, спынім увагу толькі на адным лінгвістычным узроўні – сінтаксічным.

На сінтаксічным узроўні не сустракаюцца адрозненні ў семантыцы рускамоўных і беларускамоўных адзінак, што звязана з універсальным характарам плана зместу ў сінтаксісе: тут назіраецца агульнасць сінтаксічных адносін і сувязей, асноўных сінтаксічных мадэляў і сінтаксічных пазіцый. Пры падабенстве плана зместу сінтаксічных адзінак у рускай і беларускай мовах даволі значнымі выступаюць разыходжанні ў фармальным аспекце. Пакажам іх на прыкладах сінтаксічных канструкцый, што выкарыстоўваюцца ў прафесійнай дзейнасці педагогаў.

Асабліва выразна згаданыя разыходжанні праяўляюцца ў словазлучэннях з аб’ектнымі і акалічнаснымі семантыка-сінтаксічнымі адносінамі паміж кампанентамі. Своеасабліва сць роднасных моў у перадачы аб’ектнага значэння можа датычыцца як беспрыназоўнікавых, так і прыназоўнікавых словазлучэнняў і заключаецца ў наступным:

1) у кожнай з моў ёсць сінанімічныя рады з неаднолькавай колькасцю членаў рада або з адрозненнямі ў іх форме: *забыць дыягноз / забыць о диагнозе / забыть про диагноз* (разм.) – *забыць дыягназ / забыць на (пра) дыягназ; речевые нарушения младших школьников/ речевые нарушения у младших школьников – маўленчыя парушэнні малодшых школьнікаў/ маўленчыя парушэнні ў малодшых школьнікаў*;

2) дзеясловы *выбачаць (прабачаць), дараваць, дзякаваць (аддзякаваць, падзякаваць)* у беларускай мове ўтвараюць словазлучэнні з давальным склонам (*не заўсёды варта дараваць малодшаму школьніку за падман*); у рускай – з вінавальным (*не всегда следует простить младшего школьника за обман*);

3) дзеясловы *дзівіцца, жартаваць, кпіць, насміхацца, падсмейвацца, рагатаць, смяяцца, цешыцца* ў беларускай мове ўтвараюць словазлучэнні з родным склонам і прыназоўнікам з (*нельга кпіць з хворага дзіцяці*); у рускай – з творным і прыназоўнікам *над* (*нельзя издеваться над больным ребенком*);

4) дзеясловы і аддзеяслоўныя назоўнікі са значэннем *жалю, смутку, тугі* ў беларускай мове ўтвараюць словазлучэнні з месным склонам і прыназоўнікам *на* (*сумаваць на Радзіме*); у рускай – з месным склонам і прыназоўнікам *о, об* (*грустит о Родине*);

Блізкасць рускай і беларускай моў назіраецца ў падобнай семантыцы словазлучэнняў з акалічнаснымі прасторавымі адносінамі і іх адценнямі (месца знаходжання прадмета, напрамку руху і інш.). Адрозненні ў выражэнні прасторавага значэння ў межах словазлучэння зводзяцца да наступнага:

1) у беларускай мове ёсць невытворныя і вытворныя прыназоўнікі, якія не суадносяцца з рускім эквівалентам (напрыклад: *абапал, паабапал, паўз, праз, поруч, усцяж*). Аналагічныя, не суаднесеныя з беларускамоўным формальным эквівалентам, ужываюцца і ў рускай мове (напрыклад: *навстречу к, позади, поперек, следом за*);

2) беларускія і рускія словазлучэнні могуць адрознівацца прыназоўнікава-склонавай формай залежнага слова: *рыхтавацца да заняткаў на прапанаваным матэрыяле – готовится к занятиям по предложенному материалу*.

Выяўляецца адметнасць беларускай і рускай моў таксама ў словазлучэннях з акалічнаснымі часавымі адносінамі:

1) у кожнай мове ёсць свае сродкі перадачы згаданых адносін: *а, напроці, пад час, праз, у часе, у часы – в течение, в продолжение (варта актуалізаваць інавацыі ў педагагічнай дзейнасці на працягу ўсяго перыяду навучання – следует актуализировать инновации в педагогической деятельности на протяжении всего периода обучения)*;

2) у некаторых выпадках беларускамоўныя словазлучэнні маюць іншую склонавую форму залежнага кампанента пры аналагічным прыназоўніку: *неабходны прадмет можа замяшчацца іншым, падобным па функцыянальных якасцях – необходимый предмет может замещаться другим, сходным по функциональным качествам*.

У рускай і беларускай мовах нярэдка сустракаюцца словазлучэнні з акалічнаснымі прычыннымі адносінамі паміж кампанентамі, паказчыкамі якіх выступаюць спецыфічныя прыназоўнікі: беларускамоўныя *дзея, з выпадку, з нагоды, з прычыны, праз* і інш., у рускай мове – *ввиду, вследствие, из-за, по поводу, под предлогом, по случаю*.

У беларускіх і рускіх словазлучэннях з акалічнаснымі мэтавымі адносінамі паміж кампанентамі асноўная роля належыць дзеяслову, які звязваецца з залежным словам падобнымі прыназоўнікамі *для, з, на, пад, пра, у, у мэтах– для, с, на, по, в, про, под, в целях*. Напрыклад: *наведваць дадатковыя заняткі для (дзея, з мэтай) азнаямлення – посещать дополнительные занятия для (ради, с целью) ознакомления*. Дзеясловы са значэннем руху, а таксама дзеясловы волевыяўлення пры абазначэнні мэты дзеяння ўтвараюць у беларускай мове словазлучэнні з вінавальным склонам назоўніка і прыназоўнікаў *на, у*, прычым апошні ўжываецца ў спалучэнні са словамі *грыбы, рыба, ягады*, а таксама назвамі ягад і грыбоў. У рускай мове ў такіх выпадках ўжываецца канструкцыя з назоўнікам у творным склоне і прыназоўнікам *за*. У роднасных мовах ужываюцца спецыфічныя словазлучэнні з сэнсавымі адносінамі спосабу дзеяння, меры і ступені паміж галоўным і залежным словам; такія словазлучэнні часцей за ўсё адрозніваюцца прыназоўнікамі. Напрыклад: *адлюстравіць праз (праз, цераз) прызму поглядаў – отобразить сквозь (через) призму взглядов; гаварыць у час заняткаў на поўны голас – говорить во время занятий во весь голос* і г.д.

Гаворачы пра праблемы перакладчыцкай дзейнасці, мы лічым неабходным спыніцца на яшчэ адным аспекце – тэкстах для перакладу. Вялікую цікавасць у гэтым плане выклікае пераклад тэкстаў сакральнага характару, у прыватнасці Бібліі, на беларускую мову.

Пераклад тэкстаў сакральнага характару — даволі складаны працэс, які прадугледжвае не толькі дакладнае веданне лінгвістычных законаў, але і добрае валоданне царкоўнымі паняццямі, неабходнасць знаходжання тэксту і самога перакладчыка на адной духоўнай хвалі. Спецыфіка перакладу біблейскага тэксту яшчэ і ў тым, што любы пераклад Бібліі адначасова з’яўляецца і яе тлумачэннем. Таму асноўным патрабаваннем да перакладу выступае экзегетычная дакладнасць, а не лінгвістычная эфектыўнасць. Для дасягнення гэтай дакладнасці закранаецца цэлы сувай няпростых гістарычных, тэалагічных, лінгвістычных і іншых пытанняў.

Праблема заключаецца яшчэ і ў тым, што старагрэчаская і царкоўнаславянская мовы, з якіх рабіўся пераклад, вельмі старажытныя, шмат якія лексічныя адзінкі ў розныя гістарычныя перыяды неслі неадэкватную семантычную нагрузку і на цяперашні момант ужо не маюць такога значэння, якое было ім уласціва ў даўнія часы. Таму вельмі цікава выявіць пэўныя трансфармацыі моўных сродкаў параўнання ў перакладах Новага Запавету на беларускую мову шляхам супастаўлення беларускамоўных кампаратыўных адзінак з тэкстам синадальнага перакладу на рускай мове.

Кампаратыўныя канструкцыі ў перакладах часта перадаюцца даслоўна, захоўваюцца асаблівасці іх граматычнай будовы і сэнсава-канататыўны змест. Перакладчыкі выкарыстоўваюць адпаведныя злучнікі, якія, акрамя параўнальнага значэння, надаюць кампаратыўнай канструкцыі пэўныя мадальныя адценні. Напрыклад, Евангелле паводле Матфея 6:12: *“И прости нам долги наши, как и мы прощаем должником нашим”* (синадальны переклад); *“I адпусці нам грахі нашыя, як і мы адпускаем вінаватым нашым”* (пераклад У. Чарняўскага); *“I даруй нам нашы правіны, як і мы даруем вінаватым перад намі”* (пераклад В. Сёмухі); *“I даруй нам нашы правіны, як і мы даруем нашым вінаваўцам”* (пераклад А. Клышкі); *“I даруй нам даўгі нашыя, як і мы даруем даўжнікам нашым”* (пераклад Біблейскай камісіі).

Часам адбываюцца сінанімічныя змены параўнальных злучнікаў рознымі перакладчыкамі, напрыклад: 1) Адкрыццё Іаана Багаслова 19:1: *“После сего я услышал на небе громкий голос, как бы многочисленного народа...”* (синадальны переклад); *“...пасля гэтага чуў я голас гучны на небе, як быццам многіх натоўпаў...”* (пераклад У.Чарняўскага); *“...пасля гэтага я пачуў на небе гучны голас, як бы вялікага мноства людзей...”* (пераклад В.Сёмухі). 2) Пасланне Іакава 1:10: *“...потому что он преидет, как цвет на траве”* (синадальны переклад); *“...бо ён мінецца, бы краска ў траве”* (пераклад У.Чарняўскага); *“... бо ён мінецца, бы краска ў траве”* (пераклад В.Сёмухі).

Такім чынам, пераклад – гэта сродак забяспечыць магчымасць камунікацыі паміж людзьмі, што гавораць на розных мовах. Таму для тэорыі перакладу асаблівае значэнне маюць як лінгвістычныя звесткі, так і звесткі з іншых навук, а таксама дадзеныя аб асаблівасцях арганізацыі арыгінала і перакладзенага тэксту ці іншай адзінкі на ўзроўні як моўным (поўным і частковым, лінейным і нелінейным), так і пазамоўным (культурным і сацыякультурным).

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Дзянісава, Н. В. Аўтарскі пераклад. Праблема аўтарскага перакладу прозы ў беларускай літаратуры XX стагоддзя: манаграфія / Н. В. Дзянісава. – Мінск: Бел. выд. Тав-а “Хата”, 2002. – 100 с.

УДК 398.332.33(476.2)

А. М. Палуян

АБРАД “ЖАНИЦЬБА КОМІНА” НА ГОМЕЛЬШЧЫНЕ

У артыкуле на багатым фактычным матэрыяле разглядаюцца асаблівасці правядзення і роля старажытнага і ўнікальнага абрада “Жаніцьба коміна”, падаюцца яго элементы і этапы, вызначаюцца лексічныя адметнасці, зафіксаваныя на тэрыторыі Гомельскай вобласці. Сучасны стан характарызуецца трансфармацыйнымі працэсамі. Традыцыі губляюць ранейшыя абрадавыя функцыі, калі людзі верылі ў магічны патэнцыял сваіх слоў, дзеянняў. Менавіта таму абрады пераходзяць у разрад тэатралізацыі і гульняў, але гэта зусім не змяншае іх выхаваўчае значэнне для маладога пакалення.

Знаёмства з традыцыйнай культурай нашых продкаў дае магчымасць больш глыбока зразумець не толькі іх духоўны свет, але і спасцігнуць сімвалізм іх гарманічных стасункаў з прыродай. Звернемся да аналізу адметнай і ўнікальнай з’явы – абрада “Жаніцьба коміна”, зафіксаванага на Цэнтральным і Усходнім Палессі (Пінскі, Лельчыцкі, Столінскі, Жыткавіцкі раёны).

Абрад “Жаніцьба коміна” (пасвета, лучніка) – гэта ўрачыстае першае (восеньскае) распальванне светача (лучніка). Быў распаўсюджаны на Палессі і часткова ў Цэнтральнай Беларусі, дзе яшчэ ў пачатку ХХ ст. захоўваўся стацыянарны лучнік-светач, які “складаўся з трубы-дымахода і гарзынтальна падвешанай пад ёй жалезнай рашоткі (залеза), дзе палілі асмол... Дымаход такога лучніка меў лейкападобную, расшыраную ўнізе форму; верхняя частка яго выходзіла вонкі праз гарышча і дах” [1, с. 226]. Вылучалася некалькі тыпаў дымаходаў у залежнасці ад матэрыялу і спосабу вырабу: плецены з лазці ці чароту і абмазаны знутры глінай; драўляны, выдзеўблены з дрэва ці збіты з дошак; палатняны мяшок, насычаны вапнай ў проціпажарных мэтах; жалезны, керамічны [1, с. 226]. Інфарматар Паньчэня К. А. з в. Пагост Жыткавіцкага раёна дае такое апісанне: “Робілі посвет з чаго-небудзь жалезнага, а было і так, што робілі з лозы, облевалі кругом гліною, сушылі яго, мазалі мелом, шоб буў белы, і падвешвалі до столі. У столі робілі дзірку навывлет, кудую ўходзіў дым”. Матарас К. І. з в. Любавічы так апісвае комін: “Яго спляталі з дубцоў, абмазвалі глінай, абцягвалі мяшком, а потым у столі рабілі дзірку. Залазілі на гару і рабілі лежака”. “Комін меў выгляд шырокай трубы, сплеценай з лазы і абмазанай глінай. Пад ёй падвешвалі пасвет – вялікую квадратную рашотку, на якой доўгімі зімовымі вечарамі гарэлі лучыны, асвятлялі хату”, – успамінала Кот В. В. з в. Людзяневічы.

Абрад “Жаніцьба коміна” праводзіўся ў ХVIII – пач. ХІХ ст. на Сямёна / Сымона, Стоўпніка (Стаўба, Стаўбуна) – свята, якое адзначалася 14 верасня (1 верасня па старым стылі). Апісанне гэтага абрада прадстаўлена ў артыкуле П. Шэйна [2, с. 151–161]. Вясной і летам дзень доўгі, і асаблівай патрэбы ў светачах не было. Але паступова светлавы дзень скарачаўся, таму восенню і зімой многія віды працы прыходзілася выконваць пры лучыне. І вось у сярэдзіне верасня, на Сымона, урачыста запальвалі светачы.

Па іншых звестках, абрад прымяркоўваўся да дзвюх каляндарных датаў: увесну – да Фамінога дня (паводле А. Я. Багдановіча [3, с. 18]), увосень – да дня Сымона Стоўпніка. Такім чынам, гэты абрад адзначаў “або пераход ад пераважна хатніх зімовых працаў да працаў на полі, гародзе (увесну), або першае пасля летняга перапынку запальванне лучыны, якое адзначала таксама пераход ад пераважна знадворкавых працаў да працаў у хаце” [4, с. 167–168]. Пра гэта сведчаць і запісы з фальклорнага архіва кафедры беларускай культуры і фалькларыстыкі ўстановы адукацыі “ГДУ імя Ф. Скарыны”: “Абрад “жаніцьба коміна” (пасвета) у нас абычна праводзіўся ў первы дзень восені, на дзень святога Сымона, ек канчалася ўся работа на полі і пераходзілі з работы ў хату. У другі раз праводзілі абрад ужэ на Фоміным тыдні (это нядзеля пасля Паскі), ек работа ўжэ пераносілася ў полі” (Панчэня К. А., в. Пагост). У в. Града, як расказвала Нікіценка Я. В., “сама лучына на посвеці пачынала вечоркі ў селе, екіе процягваліся тогды аж до самой весны”.

Такім чынам, прагматычны сэнс абрада праяўляецца ў тым, што ён завяршае перыяд палявых работ і распачынае час вячорак. Сёння абрад “Жаніцьба коміна” адзначаюць 1 верасня ў в. Пагост Жыткавіцкага раёна і 14 верасня ў в. Дзяржынск Лельчыцкага раёна.

В. С. Цітоў адзначае, што “гэта быў святочны сакральны рытуал, поўны патаемнага сэнсу: у ім адлюстраваліся культуры продкаў і ачага-вогнішча, вера ў яго дабратворную і ачышчальную сілу” [1, с. 144]. Гэтай жа думкі прытрымліваецца і А. Лозка, які піша, што ў гэтым абрадзе выразна прасочваецца “культ агню багача,

хатняга духа-продка, хатніка” [5, с. 161]. Дадзеныя погляды поўнаасцю пацвярджаюцца запісамі, зробленымі студэнтамі і выкладчыкамі філалагічнага факультэта на Жыткаўшчыне падчас фальклорных экспедыцый: “Жэніцьба – это ўшанаванне, оказанне коміну гонару. А жэняцца ў етому образу хатняя праца – невеста і комін – жэніх, шо прыносіць святло, цяпло і богатство” (Нікіценка Я. В., в. Града). “Сам абрад спраўлялі для таго, шоб ушаноўваць хатні дух, огонь багач, дух продкоў нашых. Яго трэба было ўлагодзіць, дагодзіць яму і попросіць яго, шоб выросла пшэніца, шоб можна было спекці каровай, да сына жаніць ці дочку замуж аддаць, дый і людзей на вяселле пазваць, ну і богато шчэ для чаго”, – расказвала інфарматар Паньчэня К. А. У в. Пагост Жыткавіцкага раёна разам з комінам упрыгожваюць хмелем печ, таму можна і яе разглядаць як “нявесту” коміна.

Такім чынам, абрад “Жаніцьба коміна” звязаны як з надзеяй на будучы добры ўраджай, так і з ідэяй працягу рода.

У вёсцы Пагост Жыткавіцкага раёна “жэняць комін” для таго, каб быў добры ўраджай ільну, каб папрасіць у Бога здароўя: “У нас сабіраліса жонкі, бралі кожны па жменьцы лёну сабе і палілі посвет, запалілі і тады жонкі становіліса ў круг, махалі сваім ільном, паказвалі, катора сама больша жменька лёну, а гэты посвет абсыпала маці. Ну, вось гэтыя жонкі нахапалі зернеек, катора больш, катора менш. Патом прасілі ў Бога здароўя, як сыплецца зернейка, так каб і ссыпаліся семечкі з галовак ільна (іх раней елі). Патом збіралі гэтыя жменькі і глядзелі, чыя даўжэйшая і чыя большая і рабілі заткова, і запікалі коміна, гэта ад нячыстае сілы і шоб холад не шоў, бо з коміна прамая дзірка да холаду. Затым запікалі затковам. Жаніцьба комінам прысвечана іменна льну, для ўражэня і апработкі” (Паньчэня К. А., в. Пагост).

У кожнай сям’і абрад “Жаніцьба коміна” – важнае свята, да якога рыхтаваліся ўсе: “Дзеўкі пойдуць на двор і нарвуць хмелю, а маці чапляе яго кругом каліна.

Бацька сёк лучыну, якую падпальвалі пад комінам. Гэта называлі посветам. Маці ж давала кожнаму дзіцяці зернета” (Матарас К. І., в. Любавічы); “Гаспадыня накрывала багаты стол, абвязвала комін доўгімі прыгожымі ручнікамі, моладзь упрыгожвала яго кветкамі. Святочны стол ставілі тут жа, побач з комінам. Як толькі цямнела, сям’я садзілася за стол і распачынала святочную вячэру. З доўгай прамовай да дамачадцаў звяртаўся гаспадар. Ён прасіў нябесныя сілы, душы продкаў, каб яны дапамаглі захаваць узімку жывёлу, азімыя, сабраны ўраджай. Заканчваў ён сваё рытуальнае слова прыгожым пажаданнем: “Каб нашаму роду не было пераводу” (Кот В. В., в. Людзяневічы); “Для таго, шоб ожоніць коміна, жонкі збіраліса з кудзелямі для попрадок. Дзеўкі спявалі песні, казкі баялі, старэйшыя з жонак асцерагалі дзед-лучніка, то вуголлю падкіне, то святую лучынку покладзе” (Паньчэня К. А., в. Пагост).

Такім чынам, абрад “Жаніцьба коміна” мог спраўляцца як у сваёй сям’і, так і з удзелам суседзяў. На попрадках вусным шляхам разам з традыцыйнымі рамёствамі перадавалася духоўная спадчына тым, хто даваў працяг роду. На вячорках хлопцы бліжэй знаёміліся з дзяўчатамі, а жанчыны прыглядалі сабе будучых нявестак.

Абрад “Жаніцьба коміна” ўтрымлівае элементы варажбы: “Зернейкі хапалі жонкі і дзеці, патом глядзелі, хто больш нахапае гэтых зернеек, той, кажучь, больш будзе у суткі прасці” (Паньчэня К. А., в. Пагост).

Семантыка абсыпаньня коміна зернем звязана з магіяй падабенства: “Патом прасілі ў Бога здароўя, як сыплецца зернейка, так каб і ссыпаліся семечкі з галовак ільна (іх раней елі)” (Паньчэня К. А., в. Пагост).

У некаторых вёсках выяўлены адметныя асаблівасці правядзення абраду. Напрыклад, інфарматары Нікіценка Яўгенія Васільеўна з в. Града і Юнчыц Марыя Дзмітрыеўна з в. Чэрнічы расказвалі, што ў абрадзе абавязкова ўдзельнічалі дзеці, а комін абсыпалі гарбузікамі: “Это шоб ек обсыпаюць коміна зерняткамі гарбузнымі, то дзеці збіраюць, хто больш. І ўжэ мацэрэ глядзяць, хто больш назбіраў, то і будзе

такі ўрожай”; “У абрадзе ўчаствалі не толькі дарослыя, але ж і дзеці. Это шоб як абсыпаюць коміна зярнятамі-гарбузамі, то дзеці проворнейшыя і больш нахапаюць зярнят, а по зярнятам глядзелі, які ў каго будзе ўраджай жыта ці пшаніцы. От як, напрымер, з адное хаты, з другое, з трэцяе хаты позбіраюцца дзеці на еты абрад і ўжэ водзяць-водзяць карагод вакол коміна, спяваюць якую песню, а потым абсыпаюць комін зярнятамі. Зярнята ўсе рассыпалісь, етыя гарбузікі. Дзеці ўжэ і з печы, і з лаўкі, і кругом скачуць, прыгаюць долом. Збіраюць етыя зярняткі. І ўжэ позбіраюць і дзержаць у жменьках етыя зярнята, і тады каждая маці ў свайго дзіцяці шчытае, сколько назбіралі зярнятак. І ўжэ по етых зярнятках будзе відно, які ўражай будзе, ці добры, ці плохі”.

А. Лозка прыводзіць апісанне абрада, зафіксаванага ў 1988 г. у Лельчыцкім раёне: “Вырывалі з градкі васілька, такі бураковы цвет, і ўстаўлялі яго ў дырку, што ў половіцы гарбуза. Потым одзін дзержаў васілька і ўсе за ім ходзілі кругом посьвета і сьпевалі або казалі:

*Сьвеці, нашэ сьвеціло,
Шоб огню нам не тушыло,
Шоб добрэ было прасьці, ткаці
І сеець цепло ў хаці [5, с. 161].*

У час правядзення абраду “Жаніцьба коміна” выконваліся песні: “До абраду «Жэніцьба коміна» есцака спецыяльная песня, якую спяваюць коло коміна як водзяць кругом яго як бы карогод” (Нікіценка Я. В., в. Града). Ад інфарматара Кот Вольгі Віктараўны з в. Людзяневічы запісаны прыклад такой песні:

*Ой, прыйшлі ж ночанькі даўгенькі,
Пасвяці нам, коміну бяленькі,
Мы ж цябе кветкамі ўбіралі,
Барвяночкам, рутай аперазалі.
Праца наша – дзеўка чарненька,
Палюбі коміна радзенька.
Мы ж цябе будзем жаніці,
Жаніці, квас, піва, мёд піці.
Свяці ж, коміночку, ясненька,
Пабуджай чэляду раненька,
Шыць, прасці, ткаці маладым,
А падарачкі збіраці старым.*

Такім чынам, падчас правядзення абраду “Жаніцьба коміна” комін упрыгожвалі ручнікамі, кветкамі, стужкамі, “частавалі” агонь на пасвеце гарэлкаю, мёдам, кідалі кавалкі сала, зерне, арэхі, гарбузікі, выказвалі пажаданні аб сямейным дабрабыце, будучым добрым ураджаі, каб спорна ішла работа.

На думку Т. Валодзінай і С. Санько, “комін правамерна суаднесці з узвіжанскім крыжам, Сусветным дрэвам/слупом як цэнтральнымі восямі мікракосму хаты і макракосму Сусвету. Такім чынам, у “Жаніцьбе коміна” назіраем агульнародавы рытуал ушанавання хатняга свяшчэннага агню з праекцыяй на агонь Сусвету з магічнай мэтай спрыяння дабрабыту ў хаце, які разумеўся ў тых жа катэгорыях, як і парадак у Сусвеце, бо сам Сусвет на пэўным этапе асэнсоўваўся як пабудова з цэнтральным слупам – Сусветным дрэвам у сакральным цэнтры” [4, с. 168].

У наш час восеньскую “Жаніцьбу коміна” ладзіць гурт “Міжрэчча” в. Пагост Жыткваіцкага раёна. Спрабуючы актуалізаваць традыцыю ў сваёй супольнасці, “Жаніцьбу коміна” ладзяць у верасні сябры гомельскай краязнаўчай суполкі “Талака”.

Відавочна, што абрадавая традыцыю беларускага Палесся ў наш час ужо не з’яўляецца той аўтэнтчнай, жывой з’явай, якой была для нашых продкаў. Так сталася,

што многія абрады пераходзяць у разрад фалькларызму, таму што выконваюцца рознымі самадзейнымі і маладзёжнымі калектывамі на сцэне і правядзенне іх не заўсёды адпавядае пэўнай даце календара. У дынаміцы развіцця каляндарна-абрадавай традыцыі вылучаюцца наступныя этапы:

- зараджэнне традыцыі;
- развіццё і актыўнае бытаванне;
- згасанне аўтэнтычнай традыцыі;
- пераход у разрад фалькларызму (сцэнічнае выкананне).

Сучасны стан характарызуецца трансфармацыйнымі працэсамі. Традыцыі губляюць ранейшыя абрадавыя функцыі, калі людзі верылі ў магічны патэнцыял сваіх слоў, дзеянняў. Менавіта таму абрады пераходзяць у разрад тэатралізацыі і гульніаў, але гэта зусім не змяншае іх выхаваўчае значэнне для маладога пакалення.

* Выкарыстаны матэрыял архіва кафедры беларускай культуры і фалькларыстыкі УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Народная культура Беларусі: Энцыкл. даведн. / пад агульн. рэд. В. С. Цітова. – Мн.: БелЭн, 2002. – 432 с.
2. Шейн, П. «Женитьбы комина» и «женитьба свечки» (Из записок собирателя) / П. Шейн. – Этнографическое обозрение, 1898. – № 3. – С. 152–161.
3. Богданович, А.Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов: Этнографический очерк. – Гродно, 1895 (рэпрэнтнае выданне 1995). – Мн.: Беларусь, 1995. – 186 с.
4. Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн. / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. – Мн.: Беларусь, 2004. – 592 с.
5. Беларускі народны каляндар / Аўтар-уклад. А. Ю. Лозка. – Мн.: Польша, 1992. – 205 с.

УДК 811.161.3'42:821.161.3 – 1* Л. Дранько-Майсюк

Л. В. Паплаўная

ФІГУРЫ ДАБАЎЛЕННЯ Ў МОВЕ ПАЭТЫЧНЫХ ТВОРАЎ Л. ДРАНЬКО-МАЙСЮКА

Мова паэзіі ўяўляе сабой складанае па генезісе ўтварэнне, вывучэнне якога прыцягвае ўвагу даследчыкаў яшчэ з часоў антычнасці. У артыкуле аналізуецца фігуры паэтычнага сінтаксісу, заснаваныя на паўторах, вызначаецца іх стылістычная роля ў мове паэтычных твораў Л. Дранько-Майсюка. Гэтыя фігуры дапамагаюць паэту перадаць свой душэўны стан, адлюстраванне дынамізм і напружанасць дзеяння, надаюць паэтычнаму выказванню велічнасць і ўзнёсласць.

Мова паэзіі ўяўляе сабой складанае па генезісе ўтварэнне, вывучэнне якога прыцягвае ўвагу даследчыкаў яшчэ з часоў антычнасці. Як слушна заўважае І. І. Каўтунова, “Паэтычнае маўленне стварае свае пазітыўныя моўныя каштоўнасці, якія пераўтвараюць маўленне ў мову мастацтва. У паэтычным маўленні ўзбагачаецца семантыка моўных сродкаў і з найбольшай паўнатай ажыццяўляюцца сэнсавыя патэнцыі мовы” [1, с. 4].

Выразнасць, асабліва рытміка-інтанацыйная структура як асноўны арганізуючы пачатак паэтычнага маўлення непасрэдным чынам адлюстроўваецца ў экспрэсіўных магчымасцях фігур паэтычнага сінтаксісу, заснаваных на паўторах.

Фігуры паэтычнага сінтаксісу, заснаваныя на паўтаральнасці моўных адзінак, атрымалі назву фігур дабаўлення.

Фігуры дабаўлення з'яўляюцца адным з самых пашыраных сінтаксічных сродкаў выражэння экспрэсіўнасці ў мове паэтычных твораў Л. Дранько-Майсюка. Сярод фігур дабаўлення ў паэтычнай мове аўтара асабліваю цікавасць выклікаюць такія фігуры, як анафара, анадыпложіс, дыяфара, падваенне, паліптатон і кальцо.

Анафара (грэч. *anaphora* – вынясенне) – паўтор слова ці групы слоў у пачатку некалькіх сумежных сказаў. Анафара садзейнічае лагічнаму выдзяленню, падкрэсліванню сэнсу паўторанага слова і стварае пэўны паралелізм сказаў [2, с. 144].

Анафара бывае гукавой, лексічнай, строфнай. У паэтычнай мове Л. Дранько-Майсюка найбольшае распаўсюджанне атрымала лексічная анафара – паўтор пэўнага слова ці часткі слова ў пачатку суседніх сказаў. Паўтараемая лексічная адзінка можа адносіцца да розных часцін мовы. Найчасцей на пачатку сумежных сказаў паўтараецца назоўнік і дзеяслоў.

Субстантыўная анафара засяроджвае сваю ўвагу на суб'екце дзеяння:

Назад – сапраўды немагчыма.
Туды – ёсць надзея, аднак
Надзея з пустымі вачыма
Надзея з хадою качынай –
Ёй верыць? Хацеў бы. Ды як? [3, с. 10].

З дапамогай дзеяслоўнай анафары паэт паказвае высокую ступень значнасці дзеяння або працэсу, перадае інтэнсіўнасць яго праяўлення:

Нарэшце зразумеў – Купала мёртвы.
Яго няма, вачэй няма і слёз.
Ёсць толькі шал уласнае аорты,
Ёсць толькі ім пазначаны мой лёс.
Ёсць толькі спеў падманнай маладосці
І будучыні кволенькі абрыс [3, с. 30];

Я на цябе накрываў,
Ты гаварыла – не слухаў...
Бліснуў запалкай адчай,
Бліснуў і не патухнуў [3 с. 58].

Узмацненне акалічнаснага дэтэрмінанту пры дзеяслове – функцыя адвербіяльнай анафары:

Добра, калі зямля сырая,
Добра, ляжаць у зямлі сырой,
А на Палессі зямля сухая –
Як жа ж ляжаць у зямлі сухой!? [3, с. 34].

У вершах Леаніда Дранько-Майсюка таксама сустракаецца гукавая і строфная анафара. Гукавая анафара – паўтарэнне пачатковых гукаў або іх спалучэнняў:

І ранішнія ходзяць скавышы,
І ранней старасці спяваюць струны,
І ты баішся юнае душы,
І плачу юнага, і грозьбаў юных [4, с. 72];

Не цягнуце да Пушкіна прагныя рукі –
Не асвенціць іх сёмым крылом серафім.
Не лічыце паэта адно толькі рускім
І з прычыны такой назаўсёды сваім [3, с. 79];

Гукавая анафара дапамагае паэту стварыць выразны гукапісны малюнак.

У паэтычнай мове Л. Дранько-Майсюка пашыранай з'яўляецца і строфная, або сінтаксічная анафара, пры якой у пачатку радкоў паўтараюцца аднолькавыя ці раўназначныя сінтаксічныя канструкцыі:

Я памятаю – настаўніцы голас
Быў, як біблейскае адкрыццё:
“Зямля сырая – фальклорны вобраз,
Зямля сырая – само жыццё...” [3, с. 34];

Зусім не думаў, што ў душы мужчыны
Мацней за ўсё базарная мана:
Жаночы смутак – смутак без прычыны,
Жаночы смутак – лёгкая цана [5, с. 54];

З усіх навук адной навуцы
Каб мы вучыліся з табой, –
Каб мы вучыліся разлуцы
У восені перад зімой [5, с. 56].

Анафара спрыяе гарманічнаму ўпарадкаванню славесна-вобразных канструкцый і ўзмацненню эмацыянальнага напружання ў паэтычным тэксце, лагічнаму, паслядоўнаму разгортванню думкі.

Анадыплогіс (грэч. *anadiplosis* – падваенне) – фігура маўлення, у якой канец аднаго сказа паўтараецца ў пачатку другога, суседняга сказа [2, с. 150].

Анадыплогіс адносіцца да кантактных, лакалізаваных паўтораў. Паўтор частак на мяжы сумежных сказаў узмацняе выразнасць вершаў Л. Дранько-Майсюка, таксама адбываецца пераход некаторай часткі сэнсавай нагрузкі з аднаго сказа ў іншы.

У складзе анадыплогісу выкарыстоўваюцца як асобныя лексічныя адзінкі, так і спалучэнні слоў:

А я жыхар гароднага эдэму,
Там я знайшоў свой камень хрызаліт,
Калі петунію прасіў і хрызантэму
Суцешыць баязлівы твой блакіт.
О, твой блакіт – цяпло жывых петуній
І хрызантэмнай музыкі жывой,
Такі ж блакіт у позірку матулі
Любові Аляксееўны маёй [4, с. 152];

Дзе ты, лепшпе? Там, дзе горшае.
Там, дзе горшае – там і я.
Там не луг цвіце і не бор шуміць,
І не ўчуеш там салаўя [3, с. 23].

Калі структура анадыплогісу складаецца з аднаслоўнай адзінкі, то паўтораная лексема можа належаць да любой часціны мовы:

Вучнёўства аблытала сэрца
І ўжо ні туды, ні назад.
Назад – сапраўды немагчыма.
Туды – ёсць надзея, аднак
Надзея з пустымі вачыма,
Надзея з хадою качынай –
Ёй верыць? Хацеў бы. Ды як? [3, с. 10].

Анадыплогіс садзейнічае ўзаемапранікненню сэнсавай структуры сумежных сінтаксічных адзінак, з’яўлячыся асаблівым выразным сродкам у тэксе, стварае аўтарскі прыём, які існуе для таго, каб падкрэсліць працягласць ствараемага дзеяння, бесперапыннасць руху, выдзяляе суб’ект або аб’ект дзеяння.

Дыяфара– фігура маўлення, якая ствараецца ў выніку паўтору ў зменным, як правіла, ўзмоцненым, значэнні выказаных вышэй слоў [2, с. 153]:

Дыяфара знешне нагадвае анадыплогіс, але паміж імі ёсць значнае адрозненне: выкарыстанне анадыплогісу залежыць ад месца, якое займае паўтор у мастацкім тэксце, таму што гэты паўтор слоў існуе на сумежжы двух або больш сказаў. Л. Дранько-Майсюк выкарыстоўвае дыяфару ў любым месцы ў сказе:

“Ты мудрая, мудрэйшая за ўсіх,
Ў табе я жонку бачу, не гультайку”, –
Так распавёў абранніцы жаніх,
І нахіліўся раптам, і пры ўсіх
Саву паглядзіў, як жывую ляльку [3, с. 93];

У кожным з нас жыве Дракон,
І з год малых да скону
Для нас – вышэйшы ён закон,
Вышэй няма закону! [3, с. 119].

Дыяфару можна разглядаць як паўтор, з дапамогай якога паэт спрабуе вярнуць чытача назад у часе, да таго моманту, які толькі што здарыўся, пры гэтым паўтарыць усё сказанае ў тым жа самым значэнні, але ж з большай эмацыянальна ўзмоцненай выразнасцю.

Падваенне –фігура маўлення, заснаваная на паўтарэнні адных і тых жа слоў або словазлучэнняў для іх лагічнага выдзялення [2, с. 155].

Не плач, не плач... На дно пабітых шклянак
Няхай глядзіць заплаканы Эол,
Лепш у мяне спытайся ты пра ганак
І пра адрыву з клопатам наўкол [4, с. 45].

Л. Дранько-Майсюк выкарыстоўвае падваенне, каб стварыць асаблівы і непаўторны мастацкі эфект, сутнасць якога заключаецца ў стварэнні ілюзіі таго, што падзея адбывалася шмат разоў, або таго, што дзеянне мае інтэнсіўны і бесперапынны характар:

“Не вер, не вер...” – пачуў на адыход
Журбу дыпламатычных місій.
Так, гэта Цютчаў свой класічны плот
Паміж табой і мной узвысіў [4, с. 38].

Падваенне ў вершах паэта займае розную пазіцыю: у пачатку, у сярэдзіне або ў канцы. Паўтараюцца розныя часціны мовы. Пры дапамозе падваення назоўнікаў Л. Дранько-Майсюк лагічна выдзяляе суб’ект або аб’ект дзеяння:

Усё – падман, усё – падман,
І толькі не падман – каханне!
Я напісаць хачу раман
Пра абяцанне-спадзяванне [3, с. 83];

... Паслухайце, пані, вандроўная пані, –
Мой шлях патанае ў зялёны блакіт.

Паслухайце, пані, прарочыца пані,–
Саломка лімонная лёгкім дыханнем
Імя забірае маё – Леанід [3, с. 159].

Падваеннем дзеяслова ўзмацняецца названае дзеянне:
Еўропа мілая, я плачу, плачу,
Сініцу трацячы і жураўля;
Шчаслівы, што нічога не зыначу
У кветках Вольгі, красках Васіля [3, с. 44].

Падваенне прыслоўяў падкрэслівае прыкметы дзеянняў, стану, якасцей прадмета:

Я на кожнай прачытваю стрэлцы,
Як спяшаешся ты да дзяцей, –
Навальнічная рэўнасць у сэрца
Залятае часцей і часцей [4, с. 48];

Падваенне стварае пафаснасць паэзіі Леаніда Дранько-Майсюка, узмацняе грамадзянскі характар яго вершаў.

Палінтатон (грэч. *polis* – шмат + *ptotis* – выпадак) – фігура маўлення, заснаваная на паўторы аднаго і таго ж слова ў розных формах [2, с. 157]:

І ўсё ж, і ўсё ж – ён дзядзька неблагі,
Я ўпэўнены, ён слёзы выцірае,
Калі ты прамаўляеш: “Дарагі...”,
Калі я прамаўляю: “Дарагая...” [4, с. 43].

Розныя віды паліптатону выдзяляюцца ў прамой залежнасці ад кампанентаў, якія могуць адносіцца да пэўнай часціны мовы: назоўнікавы, дзеяслоўны, прыметнікавы і прыслоўны. У паэтычнай мове Л. Дранько-Майсюка найбольш пашыраным з’яўляецца назоўнікавы, дзеяслоўны, прыметнікавы паліптатон.

Назоўнікавы паліптатон – ужыванне аўтарам звычайна розных склонавых форм аднаго і таго ж слова. Пры гэтым ствараецца своеасаблівая граматычная парадыгма, якая садзейнічае максімальна поўнай рэалізацыі семантычнага аб’ёму лексемы, надае ёй дадатковыя сэнсавыя адценні і прыцягвае ўвагу слухача або чытача:

Рассказваць пацалункамі гатовы
Табе да раніцы пра хараство,
Бо пацалункі – гэта тыя словы,
Дзе літары складаюцца ў святло [4, с. 45];

Я закрываю тваю галізну
Пераможным дыханнем
І жаданне тваё ахіну
Гэткім самым жаданнем [4, с. 23].

Пры дапамозе дзеяслоўнага паліптатону Л. Дранько-Майсюк у сваіх вершах поўна і глыбока адлюстроўвае пэўныя дзеянні або працэсы. Развіццё падзей перадаецца паэтам у пэўнай паслядоўнасці, пры гэтым выказванню надаецца дынамізм:

Я слухаю і ў кожным любым дні
Хачу заўважыць і не заўважаю
Ні хітрасці ніякай, ні хлусні –
Ніякага сцэнічнага адчаю [4, с. 42].

Прыметнікавы паліптон садзейнічае больш поўнаму абзначэнню якасцей, уласцівасцей або прыналежнасці прадмета:

Раней падумаў бы: мана,
Бо жоўты ж колер на разлуку
І жоўтай радасці няма
Ні кроплі радаснай, ні гуку [4, с. 76];

Каб я, да слова кожнага ласкавы,
Ласкавым заставаўся назаўжды,
Забывшы пра вялікую дзяржаву –
Пра вас таксама, вечныя ільды [4, с. 46].

Пэўная граматычная мадыфікацыя лексемы ў складзе паліптону садзейнічае наданню дадатковага эфекту ў плане стылістыкі, узводзіць экспрэсіўнасць слоў аўтара на новы ўзровень, узмацняе іх патэнцыял на семантычным полі.

Кальцо – фігура маўлення, якая ствараецца паўторам на пачатку і ў канцы асобных строф ці ўсяго твора аднолькавых моўных адзінак. Гэта фігура выкарыстоўваецца пераважна ў паэзіі. У навуковай літаратуры выдзяляюцца гукавое, лексічнае, страфічнае і архітэктанічнае кальцо [2, с. 154].

У паэтычнай мове Л. Дранько-Майсюка найбольш пашырана лексічнае кальцо. Лексічнае кальцо – гэта своеасаблівы прыём, які выкарыстоўваецца аўтарам для акцэнтавання ўвагі чытача на пэўных з’явах рэчаіснасці, якія знайшлі сваё месца ў паэтычнай сферы аўтарскай праблемы:

Зберагчы карані інтэлекту –
Толькі так можна перамагчы
І нябыт, і славутую Лету...
Толькі так можна ўсё зберагчы [3, с. 25];
Рука вышэй за музыку і вершы,
Калі яна – твая рука!
І позірк твой, за матылька лягчэйшы,
Ляціць на просьбу спевака[4, с. 32];

А віно? Мне патрэбна яно –
Завушніцы кладу я ў віно [4, с. 24].

Лексічнае кальцо служыць для таго, каб сэнсава ўзмацніць паўтарэнне выбраных слоў, павысіць экспрэсіўную і эмацыянальную іх сутнасць, паглыбіць індывідуальна-аўтарскі змест і праз прызму аўтарскай думкі ўбачыць сітуацыю, аб якой гаворыць мастак, яго вачамі.

Такім чынам, разгледжаныя сродкі паэтычнага сінтаксісу, заснаваныя на паўторах, дапамагаюць паэту перадаць свой душэўны стан, адлюстраваць дынамізм і напружанасць дзеяння, надаюць паэтычнаму выказванню велічнасць і ўзнёсласць.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Ковтунова, И. И. Поэтический синтаксис / И. И. Ковтунова. – М.: Наука, 1986. – 342 с.
2. Станкевіч, А. А. Рыторыка: вучэб. дапам. / А. А. Станкевіч. – Мінск: РІВШ, 2010. – 316 с.
3. Дранько-Майсюк, Л. Тут: Вершы, паэмы, эсэ / Л. Дранько-Майсюк. – Мінск: Маст. літ., 1990. – 214 с.
4. Дранько-Майсюк, Л. Акропаль: Паэзія. Эсэ / Л. Дранько-Майсюк. – Мінск: Маст. літ., 1994. – 190 с.

А. В. Портнова-Шаховская

ЭТИМОЛОГИЯ НАИМЕНОВАНИЙ ХЛЕБА В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЙ КУЛИНАРНОЙ ТРАДИЦИИ

Исторический и культурологический аспекты изучения языковых единиц – актуальное и перспективное направление современных лингвистических исследований в этнически многообразном мире. Языковой материал статьи (наименования хлеба в русском, белорусском и украинском языках) исследован сравнительно-сопоставительным методом с учётом результатов этимологического анализа опорных слов.

На современном этапе своего развития прогрессивное человечество, которое ставит целью поддержание социально-культурного (а как следствие, политического и экономического) баланса в мире, пришло к осознанию необходимости адекватно взаимодействовать с представителями различных национальностей. Это, в свою очередь, невозможно без стремления людей понять друг друга в лингвокультурном аспекте. Как известно, одним из самых приятных способов лучше понять душу народа является знакомство с его национальной кухней. Целью работы является историко-лингвистическая характеристика наименований хлеба в кулинарной традиции восточных славян, связанных и как исторически, так и территориально. Языковой материал, взятый из словаря-справочника кулинарных понятий и терминов [6], а также полученный путём опроса жителей Брянской, Гомельской и Черниговской областей, был исследован сравнительно-сопоставительным методом с учётом результатов этимологического анализа опорных слов.

О происхождении слова *хлеб* учёные спорят по сей день, выдвигая различные версии. Наиболее распространено мнение М. Фасмера: греч. [*клибонос*] «горшок для выпечки хлеба» > готск. *hlaiψs* [*хлайψс*] > ст.-нем. *kleib* [*хлайб*] > праслав. **xlěbъ* (сравн. др.-рус. *хлѣбъ*, русск., бел. *хлеб*, укр. *хліб*). Интересна гипотеза, выдвинутая в XIX веке профессором петербургского университета Толмачёвым [5]: праслав. [*хлябъ*] > **xlěbъ*: при замешивании муки сначала получается полужидкая консистенция – *хлябъ* (сравн. русск. глаг. *хлепать*, *хлябить*, русск. сущ. *похлёбка* «хлябъ из варёной муки», др.-русск. *хлѣбово* «жидкое горячее блюдо»).

Хлеб настолько давно и тесно связан с нашей жизнью, что само это слово у восточных славян (и не только!) стало использоваться для обобщённого названия еды — русск. *хлеб наш насущный*/ бел. *хлеб наш надзённы*/ укр. *хліб наш насущний* (сравн. Евангелие от Матвея, 4, 4: *Не хлебом единым жив человек, но всяким словом, исходящим из уст Божиих*; казахская пословица *Самая святая пища – хлеб, самое святое имя – человек*; индийская молитва *Всё есть пища, но хлеб есть её великая мать*; арабск. *хлеб* «пропитание» и «жизнь»). В русской поговорке *Слову — вера, хлебу — мера, деньгам — счёт* взаимодействие конкретных, вещественных и абстрактных существительных наглядно демонстрирует философско-практичное отношение людей к жизни. Вещественное существительное *хлеб* находится в одном ассоциативном ряду со словами, обозначающими жизнеутверждающие понятия (русск. *Живём – хлеб жуём*/ бел. *Жывем, хлеб жуем*/ укр. *Живемо: хлібжуємо*): *Бог* (русск. *Бог – с рожью, а чёрт – с костром*; сравн. бел. *збожжа* «зерно»), *отец* (русск. *Гречневая каша – мать наша, а хлебец ржаной – кормилец*, укр. *Мій татуньоміждвома хлібамивмер: старого не було, а нового не дочекався*), *ребёнок* (русск. *На хлеб да на детей недолго посердишься*, укр. *Небожата-діти, добре буловліті: хоч хліба не мали, та тепло знали*), *деньги* (русск. *В долгах – не деньги, в снопах – не хлеб*; *Хлеб-соль — платное (заёмное) дело*), *соль*

(русс. *Сколько ни думай, а лучшие хлеба-соли не придумаешь*, бел. *Без солі, без хлеба не абед*, укр. *Без солі, без хлібанемасобіда*), (умный)человек (тат. *Хлеб-соль — светлое личико*, русск. *Родись человек – и краюшка хлеба готова*, укр. *Коли хліб, тоді й розум*; сравн. русск. *тесто*, бел. *цеста*, укр. *тісто*<праслав. **těsto* связано с «тискать, тесный» и др.-инд. *deha-* «тело»), родной язык (укр. *Мовамовиться, а хлібіться*), труд (русс. *Пот по спине — так и хлеб на стол*, укр. *Найсмачніший хліб од свого мозоля*), доброта, дружба, любовь (русс. *Хлеб-соль дружбу водит, а ссору выводит*, бел. *Дзякую за хлеб, за соль, за бульбу і кашу, дзякую і за вашу дабрыню*, укр. *Без хліба і любовгине*).

Подобно закономерностям восточнославянского языкового развития, в IX–XVI вв. существовала единая древнерусская кухня, традиции которой в большей степени сохранились в кулинарии современных жителей Беларуси и России (в частности, в крестьянской кухне жителей Полесья, на территории которого находится современный Гомель). В начале древнерусского периода (IX–X вв.) появился «некоронованный король» русского и белорусского стола – *хлеб из кислого (дрожжевого, сброженного) ржаного теста*. Развитию кулинарных блюд на основе ферментации и/или сбраживания (брожения) способствовала занятость женщины по хозяйству в многодетных семьях и отсутствие консервантов в виде тропических растений и минералов(химических веществ). Относительно тёплый климат летнего периода способствовал быстрому развитию бактерий, что с успехом применялось населением в развитии традиционной восточнославянской кухни: на основе брожения пёкся хлеб, заквашивалась капуста, приготавливались различные виды напитков (*квас*, в том числе и хлебный, *пиво*). Хлеб восточные славяне исконно пекли в специальном помещении, отделённом от *поварни*, где готовили остальную пищу, — др.-русс. *пѣкарне, хлѣбне*. В XIX веке это помещение (как и место продажи хлебобулочных изделий) получило название *булочной* (<франц. *булка* «круглый, как шар»). Указанные существительные – результат субстантивации прилагательных. Посуда для приготовления теста и выпечки хлеба у русских, белорусов и украинцев и сейчас называется одинаково: соответственно, *дежа* (*квашня*<*квасить*), *дзяжа, діжа*– праслав. **děža* (сравн. др.-инд. *dēgdhi* «смазывает, замазывает», гот. *deigan* «месить», *daigs* «тесто»). Традиционно *дежу* полностью мыли только раз в год – на Пасху (что символично: синонимичность понятий *Бог, жизнь, хлеб*). Тесто для праздничного украинского хлеба месилось строго в специальной посуде, которая называлась *макитра* «большой горшок, в котором размельчают мак» (сравн. бел. *макацёр, макотра*)<*мак* и *терѣть*. Для наименования людей, которые пекли хлеб, использовались суффиксальные синонимы русск. *пекарь* (бел., укр. *пекар*)<*печь*, русск. *хлебник* (бел. *хлебнік, укр. хлібник*)<*хлебный, хлебопѣк* (бел., укр. *хлебанѣк*)<*хлеб+печь*(нулевая суффиксация). С давних пор мастера хлебопечения пользовались почётом и уважением. В уставах византийских цехов X века было оговорено: «Хлебники не подвергаются никаким государственным повинностям, чтобы они безо всяких помех могли печь хлеб». Если в XVI–XVII веках простых людей на Руси называли в быту и в официальных документах именами с уничижительными суффиксами (напр., русск. *Федька, Гришка, Митрошка*), то пекарей с такими именами величали соответственно *Фёдор, Григорий, Дмитрий*. Истории известны пекарские династии: напр., Филипповы (Москва, XIX век). С XVI века наименования русских мастеров хлебного дела стали более конкретны в связи с процессом специализации их деятельности из-за расширения ассортимента выпекаемых хлебобулочных изделий: *блинники*< русск./укр. *блин*<*молоть* (блинный), *калачники*<*калач* (судя по круглой форме, произведено от праслав. **kolo* «колесо»; *калашный*), *кисельники*<*кисель* «отвар из злаков» (русс. *кисель/ укр. кисіль/ бел.кісель*<*кислый; кисельный*), *крендельщики*<*крендель* (древнее заимств. из нем.), *пирожники*<*пирог* (русс. *пирог/ укр.пиріг/ бел.пірог*<*пир; пирожное*), *пряничники*<*пряник* (русс. *пряник/ укр.попряник/*

бел. *пернік* < *пряный* < «перец»; *пряничный*), *саечники* < *сайка* «небольшое хлебобулочное изделие крутого замеса из пшеничной муки продолговатой формы с закруглёнными краями» (эст., финск. заимств. или наоборот; *саечный*), *ситники* < *ситный (хлеб)*. Традиционными для русской кухни приёмами тепловой обработки продуктов являются *варка (отваривание)* и *выпекание* в печи, нагрев которой мог быть 3-х степеней: *до хлебов, после хлебов и на вольном духу*. Названия степеней нагрева русской печи – результат метафорического переноса (одушевления) – свидетельствуют о сакральном значении понятия *хлеб* для восточных славян. Пока подходило тесто, в белорусской хате запрещалось ругаться, а детям – кричать и бегать. В этих запретах есть и рациональный (от вибраций тесто может осесть), и мифологический (проявление уважительного отношения к хлебу) аспекты. Т.о., многочисленные пословицы и поговорки, исторические факты и лингво-культурологические комментарии к ним ярко и образно передают народную мудрость и уважительное отношение к хлебу: русск. *ржаной хлеб — всему голова* / бел. *хлеб - усямугалава* / укр. *хлібвсьому голова*.

Восточные славяне издавна ели *хлеб* как с первыми (др.-русс. *ушное* < *уха* «рыбный суп», *хлёбово*, франц. *суп*), так и со вторыми (*жаркое*) блюдами. Этому есть причины: древняя земледельческая традиция (то, что славянская культура всегда была земледельческой, подтверждают многочисленные археологические находки: зёрна злаков, найденные при раскопках, а также многочисленные предметы, имеющие отношение к хлебопашеству и приготовлению хлеба); большая потребность в калорийной пище (чтобы иметь возможность много работать и тратить больше энергии в суровых климатических условиях), пригодной к длительному хранению. На юге и в центральной части Руси выращивали *пшеницу* (укр. *пшениця* < *пшено* – праслав.), севернее – *рожь* (русс. *рожь* < *родить*, бел. *жыта* < *жыць* – праслав.) и *ячмень* (укр. *ячмінь*) «букв. – злак, спелые колосья которого соггибаются почти до земли» < общеслав. *ячя*. В Беларуси *хлеб* делали преимущественно из ржаной / бел. *жытняй* муки, а в Украине – из пшеничной. Кислый дрожжевой (сброженный) *ржаной хлеб* являлся «визитной карточкой» русской кухни до конца XVIII века. «Худо, брат, жить в Париже: есть нечего; чёрного хлеба не допросишься!» (А. С. Пушкин). Этот *чёрный хлеб* вряд ли пришёлся бы по вкусу современному человеку: «Мы видели, как возчики и другие простолюдины завтракали им (хлебом), словно это была превосходнейшая халва. Мы же совершенно не в состоянии есть его, ибо он кисел, как уксус, да и запах имеет тот же» («Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидьяконом Павлом Алеппским». – Москва, 1896). «*Хлеб ржаной* теплее *ячменного*, и есть его нужно здоровым людям: он им придаст силы; больным же людям следует есть *хлеб пшеничный*: он лучше и питательней» («Домострой»). От ржаного хлеба следует отличать так называемый «чёрный хлеб», изготавливаемый в Западной Европе и Америке для некоторых видов выпечки. *Белый хлеб (булка)* пришёл в Россию в петровские времена, но не был широко распространён вплоть до начала XX в. Традиционный хлеб состоит всего из четырёх ингредиентов: *мука* (праслав. **mōká*), *вода* (праслав. **vodā* < праи.-е. **wodog*), праи.-е. *соль* (укр. *сіть*), *дрожжи* / укр. *дріжджі* < праслав. **drozga* < праи.-е. **drogska* (сравн. алб. «выжимки растительного масла, распущенное коровье масло», греч. «беспокою, смущаю; беспокойство, смятение») / *закваска* «часть заквашенного теста, оставшегося от предыдущей выпечки». Из закваски, муки и воды готовился *расчин* (сравн. бел. *расчыняць* «открывать») – основа теста. Поскольку украинская национальная кухня сложилась к середине XVIII века (в период формирования самостоятельных восточнославянских национальных языков), то закономерно, что среди украинских кулинарных терминов находим наименования, которые не имеют точных аналогов в русском и белорусском языках: например, *калинник* «белый хлеб, где четверть муки составляют сухие ягоды, растёртые в порошок» (вероятно, от сущ. *калина*); *паялиция*

«пышный каравай пшеничного хлеба» (русс. диал. *паленица* и бел. *паляніца* <палить «жечь»); сравн. русск. *каравай* «большой круглый хлеб из пшеничной муки; целая буханка хлеба», укр. *коровай*, бел. *ялавіца* – вероятно, от русск. диал. *корóва* «невеста»). Кроме *кислого*, украинцы пекут и *пресный*/ укр. *прісний* (праслав. **grēsнь*) *хлеб*.

Нашим предкам было известно гораздо больше сортов хлеба. *Чёрный хлеб* различался по способу выпечки, форме и сорту муки: *заварной* <(за)варити(праслав.); *обдирный* <обдирати(праслав.); русск. *пеклеванный* <пеклевать «просеивать» (древнее заимств. через польск. из нем.; сравн. бел. *пытляваны*, *шатраваны* «хлеб з ачышчанага і правянагазбожжа»); бел. *паловы* «напалову з жытняй, а напалову з ячменнай, аўсянай, грэчневай, гарохавай, бабовайціпшанічнай муки» (для белорусской кулинарной традиции очень характерно смешение разных видов муки, в том числе и зерновых культур); *подовый* <под (высокие толстые лепёшки, испечённые на поду / укр. *під* «праслав. – дно, низ» в русской печи); *формовый* (в форме цилиндра или кирпича). Низкокачественными считались русск., бел., укр. *пушные* <пух («мягкий, лёгкий > облегчённый, неполноценный» – возможен метафорический перенос) виды хлеба. Их пекли из непросеянной муки и называли *мякиной* (русс., бел. «рэшткі, штозастаюцца ад правейвання зерня» (*З мякінаюлёгкахадзіць, дыцяжсканогівалачыць*), укр.; праслав. **mekуна*). Если слова *мука* и *мякина* являются исторически однокоренными <**mekъkъ* «мягкий», то лексемы *закваска*, *квас* и *квашня* демонстрируют актуальное словообразовательное родство. В период неурожаев, когда не хватало запасов ржи и пшеницы, в муку подмешивали всевозможные добавки: *жёлуди*, *картофель*, *кору дуба*, *крапиву*, *лебеду*, *морковь*, *свёклу*: бел. *Не бядаяшчэ, што ў хлебе лебядэ, — тадыбядэ, калі хлеба няма*. Белорусам известен *бульбяны* (напалову з жытняймукі, а напалову з мятайціцёртайбульбы) *хлеб*. Из муки (как правило, пшеничной), просеянной через *сито* (праслав. сущ. **sito*, которое связано с глаг. *сеять*; сравн. лит. *sietas* «мелкое сито»), пекли *ситный хлеб* (символ достатка у крестьян; «друг ты мой ситный...»; сравн. бел. *сітны*, *чысцяк*). Он был значительно нежнее *решетного хлеба*, который выпекался из муки, просеянной через *решето* (праслав.; в семантическом отношении приемлемо сравнение с **redъkъ* «редкий»). Однако были такие сорта ржаного хлеба, которые не всегда могли купить даже очень состоятельные люди. Например, *Боярский* (<др.-русс. *бояринь* «представитель старой родовой знати» – возможен как метафорический, так и метонимический перенос) *хлеб*, для которого использовали муку особого помола, свежее *масло*, в меру сквашенное (не перекишшее) *молоко*, а в тесто добавляли *пряности*, пекли только по специальному заказу для особых случаев. Лучшим хлебом, который подавался на стол в богатых домах, был *крупчатый* (<праи.-е. *крупна* «крошка; град») *белый хлеб* из хорошо обработанной пшеничной муки, – «хлебы *чистые* зело». Антонимичным (энантисемичным) образованием является белорусское прилагательное *градовы* «з нядбайнаправянагажыта» *хлеб*. Заметим, что названия всех разновидностей хлеба – древний фонд лексических номинаций.

В России хлеб называют по-разному: москвичи чёрный покупают *буханками*, а белый – *батонами*, в то время как петербуржцы едят *хлеб* и *булки* [7]. Белорусы, покупая чёрный хлеб, просят *булку* или *буханку* (*бохан*), а белый – *батон*. Существительные *булка* и *батон* известны украинцам в том же значении, а *буханкой* называют пшеничный каравай. В украинском языке бытуют и самобытные лексемы: *буханец* и *хлібина* (суффиксальные дериваты) – «каравай», *паляниця* «хлеб». В. И. Даль отмечал, что *булка* (< лат. *bulla* «шар») – это общее название пшеничного хлеба. Следовательно, жители Беларуси и Украины употребляют это слово в отличном от первоначального значения. *Буханка* (<общеслав. корень **buch-*; сравн. русск. глаг. *набухать*) «пышный, хорошо испечённый пшеничный хлеб» > «цельный испечённый хлеб круглой формы» > «формовой, обычно чёрный хлеб» объединяет современные

московскую и белорусскую речевые традиции, в то время как в Украине это слово используется в исходном значении. *Батон* (франц. «палка»; сравн. франц. *baguette*) «кондитерское изделие в форме палочки» появился в России в XVIII в. В современном значении «белый хлеб удлинённой формы» это существительное стало употребляться лишь в 1-й половине XX в. (впервые было зафиксировано в словаре иностранных слов К. С. Кузьминского, изданном в 1933 г.). Однако именно в этом значении оно закрепилось в современной речевой практике большинства россиян, белорусов и украинцев.

Жители белорусского Полесья, говоря что-нибудь нехорошее или неприличное, прибавляли: «Шануючыяснагасонейка, маткі-зямлі і дару Божага (хлеба)». Сакральная пища, символ достатка, изобилия, благополучия, дар Божий, живое существо, хлеб материализует отношения между людьми и Богом, между ныне живущими и их ушедшими предками. Именно это обилие функций хлеба объясняет многообразие его наименований, изучение особенностей происхождения и закономерностей функционирования которых актуально на разных этапах эволюции человечества.

Список использованной литературы и источников

1. Авдеев, П. Я. Наш хлеб / П. Я. Авдеев. – Минск: Ураджай, 1985. – 128 с.
2. Большой толковый словарь современного украинского языка. – Киев: Перун, 2005. – 1728 с.
3. Даль, В. Пословицы русского народа: в 2 т. / Сб. В. Даля. – Москва: Художественная литература, 1984. – 383 с., 399 с.
4. Жайворонок, В. В. Русско-украинский словарь / В. В. Жайворонок. – Киев: Абрис, 2003. – 1403 с.
5. Котельников, А. Этимология слова хлеб. Интересная версия...// Понедельник, 24 Мая 2010 г. 01:22.
6. Похлёбкин, В. В. О кулинарии от А до Я: Словарь-справочник / В. В. Похлёбкин. – Минск: Польша, 1988. – 224 с.
7. Северская, О. Булка, буханка, батон // Русский язык, №12, 2010. – С. 12–15.
8. Словарь современного русского литературного языка: в 17 т. / АН СССР. – М. – Л., 1950–1965. – Т. 1–17.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / АН БССР. – Мінск, 1977–1984.
10. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер. – Москва: Прогресс, 1986–1987.
- 11.Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазн-ва імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978–1985. – Т. 1–6.

УДК 811.161.3(075.4)

Т. Р. Рамза

“КАМПРАМІСНЫЯ” ДАПАМОЖНІКІ ДЛЯ САМАСТОЙНАГА ВЫВУЧЭННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ, ІХ ПЛЮСЫ І МІНУСЫ

Артыкул прысвечаны разгляду дапаможнікаў, прызначаных для саманавучання беларускай мове. Выдазеныя ў 2016–2017 гг. кнігі аналізуюцца ў кантэксце апублікаваных з пачатку 1990-х гадоў аналагічных падручнікаў. Такі падыход дазволіў выявіць агульнае і адрознае ў разгледжаных выданнях, змену тэндэнцый у падачы вучэбнага матэрыялу, імкненне да паяднання пэўных адзінак двух варыянтаў беларускай літаратурнай мовы пад адной вокладкай, што і дазволіла апублікаваныя апошнім часам саманавучальнікі ахарактарызаваць як «кампрамісныя».

Жанр вучэбнай літаратуры, прызначанай да самастойнага (без кіраўніка) авалодання прадметам, атрымаў назву *самавучыцель*: прынамсі, так падаюць акадэмічныя перакладныя руска-беларускія і тлумачальныя слоўнікі. На праблему такой рускамоўнай намінацыі ў свой час звярнуў увагу П. Сцяцко [1, с. 294], а зусім нядаўна (у сувязі з выходам уласнага дапаможніка для саманавучання) актуалізаваў А. Сомін [2, с. 191].

Выход выданняў, прысвечаных самастойнаму вывучэнню беларускай мовы ўпершыню актывізаваўся ў 1990-ыя гады, што было цалкам абгрунтаваным і зразумелым: краіна набыла самастойнасць, самасвядомасць і самаацэнка беларусаў узраслі, родная мова ўзводзілася ў ранг асноўнай. Першымі на гэты грамадска-палітычны пасыл адгукнуўся аўтар беларускага «Буквара» – Анатоль Клышка, а крыху пазней акадэмічныя вучоныя – А. А. Крывіцкі і А. І. Падлужны, а таксама выкладчыкі мінскіх універсітэтаў – А. А. Кожынава, А. М. Рудэнка і А. Г. Тарасевіч. Усе названыя аўтары, як і іх наступнікі, мелі за мэту даць такія вучэбны матэрыял (тэмы, лексіку, граматычныя мадэлі, маўленчыя ўзоры, сітуацыі камунікавання), які перадусім быў бы арыентаваны на звыклае штодзённае камунікаванне. Так звычайна будуецца дапаможнікі для вывучэння замежных моў: для актыўнага карыстання моваю ў навучэнцаў перш за ўсё актуалізуецца гаварэнне і ўспрыманне (а не толькі пісьмо і чытанне).

Першы дапаможнік для самастойнага вывучэння мовы (а паводле вызначэння самога аўтара, *самавучак* беларускай мовы) А. Клышкі [3] выйшаў не асобным выданнем, а асобнымі тэматызаванымі ўрокамі ў штомесячным часопісе «Малодосць», які на той час меў наклад 10 008 экзэмпляраў. Публікаванне доўжылася з верасня 1990 г. па лістапад 1991 г.: у кожным нумары па адным уроку; усяго іх было надрукавана 15. Часопісны варыянт дапаможніка быў разлічаны перадусім на беларусаў, якія маюць пэўныя веды па беларускай мове: «Гэты курс беларускага слова для тых, хто доўгі час зусім яго не ўжываў, але хто хоча чытаць і гаварыць па-беларуску» [4, с. 169]. Тут жа ўказвалася прызначэнне і камунікацыйная скіраванасць матэрыялаў, арыентаваных на асноўныя сітуацыі штодзённага побыту: «Дапаможнік мае выразна практычны характар, і гэтым абумоўлены адбор і спосаб выкладу лексічнага, фанетычнага, граматычнага матэрыялу» [тамсама]. Усе ўрокі, за выключэннем першага, дзе гаворка ідзе пра алфавіт і фанетыку, складаюцца са сцэнак – разгорнутага аўтарскага тэксту (дыялогу ці палілогу) і разнастайных (лексічных, стылістычных, граматычных, словаўтваральных і пад.) тлумачэнняў да яго, якія, як правіла, скіраваныя на супастаўляльны з рускай моваю аналіз. Аўтар дае каментары да пэўных лексем, фразем і спалучэнняў, выказвае свае меркаванні аб моўнай, стылістычнай, эстэтычнай каштоўнасці асобных адзінак, стараецца даказаць пераканаць чытача-навучэнца ў правільным выбары канкрэтнай лексемы ці ўжыванні яе пэўнай формы. Між тым уласна практыкаванняў на адпрацоўку навыкаў у прапанаваных уроках фактычна няма, можна ўказаць толькі на адзінкавыя выпадкі заданняў у саміх тлумачэннях (з адказамі для самаправеркі) ва ўроках 3 (№ 11'90) і 6 (№ 2'91). Відавочна, што ўхвілі ва ўсіх уроках зроблены выключна на дыялог / палілог, а значыць, на запамінанне і актыўнае выкарыстанне прапанаваных рэплік з улікам аўтарскіх каментароў.

У анатацыі да кнігі А.А. Крывіцкага і А.І. Падлужнага «Учебник белорусского языка: для самообразования» (1994) канстатуецца, што ён для «всех, кто хочет в короткий срок самостоятельно овладеть разговорно-литературным языком белорусов» [5]. Падручнік выбудаваны на сістэме ўрокаў, якія аб'яднаныя ў 3 вялікія блокі: «Фонетика, орфоэпия, орфография» (12 урокаў), «Морфология» (10 урокаў), «Синтаксис» (10 урокаў). Усе ўрокі ў блоках, адпаведна, тэматызуюцца паводле той моўнай з'явы, якая з'яўляецца грунтам саміх заняткаў, напр., у 1-м блоку: Урок 1. Буквы и звуки. Правила чтения; Урок 11. Чередование согласных звуков; у 2-м блоку: Урок 1. Строение существительных; Урок 8. О лексическом разнообразии глаголов;

у 3-м блоку: Урок 1. Управление; Урок 9. Предложения со сравнительными оборотами і пад. Кожны ўрок утрымлівае тэарэтычныя звесткі па заяўленай тэме, словы і выразы гутарковага маўлення на пэўную тэму (якая, на жаль, аніяк не пазначана, таму яе даводзіцца вызначаць самому навучэнцу, зыходзячы з пададзенага матэрыялу), неапрацаваны літаратурна-мастацкі тэкст (або ўрывац) з лексічнымі каментарамі да яго і практыкаванні на замацаванні тэорыі. Аўтары падручніка ўказваюць: «Описание особенностей белорусского языка дается, как правило, исходя из его отличий от русского литературного языка», і яны спадзяюцца, што «таким образом им удалось достаточно полно отразить специфику родного языка и акцентировать на ней внимание читателя» [5, с. 3].

Уласна тэматычныя руска-беларускія спісы слоў з некалькіх выбраных сфер прапануюцца ў дадатку і ўключаюць 11 тэм: «Время», «Семья», «Растения», «Физическая среда», «Животные», «Обувь», «Одежда», «Торговля», «Административное управление», «Государство и общество», «Дом и домашний быт». Акрамя таго, асобным блокам пададзена рубрыка «Для красного словца» – гэта невялікія падборкі прымавак і прыказак, устойлівых выразаў і параўнанняў, афарызмаў і інш. з пэўнымі тлумачэннямі іх значэння ці ўжывання. Падручнік змяшчае і ўзоры найбольш пашыраных дзелавых папер на беларускай мове, што было вельмі надзённым і адпавядала запатрабаванням таго часу, калі ўлічыць, што наклад падручніка – 40 000 асобнікаў.

Асноўным мінусам кнігі (з пункту погляду сучаснай метадыкі навучання мовам) з’яўляецца, на маю думку, факт, што базай для адпрацоўкі тэарэтычных звестак сталі сказы з мастацкіх тэкстаў, менавіта на іх выбудаваны фактычна ўсе практыкаванні. (Гэта, можна сказаць, традыцыйны падыход да ўкладання падручнікаў у беларускамоўнай метадыцы. Між тым такая традыцыя, як ужо даказана, не спрыяе актывізацыі нязмушанага маўлення.)

У той жа год убачыў свет вучэбны дапаможнік А. А. Кожынавай, А. М. Рудэнкі і А. Г. Тарасевіч «Белорусский язык для русскоязычных» (1994), які, як указваецца ў анатацыі, прызначаны для тых, «кто не изучал в школе белорусский язык, а также для тех, кто желает говорить на нем или повысить уровень владения устной (в первую очередь) и письменной культурой» [10]. У процівагу вышэйразгледжанаму падручніку, створанаму акадэмічнымі вучонымі, гэтая кніга цалкам арганізаваная на камунікацыйным прынцыпе падачы матэрыялу (на ўзор падручнікаў для навучання мове замежнікаў): дыялогі ў стэрэатыпных жыццёвых сітуацыях, практыкаванні на замацаванні тэарэтычнага матэрыялу таксама выбудаваны на жывым матэрыяле. Як зазначаюць аўтары, пры напісанні тэкстаў улічвалася актуальнасць тэматыкі, напр., «семья», «жилище», «учеба», «отдых» і г.д. «Для большей иллюстративности и увлекательности основные тексты к урокам написаны как главы из жизнеописания одной белорусской семьи» [10, с. 3]. Для адпрацоўкі навыкаў чытання прапануюцца дадатковыя тэксты – вершы ці ўрывкі з літаратурна-мастацкіх твораў са слоўнікам, задача якіх – «активизировать содержащийся в уроке грамматический и лексический материал, закрепить навыки устной речи и чтения» [10, с. 4].

Увесь вучэбны матэрыял аб’яднаны ў 2 часткі: «Вводный фонетический курс» і «Основной курс», які ўключае 21 урок. Усе ўрокі тэматызаваныя па назве беларускамоўнага тэксту, напр.: Урок 1 «Знаёмства»; Урок 2 «Колеры»; Урок 3 «Напярэдадні свята» і пад., кожны з якіх мае граматычную падназву, як: «Личные и возвратное местоимения»; «Окончания прилагательных»; «Притяжательные, указательные, определительные местоимения» і пад. У кожным з урокаў вывучаюцца прымаўкі, прыказкі, фразеалагізмы, якія звязаны з лексічнай або граматычнай тэмай урока, а таксама вылучаюцца «ложные друзья переводчика», якія ўвайшлі ў склад актыўнай лексікі пэўнага ўрока. Аўтары адзначаюць, што, працуючы над кнігай, яны «в первую очередь учитывали специфические для русскоязычных людей явления

белорусского языка. Этот критерий был основным как при отборе лексики, так и фонетического и грамматического минимума» [тамсама].

Асаблівасцю гэтага дапаможніка, у параўнанні з папярэднімі выданнямі, сталі заданні, арыентаваныя на развіццё навыкаў вуснага маўлення, заснаванага на рэальным досведзе, сярод якіх, да прыкладу, такія: «Представьте, что к вам в гости приехал друг. Какими словами вы встретите его? Что он вам ответит? Составьте диалог» [10, с. 12]; «Перескажите текст из упр. 3 от третьего лица. Обратите внимание на правильное употребление притяжательных местоимений» [10, с. 18], «Коротко опишите ситуации, в которых могли бы быть употреблены выражения...» [10, с. 24], «Представьте, что вы – репортер спортивной газеты, и составьте коротенькие репортажи по образцу помещенных ниже» [10, с. 59], «Расскажите о своем визите к врачу. Употребите в своем рассказе некоторые из приведенных ниже слов» [10, с. 74], «Опишите самое большое дерево, которое вы когда-либо в жизни видели. Слова для справок...» [10, с. 77] і інш.

Мінусам гэтага альтэрнатыўнага і цікава-змястоўнага выдання стала недадатковая карэктарская праца: зашмат для вучэбнага дапаможніка, прызначанага для самаадукацыі, абдруковак, граматычных і арфаграфічных памылак, а таксама адсутнасць адказаў да практыкаванняў па граматыцы. Тыраж мінімальны – 150 асобнікаў.

Дапаможнік для самастойнага навучання беларускай мове С. Аляксандрава і Г. Мыцык «Гавары са мной па-беларуску. Гутарковая мова ў штодзённым ужытку / Говори со мной по-белорусски. Живой разговор каждый день» з 2001 г. мае віртуальны варыянт і надзвычай актыўна спажываецца карыстальнікамі інтэрнэту; у 2008 г. выйшла яго папярэняя версія накладам 1000 асобнікаў. У прадмове да выдання сказана, што прапанаваная кніга «поможет самостоятельно изучить язык методом разговорной практики. Книга подобного рода выходит в Беларуси впервые» [11, с. 5]. Аўтары тут не перабольшвалі сваю ролю, бо асаблівасцю гэтага выдання стала тое, што, сапраўды, дапаможнік для самаадукацыі ўпершыню выйшаў у дарэформавым правапісе – *тарашкевіцы*. Больш за тое, кніга была цалкам арыентаваная на гаварэнне: «В каждом из 17 занятий показано построение разговорных конструкций. Всё внимание здесь направлено на формирование коммуникативных и речевых навыков» [тамсама]. Ілюстрацыйны матэрыял аздабляецца гумарам галоўнага героя Яся: «В рубриках “Ясь распавядае”, “Па-беларуску кажучь так” даны варианты форм літаратурнага языка, выдержанные в разговорном стиле» [тамсама]. Разам з тым у кнізе змешчана асобная рубрыка «Майстры слова гавораць», дзе для знаёмства і чытання падаюцца мастацкія творы ці ўрыўкі з тэкстаў знакамітых беларускіх паэтаў і пісьменнікаў. Кніга, якая выбудавана на арыгінальных тэкстах (дыялогах, маналогам, асобных выказваннях), змяшчае ключы да практыкаванняў, у дадатак яшчэ і з гумарам ілюстраваная, што, несумненна, заахвочвае чытача да вывучэння мовы.

Актыўнасць гарадской моладзі ў вывучэнні беларускай мовы ў другім дзесяцігоддзі XXI ст., актывізаваная самімі ж маладымі людзьмі праз разнастайныя праекты і моўныя курсы, запатрабавала адпаведных дапаможнікаў для самаадукацыі. І, відаць, якраз бясплатныя курсы неакадэмічнага вывучэння беларускай мовы, арганізаваныя спачатку ў Маскве Кацярынай Кібальчыч «Мова ці кава», потым перанесеныя ў Мінск, а пазней рэалізаваны Глебам Лабадзенкам і Алесяй Літвіноўскай праект «Мова Нанова» (2014), адыгралі першаступенную ролю ў з’яўленні выданняў новага пакалення для самастойнага авалодання беларускай моваю. «І цяперашні ўздым беларускай мовы адметны тым, што працэс ідзе знізу: ніхто не аддае на гэта загады, грамадства негвалтоўна даходзіць да думкі, што час усвядоміць сябе беларусамі ва ўсіх сэнсах гэтага слова. Шмат што залежыць ад кожнага з нас. Нехта можа напісаць кнігу, а нехта яе набыць. Нехта можа зладзіць курсы, а нехта іх наведаць» [12, с. 8].

Адметны аўтарскі падыход рэалізаваны ў дапаможніках, якія выйшлі амаль адначасова ў Мінску і Маскве – «Мова Нанова: 20 крокаў да беларускай мовы» (2016;

2017), аўтары – Алеся Літвіноўская, Глеб Лабадзенка (мінчане) і «Белорусский язык. Самоучитель» (2017), аўтар – Антон Сомін (мінчанін).

Аўтары кнігі «Мова Нанова: 20 крокаў да беларускай мовы» падкрэсліваюць: «Мы адмыслова не называем яго [дапаможнік – *Т.Р.*] “падручнік”, бо не прэтэндуюем на акадэмізм і навуковасць. А проста прапануем свой аўтарскі падыход. Гэта не значыць, што інфармацыя тут недакладная ці некампетэнтная. Але гэта значыць, поруч са слоўнікавым “акцёрам” з’явіцца пашыраны ў жывой гаворцы “актор”, “кампутар” будзе стаяць перад “камп’ютарам”, а слэнгавыя словы і лаянковыя выразы таксама знойдуць сабе месца пад гэтай вокладкай. Бо мова жывая, і не нам фільтраваць яе слоўнае багацце. Стэрылізаваць мову дакладна цяпер не час» [13, с. 7]. Гэтага ж прынцыпу аўтары трымаюцца і ў падачы граматычнага матэрыялу: яны, згодна з іх жа словамі, за памяркоўны (умераны) пурызм, г.зн., што нароўні з нормаю афіцыйнай літаратурнай мовы выкарыстоўваюць (і тым самым прапагандуюць) граматычныя формы і словаўтваральныя мадэлі, якія характэрныя для яе неафіцыйнага варыянта: а) канчаткі *-аў/-яў, -оў/-ёў* у Род. ск. мн. ліку ў словах на *-в-*: *слова – словаў* (норма: *слоў*), *мова – моваў* (норма: *моў*), *страва – страваў* (норма: *страў*); б) суфіс *-нік* замест *-чык*: *выкладнік, даследнік*; в) словы з фіналлю *-оўца* замест субстантывавальных дзеепрыметнікаў і слоў з суфісам *-чык/-шчык-*: *моўца* (замест *гаворачыі*), *вядоўца* (замест *вядучы*), *пікетоўца* (замест *пікетуюшчык*); г) словы: *нармалёвы* (замест *нармальны*), *прэстыжовы* (замест *прэстыжны*), *спартовы* (замест *спартыўны*); д) усечаныя словы: *скарот* (замест *скарачэнне*), *сумнеў* (замест *сумненне*), *супраца* (замест *супрацоўніцтва*); е) змену граматычнага рода: *тэза* (замест *тэзіс*), *крыза* (замест *крызіс*), *адрэса* (замест *адрас*) і інш.

Сумяшчэнне абодвух варыянтаў мовы пад адной вокладкай у дадзеным выпадку свядомы выбар і кампрамісны ход, каб прыцягнуць максімальную колькасць зацікаўленых грамадзян да выкарыстання / вывучэння / паўтарэння / замацавання беларускай мовы.

Падобны (але не ідэнтычны) ход быў зроблены і аўтарам кнігі «Белорусский язык. Самоучитель». Каб не адштурхнуць «рознапалярных» прыхільнікаў беларускай мовы, А. Сомін таксама вырашыў аб’яднаць дзве формы літаратурнай беларускай мовы: “І найлепшым выйсцем мне падаўся досыць рызыкаўны, але прытым арыгінальны варыянт, які не меў аналагаў раней: арыентуючы падручнік на афіцыйную норму, таксама паралельна падаць усе звесткі пра класічны варыянт на ўсіх узроўнях мовы – фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу і, канешне, арфаграфіі. <...> Такім чынам было прынята рашэнне стварыць першы падручнік з апісаннем абодвух стандартаў СБЛМ, прытым максімальна магчыма вытрыманы ў рэчышчы дэскрыптывізму замест традыцыйнай прэскрыпцыі» [2, с. 191].

У прадмове аўтар звяртае ўвагу на лексічную падобнасць беларускай і рускай моў і папярэджвае будучага навучэнца, што «наличие совпадающих или схожих слов создаёт опасную иллюзию возможности легко говорить по-белорусски, просто подгоняя русские слова под правила белорусской фонетики и орфографии. Такая стратегия неизбежно приведёт к речи на трясняке – смеси русского и белорусского языков» [14, с. 7]. Ніжэй апісваецца метамова кнігі: «Все правила в самоучителе приводятся в соответствии с официальным стандартом языка, однако каждый раз специально оговариваются и отличия от него, имеющиеся в тарашкевице (то, что касается классического стандарта, записывается в самоучителе уменьшенным шрифтом)» [14, с. 8].

У такім аўтарскім рашэнні ёсць несумненныя плюсы: (1) імкненне дагадзіць густу любога патэнцыйнага вучня, а тым самым не абмяжоўваць вучэбную аўдыторыю; (2) магчымасць адначасова пашырыць і паглыбіць веды ў моўнай норме як прыхільнікаў афіцыйнага, так і *класічнага* стандартаў; (3) жаданне наглядна прадэманстраваць змену ўсталяванай нормы і станаўленне жывога узусу. З дугога боку,

ёсць і свае мінусы. Адзін з іх адносна карыстальніка: пачатковец у вывучэнні беларускай мовы, які не мае дастатковай тэарэтычнай і практычнай базы, несвядома будзе блытаць нормы абодвух стандартаў. Другі – адносна падыходу аўтара саманавучальніка: прапанаваны спосаб прэзентацыі вучэбнага матэрыялу прадугледжвае строгае вытрымліванне адной і другой нормаў, што дастаткова складана зрабіць на працягу ўсёй кнігі – ад выкладу тэорыі праз практыкаванні і да адказаў на іх. Разуменчы гэта, аўтар ужо ў прадмове агаворвае свае адступленні ад афіцыйнага стандарту ў вучэбным матэрыяле, спасылаючыся на няпростую сітуацыю з функцыянаваннем мовы. «Так как отнесение каждого конкретного слова к тому или иному стандарту является лишь тенденцией, а не строгим правилом, в некоторых случаях, читатели, владеющие белорусским языком, могут не согласиться с моими решениями, однако я старался максимально объективно описать сложную ситуацию бытования белорусской лексики» [тамсама]. Праблема, на маю думку, заключаецца не ў тым, што лексіка не мае стабільнай замацаванасці, а ў перавагах і пазіцыі самога аўтара. Ёсць выпадкі, калі аўтар, стараючыся «дагадзіць» і тым, і другім, не заўважае, што памнажае хібы прыхільнікаў тарашкевіцы. Напр., калі размова ідзе аб прыставачных дзеясловах руху, утвораных ад *ісці*: *надысці/надыйсці, падысці/падыйсці, сысці/сыйсці*. Паводле логікі і арфаграфічнага правіла ў дзеяслова *ісці* пачатковы гук *і* пасля прыставак на зычны (*над-, пад-, з-/с-* і інш.) пішацца як *ы*, а пасля прыставак на галосны (*па-, за-* і інш.) – як *й*; у названай пазіцыі *і* не можа ўтвараць два гукі, паколькі ён ненаціскны, як, напр., у спалучэнні з *імі* [з’іімі]. Таму пададзеныя лексемы, што як быццам бы адпавядаюць *класічнаму* стандарту, памылковыя. Калі яны і сустракаліся ў тэкстах пачатку ХХ ст., то былі відавочна абумоўленыя вуснай дыялектнай моваю. І наўрад ці такія формы варта прыводзіць у падручніку для самаадукацыі, нават калі іх (праз няведанне) выкарыстоўвае нейкая частка «новых» носьбітаў беларускай мовы.

Падсумоўваючы, можна сказаць, што ўсім разгледжаным дапаможнікам для самаадукацыі ўласцівыя наступныя агульныя рысы: 1) апісанне фанетычных, лексічных і граматычных асаблівасцей беларускай мовы даецца зыходзячы з адрозненняў ці ў параўнанні з рускай літаратурнай моваю; 2) усе тэарэтычныя звесткі падаюцца на рускай мове, прапануюцца перакладныя беларуска-рускія тэматычныя спісы слоў, дыялогі і тэксты падаюцца ці паралельна на дзвюх мовах, ці з неабходным перакладным слоўнічкам (за выключэннем цалкам беларускамоўнага *самавучка* А. Клышкі і кніг «Мова Нанова»); 3) увесь матэрыял падпарадкаваны адной мэце – дапамагчы навучэнцам авалодаць беларускай моваю самастойна: засвоіць фанетычныя і граматычныя нормы мовы, навучыцца чытаць і часткова пісаць, як мага больш вольна арыентавацца ў розных маўленчых сітуацыях, выказваць сваё меркаванне, мець уяўленне пра моўныя адметнасці беларускай мовы на фоне рускай.

Саманавучальнікі беларускай мовы, якія атрымалі назву «кампрамісныя», правамерна ацаніць як наватарскія і... смелыя. Наватарства абумоўлена тым, што публікацыі 2016-2017 гг. запачаткавалі змену тэндэнцыі ў падачы вучэбнага матэрыялу: нароўні з цвёрдай нормаю ёсць месца і ўзуальным заканамернасцям, якія дагэтуль трактаваліся як адхіленне ад той ці другой літаратурнай нормы. Варта згадаць, што названыя кнігі не праходзілі экспертызы Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь на допуск іх у якасці вучэбных матэрыялаў, а значыць, аўтары былі абсалютна вольныя як у выбары вучэбных тэм і саміх матэрыялаў, так і ў спосабах іх падачы. З другога боку, смеласць аўтараў праявілася ў тым, што яны адышлі ад «канону»: зарыентавалі свой вучэбны матэрыял адначасова на розных прадстаўнікоў мэтавай аўдыторыі, г.зн., пастараліся ўлічыць перавагі прыхільнікаў афіцыйнага і неафіцыйнага варыянтаў беларускай мовы. Такі падыход для неакадэмічнага вывучэння беларускай мовы найбольш выйгрышны (прымаюцца пад увагу густы розных бакоў) і больш *перспектыўны* (адлюстроўваецца рэальнае становішча з моўным узусам).

Якраз таго, калі акадэмічным лінгвістам, як вядома, не ўдалося знайсці кампрамісу паміж правапіснымі нормамаі беларускай мовы – *тарашкевіцай* і *наркамаўкай*, то так званым «новым» носьбітам беларускай мовы такія кампрамісы удаецца ажыццяўляць у сваёй маўленчай практыцы. Сённяшнія маладыя людзі свядома ці несвядома ў сваім вусным маўленні ўжываюць абодва варыянты мовы, што, як адзначаюць спецыялісты, «можа прывесці да ўтварэння на базе двух стандартаў іншага паліятыўнага стандарту, які можа такім чынам аб'яднаць канкурыруючыя сістэмы» [15, с. 25], паколькі адрозненні паміж імі датычацца не толькі арфаграфіі, але і лексікі, марфалогіі, сінтаксісу [16]. Практычна, як відаць з пададзенага вышэй матэрыялу, гэтую праблему спрабуюць (і ў прынцыпе вымушаны) вырашаць і тыя «новыя» носьбіты беларускай мовы, якія займаюцца ўласна выкладаннем мовы. Наколькі ім гэта ўдалося на дадзены момант, можна будзе ацаніць значна пазней, але варта ўлічваць і тое, што беларуская «сучасная мова належыць да адносна маладых славянскіх літаратурных моў, дзе жорсткая норма не скоўвае пошук найлепшых сродкаў выражэння» [17, с. 10].

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Сцяцко, П. Культура мовы / П. Сцяцко. – Мінск : Тэхналогія, 2002. – 444 с.
2. Сомін, А. А. Новы падручнік «Белорусский язык. Самоучитель»: праблемы і рашэнні // Мова-Літаратура-Культура: матэрыялы VIII Міжнар. навук. канф., Мінск, 15–16 вер. 2016 г. У 2 ч. / БДУ. – Мінск: РІВШ, 2016. – Ч. 2. – С. 189–193.
3. Клышка, А. Гаворым і чытаем па-беларуску: Самавучак беларускай мовы // Маладосць. – 1990. – № 9-12; 1991. – № 1–11.
4. Клышка, А. Гаворым і чытаем па-беларуску: Самавучак беларускай мовы // Маладосць. – 1990. – № 9. – С. 169–175.
5. Кривицкий, А. А. Учебник белорусского языка: Для самообразования / А. А. Кривицкий, А. И. Подлужный. – Мінск: Выш. шк., 1994. – 349 с.
6. Кривицкий, А. А. Белорусский язык для небелоруссов / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. – Мінск: Выш. шк., 1973. – 272 с.
7. Гаворым па-беларуску: Вучэбны дапаможнік па беларускай мове для замежных навучэнцаў / пад рэд. Л. І. Сямешкі. – Мінск: БДУ, 1999. – 247 с.
8. Рамза, Т. Р. Беларуская мова? З задавальненнем! Для замежных навучэнцаў / Т. Р. Рамза. – Мінск: Выш. шк., 2010. – 310 с. – 1 электрон. апт. дыск: гук.
9. Белорусский язык для стран СНГ: учебник / Н. Ю. Павловская, О. В. Барисенко, П. В. Васюченко, Л. С. Кныш, О. В. Семенькевич, Г. К. Чеховский. – М.: ИПК МГЛУ «Рема», 2012. – 452 с. + 1 CD.
10. Кожинова, А. А. Белорусский язык для русскоязычных: учеб. пособие / А. А. Кожинова, Е. Н. Руденко, Е. Г. Тарасевич. – Мінск: МГЛУ, 1994. – 140 с.
11. Аляксандраў, С. Гавары са мной па-беларуску: Гутарковая мова ў штодзённым ужытку / С. Аляксандраў, Г. Мыцьк. – М.: Вариант, 2008. – 280 с.
12. Літвіноўская, А. Мова Нанова: 20 крокаў да беларускай мовы / А. Літвіноўская, Г. Лабадзенка. – Мінск: Медыял, 2017. – Ч. 2. – 228 с.
13. Літвіноўская, А. Мова Нанова: 20 крокаў да беларускай мовы / А. Літвіноўская, Г. Лабадзенка. – Мінск: Медыял, 2016. – 168 с.
14. Сомин, А. А. Белорусский язык. Самоучитель / А. Сомин. – М.: Живой язык, 2017. – 224 с.
15. Клімаў, І. П. Да асэнсавання нарматыўнага плюралізму ў беларускай літаратурнай мове // Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы: матэр. рэсп. навук.-практ. канф., прысвеч. 90-годдзю БДУ, Мінск, 20–21 кастр. 2011 / БДУ; пад агул. рэд. М.Р. Прыгодзіча. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2012. – С. 18–27.
16. Клімаў, І. П. Лінгвістычная апазіцыя двух стандартаў беларускай літаратурнай мовы // Роднае слова. – 2004. – № 7. – С. 14–18.
17. Цыхун, Г. Вяртанне да вытокаў // Літвіноўская, А. Мова Нанова: 20 крокаў да беларускай мовы / А. Літвіноўская, Г. Лабадзенка. – Мінск: Медыял, 2016. – С. 9–10.

Т. В. Сивець

ОРНАМЕНТАЛЬНИЙ СТИЛЬ ПРОПОВІДЕЙ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ У СВІТЛІ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МЕТАФОРИ

Артыкул прысвечаны праблеме канцэптуальнага асваення рэчаіснасці праз сродкі метафары. Ажыццяўляецца метадалагічны аналіз метафары як адмысловага спосабу мыслення і абгрунтоўваецца некалькі падыходаў у гэтым ментальна-вербальным канструкце. Прадстаўлены ў артыкуле пропаведзі Кірылы Тураўскага і Кліма Смаляціча разгледжаны ў адпаведнасці з аспектамі канцэптуальнага аналізу на аснове тэорыі канцэптуальнай метафары і семантыка-кагнітыўнага падыходу. Праведзена паралель паміж хрысціянскімі канцэптамі і спосабамі іх рэпрэзентацыі ў мастацкім адлюстраванні кіеварускага сярэднявечнага пісьменства.

Спосіб моделювання свету цікавіць шырокае кола не ліше гуманітарных наук. Проте літаратура, в першу чергу, покликана відображати світ у ментальних конструктах та формувати епістеміологічні досягнення результатів аналізу. Освоєння дійсності прямо апелює до інтэрфэрэнцыі такога паняття, як картина свету, із суміжнімі: канцэптуальна картина свету, метафэрычна картина свету, наукава картина свету та худохня картина свету. Відтак, пэсылуецься інтэрэс до впрэваджэння когнітывных дэсліджэнь у галузі літэратурознаства, тоді як лінгвокультурологі та лінгвоканцэптологі дэсліджэ значных звэршэнь у подібных дэсліджэннях. Однак, пэстає пнтання, якою мірою між собою пов'язані канцэптуальна картина свету та метафэрычна чэрэз індывідуальна-авторське споглядання історичных рэалій у худохньому творі.

До вивчення методики когнітивного літэратурознаства, тэорыі метафэры та метафэрологіі як такої звэрталіся Дж. Лакофф, М. Джонсон, М. Тернер, А. Річардон, Е. Кассіер, Х. Ортега-і-Гассет, Ф. Уілрайт, Д. Девідсон, М. Бірдслі, Е. Ортоні, Дж. Міллер, Дж. Сьорль, П. Рікер, Т. Добжінська, О. Хорошун, Ю. Берэжанська, О. Дрібнюк та ін.

З'ясування функцыі тэорыі канцэптуальнай метафэры та суміжних з нею мэтэдыв значно рэзырырує мжлівості гермэневтычного гэрызэнтэ очікування та й філологічного аналізу загалом. Так, Є. Лозінська відзначає, що канвэнцыіні канцэптуальні метафэры вуходять за абрыі тыпового когнітывного аналізу літэратурной метафэры, але мжжуть лэжаты в оснэві як худохніх абразів, так й іншых элемэнтів тэксту, напрыклад, лэйтмотывна структура та композыцыя [6, с. 49]. По суті, метафэра вважалась в наукаво-му абігу худохнім засэбом, мэтэю якога є прэдачэ змэсту характэрыстык одного паняття чэрэз властвыстэ іншого на підставі аналогіі у вугляді інакомэвлэння. Але після вуходу кныгі Дж. Лакоффа та М. Джонсона «Метафэры, якімі мі жывэмо» уявлэння про неі рэзырырылісь в неочікуванэму клэчы, адже авторы прэпонуваы поглянуты на метафэры не прэсто, як на стылістычну прыкрасу, а як на ментальні конструкт, особлывы спэсыб експлікацыі авторськых думок, який формує загалную картину нацыянального этносу.

Новый погляд на спэцыфіку застэсування метафэры прэпонує М. Блэк, що вюкрэмлює в ній клэчэвое метафэрычне слэво – фэкус та рамку – пэвне сплэтіння буквальных значэнь, що дэпэмагають дэкодэваты прэменэнтну суть. Загалом дэсліднык прэпонує дэілька поглядів на вуглячэння метафэры у худохньому освэенні дійсності:

- Субстытуцыянальнй – здатнэсть метафэрычного вусловлювання вюкрэстэуватысь замэсть дэякого эквівалэнтному йому буквального вуглячэння;
- Порівняльнй – властвыстэ метафэры дэмонструваты подібнэсть чы аналогію;
- Інтэракцыяністський – апелування до мэханізму метафэры, за якого до голэвного суб'экта прыкрыплэуецься сымстэма «асоцыюваных імплікацыі», повязаных із дэпэмжнім суб'эктом [1, с. 156–168].

Ю. Кравцова обстоює семантико-когнітивний підхід до вивчення метафорики мови і мовлення шляхом дослідження метафоричних найменувань та побудови метафоричних моделей. Вчена переконана в тому, що реконструкція метафоричних моделей на тому чи іншому мовному матеріалі дає змогу говорити про встановлення типової моделі метафоричного мислення та базових метафоричних концептів, характерних для конкретної історичної епохи [4, с. 11]. Слід зазначити, що метафорична картина світу, про яку також згадує дослідниця, тісно пов'язана із концептуальною та художньою картинами, де перша експлікує універсальні знання, а інша відображає індивідуально-авторський задум, часто зашифрований системою метафоричних засобів. Метафора, в першу чергу, орієнтована на пошук образу, тому автор підбирає їх таким чином, щоб проникнути у суть об'єктивної реальності, але одночасно представити індивідуальний образний світ. Що важливо відзначити, так це чітке розмежування Ю. Кравцовою понять концептуальна метафора та метафоричний концепт. Складність концептуальної метафори полягає у вмінні вилучити із метафори основний зміст важливого для певного суспільства поняття, представленого у своєрідний спосіб (життя – це гра, політика – це спорт), тоді як метафоричний концепт має інше тлумачення і визначається як загальне образне уявлення, ключове поняття, висвітлене рядом метафор. Метафоричний концепт наближається до культурологічного бачення концепту як ментального конструкту, адже постає, так як і концепт загалом, образно-ментальним інваріантом, що дає підстави до розгалуженого асоціативного поля метафоричних варіацій [4, с. 96].

За словами Кудрявцевої Н., «концептуальні метафори підсилюються культурними практиками». З часом стає важко розкрити природу метафоричного виразу, оскільки він глибоко вкорінюється у мові. Однак, метафори є безперечними виразниками дескрипції та категоризації навколишньої дійсності після визнання метафоричних ознак мислення [5, с. 38]. Подібну думку зустріємо і у дослідженнях Ткачик О., яка акцентує увагу на метафорі як способу осмислення того чи іншого поняття на основі емпіричності. Дослідниця говорить, що виокремлення фізичної та культурної основи метафори – складна задача, тому повинно відбуватися узгодження конкретної фізичної основи із загальним культурним фоном [7, с. 86].

Доба орнаментального стилю (термін Д. Чижевського) визначалась 12–13 століттям, коли Київська Русь досягла найбільшого розквіту, особливо у витворенні оригінального письменства. Такий стиль характеризувався тяжінням до витонченої будови тексту, нагромадженням стилістичних прийомів та фігур, ускладненим синтаксисом, християнські образи переростають у символи, відтак сам стиль написання художніх текстів із поліфункціональною символічною системою починає називатись «символічним». Символ та концептуальна метафора є особливим модусом пізнання дійсності, адже метафоричне мислення, як і символічне, характеризується пошуком прихованих смислів одного поняття через інше, обидва прийоми викликають асоціативне поле образів, через яке можливе тлумачення художнього задуму автора. Спираючись на думку Д. Чижевського, відзначимо, що проста будова проповідей змінилась на складну із появою обставини, котра стосується світогляду. Так, Середньовіччя демонструє невтомний пошук трансцендентних смислів за звичайною завісою буденності, пошук «чогось глибшого, міцнішого, дійсного буття» [8, с. 135].

Мета дослідження – розмежувати поняття символу та метафоричного концепту, встановити присутність метафоричного концепту чи концептуальної метафори у творчості Кирила Турівського і Кліма Смолятича шляхом концептуального аналізу, з'ясувати природу концептуальної метафори у проповідницьких зразках києворуських книжників, спробувати сконструювати метафоричну модель середньовічної дійсності Київської Русі.

Виходячи зі специфіки символічного вираження, Г. Карпенко зауважує на діалектиці знакового й образного начал. Дослідниця вважає, що найвища форма

символічного прояву – це образ, а нижча – знак, тобто, щоб «стати символом у мистецтві знак повинен перетворитися в образ», а образна форма символічного вираження – найприйнятніша форма уявлення в символі ідея [4, с. 10]. Порівнюючи тлумачення символу Г. Карпенко і метафоричного концепту Ю. Кравцової, бачимо спільність у образній природі та вагомості культурної еволюції значення. Отже, символ та метафоричний концепт є складниками концептуальної картини світу певного етапу історії, і передаючи досвід про світ, виражаються через образно-метафоричну систему художніх засобів.

Концептуальний аналіз проповідей Кирила Турівського «Слово в нову неділю по Пасцѣ» та Кліма Смолятича «Послание написано Климентомъ митрополитом рускым Фомъ прозвутеру, истолковано Афонасиемъ мнихомъ»

<i>Передтекстові пресупозиції</i>	
<i>Кирило Турівський</i> – народився і виховався у м. Турові. Прийшов у монастир, був монахом, висвячений на єпископа у Софії Київській Київським митрополитом Климентієм Смолятичем у 1171 році. Через 10 років (у 1182 р.) залишає єпископську кафедру, посиляється у монастирі св. Михайла (м. Турів) і продовжує письменницьку діяльність. Сучасники називали його «другим златословесним витією». Текст написаний патетичною мовою, відповідає жанру урочистої проповіді, епіфанія між книжником і аудиторією досягається через значну кількість художніх засобів, що викликають, діючи на функцію людської уяви, сильну емоцію піднесеності.	<i>Клим Смолятич</i> – монах Зарубського монастиря, народився у Смоленську. Згодом став другим на Русі (після Іларіона) митрополитом-русичем, завдяки підтримці київського князя Ізяслава і посів митрополічу кафедру у 1147 році. Після смерті Ізяслава у 1154 році залишає Київ. Твір має авторське визначення жанру – послання, що орієнтує читача на викриття низки політичних питань. Суспільно-богословський характер тексту майстерно поєднується із художнім втіленням авторської інтенції в межах алегорико-символічного тлумачення. Загалом «Послание...» наближається до проповідницької манери розкриття богословської тематики.
<i>Аналіз семантичного простору Концептуальний простір</i>	
Ключові слова: закон Христа, Христова віра, воскресіння, покаяння, слово Боже. Базовий концепт – <i>віра</i> .	Ключові слова: слава, притча, знання, філософування, Боже Письмо. Базовий концепт – <i>знання</i> .
<i>Позиція суб'єкта</i>	
Він (функція духовного учителя) та паства, до якої звертається проповідник	Він (функція церковного діяча-екзегета) та священник Фома, якому відповідає Клим Смолятич. Імплицитна присутність священнослужителя – учителя Фоми – Григорія.
<i>Ядро концептосфери</i>	
Узагальнена когнітивно-пропозиційна структура: суб'єкт віри – предикат – причина віри – зовнішній прояв віри – висновки (судження про віру) – атрибутивна характеристика віри.	Узагальнена когнітивно-пропозиційна структура: суб'єкт знання – предикат – причина знання – зовнішній прояв знання – висновки (судження про знання) – атрибутивна характеристика знання.
<i>Приядерна зона</i>	
Репрезентанти когнітивно-пропозиційної структури концепту: Христос, давній закон, покаяння, пастирі, учителі Христового стада, святителі, діятелі Христової віри.	Репрезентанти когнітивно-пропозиційної структури концепту: Премудрість, слава, філософія, алюзивні посилання на твори грецьких філософів: Гомер, Аристотель, Платон.

<i>Найближча периферія</i>	
Виражена через метафоричний троп: чернечий образ бджоли, лід невір'я, хрещення, молоко вчення, гріхотворній помисли, ріки апостольські, доброголосі птиці церковних ликів.	Виражена у притчовому методі інтерпретації із залученням образів із Євангелія: Давид, чоловік із Ієрихона, кровоточива, п'ять хлібів і дві риби, вдова, яка кинула мідяки на святилище, Адам, дочка хананеянки.
<i>Художній часопростір і способи його текстового втілення</i>	
Час – сакральний, від Христового воскресіння, в тексті передається засобом алегоричної антитези: зима гріхотворна – весна воскресіння. Подієвість тексту відсутня.	Час – реальний, який поєднується із часом біблійним. Церковно-політична ідеологія розкривається у згадках осіб князя Ізяслава та священнослужителя Григорія, тлумачення притч із Євангелія надають посланню сакрального значення.
<i>Емотивний простір тексту</i>	
Авторська емоція пов'язана із нагодою свята, до якого була написана проповідь – Великдень. Тому легко визначити піднесеність, радість, які проявляються через підбір образів із позитивною конотацією: образ весни, пташок, бджіл, рік, сонця, ягнят.	Авторська емоція пов'язана із метою написання твору – відповідь на лист священика Фоми, який висловлює Климу дорікання у філософуванні. Відтак, система контраргументів Кліма зводиться до толерантної оцінки слів Фоми та терплячого послідовного пояснення своєї діяльності.
<i>Прийоми актуалізації смислу</i>	
Вибір натурософської рамки (термін М. Блека) для інтерпретації фокусу (термін М. Блека) Христової віри.	Згадка в тексті князя Ізяслава є екстралінгвістичним фактором-вказівкою на час написання твору – XII століття.
<i>Використання в тексті образних засобів та стилістичних прийомів</i>	
Весна набуває символічного вираження – воскресіння, оповідь будується послідовно завдяки засобу антитези, метафоричні образи розкриваються поступово, відповідно до схеми: метафоричний аргумент – екзегетичний доказ. Також наявні порівняння насіння із словом божим, вчителів слова божого із квітами та численна кількість епітетів: праведне сонце, зима гріхотворна, трудолюбива бджола, квітки запахуці.	Аргумент виправдання у звинувачення слави підсилюється ампліфікаційним рядом та ремінісценцією на Іоанна Златоустого. Концепт знання розкривається у численних риторичних питаннях та закликах до процесу мислення, образ думуючої людини у Кліма Смолятича передається метафорою вогню, спосіб розширення асоціативного поля концепту здійснюється завдяки інтертекстуальній основі (образи із Біблії).
<i>Узагальнення</i>	
Ключовий концепт віри набуває значення <i>метафоричний концепту</i> , оскільки ментальне утворення віри реалізується рядом суміжних концептів в образах метафоричної експлікації: праведне сонце Христос, лід Христового невір'я, молоко вчення, Христос-плододавець, ратаї слова, хресне рало.	Ключовий концепт віри набуває значення <i>концептуальної метафори</i> , оскільки оповідь будується за схемою ЗНАННЯ – ЦЕ ПОШУК. Доказом слугує метод притчової екзегези, де послідовно подається образ та тлумачення із численними риторичними питаннями та закликами до розуміння.

Метафорична модель дійсності Київської Русі безумовно має складний розлогий характер, який найсуттєвіше представлено у проповідницькому жанрі. Проаналізовані тексти Кирила Турівського та Кліма Смолятича, враховуючи обставину недостатньої підбірки текстів сучасників, не можна вважати достатнім матеріалом для конструювання метафоричної моделі художньої дійсності доби Середньовіччя. Однак,

вже зараз є очевидним, що корелятивність концептів знання та віри, які завжди були актуальним питанням для діалектичного пошуку теологічної думки, присутні й у творчості киеворуських мислителів. Зауважимо, що спосіб презентації авторської думки у обраних текстах та мета написання творів значно різняться. Це зумовило і неоднаковий рівень застосування метафори. Керуючись нагодою написання урочистої проповіді до свята Великодня, Кирило Турівський обирає метод множинного застосування метафоричних образів, тоді як Клим Смолятич опиняється в центрі суспільно-політичної ситуації, коли потрібно обстояти свою позицію щодо застосування знання і розуміння Святого Письма, окрім прийняття на віру. Отже, це стало підставою для виокремлення метафоричного концепту віри та концептуальної метафори: ЗНАННЯ – ЦЕ ПОШУК. Перспективи розвитку теми передбачають залучення оригінальної спадщини киеворуського письменства для ґрунтовного медієвістичного дослідження концептуальної картини світу.

Список використаних джерел

1. Блэк, М. Метафора / М. Блэк // Теория метафоры: Сборник: пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5–32.
2. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV ст. – Київ, видавництво «АКОНІТ». – 2002. – 802 с. – Упорядн.: В. Яременко, А. Сліпушко.
3. Карпенко, Ганна Володимирівна. Концепт символу у західноєвропейській культурі кінця XIX-початку XX століть (на матеріалі текстів французької культури) : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філос. наук. 09.00.04 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. — Сімферополь, 2004. – 19 с.
4. Кравцова, Ю. В. Метафорическое моделирование мира в художественном тексте: семантико-когнитивный анализ. – Київ: Изд-во НПУ им. М. П. Драгоманова, 2014. – 320 с.
5. Кудрявцева, Н. С. Концептуальна метафора як підґрунтя наукової теорії / Н. С. Кудрявцева // Науковий вісник кафедри Юнеско КНЛУ. – Серія Філологія – Педагогіка - Психологія. Випуск 30. – 2015. – С. 37–41.
6. Лозинская, Е. В. Литература как мышление: Когнитивное литературоведение на рубеже XX–XXI веков: Аналитический обзор / Е. В. Лозинская // РАН. ИНИОН. Центр гуманитар. Научн. – информ.исслед. Отд. литературоведения. – М., 2007. – 160 с.
7. Ткачик, О. В. Концептуальна метафора як спосіб пізнання дійсності / О. В. Ткачик // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 14 (273), Ч. I, 2013. – С. 81–86.
8. Чижевський, Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). / Д. Чижевський – Нью-Йорк, 1956. — 511 с.

УДК 81'373

Т. В. Слива

ХРОНОНИМЫ КАК ЧЛЕНЫ АССОЦИАТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИХ СТРУКТУР

Статья посвящена анализу ассоциативно-семантических связей хрононимов. Последние рассмотрены как члены ассоциативно-семантических структур с кауземами-названиями времен года. Также в ней дефинируются понятия «ассоциативно-семантическая группа» и «ассоциативно-семантическая структура». Проанализированы экстра- и интралингвистические факторы, определяющие ассоциативную и семантическую связь рефлексом с кауземами.

Общеизвестно, что языковая культура человека тесно связана с культурой нации, в которой отражены мировоззрение, особенности быта, традиции, история

народа. О связи языка и культуры в числе первых заговорил В. фон Гумбольдт. Его идеи развивали в своих работах А. А. Потебня, Э. Сепир и Б. Уорф, далее – Ю. Д. Апресян, А. Вежбицкая, А. А. Зализняк, Ю. С. Степанов, А. Д. Шмелев, Е. С. Яковлева и многие другие.

Одной из универсалий, связанных с восприятием человеком окружающего мира, является понятие времени. Категория календарного времени выступает одним из ключевых фрагментов народной картины мира. Время пронизывает все сферы жизни человека, его жизнедеятельность во многом предопределена календарем. Все это обуславливает попытки истолкования данной категории представителями разных отраслей знаний, в том числе и лингвистами.

В языкознании лексемы со значением времени выступали объектом исследований А. Ю. Антомонова, М. В. Всеволодовой, И. В. Волянской, Л. В. Гарской, О. А. Горбатенко, Н. В. Ивашиной, Д. Г. Ищук, А. П. Клименко, К. А. Кочновой, В. В. Морковкина, Г. С. Щура и др.). Как компоненты языковой картины мира они описаны в трудах Л. Р. Ахмеровой, А. А. Зализняк, Л. Н. Михеевой, Н. И. Толстого, А. Д. Шмелёва и др.

Особое место среди слов с темпоральным значением занимают *хрононимы* – собственные имена временного характера – названия исторических отрезков времени, праздников, памятных дат и т.п. Специфика этих онимов состоит в том, что с их помощью человек фиксирует наиболее значимые события, таким образом передавая информацию из поколения в поколение. Систематизации, изучению структурно-словообразовательных, мотивационных, семантических свойств хрононимов разных типов, анализу их взаимоотношений с другими классами онимов посвящены работы В. В. Алпатова, О. С. Андреевой, О. В. Атрошенко, С. А. Реммера, Е. Ю. Терентьевой, П. Чесноковой и др.

В нашем исследовании мы выходим за рамки ономастического поля, с целью определить место хрононимов в лексической системе русского языка, раскрыть особенности их семантических связей с другими лексемами.

Семантика онимов временного характера формировалась на протяжении веков. Она находит свое отражение и выражение не только в словарных дефинициях, но и в деривационных, синтагматических и парадигматических связях слов.

Среди лексических парадигм особое место занимает ассоциативно-семантическая группа (АСГ), представляющая собой объединение лексем, ассоциативно связанных с исходным словом и коррелирующих на уровне гипер- и гипосем: гиперсемы исходного слова (кауземы) коррелируют с гипосемами членов парадигмы (рефлексемами), при этом гиперсемы рефлексем являются гипосемами для кауземы [4].

Любая из рефлексем вступает в тот же вид связи с другими словами, по отношению к которым она выступает кауземой. Таким образом формируется АСГ второго уровня, рефлексемы второго уровня выступают как кауземы для АСГ третьего уровня и так далее. В совокупности члены АСГ всех уровней, непосредственно или опосредованно семантически связанные с «исходной» кауземой, образуют ассоциативную структуру (АСС)[3]. В пределах АСГ рефлексемы распределяются по денотативным зонам, в зависимости от того, какой семантический признак связывает их с кауземой. Таким образом, состав и структура данных парадигм определяются, прежде всего, семантикой исходного слова.

В качестве примера рассмотрим хрононимы, являющиеся членами АСС с кауземами-названиями времен года.

В семантической структуре исходных слов выделяются собственно темпоральные ('часть года', 'следование во времени', 'цикличность'), квалитативно-темпоральные ('метеорологические показатели': 'температурный режим', 'вид осадков', 'долгота светового дня') и квалитативно-предметные ('состояние

окружающего мира': 'растения', 'живые существа (не люди)', 'человек') признаки. В словарях названия времен года характеризуются, прежде всего, по темпоральным признакам 'часть года', 'следование во времени'. Например, *зима* определяется как «самое холодное время года, наступающее за осенью и сменяющееся весной» [1, с. 364]. Данная лексема ассоциативно (о чем свидетельствуют результаты проведенного нами ассоциативного эксперимента) и семантически связана с названиями зимних месяцев, в значении которых признак 'отрезок времени' представлен как семей 'часть года', так и семей 'часть сезона' (*декабрь* – «Двенадцатый месяц календарного года; первый месяц зимы» [1, с. 246], *январь* – «Первый месяц календарного года; второй месяц зимы» [1, с. 1533], *февраль* – «Второй месяц календарного года; последний месяц зимы» [1, с. 1418]), что отразилась в народном творчестве: *Декабрь год кончает, зиму начинает, Январь – году начало, зиме середка*. В художественных текстах в названиях месяцев чаще актуализируется сема 'часть сезона': *Январь в Крыму. На черноморский берег зима приходит как бы для забавы / И. Бродский /, И посему, потому то есть, что на дворе была зима, февраль месяц, мы с Юлькой, чтобы не замерзнуть, всенепременно потеплее оделись и двинулись на уличный огромный загородный каток / Ю. Дергачева /, Зима, декабрь, все идет: Года, часы, недели /И. Охлобыстин/.*

Человек измеряет время событиями, которые служат ему вехами в восприятии времени. Соответственно каждый сезон как отрезок времени характеризуется событиями, которые регулярно имеют место в этот период: каникулы, олимпиады, фестивали и другие. Среди всех событий вследствие своей регулярности и закреплённости за определенной датой особое место занимают праздники. В зависимости от времени года, на которое они выпадают, все праздники условно объединяются в четыре группы: зимние, весенние, летние и осенние.

Названия праздников (геортонимы) занимают аппликативную зону на пересечении семантических полей событийности и темпоральности. Так, в их семантике темпоральный признак 'время проведения' актуализируется дифференцирующей семей 'дата', например: *Новый год* – «День 1 января» [1, с. 213], *День Победы* – «9 мая: всенародный праздник, в честь успешного окончания Великой Отечественной войны» [1, с. 848]. (Дата может быть эксплицирована в бытовом названии праздника, например, *23 февраля, 8 марта, 1 мая*.) Дефиниционно закреплённое указание на конкретную дату проведения свидетельствует о том, что в семантической структуре названий праздников представлена периферийная имплицированная «сезонная» сема, то есть если Новый год отмечают 1 января, а январь – это второй месяц зимы, то праздник может быть охарактеризован как зимний. Лексемы *январь* и *май* ассоциативно-семантически связаны с названиями соответствующих сезонов и потому входят в состав АСГ с кауземами *зима* и *весна*. Таким образом, посредством названий месяцев геортонимы входят в состав ассоциативно-семантических структур, кауземами которых выступают названия времен года (*зима, весна, лето, осень*), поскольку каждое «сезонное» слово связано опосредованной ассоциативно-семантической связью с названиями праздников, отмечаемых в соответствующий период времени.

С учетом дифференцирующего семантического признака 'социальная принадлежность' названия праздников делятся на светские и религиозные. Такая систематизация обуславливает выделение в пределах второго уровня каждой АСС как минимум двух денотативных микрозон. Так, рефлексемами слова *зима* выступают названия светских зимних праздников: *Новый год, Старый Новый год* и др., а также религиозные геортонимы: *День Святого Николая, Рождество, Крещение, Сретение* и др. Наличие семантической связи этих слов с кауземой *зима* подтверждается употреблением их в одном контексте: *Подошел бы Николин день, будет и зима, Хвали зиму после Николина дня/Нар. тв./, О нем гадала я в канун Крещенья. Я в январе была*

его подругой /А. Ахматова/, *В Сретенье зима с летом встретились* /Нар. тв./.

На речевом уровне к данной зоне относятся лексемы *Святки* и *Коляда* – бытовые синонимы *Рождества*.

Особую денотативную микрозону представляет лексема *Масленица* – «1. Языческий многодневный праздник проводов зимы у древних славян и других народов...» [1, с. 522]. Ввиду того, что это нефиксированный праздник, «приуроченный христианской церковью к неделе перед Великим постом» [там же], Масленица может квалифицироваться как календарно весенний праздник. Однако эксплицированная в дефиниции геортонима сема 'зима' является показателем семантической связи данного слова со словом *зима* как с «исходной» кауземой.

Рефлексемами названий весенних месяцев выступают названия государственных праздников: *Международный женский день (Праздник Восьмого марта)*, *День космонавтики*, *День Международной солидарности трудящихся (Первое мая, Первомай)*, *День Победы*. Конкретные даты проведения праздников, указанные в дефинициях и в бытовых названиях праздников, связывают рефлексы с их непосредственными кауземами. Семантическая связь данных рефлексов как с непосредственной (названием месяца), так и с вершинной кауземой *весна* отражена в художественных текстах: *С днём 8 Марта! С праздником весенним!* /М. Садовский/, *Весна прекрасна в Первомай!* /Н. Журавлева/, *В День Победы, нежный и туманный... Вдовую у могилы безымянной Хлопочет запоздалая весна!* /А. Ахматова/.

Вторую микрозону образуют религиозные геортонимы: *Благовещение*, *Пасха*, *Вербное воскресенье*, среди которых к конкретной дате привязано только *Благовещение*. *Пасха* и *Вербное воскресенье* не имеют фиксированной даты, однако всегда приходятся на весенний период и поэтому имеют обобщенное название «весенние праздники». Связь с весенним сезоном находит отражение в контекстах: *Был третий день не по времени поздней Пасхи и не по времени ранней весны, тихий и теплый* /Б. Пастернак/, *На благовещенье весна зиму поборола* /Нар. тв./.

Существует целый ряд народно-религиозных праздников, названия которых не фиксируются в толковых словарях, однако отражены в устном народном творчестве. В пословицах, поговорках, народных приметах они могут быть представлены наряду с кауземой *весна* либо с другими рефлексами АСС *весна*, характеризующими данный сезон. В этот ряд могут быть включены названия *Герасима Грачевника*, *Василия Капельника*, *Алексея теплого*, *Василия теплого*, *Ирины рассадницы*, *Иова росенника* и др.: *Три недели еще прошло – «пролетье» наступило*, *Евдокия-плющиха пришла весну снаряжать* /П. Мельников-Печерский /, *Егорий на порог весну приволок* /В. Даль/, *Юрий (Георгий) весну начинает, а Илья лето кончает* /Нар. тв./.

В АСС с кауземой *лето* входят летние государственные (для Украины это *День Конституции*, *День Независимости*) и религиозные (*Ивана Купала (Купало)*, *Петров день*, *Ильин день* и три *Спаса – мокрый, яблочный* и *Спас-на-полотне*) праздники: *Ивана Купала – главный летний праздник народного сельскохозяйственного календаря* /Ф. Капица/; *С Петрова дня красное лето, зеленый покос* /Нар. тв./, *Миновал грозный Ильин день, в этом году такой же нестерпимо палящий, как и все дни насмерть сухого лета* /М. Горький/.

Членами АСС *осень* выступает *День знаний*, дата проведения которого указана в бытовом именовании праздника *День 1 сентября: День назывался «первым сентября»*. *Детишки шли, поскольку – осень, в школу* /И. Бродский/.

Наибольшими религиозными праздниками, отмечаемыми осенью, являются *Воздвиженье (Воздвиженьеосень к зиме двигает* /Нар. тв./) и *Покров (На Покров до обеда осень, а с обеда зима* /Нар. тв./).

Наличие в семантической структуре членов ЛСГ «времена года» дифференциального признака 'долгота светового дня' предопределяет присутствие в составе

соответствующих АСС рефлексом, реализующих данный признак в качестве ядерного. Так, в пределах АСГ с кауземой *зима* онэксплицирован в раздельнооформленной рефлексеме *короткий день* (*Стали дни коротки, Солнце светит мало, Вот пришли морозы, И зима настала* /И. Суриков/), а в АСГ с кауземой *лето* – *долгий день* (*Стояло лето, шел долгий день* /А. Платонов/).

Обусловленность долготы светового дня положением солнца над горизонтом предполагает включение в состав АСС *зима* и *лето* слова *солнцестояние* – «Период времени, в котором высота Солнца над горизонтом в полдень максимальна (летом) или минимальна (зимой) и которому соответствует самый длинный или самый короткий день» [1, с. 1233]. Поскольку слово *солнцестояние* амбивалентно и семантически может соотноситься с двумя кауземами, то в качестве рефлексемы оно входит в расчлененные наименования – *день зимнего солнцестояния* и *день летнего солнцестояния*: *Астрономическая зима начинается 22 декабря, в день зимнего солнцестояния. Ух, какая в это время длинная, бесконечная ночь!* /М. Гумилевская/, *Он [праздник Ивана Купала] приходится на день летнего солнцестояния, на вершину лета* /К. Рыбаков/.

После зимнего солнцестояния начинается удлинение дня (как говорят, после 22 декабря солнце повернуло на лето). Астрономически весна начинается тогда, когда день становится не просто длиннее, а длиннее ночи, то есть после дня весеннего равноденствия. Как и лексема *солнцестояние*, словосочетание *равноденствие* семантически связано с двумя «сезонными» словами – *весна* и *осень*. Поэтому в соответствующие АСС входят раздельнооформленные хрононимы *день весеннего равноденствия* и *день осеннего равноденствия*, связанные с кауземами посредством признака 'долгота светового дня': *Астрономы считают, что весна начинается 20–21 марта, в день весеннего равноденствия. Сутки делятся ровно пополам: 12 часов длится ночь и столько же времени – день, а потом день начнет все увеличиваться и увеличиваться...* /М. Гумилевская/, *11 сентября [по старому стилю] день снова равен ночи. Это день осеннего равноденствия и начало осени* /К. Ушинский/.

Несмотря на то, что хрононимы находятся на периферии ономастики, они достаточно широко представлены в составе рассмотренных ассоциативно-семантических структур. Их ассоциативная связь с кауземами обусловлена прежде всего экстралингвистическими факторами. Любой отрезок времени (в том числе и время года) может быть заполнен определенными событиями, на каждый из них приходится те или иные календарные даты. Среди рефлексем названий сезонов в русском языке чаще всего встречаются геортонимы. Их семантическая связь с кауземами (как исходной, так и непосредственной) осуществляется посредством темпорального признака 'время проведения', который в каждом конкретном случае репрезентируется семами, эксплицирующими название времени года (для так называемых переходящих праздников без фиксированной даты) либо точную дату проведения.

Все рассмотренные нами хрононимы не являются непосредственными рефлексемами названий времен года, они представлены на втором уровне АСС. Перспективу исследования составляет изучение ассоциативно-семантических связей хрононимов, выступающих в роли каузем в составе этих структур.

Список использованной литературы и источников

1. Большой толковый словарь русского языка / С. А. Кузнецов [и др.]. – СПб: Норинт, 2003. – 1536 с.
2. Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская / Отв. ред. А. В. Суперанская. – М, 1988. – 192 с.
3. Слива, Т. В. Ассоциативно-семантическая группа как форма парадигматической организации лексики (на материале названий сезонов в русском языке) / Т. В. Слива. – К.: Изд-во НПУ имени М. П. Драгоманова, 2011. – 272 с.

4. Слива, Т. В. Ассоциативно-семантическая группа: к вопросу о дефиниции парадигмы / Т. В. Слива // Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. – № 3.2. 2016. – С. 101–107.

5. Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1973. – 366 с.

6. Супрун, В. И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал / В. И. Супрун. – Волгоград : Перемена, 2000. – 171 с.

УДК 811.161.3'373.611

А. В. Солахаў

СКЛАДАНЫЯ ДЗЕЯСЛОВЫ Ё МОВЕ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

У артыкуле на матэрыяле тэкстаў сучаснай беларускай мастацкай літаратуры даследуюцца структурныя, семантычныя і функцыянальна-стылістычныя асаблівасці складаных дзеясловаў. Найбольшую актыўнасць праяўляюць кампазіты, утвораныя словаскладаннем двух простых дзеясловаў. Яны ўяўляюць сабой адзіны лексіка-семантычны комплекс, які, з розных аспектаў выражаючы дзеянне, узмацняе і надае высокую ступень агульнасці семантыкі абодвух кампанентаў, ствараючы дынамізм дзеяння і акумуляючы моцны зарад экспрэсіі. Прадуктыўнымі з'яўляюцца дзеясловы-рэдуплікаты і дзеясловы з першым кампанентам *сам-*. Складаныя дзеясловы іншай словаўтваральнай структуры сустракаюцца спарадычна. Усе яны дапамагаюць аўтару вырашаць мастацкія задачы, ствараючы яркія, незабыўныя вобразы.

Складаныя дзеясловы, як сцвярджаюць даследчыкі, не атрымалі пашырэння ў беларускай мове. Аўтары «Сопоставительного описания русского и белорусского языков» «вылучаюць два тыпы складанняў з апорным дзеясловам:

1) з кампанентам *полу-* // *паў-* (*полу-лежать* ← *лежать*, *полу-открыть* ← *открыть*, *полу-одеть* ← *одеть* / *паў-ляжаць* ← *ляжаць*);

2) з кампанентам *сам-* // *сам-* і злучальнай галоснай *-о-* // *-а-* (*сам-о-опыляться* ← *опыляться*, *сам-о-устраниться* ← *устраниться* / *сам-а-акупицца* ← *акупицца*, *сам-а-ачышчацца* ← *ачышчацца*)» [1, с. 395].

Акрамя таго, «некаторыя рускія і беларускія дзеясловы, — адзначаюць яны, — утвораны на базе двухчленных асноў пры дапамозе складання і афіксацыі; у ролі матываваных выступаюць словы знамянальных часцін мовы» [1, с. 395].

Разам з тым вядомы даследчык словаскладання ў беларускай мове М. Прыгодзіч да складанняў-дзеясловаў адносіць тыя, кампаненты якіх «уяўляюць сабой сінанімічныя пары структурна простых дзеясловаў, адзін з якіх дапаўняе (удакладняе) значэнне другога» [3, с. 129], а таксама «рэдкаўжывальныя ў мове аб'яднанні тыпу А+А+В і А+А+А, якія ўяўляюць сабой аднатыпныя двух-, трох- і нават чатырох- (а практычна неабмежаванай колькасці), пяціразовыя паўторы адных і тых жа частак-асноў» [2, с. 136].

У тэкстах сучаснай беларускай мастацкай літаратуры сустракаюцца дзеяслоўныя кампазітаўтварэнні рознай словаўтваральнай структуры.

З першым кампанентам *сам-* і апорным зваротным дзеясловам утвораны наступныя дзеяслоўныя кампазіты са значэннем 'самаадвольна і самастойна выконваць дзеянне, названае апорным дзеясловам': *самаадмовіцца* 'самому адмовіцца ад чаго-н.': *Пісьменніцкія біяграфіі ...спрыяюць адна адной і пярэчаць, вядуць адна адну і адмаўляюць, каб недзе там, у той чалавечай перспектыве, дзе дзве паралельныя супадаюць, самаадмовіцца і стаць цэласнасцю* [3, с. 184]; *самаасэнсоўвацца* 'самому асэнсоўвацца': *Спадчына адбываецца як суразмова, у якой тое, што ёсць,*

самаасэнсоўваецца, ш т о яно ёсць [3, с. 265]; *самаглядзецца* ‘самому глядзецца’: *А так мой бунт, панове, супраць вас, / Што прагны паламаць жыцця асновы, / Пазбавіць свет самаглядзецца вокам новым, / Пазбавіць бачання яго бясконцы першы раз!* [4, с. 133]; *самапаўтарыцца* ‘самому паўтарыцца’: *Паэты добра ведаюць: калі ты трымаешся нейкага аднаго накірунку, тым больш адной тэмы, заўсёды ёсць небяспека дзесьці самапаўтарыцца* [5, с. 337]; *сама-перайначыцца* ‘самому перайначыцца’: *Чалавек не можа ні сама-жыць, ні сама-памерці, ні сама-перайначыцца* [3, с. 246]. Да гэтага словаўтваральнага тыпу прымыкаюць і кампазіты з апорным незваротным дзеясловам: *самаўслаўляць* ‘услаўляць самога сябе’: *Ён [Несцяровіч] перачытаў шмат кніг, у тым ліку на нямецкай мове, і зразумеў, што самаўслаўляць сябе немцы пачалі даўно* [6, с. 36]; *сама-жыць* ‘жыць самастойна, не залежачы ад іншых людзей’, *сама-памерці* ‘памерці самастойна, без уплыву ад іншых людзей’: *Чалавек не можа ні сама-жыць, ні сама-памерці, ні сама-перайначыцца* [3, с. 246].

Частка складаных дзеясловаў з першым кампанентам *сам-* фіксуецца толькі ў формах дзеепрыслоўя або дзеепрыметніка, якія ўтварыліся праз ступень, мінуючы пачатковую форму дзеяслова. Так, аб утварэнні дзеясловаў *самаахвяравацца* ‘ахвяраваць самога сябе’ і *самапераўзыходзіцца* ‘пераўзыходзіць самога сябе’ можна меркаваць толькі па формах дзеепрыслоўяў *самаахвяруючыся* і *самапераўзыходзячыся*: *Прыгажосць... ратуе свет пастаянна, спрадвеку — самаахвяруючыся, самапераўзыходзячыся, перакульваючыся ў сваю дыялектычную процілегласць — у пачварнае, і такім чынам далучаючы гэтую другую палову свету да сябе* [3, с. 187].

Дзеясловы *самазабіць* ‘забіць самога сябе’, *самазакахацца* ‘закахацца ў самога сябе’, *самаатруціцца* ‘атруціць самога сябе’, *самападаравачь* ‘падаравачь самому сабе’ выяўляюцца толькі праз утварэнне іх атрыбутыўных форм — дзеепрыметнікаў *самазабіты, самазакаханы, самаатручаны, самападараваны*: *І выштурхнула нас прырода / На новага жыцця арбіту, / Каб новым светам завалодаць, / Раз сённяшні самазабіты* [7, с. 211]; *Дзед бачыў у ім эгаіста, самазакаханага чалавека, які думае толькі пра сябе* [8, с. 166]; *І сушыць самазгрызота, / І самаатручаны — вянеш...* [9, с. 40]; *Мужчына ўзрадаваўся, што можа пазбавіцца ад аранжыкавай праблемы і аддаў суседу самападараваны гальштук* [10, с. 52].

Найбольшую колькасную групу, аднак, утвараюць дзеяслоўныя кампазіты, якія ўтвараюцца аб’яднаннем двух дзеясловаў у адно слова. Як лічыць М. Р. Прыгодзіч, «казіянальны характар такіх аб’яднанняў не дапускае строгай фіксацыі іх ні ў адным з лексікаграфічных даведнікаў. Аднак фактычна неабмежаваныя магчымасці для ўтварэння такіх адзінак ва ўсходнеславянскіх мовах і шырокае выкарыстанне іх у творах сучаснай мастацкай літаратуры патрабуе дэтальнага вызначэння спецыфікі гэтага спосабу кампазітаўтварэння» [3, с. 129].

Прыклады з тэкстаў сучаснай беларускай мастацкай літаратуры паказваюць, што паводле асаблівасцей словаўтварэння і значэння складанні-дзеясловы падзяляюцца на тры групы:

1) дзеясловы-кампазіты, утвораныя на базе двух сінанімічных дзеясловаў: *адгадаць-успомніць* ‘аднавіць у памяці шляхам здагадкі’: *Бывае, што я начамі не сплю, усё спрабую адгадаць-успомніць слова* [10, с. 208]; *булькатаць-грукатаць* ‘моцна праяўляць сябе’: *І булькоча-грукоча жаданняў бруя / Да тваіх дакрануцца каленяў...* [11, с. 110]; *віжаваць-сачыць* ‘весці сачэнне’: *Ні выкрадаць, ні віжаваць-сачыць, / Ні падслухоўваць — не магу, няздатны* [12, с. 318]; *гаварыць-разважаць* ‘разважаць уголас’: *— Немцаў мы не стрымаем, няма чаго і думаць пра гэта, — моршчычыся ад болю і пагладжваючы паясніцу, гаварыў-разважаў генерал* [13, с. 42]; *галасіць-плакаць* ‘голасна плакаць’: *Як вязлі яго [участковага] на хісткім возе, / Плакала дажджом халодным восень. / Галасіла-плакала ўдава...* [14, с. 202]; *гаманіць-спяваць* ‘спяваць, нібы пераклікацца паміж сабой’: *Гаманіла-спявала лясное птаства* [15, 117]; *думаць-*

разважаць ‘разважаць у думках’: *Бач, думаў-разважаў Алесь, як яно ўсё паварочваецца!* [13, с. 16]; *звесці-паяднаць* ‘злучыць разам’: *Хто нас звёў-паяднаў / на жыццёвым шляху, — Нам у Бога ці варта пытацца* [11, с. 110]; *зіхаець-пераліваецца* ‘блішчаць, ззяць, адсвечваць яркім святлом, мяняючы яго адценні і колеры’: *[мора] зіхаець-пераліваецца* [8, с. 171]; *мроіцца-сніцца* ‘ўяўляцца ў снах’: *Няснае мроіцца-сніцца* [16, с. 51]; *пазвоньваць-падзінькваць* ‘утвараць звонкія гукі, падобныя на «дзінь»’: *Яна заводзіць гадзіннікі, і разам з імі яна пазвоньвае-падзіньквае, і — трубіць цішыня* [17, с. 21]; *шумець-гаманіць* ‘ствараць шум ад людскога гоману’: *шуміць-гаманіць невялікі базарчык* [8, с. 168];

2) утварэнні, кампаненты якіх абазначаюць розныя дзеянні аднаго і таго ж прадмета, што адбываюцца адначасова: *бачыцца-чуцца* ‘успрымацца зрокава і на слых’: *Мне бачыцца-чуецца, як палілася ціхая мелодыя зорнага святла* [18, с. 99]; *бегчы-ўздымацца* ‘уздымацца, бегучы’: *Шарыкі імклівага наветра бягуць-ўздымаюцца за чысцюткім шклом* [10, с. 298]; *гуляць-перакатвацца* ‘перакатвацца, гуляючы’: *гуляюць-перакатваюцца няспынныя хвалі* [8, с. 120]; *гусці-калыхацца* ‘калыхацца з гулам, гудучы’: *гудзе-калыхацца вялізны тысячны натоўп* [8, с. 34]; *зайграць-развесніцца* ‘развесніцца, зайграўшы’: *Над старонкай зайграе-развесніцца / Ўвесь прастор, / без якога не жыў бы* [19, с. 119]; *клікаць-весці* ‘весці, клічучы’: *А ты вянок няспешліва пляла, / Нібы ў далечу клікала-вяла...* [11, с. 89]; *ліцца-лунаць* ‘лунаць, ліючыся’: *Зноўку льюцца-лунаюць чароўныя гукі...* [12, с. 158]; *плысці-пець* ‘спяваць, плывучы’: *І грае ў шэпце хваль імя тваё, / Плыве-няе лябёдкай белаю* [19, с. 73]; *плысці-рыпець* ‘рыпець, плывучы’: *Хоць шляху плыннага таго / Ужо даўно за палавіну. / І ўсё плыве-рыпіць паром...* [14, с. 126]; *свістаць-разгульваць* ‘разгульваць са свістам’: *будуць свістаць-разгульваць вятры* [6, с. 6]; *туліць-абдымаць* ‘абдымаць, тулячы да сябе’: *...рукі не вераць / І не хочуць ляжаць / Супакойна — без працы, без справы, / А ўсё хочуць трымаць / Ці пяро, ці кайло, ці цымбалы / Ці туліць-абдымаць / Наймілейшую ў свеце жанчыну...* [12, с. 79];

3) дзеясловы-кампазіты, кампаненты якіх абазначаюць супрацьлеглыя дзеянні аднаго і таго ж прадмета: *сыходзіцца-разыходзіцца* ‘знаходзіцца ў шлюбе непрацяглы час’: *Ці мала людзей сыходзяцца-разыходзяцца! А там, глядзі, натрапяць на сваё* [20, с. 31].

Адзначаныя складанні-дзеясловы ўяўляюць сабой адзіны лексіка-семантычны комплекс, які, з розных аспектаў выражаючы дзеянне, узмацняе і надае высокую ступень агульнасці семантыкі абодвух кампанентаў, ствараючы дынамізм дзеяння і акумулюючы моцны зарад экспрэсіі. Яны засяроджваюць увагу чытача на дзеянні, абуджаюць у яго эмоцыі. Так, апісваючы вобраз заклапочанай зямлі, В. Рагаўцоў у якасці выказнікаў трох аднародных даданах дапаўняльных частак складанага сказа выкарыстоўвае адразу тры такія дзеяслоўныя складанні: *Мы ходзім па роднай зямлі, / а зямлі — не чуем: / як уздыхаюць-шапочуць / няжжатыя каласы, / як плачуць-клякочуць / адзінокія буслы, / як стогнуць-шумяць асмужаныя лясы...* [21, с. 10]. Дзеясловы *уздыхаць-шапацець* ‘перадаваць уздыхі праз шапаценне’, *плакаць-клекатаць* ‘перадаваць плач праз клёкат’, *стагнаць-шумець* ‘перадаваць стогн праз шум’ бяруць на сябе асноўную сэнсавую нагрузку, выклікаюць шмат разнастайных пачуццяў і ўяўленняў: зямля не можа, як чалавек, сказаць аб тым, што ёй баліць, на гэта яна рэагуе на па-свойму.

Дзеяслоўныя кампазіты ўтвараюцца і рэдуплікацыяй — паўторам слова [22, с. 158–159]. Іх словаўтваральныя тыпы залежаць ад семантыкі і трывання ўтваральнага дзеяслова. Так, ад дзеясловаў незакончанага трывання ўтвараюцца:

1) рэдуплікаты, якія абазначаюць працяглае дзеянне, названае ўтваральным дзеясловам: *думаць-думаць* ‘доўга і шмат думаць’: *Значыць, думаў-думаў мой бацька, а нас везлі ўсё далей і далей...* [15, с. 204]; *дапамагаць-дапамагаць* ‘доўга і шмат дапамагаць’: *Ну, а ў вольны ад заняткаў час я стала дапамагаць сваёй заступніцы ў нашай школьнай сталовай мыць посуд. Дапамагала-дапамагала і нарэшце... заняла гэтае месца* [23, с. 99];

б) рэдуплікаты, якія абазначаюць працяглае і інтэнсіўнае дзеянне, названае ўтваральным дзеясловам: *хадзіць-хадзіць* ‘доўга хадзіць туды-сюды’: *Чаму ягоная маці апранула чорную сукенку, завязала чорную хустку і ходзіць-ходзіць каля самай вады...* [15, с. 173].

Іншы раз дзеяслоў можа паўтарыцца некалькі разоў: *хваліццахваліццахваліццахваліцца* ‘вельмі-вельмі доўга і інтэнсіўна хваліцца’: *Як пасадзяць Саўку / раніцой на лаўку — / дык ён хваліццахваліццахваліццахваліцца! / Да вечара хваліцца! Аж пакуль не зваліцца!* [24, с. 17].

Рэдуплікаваныя дзеясловы закончанага трывання абазначаюць:

а) дзеянне, што названа ўтваральным дзеясловам, абмежаванае ў часе: *паслухаць-паслухаць* ‘паслухаць некаторы час’: *А цяпер — / Ад нястач заскуголіў, / Ды так, / Што паслухаў-паслухаў / Калека-жабрак / І прынёс бедаку / Назбіраную міластыню* [25, с. 224]; *патаўчыся-патаўчыся* ‘патаўчыся некаторы час’: *Тыя [дзеці] прыезджаюць іны раз на радаўніцу, а на пагост не ідуць... у хаце патаўкуцца-патаўкуцца і паедуць* [26, с. 44]; *пачакаць-пачакаць* ‘пачакаць некаторы час’: — *Пачакай-пачакай, зараз атрымаеш на арэхі* [18, с. 88];

б) давесці працяглае дзеянне, названае ўтваральным дзеясловам, да празмернасці (*натаміцца-натаміцца* ‘вельмі, праз меру натаміцца’): *Да чаго ж яна доўгая, тая першая сцяжынка! Пакуль асіліш яе, пакуль дойдзеш да канца, натамішыся-натамішыся, спацееш увесь* [27, с. 166].

Рэдуплікацыя можа спалучацца з суфіксацыяй, калі дзеясловы ўтвараюцца ад гукапераймальных слоў або выклічнікаў: *крумкрумкаць* ‘крумкаць’: *Жабчына песня / Крумкрумкае — / Рэха даносіцца / Гулкае* [28, с. 44]; *ціньцінькаць* ‘настойліва цінькаць’: *Песня сінічкі / Ціньцінькае зранку, / Коціцца срэбрам / З галін на палянку / І абуджае / Навокал прасторы, / Хмурыя елкі / Заміэлага бору* [3, с. 43]; *хах-ха-хакаць* ‘смяяцца’: *Ганна Ісакаўна. ... Я ж бачыла сама. Ён дапытваў яе ў клетцы ў лесвічнай. Яна яшчэ яму ў твар хах-ха-хакала* [29, с. 193].

Спарадычна сустракаюцца складаныя дзеясловы, утвораныя на базе двухкампанентных словазлучэнняў (іншы раз — спалучэнняў слоў) з выкарыстаннем розных спосабаў словаўтварэння. Разам з іншымі індывідуальна-аўтарскімі неалагізмамі яны дапамагаюць аўтару вырашаць мастацкія задачы, ствараючы яркія, незабыўныя вобразы.

Асноваскладаннем + суфіксацыяй утвараюцца: *языкачосіць* ‘пляткарыць, балбатаць, часаць язык’: *Ніхто не языкачосіў, не спажываў прывілеі і не краў, не паклёпнічаў адзін на аднаго...* (Г. Далідовіч) [30, с. 326]; *славасловіць* ‘славіць на словах’: *Любім на словах. / Бунтуем на словах. / І славасловім праграмны наш век* [31, с. 310]; *зеленаспевіць* ‘раскашаваць, нібы спяваць, зеленню’: *Спаслаўшыся на справы досыць важныя, / Хоць за акном зеленаспевіць май, / Бы хлопчыку наўна-нехлямяжнаму, / Ты сёння мне прамовіла: «Бывай...»* [11, с. 105]; *яснаспевіць* ‘красаваць, цвісці, яснець цёплымі днямі’: *Ты нараджаеш рыфмы і радкі, / Ў тваім паглядзе яснаспевіць лета* [11, с. 21] і інш.

Асноваскладаннем + суфіксацыяй + постфіксацыяй утвораны дзеяслоўны кампазіт *беланеніцца* ‘пакрывацца тым, што нагадвае белую пену’: *А наўкол / Беланеніцца май...* [32, с. 20].

Складаныя дзеясловы могуць утварацца ад састаўных імён і выклічнікаў спосабамі зрашчэння + суфіксацыі: *донжуаніць* ‘праяўляць уласцівасці дон Жуана’: *У Гамера ён вучыўся быць сляпым, / У Байрана — кульгаць, / У Поля Фора — донжуаніць, / У Хемінгуэя — піць віскі... / І дзівіцца: чаму яго / Не лічаць класікам* [33, с. 360]; *будзьздараўкнучь* ‘развітацца, пажадаўшы здароўя’: — *Мы з табой, Васіль, адной вяроўкай / Звязаны. Не разарве і чорт, — / Трыханок да бацькі будзьздараўкнучь* [34, с. 244]; зрашчэння + суфіксацыі + постфіксацыі: *дзеньдобрыцца* ‘вітацца, жадаючы добрага дня’: *Ён падыходзіць да сваіх людзей, дзеньдобрыцца* (М. Вышыньскі) [30, с. 60].

Прэфіксацыяй + словаскладаннем + суфіксацыяй утвораны індывідуальна-аўтарскі дзеяслоў *надорэміфасоліць* ‘натрэніраваць пісаць музыку’, які ўключыў у свой склад пяць назваў нот: *Адзін музыка так узбагаціў / Сваю фантазію, і так свой слых развіў, / І так руку надорэ-мі-фа-со-ліў, / Што ўрэшце сам сабе дазволіў / На ўсякі тэкст пісаць раманы, песні...* [25, с. 159].

Імпазіцыяй + суфіксацыяй + постфіксацыяй утвораны аказіянальны дзеяслоў *таўстоліцца*: асновы прыметніка *тоўсты* і назоўніка *стол* злучыліся праз агульную фанемную частку *-ст-* і далучылі суфікс *-і-* і постфікс *-цца* (*тоўст(ы) + стол + -і- + -цца*): *таўстоліцца* ‘стаяць’: *Стол сталы, стол самастойны, стол устойлівы і сярод услонаў, зэдлікаў і крэслаў «таўстоліцца», нібы слон* [3, с. 111].

А. Макаёнак у камедыі «Верачка» выкарыстаў дзеяслоў *набедакурвіць* ‘набедакурыць’, утвораны імпазіцыяй + дэсуфіксацыяй + суфіксацыяй (*набедакурв(ы)/(ць) + курв(а) + -і(ць)*): *Ганна Ісакаўна. О! А яны зноў сядзяць, як курыцы. І нічога не ведаюць. Да нашай суседкі, да Мані, прыходзіла міліцыя. Вы не ведаеце чаго? Нешта набедакурвіла?* [29, с. 193]. Новае слова атрымала не толькі вялікі экспрэсіўны зарад, але і адлюстравала асаблівасці вуснага маўлення персанажа п’есы, адносіны яго да другога чалавека.

Многія дзеясловы, што вызначаюцца складанай марфемнай будовай, разам з тым маюць простую словаўтваральную структуру: яны ўтвараюцца афіксальнымі спосабамі ад асноў складаных назоўнікаў: *жывапісаць* ‘маляваць карціны жывапісу’: *Срабрысты бээ, а побач бээ блакітны, / Вішнёвы, сіні і бялюткі бээ... / Карціну піша лоўка пэндзаль спрытны, / Жывапісую. Часу у абрэз* [35, с. 39]; *самамэтнічаць* ‘ужывацца дзеля самамэты’: *Метафара занадта наўмысная, каб быць ісціннай, занадта ўмелая, каб быць шчырай, і тая паэзія, дзе самамэтнічае метафара, становіцца зварынам, дзе ёсць самыя разнастайныя істоты, але няма ні ўнутранай прасторы, ні свабоды* [3, с. 173]; *стагоддзіцца* ‘утвараць стагоддзі’: *Стагоддзі, быццам імгненні, мільгаюць, / Імгненні ў вясельны стагоддзіцца круг...* [4, с. 75].

Такім чынам, у мове сучаснай беларускай мастацкай літаратуры ужываюцца разнастайныя паводле структурных, семантычных і функцыянальна-стылістычных асаблівасцей аказіянальныя дзеясловы-кампазіты. Найбольшую актыўнасць праяўляюць кампазіты, утвораныя словаскладаннем двух простых дзеясловаў. Прадуктыўнымі з’яўляюцца таксама дзеясловы-рэдуплікаты і дзеясловы з першым кампанентам *сам-*. Складаныя дзеясловы іншай словаўтваральнай структуры сустракаюцца спарадычна. Яны ўтвараюцца агульнаўжывальнымі (асновасловаскладанне, словаскладанне, рэдуплікацыя, асноваскладанне + суфіксацыя і інш.) і рэдкаўжывальнымі, якія знаходзяцца на перыферыі словаўтваральнай сістэмы (зрашчэнне + суфіксацыя + постфіксацыя, імпазіцыя + суфіксацыя + постфіксацыя, імпазіцыя + дэсуфіксацыя і інш.), спосабамі. Разам з іншымі індывідуальна-аўтарскімі неалагізмамі дзеясловы-кампазіты дапамагаюць аўтару вырашаць мастацкія задачы, ствараючы яркія, незабыўныя вобразы.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Сопоставительное описание русского и белорусского языков. Словообразование / А. В. Андреева [и др.]; науч ред. А. А. Лукашанец, О. М. Николаева; Нац. акад. наук Беларусі, Центр исслед. белорус. культуры, языка и лит., фил. «Ин-т языка и лит. им. Якуба Коласа и Янки Купалы». — Минск: Беларуская навука, 2014. — 486 с.
2. Прыгодзіч, М. Р. Словаскладанне ў беларускай мове / М. Р. Прыгодзіч. — Мінск: БДУ, 2000. — 227 с.
3. Разанаў, А. Паляванне ў райскай даліне: Версэты. Паэмы. Пункціры. Вершаказы. З Вяліміра Хлебнікава. Зномы / А. Разанаў. — Мінск: Маст. літ., 1995. — 287 с.
4. Лойка, А. Грайна: паэзія / Алег Лойка. — Мінск: Маст. літ., 1986. — 142 с.
5. Камейша, К. Ад Кромані да Свіцязі: лірычныя запісы, мініяцюры, эсэ / Казімір Камейша. — Мінск: Маст. літ., 2013. — 413 с.

6. Навуменка, І. Гуканне над верасамі: аповесці, апавяданні: для сярэд. і ст. шк. узросту / Іван Навуменка; маст. У. Б. Максімаў. — Мінск: Маст. літ., 2002. — 250 с.
7. Тармола-Мірскі, Р. Прычасце: паэзія / Р. Тармола-Мірскі. — Мінск: Маст. літ., 2000. — 288 с.
8. Навуменка, І. Асеннія мелодыі: раман, апавяданні / Іван Навуменка. — Мінск: Маст. літ., 1987. — 318 с.
9. Зуёнак, В. Самаабслуга / Васіль Зуёнак // Маладосць. — 2000. — № 6. — С. 40.
10. Глобус, А. CONVOLUTUS: Лірыка і проза / Адам Глобус. — Мінск: Сучасны літаратар, 2008. — 832 с.
11. Шабовіч, М. В. Мая надзея: вершы / Мікола Шабовіч. — Мінск: Маст. літ., 2006. — 174 с.
12. Гілевіч, Н. Збор твораў: у 6 т. / Ніл Гілевіч. — Т. 3: Вершы і паэмы 1993–1999. — Мінск: Маст. літ., 2001. — 350 с.
13. Далідовіч, Г. Свой дом: раман / Генрых Далідовіч. — Мінск: Маст. літ., 1992. — 351 с.
14. Камейша, К. Чмяліны груд: вершы, паэмы / Казімір Камейша. — Мінск: Беларусь, 2014. — 296 с.
15. Дайнека, Л. М. Футбол на замяніраваным полі: раман / Леанід Дайнека. — Мінск: Маст. літ., 1983. — 303 с.
16. Барадулін, Р. Збор твораў: у 5 т. / Р. Барадулін. — Мінск: Маст. літ., 1996— Т. 1: Вершы / прадм. В. Сёмухі. — 479 с.
17. Вярцінскі, А. Хлопчык глядзіць...: выбр. вершы і паэмы / Анатоль Вярцінскі; маст. І. Сытчанка. — Мінск: Маст. літ., 1992. — 318 с.
18. Ветах, А. Ноч перад вялікаднем. Вочы ў вочы. Казачная ноч зарападу: апавяданні / Алесь Ветах // Полымя. — 2014. — № 9 (1019). — С. 83–99.
19. Басуматрава, С. Званы чалавечнасці: вершы / Святлана Басуматрава. — Мінск: Маст. літ., 1988. — 174 с.
20. Кадзетава, В. М. Ля трох пуцявін: аповесці, апавяданні. — Мінск: Маст. літ., 1998. — 303 с. — (Першая кніга пражытка).
21. Рагаўцоў, В. І. Сутонне: вершы / Васіль Рагаўцоў; [маст. А. Шычко]. — Мінск: Полымя, 1995. — 31 с. — (Бібліятэка часопіса «Маладосць»; 7 (85)).
22. Солахаў, А. В. Рэдуплікацыя як спосаб словаўтварэння ў сучаснай беларускай мове / А. В. Солахаў // Веснік Мазырскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя І. П. Шамякіна. — 2017. — № 1 (49). — С. 156–161.
23. Саскавец, А. Дзяўчынка а-ля Мірэй...: маленькая аповесць / Ала Саскавец // Полымя. — 2016. — № 9. — С. 97–110.
24. Іванова Г. Еду ў Сноў: вершы: для дзяцей дашк. узросту / Галіна Іванова; маст. Я. Зельская. — Мінск: Юнацтва, 1989. — 47 с.
25. Гілевіч, Н. Збор твораў: у 6 т. — Т. 4: Сатыра і гумар 1948–2003. — Мінск: Маст. літ., 2003. — 334 с.
26. Ткачоў, В. Ю. Тратнік: кніга прозы / Васіль Ткачоў. — Гомель: РПУП «Палесдрук», 2002. — 384 с.
27. Пальчэўскі, А. Выбр. тв.: у 2-х т. / Алесь Пальчэўскі. — Мінск: Маст. літ., 1980. — Т. 2: аповесці. — 367 с.
28. Дзеружынскі, А. Вяселікі: выбранае: вершы, паэмы, казкі, смешкі, пацешкі, небыліцы, жарты / А. Дзеружынскі; маст. А. Лось. — Мінск: Маст. літ., 1979. — 319 с.
29. Макаёнак, А. Выбр. тв.: у 2-х т. / Андрэй Макаёнак. — Мінск: Маст. літ., 1980. — Т. 2: п'есы, сцэны сельскага жыцця, аднаактовыя п'есы, гумарэскі, фельетоны, артыкулы. — 374 с.
30. Каўрус, А. Словаклад: слоўнік адметнай лексікі / Алесь Каўрус. — Мінск: Выдавецкі дом «Звязда», 2013. — 328 с.
31. Янішчыц, Я. У шуме жытняга святла: вершы, паэмы / Яўгенія Янішчыц. — Мінск: Маст. літ., 1988. — 414 с.
32. Мазго, У. Таямнічая планета: вершы, казкі, загадкі: для дзяцей мал. шк. узросту / Уладзімір Мазго; маст. В. Макаранка. — Мінск: Літаратура і Искусство, 2008. — 120 с.
33. Танк, М. Збор твораў: у 6-ці т. Т. 5: Вершы; Паэмы; Пераклады 1976–1978. — Мінск: Маст. літ., 1980. — 640 с.

34. Зуёнак, В. Выбранные творы: у 2 т. / Василь Зуёнак. — Мінск: Маст. літ., 1996–1998. — Т. 1: Гронка цішыні: выбр. вершы / прадм. Р. Барадудзіна. — 446 с.; — Т. 2: Пяцірэчка: Кніга паэм. — 319 с.

35. Говар, Г. Мой нечаканы вершапад: вершы / Г. Говар. — Гомель, 2000. — 104 с.

УДК 81'01'161: 811.163.1

В. Ю. Франчук

ПОСОЛЬСКАЯ СЛУЖБА ДРЕВНЕЙ РУСИ

Статья посвящена рассмотрению становления мирных отношений Древней Руси с другими государствами и роли особой категории лиц, ведущих дипломатические переговоры. Подтверждается предположения Б. А. Ларина, который в отличие от большинства исследователей настаивает на славянской основе языка статей, предложенных послами Руси. Переводными, по его мнению, можно считать те статьи, которые предложены греками.

До введения письменности восточные славяне выработали такие формы переговоров с другими народами, которые сохранились на протяжении длительного времени. Как полагает Д. С. Лихачев, важнейшее в этих формах состояло в том, что все переговоры велись устно, через устные передачи послов. По мнению ученого, обычай «ссылаться речью», а не грамотами, был очень прочным. Его происхождение восходит к дописьменному периоду истории Руси, однако и позже, даже спустя несколько веков после введения письменности, русские послы по-прежнему изустно говорили порученные им «речи», не занося их на грамоты. «Развитие письменности не изменило этого обычая, — утверждает Д. С. Лихачев, — хотя не подлежит сомнению, что большинство русских послов, как, например, поп Василий, игумен Федос, Петр Бориславич и др., были людьми хорошо грамотными, а иногда и незаурядными писателями: поп Василий составил повесть об ослеплении Василька Тербовольского, Петр Бориславич запечатлел в письменном отчете переговоры с Владимиром Галицким, игумен Федос принимал участие в летописании Киево-Печерского монастыря и т. д.» [1, с. 41, 47]. Положения Д. С. Лихачева были поддержаны в трудах других исследователей, в частности в докторской диссертации Ф. П. Сергеева по русской дипломатической терминологии. Литературовед И. П. Еремин, например, пишет: «Не всегда имея возможность лично договариваться, князья постоянно общались между собою при помощи своих доверенных лиц, порою даже в том случае, когда находились друг от друга на расстоянии двух шагов» [2, с. 109]. О. В. Творогов полагает, что в быту берестяное «письмо» оказывалось нужнее, чем в сношениях князей, располагавших опытными послами, запоминавшими наизусть «речи», которые они произносили от имени своих сюзеренов [3, с. 123]. Присоединяется к этим высказываниям и исследователь древнерусского языка В. В. Колесов. В работе, посвященной ритмике «Слова о полку Игореве», он пишет: «Ритмика создавала художественный текст уже в самых древних произведениях славянского словесного искусства, без нее они просто не могли бы существовать во времени, потому что невозможно запомнить большой текст без скрепляющего его части ритма... Таким образом, вся древнерусская литература оказывается «поэтической», поскольку вся она ритмизована — и летописи, и даже деловые тексты, например послания от одного князя к другому, поскольку гонцы заучивали их наизусть как стихи и исполняли их перед адресатом» [4, с. 15].

Иллюстрацией к приведенным высказываниям служит рассказ о переговорах киевского князя Изяслава Мстиславича с черниговскими князьями-братьями Володимером и

Изяславом, помещенный в Киевской летописи под 1146 г. Узнав от своих сторонников об измене черниговцев, киевский Изяслав направляет к ним своего представителя. От его имени тот напоминает братьям о прежней договоренности: «Изяславъ же то слышавъ, и възворотися въспять, и посла послы свои Чернигову к Володимиру и къ брату его – Изяславу, и рече имъ: «Се есмы путь замыслили великъ, а то есть утверждение дѣдъ нашихъ и отецъ нашихъ, хрестъ есме цѣловали; а извѣстимся и ище, ако на семь пути ни тяжи имѣти, ни которого же извѣта, но во правду сий путь сходити и с противными ся бити». Черниговские князья отказываются подтвердить клятву. Они говорят об этом послу, хотя имеют в виду его князя: «Тако ли намъ безыльпа хрестъ цѣловати? Хрестъ бо есме цѣловали к тобѣ, а кое наша вина?» Тогда посол Изяслава Мстиславича говорит уже от своего имени: «Который то грѣхъ, оже на любви хрестъ цѣловати? То ны собѣ на спасение». И далее рассказывается, как Изяслав, наставляя своего посла, предусмотрел и возможность отказа подтвердить клятву: «Изяславъ же рекль бяше послу своему: «Оже ти ся не имуть по любви хреста цѣловати, скажи же имъ, како есмы слышали». И рече имъ Изяславль посоль: «Аже устоите у крестьномъ цѣлованьи, и язъ вамъ, брата, являю: тако ми вошло во уши, оже мя ведете льстью, а ко Святославу есте хрестъ цѣловали къ Олговичю, яко на семь пути вамъ любо мя яти, любо убити въ Игоря мѣсто; а есть ли то, братья, тако или не тако?». Растерявшиеся братья решают согласовать свой ответ Изяславу и поэтому обращаются к его послу: «Они же ничтоже могоша отвѣщати; толико съзрѣшася, и долго молчавше, и рече Володимиръ послу Изяславлю: «Поиди вонъ, посѣди, опять тя взовемъ» [5, стб. 345–346].

В приведенном выше тексте представитель Изяслава определяется дипломатическим термином *посоль*. В Киевской летописи XII в. и других памятниках этого и более позднего времени постоянно употребляется это существительное, реже встречается производное от него *посольникъ*. Однако так было не всегда.

В памятниках первой половины X века лицо, ведущее переговоры, называется *съль*. Существительное *съль*, образованное от глагола *сълати*, впервые встречается в договоре Игоря 944 г. Здесь наряду с дипломатами перечисляются также купцы (гости), приведены их имена: «Мы от рода рускаго съли и гостье, Иворъ, соль Игоревъ, великаго князя рускаго, и обѣчии сли: Вуефастъ Святославль, сынъ Игоревъ, Искусеви Ольги княгини... купецъ Адунъ, Адулбъ, Иггивладъ, Олѣбъ, Фруганъ, Гомоль» [6, стб. 46–47].

По поводу имен делегации русичей белорусская исследовательница Р. М. Козлова отмечает, что антропонимия древнерусско-греческих посольств до нашего времени служит доказательством господства норманнов на Руси. Стали достоянием русской и славянской историографии утверждения сторонников норманистской теории, что в рассматриваемом именовании славян не было вообще. По ее мнению, это настолько вошло в сознание ученых, включая лингвистов, что проблема этнической принадлежности антропонимов ими не ставилась. «В перечне имен послов, купцов («гостье») имеется действительно много сложного, неясного, подчас этимологически глухого, но основная масса имен, которым посвящены краткие лингвистические очерки, – утверждает Р. М. Козлова, – поддается генетическому истолкованию на славянском материале. Осветились славянским материалом дохристианские имена Прастѣнъ, Акунъ, Иворъ, Гомоль и др.» [7, с. 46–47]. Наблюдения автора важны в том плане, что славянские имена послов и купцов могут свидетельствовать об их этническом происхождении. Таким образом находит подтверждение предположение Б. А. Ларина, который в отличие от большинства исследователей считает, что в договорах с греками переводы имеются только в некоторых частях. Переводом, по его мнению, можно считать формулы договоров, т. е. вводные и заключительные части их, и статьи, содержащие условия греков. А центральные части представляют собой постатейную запись посольских речей той

и другой стороны. Значит, здесь, утверждает ученый, переводными можно считать те статьи, которые предложены византийцами [8, с. 48].

По данным памятников старославянского языка слово *сьль* фиксируется уже в первых переводах богослужебных книг, с которыми лица, оформлявшие тексты Договора Олега, без сомнения, были знакомы [9, с. 287]. Его отсутствие в Договоре Олега можно объяснить пропусками в тексте. Это тем более вероятно, что в этом же тексте встречается производное от *сьль* собирательное существительное *солба*: «Да егда ходим в Греки или с куплею, или въ солбу ко цареви вашему, да пустим с честью проданное рухло лодыи их» [6, стб. 35]. В Ипатьевском списке к слову *солба* дано следующее примечание: «В *солбу* зачеркнуто, над строкой новым почерком: *посольствомъ*» [5, стб. 26]. Кроме существительного *солба*, в Договоре Олега встречается производное от слова *сьль* прилагательное *слебное*. Так оно дается в Хлебниковском списке Ипатьевской летописи, но в более раннем Ипатьевском фиксируется ошибочное написание *хлѣбное*. Ошибочные написания этого слова встречаются и в других списках, что свидетельствует о его непонимании переписчиками даже ранних летописных списков. Так, в Лаврентьевской летописи: «Да приходячи русь *слѹбное* емлют, елико хотячи, а иже придуть гости да емлют мѣсячину на 6 мѣсяць, хлѣбъ, вино и мясо, и рыбы и овощь» [6, стб. 31]. В Договоре Игоря уточняется, представители каких городов в первую очередь получают необходимое содержание: «И приходящимъ имъ, да витають у святаго Мамы, да послеть царство наше, да испишетъ имена ваша, тогда возьмутъ мѣсячное свое, съли *слебное*, а гостье мѣсячное, первое от города Киева, паки изъ Чернигова и ис Переяславля и исъ прочихъ городовъ» [6, стб. 48–49].

Из контекста можно сделать вывод, что так называлось продовольствие, которое выдавалось послам на время их пребывания в Византии, а продовольствие, которое предназначалось купцам, называлось мѣсячное или мѣсячина. В. Н. Татищев делает такое примечание к последнему слову: «Месячный корм купцам, приходящим из чужих край, есть древнее в Руси употребление для приласкания купцов. В других народах было ли сие, мне неизвестно» [10, с. 403].

Таким образом, можно считать достоверным, что древнерусской письменности слово *сьль* было знакомо уже в начале X века. И такую же форму оно сохранило на протяжении двухсот лет. В Повести временных лет по списку Лаврентьевской летописи встречается только *сьль* или *соль*. В такой же форме употреблено это слово и в произведениях Владимира Мономаха, включенных в эту летопись. По словоуказателю О. В. Творогова к Повести временных лет слово *соль* в Лаврентьевском списке встречается 30 раз [11, с. 137].

В Ипатьевском списке ПВЛ слово *сьль* также дается в первоначальной форме. Однако в примечаниях к каждому такому слову имеется следующее пояснение: «Слог *но* прописан над строкой новым почерком (послы, послыи)» [5, стб. 36]. В Хлебниковском и других поздних списках представлена только форма с префиксом *но*. Остается неясным, когда и как в древнерусской письменности утвердилась новая форма слова, которое до того употреблялось уже несколько столетий. Его фиксация в начале Киевской летописи, возможно, связана с канцелярией князя Изяслава Мстиславича, сына Мстислава Великого и внука Владимира Мономаха. Послом и служащим канцелярии этого князя и был Петр Бориславич, упомянутый в статье Д. С. Лихачева среди других незаурядных писателей своего времени как автор письменного отчета о переговорах с Владимиром Галицким. Б. А. Рыбаков предполагает, что посол Петр Бориславич является также автором ряда летописных статей, посвященных деятельности потомков Мстислава Великого [12, с. 307–339].

По нашим наблюдениям, кроме новой формы дипломатического термина *посоль*, Петр Бориславич использовал в своих текстах и новое терминологическое словосочетание *крестная грамота*.

Впервые это словосочетание упоминается в Киевской летописи в статье 1144 г. Как можно заключить из контекста, речь идет о расторжении ранее принятых обязательств: «В то же лѣто роскаторостася Всеволодь с Володимиркомъ про сына, оже сѣде сынъ его Володимири, и почаства на ся искати вины, и Володимерко възверже ему *грамоту хрестъную*. Всеволодь же с братьею иде на нь» [5, стб. 314–315].

Из дальнейшего описания событий второй половины XII в. о крестных грамотах как виде дипломатических документов можно получить следующие сведения. В случае невыполнения обязательств одним из договаривающихся правителей к нему отправляется специальный представитель (посол, муж) «съ хрестъными грамотами» [5, стб. 346], «съ крестъными грамотами» [5, стб. 461], «со крестъными грамотами» [5, стб. 693]. Изложив претензии, как правило, от имени одного князя к другому, посол кончает их словами: «а се твоѣ грамоты крестъныя» [5, стб. 461]; «а се ти крестъныя грамоты» [5, стб. 670]; «а се ти крестъныя грамоты» [5, стб. 693]. После этого посол «поверже имъ грамоты. хрестъныя» [5, стб. 347] или «положа ему грамоты крестъныя лѣзе вонъ» [5, стб. 462]. Если субъектом действия в таком описании является князь, то создается впечатление, что грамоты возвращает не посол, а он сам. Например, в 1195 г. Рюрик Ростиславич «к Романови посла ко зятю своему мужи своя обличи и и повѣрже ему крестъныя грамоты» [5, стб. 686]. И далее: «Романъ же ублюдъся тѣста своего, ажъ ему извѣргль крестъныя грамоты» [5, стб. 686].

По нашим данным, случаи упоминания крестных грамот в летописаниях XII в. малочисленны. В Киевской летописи терминологическое словосочетание *крестные грамоты* встречается 11 раз: под 1147 г. – два раза, под 1153 г. – три раза, пять раз в серии статей под 1195–1196 гг. – последними годами, по мнению Б. А. Рыбакова, летописной деятельности Петра Бориславича. Вызывает сомнение в принадлежности его перу лишь пример под 1144 г. Между тем это первый случай употребления данного словосочетания в древнерусском летописании. При внимательном прочтении видим, что фраза, включающая термин *крестная грамота*, является повторением начала летописной статьи, которую открывали слова: «Того же лѣта ходиша Олговичи на Володимирька. Всеволодь съ братома» [5, стб. 315]. Можно предположить, что Петр Бориславич использовал здесь материал кого-то из сторонников Всеволода Ольговича, оформив его текст своим зачином.

В пяти из отмеченных одиннадцати случаев словосочетание *крестная грамота* входит в оборот *положити (повергнути, възвергнути, извергнути) крестные грамоты*. Единственный пример Лаврентьевской летописи в статье 1196 г. является, по-видимому, извлечением из Киевской летописи в ее первичном виде: «Рюрикъ же посла к великому князю Всеволоду, река: «Брате и свате! Романко отъ насъ отступилъ и крѣсть цѣловаль къ Олговичем, а брате и свате, пошли *грамоты хрѣстныѣ поверзи* имъ. А сам поиди на конь» [6, стб. 413]. В тексте Киевской летописи, который дошел до нас, послание Рюрика Ростиславича приведено не полностью и соответствующей фразы с термином *крестные грамоты* в нем нет. Все же связь между двумя текстами бесспорна: «Се же слышавъ Рюрикъ, ажъ Романъ отступилъся ко Олговичемъ и поводитъ Ярослава на старшишинство и поча Рюрикъ думати с братьею своею и с мужи своими, и посла ко Всеволоду повѣдая ему, ажъ Романъ прислалъся ко Олговичемъ и поводитъ и на Кыевъ и на все Володимере племя, а ты, брате, в Володимери племени старши еси насъ а думаи гадаи о Руской земли и о своей чести и о нашей, а к Романови посла ко зятю своему мужи своя обличи и и поверже ему *крестныя грамоты*» [5, стб. 686].

Как видим, и в Лаврентьевской и в Киевской летописях речь идет об одних и тех же текстах. Можно, таким образом, говорить, что в летописях были использованы сведения небольшого количества крестных грамот. К тому же сами эти сведения отрывочны, так как цитируемые фрагменты входят в состав княжеских посланий-речей, в которых говорится о хорошо известных обеим сторонам делах. По предположению

Б. А. Рыбакова, деятельность Петра Бориславича как летописца оборвалась как раз в это время. Статья 1196 года осталась незаконченной.

Список использованной литературы и источников

1. Лихачев, Д.С. Русский посольский обычай XI–XIII вв. / Д. С. Лихачев // Исторические записки. – 1946. – С. 42–54.
2. Еремин, И. П. Литература Древней Руси: Этюды и характеристики / И. П. Еремин. – М.-Л.: Наука, 1966. – 262 с.
3. Творогов, О. В. К вопросу о периодизации литературы Киевской Руси. / О. В. Творогов // Русская литература. – 1983. – № 4. – С. 118–127.
4. Колесов, В.В. Ритмика «Слова о полку Игореве»: К вопросу о реконструкции / В. В. Колесов // ТОДРЛ. – 1983. – Т. 37. – С. 14–24.
5. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – 938 стб. + Приложение – 87 с.
6. Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – 540 стб. + Указатели: 541–577 с.
7. Козлова, Р.М. Проблемы генезиса имен русско-византийских посольств: *Праспһннь, Акунъ, Иворъ, Гомоль* / Р. М. Козлова // Студії з ономастики та етимології. – Київ: Видавничий дім «Кий», 2014. – С. 46–58.
8. Ларин, Б.А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.). / Б. А. Ларин. – М., 1975. – 325 с.
9. Slovník jazyka staroslověnského. IV. C. – V. – Praha, 1997. – 1054 s.
10. Татищев, В. Н. Собрание сочинений. Т. IV. История российская. Ч. 2. / В. Н. Татищев. – М.: «Ладомир», 1995. – 552 с.
11. Творогов, О. В. Лексический состав «Повести временных лет» / О. В. Творогов. – Киев: Наукова думка, 1984. – 217 с.
12. Рыбаков, Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». / Б. А. Рыбаков. – М.: «Наука», 1972. – 520 с.

УДК 811.161.3'373:398.33

К. Л. Хазанова

ЛЕКСІЧНАЯ ЗВЯЗНАСЦЬ У БЕЛАРУСКІМ КАЛЯНДАРНА-АБРАДАВЫМ ФАЛЬКЛОРЫ

Артыкул прысвечаны тыпалагічнай дыферэнцыяцыі паўтораў як папулярнага ў беларускім каляндарна-абрадавым фальклору сродку лексічнай звязнасці. Выдзяляюцца кантактны і дыстантны паўторы, характарызуюцца стылістычныя адметнасці тоеснага лексічнага паўтору, каранёвага і афіксальнага паўтораў. Ва ўсёй сваёй разнастайнасці паўторы павышаюць экспрэсіўнасць і садзейнічаюць інтэнсіфікацыі песеннага тэксту, узбагачаючы яго дадатковымі эмацыянальна-ацэначнымі значэннямі.

Лексічная звязнасць тэксту ствараецца з дапамогай сінонімаў, слоў аднаго семантычнага поля, антонімаў. У народна-паэтычным дыскурсе каляндарна-абрадавага фальклору беларускага народа найбольш асноўным запатрабаваным сродкам лексічнай звязнасці з'яўляецца паўтор. Беларускія каляндарна-абрадавыя песенныя тэксты для стварэння звязнасці выкарыстоўваюць разнастайныя лексіка-структурныя тыпы паўтораў. У народна-паэтычных творах адзначаюцца поўныя тоесныя паўторы з паўтарэннем адной і той самай моўнай адзінкі (падваенне, анафара, эпіфара, анаэпіфара) і частковыя (каранёвы, афіксальны, гукавы) паўторы.

Тоесны лексічны паўтор у каляндарна-абрадавай паэзіі з'яўляецца самым пашыраным:

*Я ж цябе люблю, люблю, Я ж цябе злаўлю, злаўлю [1, с. 36];
А ў ляску, ляску, калядо, калядо. На жоўтым пяску, калядо.
Іванко хадзіў, калядо, калядо, Коніка паіў, калядо [1, с. 30];
Шчадрую, шчадрую, Каўбасу я чую [1, с. 34].*

Кантактны тоесны паўтор стварае фігуру падваення:
*Цярэшка, цяху, цяху, Што ў цябе ў мяху, мяху? [1, с. 38];
Пайду я на ток, на ток, Найдзі там курэй куток [1, с. 42].*

Для каляндарна-абрадавых беларускіх тэкстаў уласціва неаднаразовае выкарыстанне падваення на працягу твора:

*Пайду я ў ток, у ток, Найдзі курэй куток.
Курачкі кудак-кудак, Мой мілы лайдак, лайдак [1, с. 43].*

У каляндарна-абрадавых песнях кантактны паўтор, выкарыстаны ў кожным радку, становіцца апорным фармальным сродкам звязнасці тэксту:

<i>А ў нас сягоння масленіца, масленіца, Вылецела з кустоў ластавіца, ластавіца. А вы, малайцы, не стойце, не стойце, Выганяўшы з куста ластавіцу, ластавіцу. Адагнаўшы – пабіце, пабіце.</i>	<i>А пабіўшы – пытайце, пытайце, Што ў нашым сяле дзеецца, дзеецца: Дзевяць малайцоў жэняцца жэняцца, Бяруць яны дзевак – паненак, паненак [1, с. 56].</i>
---	--

Лексічны тоесны кантактны паўтор напрыканцы радкоў асабліва актуалізуе закладзеную ў паўтораныя словы інфармацыю:

<i>На гары елка сцеліца, сцеліца, Каля яе зайка туліца, туліца. Дзеўкі зайку злавілі, злавілі, На абед сабе зварылі, зварылі, Дзеўкі селі за стол, за стол,</i>	<i>Мальцы селі пад сталом, пад сталом, Дзеўкі ядуць мяса яго, мяса яго, А мальцы ды косці яго, косці яго. Дзеўкі ядуць – смяюцца, смяюцца, А мальцы ядуць – грызуюцца, грызуюцца [1, с. 59].</i>
---	--

Кантактны паўтор на пачатку радкоў, выконваючы ролю стваральніка звязнасці тэксту, засяроджвае ўвагу рэцыпіента на апошніх словах радкоў, ужытых аднаразова:

<i>Вясна красна, вясна красна наступае, Вадой лугі, вадой лугі залівае. Што ні прайсці, што ні прайсці, ні праехаць, Свайго роду, свайго роду не праведаць.</i>	<i>Ой, вясною, ой, вясною – за вадою, А ў лецячку, а ў лецячку – за жнівою, А зімою, а зімою – за снягою [1, с. 70].</i>
---	--

Пры дыстантным лексічным паўторы паўтораныя слоўныя адзінкі падзяляюць іншыя словы і выразы:

<i>Перац у ступе таўчэцца, Кабан у печы пячэцца. Перац на прыправачку, А кабан у стравачку [1, с. 44];</i>	<i>А здайся, дзядулька, здайся, На лепшых не заглядайся [1, с. 47].</i>
--	---

Адметны стылістычны эфект дасягаецца ў песні пры дыстантным паўторы фанетычных варыянтаў:

На малайцаў аглянися, Нам, малайцам аддарыся [1, с. 114].

Дыстантны тоесны паўтор звязвае асобныя фрагменты тэксту і лагічна выдзяляе, падкрэслівае значэнне паўторанай лексемы, пераводзіць яе ў разрад ключавых слоў:

“Яблынь мая, яблынь садавая, Дакуль будзеш у полі стаяці?”

- *Стаю гадок, стаю другі, На трэці гадок у сады пайду* [1, с. 59];

Цярэшка, Цярэшачка, Цераз двор дарожачка.

Тая дарожачка, як ток. Куды мой дзядулька уцёк [1, с. 45];

Тры свячы ссукаў ды ўсе папаліў: Адно спаліў, умываючысь,

Другую спаліў, абуваючысь, Трэцюю спаліў – на двару пахадзіў,

Па двару пахадзіў, братцоў набудзіў [1, с. 29].

Паказаны фактычны матэрыял сведчыць пра распаўсюджанасць у беларускім народна-паэтычным каляндарна-абрадавым дыскурсе тоеснага лексічнага паўтору як сродку дасягнення звязнасці. У паўторах выкарыстоўваюцца ўсе часціны мовы і разнастайныя словаформы. Паўтараюцца як адзінкавыя словы, так і словазлучэнні. Паводле лакалізацыі паўторы праяўляюць у каляндарна-абрадавых тэкстах адносную свабоду і змяшчаюцца ў пачатку, у сярэдзіне, а таксама напрыканцы радкоў.

Цікавымі, частымі і разнастайнымі з’яўляюцца каранёвыя паўторы, пры якіх у тэксце выкарыстоўваюцца аднакаранёвыя моўныя адзінкі. У гэтым арыгінальным відзе паўтору сумяшчаюцца вертыкальная і гарызантальная ўласцівасці тэксту, спалучаюцца парадыгматычная і сінтагматычная характарыстыкі моўных адзінак. Паводле пазіцыі і размяшчэння ў паэтычным тэксце каранёвыя паўторы, як і лексічныя тоесныя, бываюць кантактныя і дыстантныя. Кантактныя паўторы, акрамя звязнасці, выконваюць ролю ўзмацнення сэнсу і ідэйнай значнасці паўтораных слоў:

Каляда, калядзіца, Добрая маладзіца! [1, с. 33].

Каранёвыя кантактныя паўторы ў народна-паэтычным дыскурсе маюць некалькі функцый і не толькі з’яўляюцца актуалізатарамі сэнсу, узмацнення значэння паўтораных каранёў, але і выконваюць структурную ролю, спрыяючы звязнасці тэксту:

Калядачкі, калядкі, Да ў ліпнічку прынадкі [1, с. 34].

Дыстантны паўтор больш засяроджаны на выкананні функцыі звязнасці за кошт аб’яднання адасобленых, размешчаных на пэўнай адлегласці, адзінак тэксту, якія спалучаюцца паміж сабой, у выніку чаго ўзмацняецца іх роля ў раскрыцці зместу каляндарна-абрадавага твора:

А са стрэх вада капля, Што нашаму да й хлопчыку

Вандравачка пахне. Завандраваў да й хлопчычак,

Дай й босы на полю [1, с. 70].

Каранёвыя паўторы беларускіх каляндарна-абрадавых твораў вызначаюцца разнастайнасцю паводле структурна-граматычнай характарыстыкі. Уласцівасць каляндарна-абрадавага паэтычнага фальклору – каранёвы паўтор назоўніка і дзеяслова:

Шчадрыначка шчадравала, Што ты, баба, гатавала [1, с. 35];

Перац у ступе таўчэцца, Кабан у печы пяхэцца [1, с. 44];

Руцвяным вянком павянчаіся Срэбраным кубкам мёд, віно піці [1, с. 105].

Каранёвы паўтор розных часцін мовы спалучаецца ў каляндарна-абрадавых тэкстах з тоесным лексічным паўторам:

Да ў ліпнічку прынадкі. Да прынадачка дзевачка, Да прынадзіла хлопчыка [1, с. 34];

А ў тваім гумне праява стала, Праява стала, праявілася [1, с. 83].

У многіх каляндарна-абрадавых песнях каранёвы паўтор пранізвае ўвесь тэкст, што ў спалучэнні з лексічным паўторам спрыяе звязнасці:

*Святое Ўшэсце жыта раўнуе, Святая Гля жыта зажынае –
Святая Тройца – жыта красуе. З белым сырам, з малым сынам.
Святая Дзевятка – у жыце пятка, Льёва жана – добрая жняя:
Святы Пятро – у жыце ядро. Што раз разне – то і сноп нажне [1, с. 86].*

Паводле марфалагічных параметраў каранёвыя паўторы ў беларускім каляндарна-абрадавым дыскурсе выяўляюць пашыранасць субстантываў, што абумоўлена прадметнасцю назоўнікаў, неабходнай для нагляднасці апісання і выяўленчай выразнасці тэксту:

Борам, борам, баравінкаю, Вясна красна на ўвесь свет! [1, с. 98].

Паўтор аднакаранёвых назоўнікаў часта фіксуецца ў каляндарна-абрадавым дыскурсе:

*Злоты венец – на вяччанне [1, с. 113];
Пабегла дзядульку лавіць. Не ўцякай, дзядулечка [1, с. 43].*

У шматлікіх выпадках пры субстантыўным каранёвым паўторы паўтораная намінацыя ўяўляе сабой дэмінітуўнае ўтварэнне першы раз выкарыстанага наймення:

*На вуліцы гуслі граюць, Мяне стары не пускаець,
Пайду гуселькі глядзець – За мной стары дзед ідзець [1, с. 49];
На беражках трава зялёная, На травіцы конік вараненькі [1, с. 80];
На двары сняжок, сняжочак [1, с. 50].*

Паўтор лексемы ў памяншальна-ласкальнай форме стварае выразнасць радкоў, надае тэксту эмацыянальнасць:

Цярэшка, Цярэшачка, Цераз двор дарожачка [1, с. 45].

Дэмінітуўныя ўтварэнні выкарыстоўваецца і пры каранёвым паўторы прыметнікаў і прыслоўяў:

*Я табе штонікі адатку Тонкія-таненькія, Белыя-бяленькія.
Ушыю гузік залаты, Каб быў дзядулька малады [1, с. 43];
А ў нядзельку рана, параненьку Ходзя Дунай ціха, паціхеньку [1, с. 80].
Каранёвы паўтор кранае таксама формы назоўніка і прыметніка:
Маладзіца маладая, Як табе не здакучыца [1, с. 81].*

Своеасаблівымі з'яўляюцца фальклорныя структуры, у якіх каранёвы паўтор ствараецца праз выкарыстанне прыметніка і формы ступені параўнання:

*На калышыся, асіначка, Не калышыся ты горкая.
Мая долячка гарчэй цябе [1, с. 79].*

У некаторых тэкстах выкарыстоўваецца каранёвы паўтор прыметніка і формы вышэйшай ступені параўнання адразу некалькіх ад'ектываў, што асабліва спрыяе звязнасці:

*Часты, густы зоры на небе – Часцей, гусцей снапы ў полі [1, с. 84];
Густы, часты на небе зоркі – Гусцей, часцей на ніве снапы,
Шырок, вялік на небе месяц – Шырэй, вышэй стагі ў гумне [1, с. 91].*

Звязнасці каляндарна-абрадавых тэкстаў садзейнічаюць аднакаранёвыя вытворныя дзеясловы з рознымі прэфіксальнымі элементамі:

Па вулачцы па шырокай, Пойдзем, зайдзем у хазяйскі двор [1, с. 96].

Пашыраныя паўторы аднакаранёвых дзеясловаў, сярод якіх адзін, як правіла, першы, беспрыставачны, а другі, паўтораны – прыставачны:

*Святая Ілля, крутая жняя. Пайшла ў поле жыта жаці,
Жыта жаці, зажынаці* [1, с. 97];
*Срэбраным кубкам мёд, віно піці,
Мёд, віно піці – не ўпіваціся* [1, с. 105].

Часам у каранёвым паўторы прымаюць удзел дзеяслоў і прыслоўе:

Мой мілы бяжком бяжыць – Аж пад ім зямля дрыжыць [1, с. 45].

Каранёвыя паўторы адрозніваюцца паводле колькасці кампанентаў. Прыведзены фактычны матэрыял сведчыць, што ў беларускім каляндарна-абрадавым дыскурсе пераважаюць двухкампанентныя паўторы: *Жнуць яго жнейкі маладзенькія* [1, с. 84].

У асобных фальклорных творах структура двухкампанентнага каранёвага паўтору знаходзіць шматразовае выяўленне, утвараючы рады аднародных членаў сказа:

*Яно сцяблом сцяблыністае,
А каранем караністае
І коласам каласістае* [1, с. 84].

Трохкампанентныя каранёвыя паўторы адзначаюцца радзей:

Ужо вячэрняя зара, Зарыца зарылася [2, с. 242].

Для беларускіх каляндарна-абрадавых тэкстаў у складзе трохкампанентных каранёвых паўтораў уласцівыя тоесныя паўторы:

Мой дзедзька вусат, вусат. Вусікі сівенькія [1, с. 36];
Ацялілі яны па цялушачцы, Па цялушачцы, па рабушачцы [1, с. 83];
Святкі лічыў, лічыў, улічыўся – На святога Юр'я пазабыўся [1, с. 88];
Да за пана, што суд судзіць, Што суд судзіць дыі перасуджвае [1, с. 113].

Паказаныя структуры каранёвага паўтору ўзмацняюць сэнсавую напоўненасць паўтораных лексем дзякуючы павышэнню іх ролі ў раскрыцці ідэйна-тэматычнага зместу тэксту. У падобных канструкцыях сэнсавым цэнтрам паўтораных адзінак становяцца субстантыўныя абрадавыя найменні, якія выяўляюць абавязковы зварот складальнікаў да каляндарных свят або да важных паняццяў сялянскага побыту:

<i>Свято Хрышчэнне – ваду хрысціла, Ваду хрысціла і на свет пусціла. А после таго – Святы Грамніцы, Святы Грамніцы з грамнічнай свячой</i>	<i>Святая Ілля – старая жняя Жыта ў полі зажынаець, А Святы Спас жыта свенціць. Прачыстая жыта сеіць, Жыта сеіць, пчолак ладзіць, Кадкі мёдам наліваець</i>
--	---

[1, с. 92]; [1, с. 96].

Пошукі народнымі складальнікамі найбольш ёмістай формы выражэння мастацка-вобразнага сэнсу паэтычных радкоў часта набліжаюць каранёвы паўтор да “гульні” гукаў:

*А на той гары да на залатой Тыны-прытыны пананпрытынены,
Сады-прысады панасаджваны, Райскія пташкі пананпрынаджваны* [1, с. 103].

У такіх выпадках дасціпная паэтычная інтуіцыя складальнікаў дапамагае супаставіць і семантычна зблізіць сугучныя або блізкагучныя, існуючыя ці прыдуманія словы, арыгінальнае спалучэнне якіх надае радкам выяўленчую выразнасць і вобразнасць.

Выкарыстанне каранёвых паўтораў у беларускіх каляндарна-абрадавых тэкстах стварае звязнасць і актывізуе раскрыццё ўнутранай формы слова.

Часам асноўным прыёмам стварэння звязнасці становіцца спалучэнне некалькіх структурна-граматычных відаў паўтораў (кантактны, дыстантны, тоесны, каранёвы, сінанімічны, паўтор слова і яго дэмінітува, анафара)

<i>Пайду я на ток, на ток, Найду там курэй куток. Усе курачкі чорненькія, Петушка ніводнага. Цішэй, курачкі, не сакачыце, Мне галовачкі не клапаціце.</i>	<i>Прадам я рэшата пер'я. Куплю вам петушка-пеўня. Прадам я рэшата яец, Куплю такога, што пяець. Бадай той пятух прапаў, Як ён мой агарод скапаў [1, с. 42].</i>
---	--

Рытмізацыі народна-паэтычнага тэксту, яго сэнсавай і гукавой выразнасці садзейнічаюць афіксальныя паўторы, якія актуалізуюць значэнне афіксальных марфем і даюць магчымасць супаставіць словы з блізкім словаўтваральным афармленнем.

У афіксальным паўторы часцей удзельнічаюць прэфіксальныя ўтварэнні:

*Каб табе, рэчачка, крутыя берагі – Не так бы вадзіцай разлівалася,
Не так бы рыбачка разбівалася [1, с. 81].*

Паводле граматычнай выражанасці складнікаў сярод прэфіксальных паўтораў частыя дзеяслоўныя:

*Як яны жалі – сярпы зажалі, Як яны селі – сярпы зазвінелі,
Як яны сталі – сярпы зажалі [1, с. 84];
Прыехала каляда ўвечары, Прывезла дудак рэшата [1, с. 12];
А санёчкі паламаліся, А сарочкі памараліся [1, с. 13].*

Аднак яскравую колькасную перавагу маюць афіксальныя паўторы прыметнікаў і прыслоўяў:

*А мы госцейкі ды небывалыя, Ды небывалыя, ды нехаджалыя.
Нячаста мы ходзім, нямнога мы просім [1, с. 94].*

Аднатыпнае граматычнае афармленне выяўляюць паўтораныя ад'ектыўныя формы ступеняў параўнання:

Ідзі ў стайню, выбірай каня Найсівейшага, найсільнейшага [1, с. 88].

Папулярнасць у фальклору дэмінітуўных утварэнняў не можа абмінуць афіксальныя паўторы. Каляндарна-абрадавую паэзію характарызуюць паўторы памяншальна-ласкальных назоўнікавых утварэнняў:

*Тры малойчыкі-рыбалоўчыкі Той венчык падабралі.
“Ой, вы хлопчыкі-рыбалоўчыкі, Вы аддайце мой вяночак.
Першаму буду за суседачку, Другому буду за братовачку” [1, с. 111].*

Спалучэнне ў тэксце тоеснага лексічнага і афіксальнага паўтораў разам з ужываннем дэмінітуўных форм узмацняе выяўленчую выразнасць песні:

*А ў гэтым даму гаспадарочак, Гаспадарочак, слічны паночак,
Слічны паночак, молад Васілька [1, с. 83].*

Сумеснае выкарыстанне каранёвага і афіксальнага паўтораў часам выяўляе імкненне да паралелізму сінтаксічнай будовы радкоў:

*А ў нядзельку рана, параненьку
Ходзя Дунай ціха, паціхеньку* [1, с. 80].

Звязнасць многіх каляндарна-абрадавых твораў замацоўваюць афіксальныя паўторы памяшальна-ласкальных форм назоўнікаў, прыметнікаў і прыслоўяў:

*Выйдзі ў ганак танюсенькі
Ды глянь вочкам весялюсенькім..
Там жнуць жнейкі маладзенькі,
Ў іх сярпчкі залаценькі* [1, с. 99];
*Завіла вяночак дый пуховенькі,
Пуховенькі дый руцявенькі* [1, с. 110];
*Паненачка рана ўстала,
Умылася бялюсенька,
Зачасалася слізюсенька* [1, с. 113].

Выкарыстанне пры афіксальным паўторы слоў з рознай часцінамоўнай прыналежнасцю ўзмацняе ступень выяўленчай выразнасці, паколькі адначасова накіравана на розныя граматычныя класы слоў.

Праведзенае даследаванне паказала асаблівае пашырэнне паўтораў сярод сродкаў арганізацыі лексічнай звязнасці ў народна-песенных тэкстах беларускай каляндарнай абраднасці. Па структуры пераважаюць двухкампанентныя кантактныя каранёвыя паўторы. Афіксальныя паўторы найбольш пашыраны сярод дзеясловаў і прыметнікаў. Часта назіраюцца паўторы з дэмінітыўнымі утварэннямі ў складзе. Ва ўсёй сваёй разнастайнасці паўторы павышаюць экспрэсіўнасць і садзейнічаюць інтэнсіфікацыі песеннага тэксту, узбагачаючы яго дадатковымі эмацыянальна-ацэначнымі значэннямі.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Песні народных свят і абрадаў: беларускі фальклор у сучасных запісах / уклад. і рэд. Н. С. Гілевіча. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1974. – 464 с.

УДК 811.161.3'367.332'42:398.838(=161.3)

Н. П. Цімашэнка

УЖЫВАННЕ АДНАСАСТАЎНЫХ СКАЗАЎ У МОВЕ БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ПЕСЕНЬ ПРА КАХАННЕ

У артыкуле разглядаюцца аднастаўныя сказы, якія ўжываюцца ў мове беларускіх народных песень пра каханне; аналізуюцца формы выражэння галоўнага члена такіх сінтаксічных канструкцый. Пры дастаткова ўласцівым беларускай народнай песеннай лірыцы пра каханне ўжыванні простых аднастаўных сказаў самымі распаўсюджанымі сярод узказаных сінтаксічных адзінак з'яўляюцца аднастаўныя пэўна-асабовыя і безасабовыя канструкцыі.

Тэма кахання прысвечана шмат твораў у культурнай спадчыне розных народаў. Не складае выключэння і беларуская народная песенная лірыка, дзе тэма кахання займае адно з цэнтральных месцаў. Галоўнымі героямі такіх тэкстаў з'яўляюцца хлопец і дзяўчына, каханне якіх можа быць прадстаўлена ў фальклорнай мове як шчаслівым, так і нешчаслівым у залежнасці ад розных жыццёвых абставін. Тут перадаецца духоўны настрой, стан, перажыванні герояў, што робіць папулярным гэты жанр песні. Актуальнасць нашага даследавання заключаецца ў тым, што песня як разнавіднасць

фальклорных жанраў мае багаты моўны матэрыял для вывучэння асаблівасцей розных сінтаксічных адзінак, адной з якіх з’яўляецца аднастаўны сказ.

Сінтаксічныя канструкцыі са структурай простага аднастаўнага сказа вельмі пашыраны ў народным песенным маўленні: *А татачка, татачка, нябога, / Знімі мяне з камушка з бялога* [1, с. 51]; *А як жа мне поўнай быць, / З беражкамі роўнай пляць? / Люлі, люлі, люлі, / З беражкамі роўнай пляць?* [1, с. 59]; *Пара, пара, дзяўчыначка, / Чарназёмку жаці* [1, с. 114]. Асаблівую цікавасць уяўляе сабой аналіз семантыка-сінтаксічных асаблівасцей такіх сінтаксічных пабудоў. Такім чынам, прадметам нашага даследавання выступае прасты аднастаўны сказ, аб’ектам – яго рэалізацыя ў структуры беларускіх народных песень пра каханне. Мэтай нашай працы з’яўляецца выяўленне семантыка-сінтаксічных асаблівасцей ужывання аднастаўных сказаў у мове беларускіх народных песень пра каханне. Выбар намі ў якасці матэрыялу даследавання беларускіх народных песенных тэкстаў абумоўлены тым, што аналіз мовы фальклору мае вялікае значэнне для вывучэння гісторыі мовы. Ад беларускага фальклору бяруць свой пачатак і беларуская мастацкая літаратура, і нацыянальны тэатр, і літаратурная мова ў яе важнейшых моўна-паэтычных, арфаэпічных і семантыка-сінтаксічных асаблівасцях.

Як вядома, аднастаўныя сказы – гэта сказы з адным галоўным членам (суадносным ці з дзейнікам, ці з выказнікам двухастаўнага сказа, але не ідэнтычным яму), які сумяшчае ў сабе значэнне лагічнага суб’екта ці прэдыката: *Ой, дай, маці, дай, / Дачку замуж дай!* [1, с. 148]; *Не дай мяне за ледаштага¹, / Бо мне, млодай, жаль²* [1, с. 148]; *Не тапіся, хлопча¹, / Бо душу загубіш², / Скажы шчыру праўду³, / Каго верна любіш⁴?* [1, с. 213]; *А каб было добра сядзець / Да на рыначак глядзець* [1, с. 188]. Аднастаўныя сказы, як і двухастаўныя, характарызуюцца граматычнай і інтанацыйнай аформленасцю, прэдыкатыўнасцю, камунікатыўнасцю, мадальнасцю. Асноўным крытэрыем класіфікацыі аднастаўных сказаў з’яўляецца крытэрыі фармальна-граматычны.

У залежнасці ад формы выражэння галоўнага члена аднастаўнага сказа падзяляюцца на два асноўныя тыпы: дзеяслоўна-адвербіяльныя і іменныя. У сваю чаргу, у межах гэтых дзвюх груп вылучаюць свае падгрупы. Дзеяслоўна-адвербіяльныя падзяляюцца на асабовыя і неасабовыя. Сярод асабовых вылучаюць пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя; сярод неасабовых вылучаюць безасабовыя і інфінітыўныя. Сярод іменных вылучаюць намінатыўныя, генітыўныя, вакатыўныя, назывныя, канструкцыі з “Назоўным уяўлення”. У даным артыкуле наша ўвага будзе скіравана на разгляд розных тыпаў аднастаўных канструкцый, якія сустракаюцца ў мове беларускіх народных песень пра каханне.

Неабходна адзначыць, што асабовыя аднастаўныя канструкцыі актыўна ўжываюцца ў мове фальклорных песенных тэкстаў. Яны, як правіла, перадаюць рознага тыпу дзеянні, эмацыйныя адносіны: *Прывязу Марусю, / Пасаджу ў куточку* [1, с. 228]; *Ой, божа мой, божа, / Дзяўчыну люблю* [1, с. 213].

У пэўна-асабовых аднастаўных сказах галоўны член выражаны дзеясловам у асабовай форме, што ўказвае на пэўную асобу. Галоўны член пэўна-асабовых сказаў, якімі прадстаўлены тэксты беларускіх народных песень пра каханне, можа выражацца наступнымі формамі:

1) дзеясловамі 1 асобы адз. і мн. ліку цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу: *Ой, не знаю, не ведаю¹, / Як мне перажыці²* [1, с. 56]; *Навару табе, дачушка, / Ліповага цвету* [1, с. 57]; *Распытаюся, разгукаюся, / Аб жыцці-быцці яго* [1, с. 58]; *Сцялю, сцялю, пасцялю / Пасцель пухавую* [1, с. 82];

2) дзеясловамі 2 асобы адз. і мн. ліку цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу: *Ой, не нойдзеш мне лякарства, / Мамачка, на свеце* [1, с. 56]; *Чаго плачаш, дзяўчынанька?* [1, с. 120]; *Наплачашся, мая красна дзеванька, / Ідучы да шлюбу* [1, с. 324];

3) дзеясловамі 2 асобы адз. і мн. ліку загаднага ладу: *Дай мне, мама, тую хустку¹, / Што я вышывала²* [1, с. 57]; *Вярнісь, вярнісь, казачэнька, з поля¹, Вазьмі мяне з сабою на поле²* [1, с. 73]; *Расці, мая каса, / Расці, мая руса* [1, с. 99]; *Не спі, Яначка, на полі¹, / А спі, Яначка, у каморы²* [1, с. 110].

Найбольш частотнымі сярод пэўна-асабовых канструкцый з'яўляюцца сказы, дзе галоўны член выражаны дзеясловам 1 асобы адз. і мн. ліку цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу і 2 асобы адз. і мн. ліку загаднага ладу. Гэта тлумачыцца зместам песень, выканаўца якіх або распавядае пра сябе, або звяртаецца да другой асобы з нейкай просьбай.

У няпэўна-асабовых аднаасастаўных сказах дзеянне ўтворана невядомай асобай. У разглядаемых народных песнях галоўны член няпэўна-асабовых сказаў выражаецца наступнымі формамі:

1) дзеясловамі 3 асобы мн. ліку цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу: *Возьмуць яе ў людзі¹, / Возьмуць яе ў людзі² – / Мая не будзе³* [1, с. 241]; *А ўжо ж тую дзяўчынаньку / Да шлюбу вядуць* [1, с. 241]; *Як павядуць маю красну дзеваньку, / Ды з нялюбым вянчацца* [1, с. 324];

2) дзеясловамі мн. ліку прошлага часу: *Ой, прывялі дзяўчыначку, / Відна, не маю, да гэі!* [1, с. 245]; *Заказалі майму міламу ў дарогу, / У вялікую дарогу, у салдаты* [1, с. 372].

Аднак няпэўна-асабовыя сказы ў мове песень пра каханне ўжываюцца рэдка, паколькі ў тэкстах песень, як было адзначана вышэй, размова ідзе або пра саму асобу, якая спявае, або пра тую канкрэтную асобу, да якой звяртаюцца з гаворкай. Няпэўна-асабовыя сказы з дзеясловам мн. ліку ўмоўнага ладу ў ролі галоўнага члена сказа ў тэкстах песень не сустракаюцца.

Абагульнена-асабовымі аднаасастаўнымі сказамі, у якіх дзеянне адносіцца да любой асобы, не прадстаўлены беларускія народныя песні пра каханне.

Дзеяслоўна-адвербіяльныя неасабовыя сказы маюць дзве разнавіднасці: безасабовыя і інфінітыўныя. Безасабовыя сказы – такія аднаасастаўныя сказы, галоўны член якіх абазначае дзеянне ці стан незалежна ад вытворцы дзеяння: *Сцюдзёна стаяць* [1, с. 62]; *Цяжка, маці, важка, маці¹, / Што й дала ўроду²* [1, с. 145]; *Нельга выйсці на вулачку / За ўдовіным сынам* [1, с. 145]. Структурнай асаблівасцю безасабовых сказаў з'яўляецца наяўнасць аднаго прэдыкатыўнага кампанента, які падпарадкоўвае сабе ўсе астатнія, калі яны ёсць у сказе. У адрозненне ад іншых аднаасастаўных сказаў, гэты сказ не дапускае ўвядзення ў структурную схему другога палярнага кампанента.

Па сваім значэнні безасабовыя сказы, якія ўжываюцца ў беларускіх народных песнях пра каханне, падзяляюцца на некалькі відаў:

1) безасабовыя сказы, у якіх паведамляецца аб розных псіхічных і фізічных адчуваннях чалавека або жывых істот: *Ой, як трудна ўбогаму / Багату любіці* [1, с. 156]; *Трудна, нудна на сэрданьку* [1, с. 169]; *Жалка, жалка маіх ножак* [1, с. 244];

2) безасабовыя сказы, у якіх выражаецца магчымасць / немагчымасць, жаданне, намер, патрэбнасць: *Трэба было, мая маці, / Тых броў не даваці, / А лепш было б, мая маці, / Шчасце, долю даці* [1, с. 145]; *Нельга выйсці на вуліцу / Усё за злымі за ўрагамі* [1, с. 150]; *Мне твайго пасагу саўсём не патрэба* [1, с. 153];

3) безасабовыя сказы, у якіх паведамляецца аб адсутнасці каго-ці чаго-небудзь: *У мяне пасагу не будзе* [1, с. 153]; *Ад міленькага пісьмачка няма* [1, с. 167]; *Нету майго казачэнькі, / Нет майго красаўца* [1, с. 205].

Галоўны член у безасабовых сказах мовы беларускіх народных песень пра каханне выражаецца:

1) безасабовымі дзеясловамі з постфіксам *-ся (-цца)*: *Любіла б я малага¹, / Малага не прыхочацца²* [1, с. 171];

2) асабовымі дзеясловамі ў безасабовым значэнні: *На небе стучыць, грудыць¹, / Матулька дамоў клічыць²* [1, с. 129];

3) безасабова-прэдыкатыўнымі словамі: *Добра, весяленька, / Па вадзіцу йдучы* [1, с. 50]; *Ой, не жалка мне таго чайночка, / Не жаль малявання* [1, с. 53]; *Хлапчыноньку шкода стала* [1, с. 123]; *А мне трудна, хлопцу маладому, / На марозе стоячы* [1, с. 194];

4) безасабова-прэдыкатыўнымі словамі ў спалучэнні з інфінітывам (зрэдку са звязкай): *Ой, цяжаська сіротаньцы / Ў чужых людзях жыці* [1, с. 138]; *А мне зімна пад сцяной стаяці* [1, с. 144]; *А каб было добра сядзець / Да на рыначак глядзець* [1, с. 188]; *Трудна, маці, у пярэнах ляжасці* [1, с. 214]; *Трудней малайцу пад вакном стаяці* [1, с. 214];

5) дзеясловам *быць* з адмоўем *не* або словам *няма (нет)* ў спалучэнні з родным склонам назоўніка або займенніка: *Як разлучаць у любові¹, / Дык ішчасця не будзе²* [1, с. 156]; *А ў белым дварэ / Нічога няма* [1, с. 69]; *Нет ні лодкі, ні вясельца. Эх!* [1, с. 76]; *У цябе хаты нямае* [1, с. 90]; *Няма ў лузе нікагенька* [1, с. 93]; *Няма майго міленькага / Ёжо трэці дзянёчак* [1, с. 118]; *Нямаш мне раўні / У сяле між сваімі* [1, с. 131];

6) няпэўна-колькаснымі словамі ў спалучэнні з родным склонам назоўніка або займенніка: *А ў мамачкі жаласці нямнога* [1, с. 51]; *У мілага жаласці ўсё многа* [1, с. 51];

7) адмоўем *ні* ў спалучэнні з родным склонам назоўніка: *А ні грэчкі, ні мякіны, / Ні дзяўчыны чарнабрывы* [1, с. 235].

Найбольш прадуктыўным у тэкстах беларускіх народных песень пра каханне з'яўляецца ўжыванне безасабовых сказаў з галоўным членам, выражаным безасабова-прэдыкатыўным словам рознай семантыкі, безасабова-прэдыкатыўным словам у спалучэнні з інфінітывам, дзеясловам *быць* з адмоўем *не* або словам *няма (нет)* у спалучэнні з родным склонам назоўніка або займенніка. Неабходна заўважыць, што безасабова-прэдыкатыўныя словы пэўнай лексіка-граматычнай групы ўжываюцца ў форме ступені параўнання: *Летш у таталькі / Горы капаці, / Чым з благім мужам век гараваці* [1, с. 179]; *Летш хадзіці басяком, / Ніж любіцца дураком / Непанятлівым* [1, с. 183]; *Трудней малайцу пад вакном стаяці* [1, с. 214]. Акрамя таго, у песенных тэкстах часта сустракаюцца безасабовыя сказы, у якіх прэдыкатыўнае ядро складаюць назоўнікі, што выступаюць у ролі безасабова-прэдыкатыўных слоў, часта ў спалучэнні з інфінітывам: *Сорам, дзеўка, сорам, красна, / Позна з вечара гуляць* [1, с. 123]; *Мне дасада!* [1, с. 192]; *Ой, туга мне, туга ад мілага друга* [1, с. 195]; *Гора таму жыці¹, / Хто пары не мае²* [1, с. 215]. Таксама прадуктыўнымі з'яўляюцца аднастаўныя безасабовыя канструкцыі з галоўным членам, выражаным безасабова-прэдыкатыўным словам *не відна* ў спалучэнні з родным склонам назоўніка або займенніка: *Ой, не відна таго сяла* [1, с. 78]; *За туманам нічога не відна* [1, с. 80]. Пры ўжыванні гэтага прэдыкатыўнага слова без адмоўя залежная словаформа стаіць у вінавальным склоне: *Адно відна грушу* [1, с. 78]. Аднатыповымі з'яўляюцца безасабовыя сказы з галоўнымі членамі, выражанымі словамі тыпу (*не*) *відаць, чуваць*, пры якіх залежны кампанент ужываецца ў форме роднага склону: *Не відаць, не відаць / Майго чарнабрыўца* [1, с. 183].

Неабходна звярнуць асаблівую ўвагу на тыя формы выражэння галоўнага члена, у склад якіх уваходзіць інфінітыў. У спалучэннях безасабовых дзеясловаў або безасабова-прэдыкатыўных слоў з інфінітывам вельмі важную ролю адыгрывае пазіцыя інфінітыва ў адносінах да безасабовых дзеясловаў або безасабова-прэдыкатыўных слоў. Традыцыйна лічыцца, што прэпазіцыйны інфінітыў выковае ролю дзейніка двухстаўнага сказа (дзе выказнікам з'яўляецца безасабовы дзеяслоў або безасабова-прэдыкатыўнае слова), а постпазіцыйны – уваходзіць у склад галоўнага члена аднастаўнага безасабовага сказа. Параўн.: *Закахацца проста, / Расставацца трудна* [1, с. 48] і *Проста закахацца, трудна расставацца; У чужых людзей жыці сіротаньцы цяжка і Ой, цяжаська сіротаньцы / Ў чужых людзях жыці* [1, с. 138]; *Выйсці нельга і Нельга выйсці на вулачку / За ўдовіным сынам* [3, с. 145]. З прыведзеных прыкладаў відаць, што постпазіцыя незначальнай формы дзеяслова – найбольш характэрнае месца інфінітыва ў структуры сказа.

Інфінітыўныя сказы – аднастаўныя сказы, галоўны член якіх выражаны незалежным інфінітывам. Агульнае значэнне інфінітыўных сказаў – указанне на дзеянне, якое адбудзецца ў будучым. Інфінітыўныя сказы з пункту погляду выражэння дзеяння блізка стаяць да безасабовых сказаў. Але ў безасабовых сказах інфінітыў з’яўляецца састаўным кампанентам галоўнага члена і залежыць ад безасабовага дзеяслова ці безасабова-прэдыкатыўнага слова, а ў інфінітыўных сказах ён сам займае пазіцыю галоўнага члена: *Нам не жыць з табою ў пары* [1, с. 104]; *Не аддай мяне, маці, за старога¹*, – / *З старым ночку начаваці²* [1, с. 173]; *Не хадзіць мне туды¹*, / *Куды я хадзіла¹* / *Не любіць мне таго¹* / *Каго я любіла⁴* [1, с. 183]; *Ці ісці да лесу паліцу часаці?* / *Ці йсці да дзяўчыначкі ўсю ноч гуляці?* [1, с. 195]. У беларускіх народных песнях пра каханне найбольш часта інфінітыўныя канструкцыі ўжываюцца ў структуры складаных сказаў: *Дай мне, мама, лепш атруты*, / *Каб не ўстаць ніколі* [1, с. 57]; *Сама знаю, людзі гавораць*, / *Што не быць мне з табою* [1, с. 120]; *Парадзь, татулька*, / *Як лепей быці*, / *Ці замуж ісці*, / *Ці дома быці* [1, с. 178].

Дзеянне або стан, пра якія паведамляецца ў інфінітыўных сказах, заўсёды па семантыцы суадносяцца з семантычным суб’ектам. Пажаданаць, неабходнаць, магчымаць або немагчымаць ажыццяўлення дзеяння, наяўнасць працэсуальнага стану – асноўная семантычная схема сказаў такога тыпу: *Калі стараму* [дастанешся]¹ – *у чабатах насіць²*, / *Калі маламу³* – *у лапцях насіць⁴*, / *Калі роўнаму⁵* – *у вяніэ насіць⁶* [1, с. 48]; *Чым цябе лячыць, дачушка¹*, / *І дзе цябе дзеці²?* [1, с. 56]; *Людзі гавораць¹*, *людзі сачуюць²*, / *Штоб цябе не любіці³* [1, с. 119]; *Пайду я гарою¹*, / *А ты далінаю²*, / *Сама знаю, людзі гавораць³*, / *Што не быць мне з табою⁴* [1, с. 120].

Беларускія народныя песні пра каханне, у якіх сустракаюцца сінтаксічныя пабудовы са структурай аднастаўнага намінатыўнага сказа выяўлены ў нязначнай колькасці: *Зялёна ёлка, белая бярозка*, / *Заплакала дзеўка, бедная сіротка* [1, с. 177]. Сустракаюцца канструкцыі з “Назоўным уяўлення”, галоўны член якіх, як правіла, выражаецца назоўнікам у Назоўным склоне: *Гора ж маё, гора*, / *Няшчасная доля*, / *Загарала дзяўчынанька* / *Мысленкамі поле* [1, с. 142]; *Нядолечка да няшчасцечка* – / *Ніхто праўды не скажа* [1, с. 134]. Аднастаўныя іменныя сказы іншых тыпаў не выяўлены намі ў песенных тэкстах.

Такім чынам, беларускай народнай песеннай лірыцы пра каханне ўласціва ўжыванне простых аднастаўных сказаў, сярод якіх самымі распаўсюджанымі з’яўляюцца аднастаўныя пэўна-асабовыя і безасабовыя канструкцыі.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Песні пра каханне / пад рэд. А. С. Фядосіка, Г. І. Цітовіча. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – 616 с.

УДК 811.161.3'373.2:684.452:666.172.4

С. В. Чайкова

ЛЕКСЕМЫ ‘СКРЫНЯ’, ‘СКРЫНКА’ І НЕКАТОРЫЯ НАЙМЕННІ З ТАКІМ ЗНАЧЭННЕМ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У артыкуле аналізуецца найменні ‘скрыня’, ‘скрынка’ і некаторыя найменні з такім значэннем. Пададзены іх лексічнае значэнне, верагодная этымалогія, фанетычныя і словаўтваральныя варыянты, літаратурныя адпаведнікі і лексічныя сінонімы ў дыялектнай мове беларусаў. Лексічныя адзінкі *скрыня* і *скрынка* ў дыялектнай мове ўжываюцца як у нязменным выглядзе, так і ў фанетычных і словаўтваральных варыянтах. Акрамя таго, у гаворках нашай краіны для

назвы гэтага прадмета выкарыстоўваюцца лексічныя сінонімы. Адзінкавыя найменні сустракаюцца ў моватворчасці беларускага асветніка Францыска Скарыны.

“Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” падае лексему *скры́ня* з двума значэннямі: ‘вялікая чатырохвугольная (звычайна драўляная) пасудзіна для складвання ці ссыпання чаго-небудзь’ і ‘прадаўгаватая пасудзіна (звычайна з акенцам) для перавозкі сельскагаспадарчых матэрыялаў, прадуктаў і пад.’ [11, V/1, с. 185], а найменне *скры́нка*, як ‘прадмет, які складаецца з чатырох сценак і днішча, зробленых з дошак, фанеры, металу і інш., і служыць для захоўвання, укладвання і пераносу чаго-небудзь’ [11, III, с. 30].

Скрыня мела розныя памеры, часам – некалькі адсекаў; звычайна зверху яе зачынялі вечкам. Часцей за ўсё скрыню ставілі ў свірне, каморы, радзей у сенцах; у ёй захоўвалі жыта, ячмень, гарох, авёс і іншую збажыну [15, с. 464].

Слова *скры́ня* ўласціва амаль усім славянскім, а таксама германскім і іншым індаеўрапейскім мовам. Дакладнае паходжанне слова з’яўляецца спрэчным. Існуе некалькі версій этымалогіі дадзенай лексемы: *скры-ня* ад ст.-руск. *скрыть*; ад лацінскага *scrinium* ‘круглай формы скрынка на рукапісы’; запазычанне з германскіх моў: стараверхненямецкае *scrini* ‘куфар’ [10, с. 102–103].

У тэкстах пражскіх выданняў усходнеславянскага і беларускага першадрукара Францыска Скарыны зафіксавана лексема *скрыня* са значэннем ‘каўчэг, куфар’ (*Они же ношаху скрыню завета г[о]с[по]дья; Моисей...предаль в руце его книги закону божия, дабы хранены въ скрини въ храме сведенияг[о]с[по]дья*) [7, II, с. 215–216], разам са словаўтваральнай формай *скриница* са значэннем ‘куфэрак’ (*Возмите Кивотъ г[о]с[по]день и возложите и на возъ и дары златыи еже есте дали за грехъ вашъ вложите въ скриницу на боку его. Она...взяла съскриницу вделаную съ ситовия*) [7, II, с. 215]. У сваю чаргу *каўчэ́г* (згодна з “Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы”) – ‘у праваслаўнай царкве скрынка для захоўвання асабліва каштоўных рэчаў; скарбонка’ [11, II, с. 666], *ку́фар* – ‘вялікая скрынка з векам і замком для захоўвання тканіны, адзежы, каштоўнасцей’, *куфэ́рак* – ‘невялікі куфар; тое, што і куфар’ [11, II, с. 764].

Словы *скры́ня* і *скры́нка* ўжываюцца ў многіх гаворках, як у нязменным выглядзе (*У коморы стоіть скрыня* [2, с. 206–207]; *Скрыня – то одзежа лежыць* [12, V, с. 49]; *Скрынак для адзення пошці ні ў кого нема цяпер* [4, VIII, с. 153]; *Бацька купіў мне скрыню на пысагу* [1, с. 409]), так і ў фанетычных варыянтах – *скрэ́ня* (*Моя баба шчэ мае пасажну скрэню* [2, с. 206–207]), *скры́на* (*Чаму эта скрына адчынена – ты брала што?* [1, с. 409]).

Акрамя таго, у некаторых гаворках дадзеныя лексемы пашырылі сваё значэнне, напрыклад, на Брэстчыне *скры́ня* – гэта яшчэ ‘збіты з дошак кузаў’ (*Цілу скрыню пыску прывіз*) і ‘аконная ці дзвярная шуфляда’ (*У вокновы згныла вжэ скрыня* [2, с. 207]); на Тураўшчыне – ‘зруб на дне ў калодзежы’ і ‘дамавіна з чатырох дошак’ (*Поклалі дзед а бабу не адну скрыню, а ў дзве* [12, V, с. 49]); на Зэльвеншчыне *скры́ня* – гэта ‘засек у хляве – на дробны корм жывёле’ (*Хай скрыню нарэжа сечкі, то і будзя карові на тыдзень* [10, с. 102]); на Светлагоршчыне найменне *скры́ня* мае ‘медная ступка’ (*У скрыні можна мак церці* [4, VIII, с. 153]).

Памяншальны варыянт *скры́нка* ў зэльвенскіх гаворках выкарыстоўваецца з наступнымі значэннямі: ‘карабок рознага прызначэння’ (*Скрынку ад ваксы бяры і забуляйся, як табе німа чаго рабіць*), ‘шуфляда стала’ (*Хай у скрынку ўкіня нош, каб на стала ні валяўсё, бо дзіця можа схапіць і парэзаць руку*), ‘спецыяльная прамавугольная скрыначка, у якой трымаюць ніткі і гузікі, іголки’ (*Бацько зрабіў табе скрынку, туды і кладзі клубок, голку, гузікі*) і ‘карабок ад запалак’ (*Два запалкі ў скрынцы, і ўсё* [10, с. 103]); *скры́нка* ў магілёўскіх гаворках – гэта і ‘скрыня’ (*Скрынка поўна бяльлём ныкладзена*), і ‘шуфляда ў стала’ (*Пашукай у стала ў скрынцы ножыка* [1, с. 409]); у тураўскіх – варыянт *скры́нка* ўжываецца для наймення шуфляды [12, V, с. 49];

у веткаўскіх гаворках *скрынька* (*скрынька*) – гэта ‘дашчаны вулей’ (*Зрабі нову скрыньку на рой; Улей то выдоўбаная колода, а скрынька робіцца з дошчэчэк* [4, VIII, с. 153]).

У дыялектнай мове жыхароў Лоеўшчыны са значэннем ‘скрыня для мукі і збожжа’ ўжываюцца сінанімічныя лексемы *пак* (*У нас заўсёды мука у паках стаіць* [16, с. 240]) і *судня* (*У судню ссыпалі проса* [16, с. 345]). Сяляне Нараўляншчыны са значэннем ‘скрыня для перавозкі сыпкіх рэчаў’ ужываюць слова *мажа* (*Іван, сёння будзеш вазіць палову, ды толькі вазьмі мажу*) [4, V, с. 124]).

На Брэстчыне выкарыстоўваюцца наступныя дыялектныя лексічныя сінанімы: *валянка* ‘скрынка авальнай формы’ (*У валянцы ляжыць сала*) (дадзенае слова з’яўляецца амонімам са значэннем ‘вялікая шарсцяная хустка’ [2, с. 29]), *бэлька* са значэннем ‘кубелец’ (*Вэльны гладкіі був выпрук, наклалы цілу бэльку сала* [2, с. 27]), а словы *кубел*, *кубелец*, *кубэлец* у сваю чаргу ўжываюцца са значэннем ‘вялікая скрынка’ (*Кубел быў зробляныі з дубовага дэрэва; Поўны кубелец сала; Кубэльца трэба просушыці, пока сонцэ, сала ў ём усёроўно нэма*), як і лексемы *кубол*, *кубэл* (*Кубэл быў гнілыі, попросіла, коб зробіў новаго, бо сало э трэба недэ складаці*) (дарэчы, дзве апошнія адзінкі тут ужываюцца і са значэннем ‘драўлянае ядро, падвешанае да калодзежнага жураўля’: *Новым кублом добрэ набыраты воду* [2, с. 113–114]), *лар* (*Лар – збіж трыматы, овэс, просо, горох, сімня с конопэль* [2, с. 121]), *пачок* (*Дід зробыв пачка* [2, с. 165]). Для назвы скрынак з бяросты для нюхальнага тытуню тут выкарыстоўваюцца найменні *прытабаішныца*, *прытабачныця* (*У прытабаішныцы трымалі табак; Дід выняв прытабачныцю і закурыв* [2, с. 185]), для сплеченай з саломы скрынкі вялікіх памераў для ссыпаньня збожжа – *рал* (*Добра́ було мныго шчэ в ралу́* [2, с. 193]).

У Смаргонскім раёне Гродзенскай вобласці ў якасці назвы скрыні для захоўвання збожжа ўжываецца найменне *шыфанёр* (*Нашто насаджаць гэтага жыта? Яшчэ цэлы шыфанер летаішняга стаіць* [9, с. 129]), у Лагойскім раёне Мінскай вобласці для драўлянай скрыні, якая служыць за шафу, маецца найменне *шлябан* (*Альбіна, дачушка, занясі сьнеданьне бацьку, усё стаіць у шлябанэ* [5, с. 131]), для наймення скрыні з пасагам у Глыбоцкім і Міёрскім раёнах Віцебскай вобласці выкарыстоўваецца лексічная адзінка *кубельнік* (*Вязуць кубельнік на вазу і перад маладымі ў хату ўносяць; Калі мяне замуж аддавалі кубельнік малы быў: бедна мы жылі* [6, с. 267]).

Як адзначалася вышэй, *куфар* – гэта вялікая скрынка з векам і замком для захоўвання розных рэчаў. У гэтай ёмістасці хавалі тканіны, адзенне, бялізну і каштоўнасці, збіралі пасаг маладой. Рэч вядома з часоў позняга сярэднявечча як сховішча каштоўнасцей цэхавай маёмасці. Куфар меў выгляд масіўнай нізкай драўлянай ці металічнай скрыні з плоскім векам, часта па-мастацку акаванай, забяспечанай унутраным замком складанай канструкцыі. У магнацкіх і мяшчанскіх інтэр’ерах куфры былі вялікія, драўляныя, з акоўкай па кантах, фарбаваныя ў чорны ці зялёны колер; у сялянскім інтэр’еры пашыраны з XIX ст. Выраб куфраў часта набываў характар промыслу. Іх рабілі з сасновых ці яловых дошак, на фігурных падстаўках-ножках, часта на драўляных ці каваных колцах, на баках мацавалі ручкі, на прырэдзеным сценах – унутраны замок ці зашчапку для вісячага замка, акоўку мацавалі на кантах, прырэдзеным сценах і веку. Пад уплывам заходнееўрапейскіх барочных форм куфры набылі пукатае века, часам звужаную ўнізе форму. Простая аднатонная афарбоўка саступіла месца дэкаратыўнай размалёўцы, галоўным чынам фляндроўцы, якая імітавала каштоўныя пароды драўніны. З пачатку XX ст. у многіх рэгіёнах пашыраны куфры з мастацкай размалёўкай расліннага характару. У сучасным вясковым побыце куфар паступова страціў сваю былую ролю, таму з 1950-х г. іх вытворчасць амаль спынілася. Паводле матываў дэкору традыцыйных куфраў сёння размалёўваюць маленькія сувенірныя куфэркі [15, с. 282].

Згодна з даследаваннямі вучоных-лінгвістаў, слова *куфар* прыйшло ў беларускую з польскай мовы; польск. *kufer* з нямецк. *Küffer*, якое ў сваю чаргу паходзіць ад французскага слова *coffre* са значэннем ‘сундук’ < лац. *coffinus* – ‘кош’ [10, с. 61].

У беларускіх гаворках сустракаецца як літаратурная адзінка *куфар* (*Твая баба ййшчэ усё казала ні сундук, а куфар; Бацько твайго бацька прывёс жалезны куфар з Амэрыкі* [10, с. 61]; *Багата дзеўка: у яе поўны куфар добра ўсялякаго* [13, с. 295]; *Манька купіла сабе куфар на пысагу; У куфру ляжыць пылатно, атрэж і пашый сабе чэхлік* [1, с. 240]), так і фанетычныя варыянты: *куфор, кўфір, кўхер, кўхор* (*Куфір буў, такіе сундукі большыя, а шафы і моды не было* [12, II, с. 255]; *У нас е вэлікі кухер; Кухор завжды був на замку* [2, с. 118-119]), *купар, кўхар* [14, с. 129]; сустракаецца і акцэнталагічны варыянт *кухор* (*Кухор для молодой трэба зрабіць* [4, IV, с. 271]). Аналізуемая лексема можа выступаць і са значэннем ‘шафа’ (*Плацьця новыя ў куфры вісяць* [5, с. 68]).

Для невялікага куфра ва ўнармаванай мове выкарыстоўваецца памяншальная форма *куфэрак*, якая зафіксавана дыялектнымі слоўнікамі розных рэгіёнаў Беларусі (*Куфэрак нібальшэнькі для йголак, нітак* [8, с. 295]); *Ён ні хацеў атчыняць свайго куфэрка, штоб ні ўбачылі, што ў яго ёсьць* [1, с. 240]), але ў некаторых гаворках значэнне дадзенага слова пашырылася, напрыклад, у Гродзенскім раёне лексема ўжываецца і для наймення невялікага чамадана (*Як дзе ў дарогу, та куфэрак с сабой бяры, спатрэбіцца* [13, с. 118]).

У літаратурнай мове *шкатулка* – гэта ‘невялічкая скрыначка з вечкам для захоўвання дробных, звычайна каштоўных рэчаў’ [ад польск. *szkatuła*] [11, V/2, с. 365]. У словаўтваральным варыянце *шкатула* сустракаецца ў брагінскіх гаворках [3, с. 170]. У якасці наймення ‘шкатулкі для каштоўнасцей, скарбніцы’ ў мове скарынаўскіх выданняў зафіксавана лексема *пкладница* (*Саломонь... поставиль е на глажении каменъномъ. И подкладъницу суботнюю, до нея же Цари и люди славнии метали дары* [7, II, с. 53–54]).

Такім чынам, для наймення пасудзін, які выкарыстоўваюцца ў якасці тары, беларускай літаратурнай мовай занатаваны лексічныя адзінкі *скрыня* і *скрынка*, якія ў дыялектнай мове ўжываюцца як у нязменным выглядзе, так і ў фанетычных і словаўтваральных варыянтах. Акрамя таго, у гаворках нашай краіны для назвы гэтага прадмета выкарыстоўваюцца лексічныя сінонімы. Адзінкавыя найменні сустракаюцца ў моватворчасці беларускага асветніка Францыска Скарыны.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Бялькевіч, І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.
2. Дыялектны слоўнік Брэстчыны / Склад. М. М. Аляхновіч і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.
3. Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклоры і мастацкай літаратуры: слоўнік / Пад рэд. У. В. Анічэнкі. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1983. – 174 с.
4. Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны. – У кн.: Беларуская мова і мовазнаўства. Міжвуз. зборнік. Беларуская мова. – Мінск: Выдавецтва БДУ імя У. І. Леніна. – Вып. 4: Е – К. – 1976. – 276 с.; Вып. 5: Л – Н. – 1977. – 184 с.; Вып. 8: С. – 1980. – 192 с.
5. Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак / Пад рэд. М. А. Жыдовіч. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1977. – 144 с.
6. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / Л. І. Злобін (рэд.) [і інш.]. – Віцебск: УА “ВДУ імя П. М. Машэрава”, 2012. – Ч. 1. – 304 с.
7. Слоўнік мовы Скарыны. У 3 т. / Склад. У. В. Анічэнка. – Мінск: Выш. школа. Т. 1. – 1977. – 476 с.; Т. 2. – 1984. – 362 с.
8. Слоўнік Сенненшчыны ў 3 т. Т. 1: А – К / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культ., мовы і літ-ры, філ. “Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы”; уклад.: Н. М. Бунько [і інш.]; рэд. В. М. Курцова, Л. П. Кунцэвіч. – Мінск: Беларус. навука, 2013. – 296 с.
9. Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны / Пад. рэд. М. А. Даніловіча, П. У. Сцяцко. – Гродна: ГрДу, 1999. – 152 с.

10. Сцяцко, П. У. Народная лексіка і словаўтварэнне / П. У. Сцяцко. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 288 с.
11. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / Пад агульн. рэд. К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі. Т. 2. Г – К. – 1978. – 768 с.; Т. 3. Л – П. – 1979. – 672 с.; Т. 5. Кн. 1. С – У. – 1982. – 663 с.; Т. 5. Кн. 2. У – Я. – 1984. – 608 с.
12. Тураўскі слоўнік: у 5 т. / склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін [і інш.] – Мінск: Навука і тэхніка, Т. 2. Д – К. – 1982. – 271 с.; Т. 5. С – Я. – 1987. – 423 с.
13. Цыхун, А. Скарбы народнай мовы (3 лексічнай спадчыны насельнікаў Гарадзенскага раёну). – Гародня: Гарадзенская бібліятэка, 2014. – 329 с.
14. Шатэрнік, М. М. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны, Мінск: выданне Беларускай акадэміі навук, 1929. – 328 с.
15. Этнаграфія Беларусі: Энцыкл. (Беларус. Сав. Энцыкл.; Рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш.). – Мінск: БелСЭ, 1989. – 575 с.
16. Янкова, Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т. С. Янкова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.

УДК 81'373.232.1 (=161.2)

О. В. Черноус

ВИДЕТНОНИМНИ ПРИЗВИЩА В АНТРОПОНИМНОМУ ФОНДИ УКРАЇНЦІВ

У артыкуле акрэслены асноўныя фактары, якія спрыялі з'яўленню прозвішчаў, утвораных ад онімаў. У прыватнасці, вызначана роля міжэтнічных міграцыйных працэсаў, якія знайшлі сваё адлюстраванне ў семантычнай парадыме сучасных украінскіх названых прозвішчаў; прааналізаваны прозвішчы, антрапаасновы якіх указваюць на этнічную прыналежнасць названых прозвішчаў, і прозвішчы, матываваныя разнапланавымі сувязямі ўкраінцаў з іншымі этнасамі; прапанавана тыпалогія адонімных прозвішчаў ўкраінцаў з улікам семантыкі ўтваральных асноў.

Упродовж останніх десятиліть комплексне лінгвістичне вивчення фонду українських прізвищ вважається одним із пріоритетних завдань вітчизняної ономастичної науки. Результатом численних студій авторитетних та молодих дослідників є широкий спектр поглядів на історію виникнення, становлення та динаміку розвитку українських прізвищ як класу онімної лексики, принципи їх семантичної класифікації та способи творення. Значні досягнення спостерігаємо також у царині регіональної антропоніміки, зокрема в аспекті лексико-семантичної та словотвірно-структурної специфіки прізвищевих систем різних ареалів України. Утім закономірним є те, що через свою багатогранність та неоднорідність цей клас онімів потребує подальшого спеціального ономастичного вивчення. Так, нагальним лишається завдання із створення лексико-семантичної класифікації українських прізвищ, яка б встановлювала чіткі критерії для впорядкування зібраного фактичного матеріалу, адже наявні в дисертаційних роботах висновки демонструють різні підходи до групування прізвищ та прізвищевих назв на базі семантики їхніх твірних основ. Прикладом можуть слугувати оніми, в основах яких відбито інформацію про етнічну належність денотата.

Джерельною базою дослідження слугували українські прізвища та прізвищеві назви Середньої Надднірянщини (Ю. Бабій), Нижньої Надднірянщини (І. Ільченко), Уманщини (Ю. Блажчук), Центральної та Східної Донеччини (Ю. Новикова), Північної Донеччини (Н. Булава), Слов'янського району Донецької області (Р. Падалка), Лубенщини (Л. Кравченко), Західного Поділля (Н. Рувьова), Житомирщини (Л. Ящук), уведені в науковий обіг у дисертаційних дослідженнях з ономастики, а також матеріали

історико-етимологічного словника «Прізвища закарпатських українців» (Львів, 2005) П. Чучки.

Засадничими для наукової розвідки вважаємо фундаментальні праці таких знаних ономастів, як П. Бевзенка, В. Горпинича, І. Желсзняк, Ю. Карпенка, Р. Керсти, Р. Осташа, Ю. Редька, М. Худаша, П. Чучки та інших провідних теоретиків вітчизняної ономастики.

Етноніми посідають особливе місце серед інших класів лексики. Закладена в них інформація дозволяє простежити історію виникнення та становлення етнічних спільнот, виявити міжетнічні контакти, визначити інтенсивність асимілятивних процесів, а також зрозуміти, як той чи той етнос сприймав себе та представників інших людських об'єднань на різних хронологічних зрізах. При цьому етноніми функціонально відрізняються від особових імен, прізвищ, імен по батькові, прізвиськ, адже самі собою не здатні виконувати одну з визначальних функцій антропонімів – індивідуалізувати осіб, а отже, слугувати засобом задоволення фундаментальної комунікативної потреби в ідентифікації конкретного індивіда з-поміж багатьох йому подібних [2, с. 10]. Однак етноніми можуть використовуватися для індивідуального найменування окремих осіб, слугуючи базою для творення прізвищ через посередництво індивідуальних прізвиськ

Як засвідчують численні дослідження з ономастики, відетнонімні прізвища посідають чільне місце з-поміж інших груп пропріативів. На давність їхнього виникнення вказують результати лінгвістичних досліджень авторитетного українського ономаста М. Худаша: іменування з уживанням апелитивних окреслень за народністю фіксуються ще в писемних пам'ятках часів Київської Русі [9, с. 112]. Історично появу відетнонімних прізвищ в ономастичному просторі різних регіонів пов'язують із дією екстралінгвальних чинників. Ідеться насамперед про міжетнічну міграцію – складний соціально-демографічний процес, що супроводжує розвиток людства з найдавніших часів до сьогодення. На території України міграційний рух мав різний характер з огляду на ті причини, які спонукали населення змінювати місце основного проживання. Це могла бути як приватна ініціативна, наприклад, добровільне переселення родини з метою поліпшення умов свого життя або через природну катастрофу, так і планові заходи, які регулюватися на рівні держави. Прикладом останнього можуть слугувати низка законодавчих актів, які визначали територію мешкання євреїв (т. зв. смуга осілості), унормовували переміщення німців з держав-князівств для заснування німецьких колоній, регулювали заселення болгар-утікачів із Туреччини, а також представників інших народів у зв'язку з розширенням етнічної території за рахунок заселення пустельних земель Півдня України. Доцільно також зауважити, що значна частина молдаван, сербів, волохів, болгар та інших вихідців з балканських країн опинялися на споконвічних землях українців у результаті відвоювання нових територій та створення волонтерських команд для охорони кордонів. У давніші часи багато росіян, білорусів, румунів, угорців, чехів, грузинів, татар, турків та ногайців долучалися до українських визвольних походів [4, с. 79]. Означені міграційні процеси знайшли своє відображення в семантичній парадигмі сучасних українських відетнонімних прізвищ.

На основі аналізу матеріалів сучасних ономастичних студій можна виокремити кілька типів відетнонімних прізвищ залежно від мотивації іменування денотата. До першого типу зараховують прізвища, антропооснови яких найвірогідніше вказують на етнічну належність іменованого: *Турок, Молдаванин, Чех, Циганин, Болгарин, Грек, Білорус* тощо. Опиняючись у новому етнічному середовищі, чужинці вирізнялися на тлі місцевих мешканців низкою диференційних ознак, які слугували маркерами їхньої етнічності: релігія, мова, раса тощо. Тож цілком закономірно, що таких новоприбулих іноземців називали етнонімом.

З іншого боку, як слушно зауважують Р. Керста та Л. Масенко, носіями таких особових найменувань не обов'язково були представники інших національностей

[5, с. 33; 6, с. 33]. Мотивацією для іменування етнонімом могла послугувати також тимчасова зміна місця проживання особи через паломництво, проходження військової служби, відбування покарання в нерідній місцевості, перебування в полоні, втечі від переслідувань тощо. Окрім цього, у різні історичні періоди осіле населення мусило на якийсь час переселятися, оскільки новоутворені населені пункти руйнувалися внаслідок військових дій. Незважаючи на те, що такі переміщення були відносно не тривалими, перебування особи в межі функціонування іншої етнічності якісно вирізняло її, а етнонім міг послугувати базою для творення прізвиська з метою її ідентифікації: *Турок, Турецький, Турчинов* – оніми на позначення особи, яка була в турецькому полоні; *Черкас, Черкасов, Черкашенко, Черкес* – оніми на позначення особи, яка побувала на Кавказі. Принагідно наведемо загальновідомий у наукових колах факт, зафіксований у дослідженні Л. Масенко: «досить було кому-небудь пуститися на якийсь час у мандри до іншого краю, щоб після повернення одержати від земляків відповідне прізвисько» [6, с. 13]. Подібна тенденція не була суто українською: за твердженням чеського ономаста Я. Свободи, у старочеській мові купці та мандрівники одержували назви від тих країн, з якими торгували або які вони відвідували [11, с. 186].

Окрім міграційних процесів, українські ономасти називають також інші мотиви іменування етнонімами. Так, авторитетний український лінгвіст Є. Отін підкреслює, що причиною могла слугувати зовнішня або внутрішня подібність до людей іншої національності [8, с. 88]. Наприклад, прізвиська *Циган, Циганенко, Циганков* могли утворитися не лише від назви народності, але й метафоричних прізвиськ, що позначали смагляву або чорноволосу людину [7, с. 81]. В історико-етимологічному словнику прізвиськ закарпатських українців П. Чучки наведено низку онімів, антропооснови яких вказують на особливості мовлення різних субетнічних груп: *Бемак* – від локального мікроетноніма *бемак*, яким сваялявці прозивають жителів району с. Довге за вживану ними умовну частку *бем* [10, с. 55]; *Бесмак* – від місцевого мікроетноніма *бесмак*, яким іршавці прозивають верховинців за вживання енклітичної форми дієслова *бе-сме*, тобто «щоб ми» [10, с. 60]. За твердженням дослідниці уманського антропонімікону Ю. Блажчук, деякі народи Європи мали звичай іменувати новонароджених хресними іменами у вигляді етнонімів на знак симпатії чи поваги до певного народу [1, с. 110]. Однак у будь-якому разі, досліджуючи відображену в антропоосновах українських прізвиськ апелятивну лексику на позначення назв етнічних спільнот, слід обережно говорити про мотиви та обставини іменування денотатів. На сьогодні маємо можливість відновити лише етимологічне значення цих слів, адже, як слушно зауважив український дослідник М. Худаш, такі «типи назв не завжди надійні (не завжди Волох – це виходець з Волощини або Циган є циганом за походженням). Надійніше на етнічну належність, особливо в історичній антропонімії, вказує сама фонетична і морфологічна структура особової назви» [9, с. 13].

У вітчизняній антропоніміці відетнонімні прізвиська неодноразово були об'єктом аналізу в рамках комплексних лінгвістичних досліджень ономастичної спадщини. При цьому домінують студії, у яких акцентовано увагу на етимологічному значенні антропооснов зафіксованих прізвиськ. Часом трапляються наукові розвідки, автори яких констатують ступінь продуктивності тих чи тих етнонімів або ж окреслюють ареал функціонування деяких відетнонімних прізвиськ. Наявні також історичні коментарі, які мали на меті розтлумачити передумови антропонімізації деяких етнонімів. Беручи до уваги їх надбання, пропонуємо класифікувати відетнонімні прізвиська за кількома критеріями.

Оскільки твірні основи відетнонімних прізвиськ умовно вказують на етнічну належність деноната, вважаємо за потрібне класифікувати виявлені пропріати за цією ознакою. Отже, в сучасних українських прізвиськах збереглися назви таких етнічних спільнот:

I. Європейські етнічні групи:

1) слов'яни:

- східні слов'яни: білоруси (*Білорус*), українці (*Березун, Бойкенич, Бойчук, Гуцул, Лемак, Леманинець, Лемко, Мадзур, Українець, Хохленко, Хохлов, Черкас, Черкасов, Черкес* тощо), росіяни (*Кацап, Кацапенко, Кабиш, Маскаль, Москалевич, Москаленко, Москальов, Москальчук, Москалюк, Московченко, Московченко, Міщеряк, Сибіряк* тощо);

- західні слов'яни: поляки (*Гураль, Кошуба, Лендсл, Лях, Ляхненко, Ляхно, Ляхов, Ляховий, Ляш, Ляшок, Мазурка, Мазур, Мазура, Мазурін, Мазуркевич, Полонус, Полулях, Полуляшенко, Полька, Польчич, Полячок*), чехи (*Бемак, Гонак, Чех, Чехович, Чеховский, Чешко*), словаки (*Словак, Словак, Словацький, Слов'як, Тірпак, Товт, Товтик, Товтин*);

- південні слов'яни: боснійці (*Бошняк*), серби (*Бунча, Лалак, Рац, Рацюк, Сербин, Серба, Сербак, Сербин, Сербиненко*), хорвати (*Хорват, Хорватський*), болгари (*Бовгар, Болгар, Болгаренко, Болгаров*);

2) балти: латиші (*Латиш, Латишенко, Латишківський, Латишко, Лотаи, Лотинець, Лотиш, Лотишенко, Лотош, Лотошко*); литовці (*Литва, Литвай*);

3) германці:

- західні германці: німці (*Баюр, Буркош, Німець, Немченко, Немчук, Немцов, Німець, Прус, Прусак, Прусаченко, Сакс, Саксон, Шваб, Шваба* тощо); голландці: *Лендранич*;

- північні германці / скандинави: шведи (*Швед, Шведе, Шведов*);

4) романські народи: молдавани (*Басараб, Басараба, Басарабець, Басарабов, Бесарабенко, Молдаван, Молдаванський, Молдаванець* тощо); румуни (*Мокан, Мунтян, Румен, Румин, Руминенко*); італійці (*Олос, Таліян, Таліянин*); французи (*Француз, Францух*);

5) греки: *Грек, Грекевич, Греков, Грецький, Гречин, Грекул, Грецький, Гречак*;

6) албанці: *Арнаут, Коршап, Коршинський*;

7) вірмени: *Вірменко*;

8) угро-фіни: угорці (*Венгрин, Венгер, Венгеренко, Матерович, Мадерук, Маджара, Мадзар, Мадьор, Мадяр, Мажар, Сийкель, Угрин, Угруна*); фіни (*Фінченко*); мордва (*Мордвиненко, Мордвинов, Мордовець*);

9) тюрки: турки (*Терек, Турко, Турков, Турковський, Турок, Турчанівський, Турчиненко, Турчинець* тощо); татари (*Мурзак, Татарчиков, Татаренко, Татарець, Татарин, Татарінко, Татарніков, Татарук, Татарчук* тощо); калмики (*Калмик, Калмиков*); кумики (*Кипчак, Половець, Кун*);

10) північнокавказці: грузини (*Грузин, Гуржса, Гуржій, Груз, Кгурджа, Кгурдза*);

11) цигани: *Вірван, Гангур, Дританич, Мантес, Полуциганенко, Цигак, Циган, Циганко, Циганков, Циганченко, Циганчук, Цигань, Циганюк, Цитан, Цитаник, Цитанин, Цикан* тощо.

II. Народи Сибіру і Далекого Сходу: якути (*Якутін*).

III. Народи Азії:

1) тюркський етнос: узбеки (*Узбек*);

2) семітський етнос: євреї (*Баляля, Жеденко, Жид, Жидівка, Жиделев, Жидик, Жидков, Жидов, Жидченко, Жідов, Нежиденко, Обрізан*).

Результати аналізу засвідчують тісні контакти українського етносу насамперед з народами Європи, назви яких найбільш повно репрезентовані в основах українських прізвищ. З-поміж них превалюють назви слов'янських народів, які виявляють не лише кількісне, але і якісне різноманіття.

В антропонімному фонді українців виявлені прізвища, утворені від назв однієї етнічної спільноти (*Полях, Чех, Словак, Француз, Якутін, Узбек, Венгрин* тощо) або кількох етнічних спільнот: прізвища *Валах, Валох, Волох, Волоха, Волохов, Волошан*

тощо утворені від етноніма «волох», яким називали румунів і частково молдаван, які мешкали в деяких районах на сході слов'янських земель; прізвища *Литвин, Литвак, Литвиненко, Литвинець, Литвинко* тощо утворені від етноніма «литвин» – стародавньої назви українців із північних земель та білорусів, які були підданими Великого князівства Литовського; прізвище *Рус* походить від давнього етноніма «рус», яким більшість народів Центральної Європи синкретично називають усіх східних слов'ян [10, с. 493];

За назвами історичних типів етнічних спільнот, відображених в основах відетнонімних прізвищ, виокремлюємо:

1) прізвища, утворені від назв етнографічних груп: українці – бойки (*Бойкенич, Бойценюк, Бойчук*), гуцули (*Гуцул*), лемки (*Лемак, Леманинець, Лемко*), поліщуки (*Поліщук, Поліщученко*), подоляни (*Подоляк, Подолян, Подолянюк*), литвини (*Литвак, Литвин, Литвиненко, Литвинець* тощо), черкаси (*Черкас, Черкасов, Черкес, Черкашенко*), русини (*Русин, Русинський, Русинь*); поляки – гуралі (*Гураль*), кашуби (*Кошуба*), мазури (*Мазурка, Мазур, Мазуренко, Мазурець, Мазурик* тощо); німці – баварці (*Баяр*), шваби (*Шваб, Шваба, Швябович*), саксонці (*Сакс, Саксон, Сас, Сасин*);

2) прізвища, утворені від назв націй (націонімів): українці (*Українець*), білоруси (*Білорус*), болгары (*Болгарин, Болгаров, Болгаренко*), угорці (*Венгер, Венгрин, Угрин*), греки (*Грек, Греков*), грузини (*Грузин*), литовці (*Литвай*), молдовани (*Молдован*), німці (*Німець, Німчук*), поляки (*Поляк, Полька, Польчич, Поляков, Полях*), серби (*Сербин, Сербак, Сербиненко*), словаки (*Словак*), татари (*Татарин, Татаренко, Татарець, Татарин*), турки (*Турок, Турковський, Турчин*), узбек (*Узбек*), французи (*Француз*), хорвати (*Хорват, Хорватський*), чехи (*Чех, Чехов, Чехович*), шведи (*Швед, Шведе, Шведов*);

3) прізвища, утворені від назв племен (племенонімів): дуліби (*Дулеба*), хозари (*Козар*), половці (*Половець, Кипчак, Кун*).

Ураховуючи жанр етноніма, що послугував основною для творення прізвища, виокремлюємо: 1) прізвища, похідні від офіційної назви етнічної спільноти: *Українець, Грек, Серб, Німець* тощо; 2) прізвища, похідні від розмовного відповідника офіційної назви етносу: *Хохол* (зневажлива назва українців); *Баляля* (від молдавського діалектного етноніма «балало» – «єврей» [10, с. 47]), *Кацап* (образливе прізвище росіян), *Лалак* (від хорватського глузливого етноніма «lala», яким вони прозивають воєводинських сербів [10, с. 325]); *Прус, Прусак* (у розмовній мові лексема «прус» вживалася як синонім до етноніма «німець» [3, с. 86]).

Беручи до уваги хронологічний показник, відетнонімні прізвища поділяємо на пропріати, утворені від сучасної назви етносу (*Поляк, Українець, Чех* тощо), та оніми, утворені від архаїзованої назви етнічної спільноти (*Жид, Лях, Ляхненко, Москва, Литва*).

У системі українських прізвищ фіксуємо оніми, генетично пов'язані з автоетнонімами, тобто назвами етнічних спільнот, які застосовують самі до себе вихідці з тієї самої спільноти, а також екзоетнонімами, тобто найменуваннями народів, які їм дали інші народи: *Мадьор* (від автоетноніма), *Угрин, Угриня* (від давньоукраїнського етноніма «угрин» – «угорець» [10, с. 564]), *Мадяр* (від місцевого етноніма «мадяр» – «угорець» [10, с. 354]), *Венгер, Венгеренко, Венгрин, Венгрук, Венкгера* (адаптація польської лексеми «Węgiel» – «угорець»), *Магерович* (від етноніма «Magier», яким поляки раніше називали угорців [10, с. 352]), *Мадзар* (від давнього польського етноніма «madziar» – «угорець» [10, с. 353]), *Можар, Можарко* (сербський етнонім «мажар» – «угорець, мадяр» [10, с. 394]), *Сийкель* (від угорського етноніма «szekely» – «трансільванський угорець» [10, с. 512]); *Кипчак* (від автоетноніма), *Половець* (від давньослов'янського етноніма «половець»), *Коман* (від давнього етноніма «koman» – «куман, кун, половець») [10, с. 279], *Кун* (від угорського етноніма «kun» – «куман, половець» [10, с. 313]); *Цигак* (від сербського етноніма «Цига» – «циган» [10, с. 592]); *Циганин, Циган* (від українських етнонімів «циганин», «циган»), *Цикан* (від чеського етноніма «cikán» – «циган» [10, с. 592–593]).

У результаті аналізу досліджуваних прізвищ констатуємо пропріати, мотивовані макроетнонімами (назвами великих етнічних спільнот) та мікроетнонімами (назвами малочисельних етнічних спільнот). Першу категорію репрезентують українські прізвища на кшталт *Чехович, Словак, Білорус, Поляков* тощо. До другої зараховуємо оніми типу *Біляк, Бляха, Бляшин, Бляшко, Булак, Гевгачик, Гойчук, Гривняк, Леманинець, Березун* тощо. У твірних основах наведених онімів відбито традиції іменування місцевим населенням інших локальних спільнот за різними ознаками: *Бляха* – від мікроетноніма *бляха, бляшин*, яким міжгірці прозивають іршавців [10, с. 72]; *Булак* – від мікроетноніма *булак*, яким лемки називають зайшого галичанина, який уживає дієслівну форму *була, були* [10, с. 96], *Гривняк* – від мікроетноніма *гривняк* – русин з-під Перемишля та Ярослава [10, с. 159].

Отже, лексико-семантичний аналіз антропооснов зафіксованих онімів уможливив виокремлення кількох груп відетнонімних прізвищ, кожна з яких репрезентує продуктивність різних типів етнонімів у напрямку трансформації їх у прізвища, а також демонструє міжетнічну взаємодію.

Список використаних джерел

1. Блажчук Ю. І. Антропонімія Уманщини XVII - початку XXI ст. : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Блажчук Юлія Іванівна. – К., 2008. – 301 с.
2. Блох М. Я. Имена личные в парадигматике, синтагматике и прагматике / М. Я. Блох, Т. Н. Семенова. – М. : Готика, 2001. – 194 с.
3. Булава Н. Ю. Сучасні українські прізвища північної Донеччини : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Булава Наталія Юріївна. – О., 2005. – 229 с.
4. Ільченко І. І. Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини в її історичному розвитку (Надвеликолузький регіон) : дис. .. канд. філол. наук : 10.02.01 / Ільченко Ірина Іванівна. – Запоріжжя, 2003. – 254 с.
5. Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування / Р. Й. Керста. – К. : Наук. думка, 1984. – 152 с.
6. Масенко Л. Т. Українські імена та прізвища / Л. Т. Масенко. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 46 с.
7. Новикова Ю. М. Семантико-словотвірна структура прізвищ Центральної і Східної Донеччини: дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Новикова Юлія Миколаївна. – О., 2008. – 239 с.
8. Отін Є. С. Тюркські краї // Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. / Є. С. Отін. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 87–105.
9. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 236 с.
10. Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців : історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Львів : Світ, 2005. – 702 с.
11. Svoboda S. Staročeská osobní jména a naše příjmení / S. Svoboda. – Praha, 1964. – 317 s.

УДК 811.161.3'373:398.92:625

3. У. Шведава

СЕМАНТИЧНАЯ ЭВАЛЮЦИЯ И КУЛЬТУРНАЯ ИНФАРМАЦИЯ БЕЛАРУСКИХ ФРАЗЕОЛАГИЗМАЎ З КАМПАНАМЕНТАМ ДАРОГА

У артыкуле на матэрыяле беларускіх фразеалагізмаў з кампанентам *дарога* вызначаюцца сьвядомыя сакральнага і звычайнага ў семантычнай эвалюцыі, устанавліваюцца разнастайныя старажытныя апазіцыі («свой» – «чужы», «прамы» – «крывы», «сухі» – «мокры», «добры» – «дрэнны», «пачатак» – «заканчэнне», «далёкі» – «блізкі», «вялікі» – «малы», «шырокі» – «вузкі») усведамлення свету праз вобразы дарогі, выяўляецца сімволіка дарогі, якая перададзена новым вобразным адзінкам з гэтым кампанентам.

Фразеалагічныя адзінкі кожнай мовы, а гэта ўніверсальны закон, з’яўляюцца каштоўнейшай крыніцай ведаў і пазнання пэўнага народа як іх стваральніка і носьбіта, яго менталітэту, а пры параўнанні і супастаўленні з адпаведнымі адзінкамі іншых моў – крыніцай выяўлення спецыфікі, адметнасцей пэўнага народа ад другога ці другіх. Бо менавіта ў фразеалагізмах закансерваваны ўяўленні чалавека аб звычаях, абрадах, рытуалах, звычках, маралі, паводзінах і інш. Вось чаму ў апошні час даследчыкі розных галін навукі і ў першую чаргу лінгвісты, фалькларысты і этнографы ўсё часцей звяртаюцца да фразеалагічных фондаў з мэтай пошуку сувязей паміж рэаліямі міфалагізаванай прасторы, іх выходнымі сакральна-міфалагічнымі значэннямі і далейшым семантычным пашырэннем, зафіксаванымі ў сістэме фразеалагічных адзінак.

Нашу ўвагу ў межах артыкула ў гэтых адносінах прыцягнула цікавасць да міфалагемы *дарога* як фрагмента прасторава-дынамічнага і вербальна-дзеяснага кодаў культуры, для чаго метадам суцэльнай выбаркі намі выдзелена 33 фразеалагічныя адзінкі, што ўключаюць у свой склад кампанент-лексему *дарога*, крыніцай збору якіх паслужыў «Слоўнік фразеалагізмаў» І. Я. Лепшава [1; 2] як самы поўны збор беларускай фразеалогіі, што адносіцца да літаратурнага ўжытку.

Мэта артыкула – вызначыць суадносіны сакральнага і звычайнага ў семантычнай эвалюцыі і фразеалагічнай інтэрпрэтацыі дарогі сродкамі беларускай літаратурнай мовы, прасачыць рэфлексіі старажытных семантычных апазіцый «свой» – «чужы», «прамы» – «крывы», «сухі» – «мокры», «добры» – «дрэнны», «пачатак» – «заканчэнне», «далёкі» – «блізкі», «вялікі» – «малы», «шырокі» – «вузкі» як базавых матывацыйных вобразаў.

Міфалагема *дарога* ў выніку культурна-семантычнай рэканструкцыі сродкамі беларускай фразеалогіі прадстаўлена ў некалькіх іпастасях, якія лагічна і па сэнсе звязаны адна з другой. Першая сакральна-магічная іпастась – жыццёвы шлях і шлях памерлага чалавека ў іншы свет. Канцэптвальная сфера перамяшчэння ў прасторы як вандравання па дарозе жыцця ад нараджэння да смерці, а смерць уяўлялася як пераход з рэальнага ў замагільны свет, ці з гэтага свету ў той свет, як небяспечнае вандраванне ў далёкае, невядомае месца. І таму канец жыццёвага шляху сімвалізуецца апошняй дарогай. Такое ўяўленне знайшло адлюстраванне ў фразеалагізме ў *апошнюю дарогу* ці ў яго варыянце ў *апошні шлях*, за якім замацавана значэнне ‘на цырымонію пахавання нябожчыка’ [1, с. 362].

У аснове вобраза фразеалагізма выяўляецца архетыповая апазіцыя «першы» – «апошні», ці «пачатак» – «заканчэнне». Такім канцом з’яўляецца смерць і пахаванне чалавека. А вось наяўнасць суаднесенасці фразеалагізма з прасторавым кодам культуры (праз ужыванне прыназоўніка ў як указання накірунку руху, перамяшчэння ў апошні раз – у *апошнюю дарогу*) перадае не толькі ўяўленне пра апошнюю дарогу чалавека, які памёр, але служыць для наймення, характарыстыкі і станоўчай ацэнкі яго другім чалавекам, які аддае даніну павагі нябожчыку праз прысутнасць на яго пахаванні.

Параметрызацыя прасторы далёка – блізка ў беларусаў, як і ў многіх іншых славян, цесна звязана з семіятычнай апазіцыяй «свой» – «чужы», а праз яе – з архаічнымі аксіялагічнымі ўяўленнямі аб прасторы «далёкай» і «блізкай», «добрай» і «дрэннай». Паводле беларускай міфалогіі, дарога «ўвасабляе сувязь з іншасветам і светам памерлых» [3, с. 140].

Другая іпастась сакральна-міфалагічнай дарогі – дарога як разнавіднасць мяжы паміж «сваёй» і «чужой» прасторай. Уяўленні аб тым, што ў кожнага чалавека ёсць «свая», прадвызначаная Богам дарога, ці лёс чалавека, адзначаецца ў фразеалагізмах *выбівацца на <сваю> дарогу* ‘пераадольваючы цяжкасці, знаходзіць сваё месца ў жыцці, станавіцца самастойным’ [1, с. 229], *ісці сваёй дарогай* ‘дзеінічаць, паступаць самастойна, не падпарадкоўваючыся чыёй-н. волі’ [1, с. 531]. У складзе названых адзінак важную ролю ў характарыстыцы дарогі і сэнсу ўсёй адзінкі адыгрываюць кампаненты *сваю*, *сваёй* як указанне на адметнасць індывідуальнага жыццёвага шляху,

самастойнасці асобнага чалавека. У вобразе фразеалагізма свая – гэта тое, што наканавана пэўнаму чалавеку. І фразеалагізмы перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра неабходнасць кожнага чалавека знайсці сваё месца ў жыцці і жыць, дзейнічаць самастойна.

Асобае магічнае значэнне ў адносінах да «сваёй» і «чужой» прасторы мела іх перасячэнне. Умяшанне ў «чужую» прастору шляхам яе перагароджання ці ўскладненне магчымасці руху па дарозе звязана з перашкодамі, цяжкасцямі, а ў цэлым – з семантыкай ‘перашкодзіць’. І гэта стала асновай стварэння вобразаў новых адзінак, з дапамогай якіх даводзіцца правіла аб шкоднасці такога дзеяння аднаго чалавека ў адносінах да другога ці другіх. І гэта такія фразеалагізмы, як *пераступаць дарогу* (*перабягаць*) ‘перашкаджаць каму-н., апярэджваючы ў чым-н. і перахопліваючы тое, на што разлічваў іншы’ [2, с. 205], *станавіцца на дарозе* ‘знарок перашкаджаць каму, чаму-н. (звычайна ў дасягненні якой-н. мэты) [2, с. 449], *станавіцца папярэкам дарогі* ‘знарок перашкаджаць каму, чаму-н. (звычайна ў дасягненні якой-н. мэты)’ [2, с. 451]. Дадзеныя фразеалагізмы ўтрымліваюць дзейнасна-прасторавую метафару, у якой дзеянні аднаго чалавека прыпадабняюцца дарозе, а дзейнасць другога – канкрэтным фізічным дзеяннем, якія ажыццяўляюцца з мэтай перашкоды руху наперад. Да названых далучаецца фразеалагізм *дарога адрэзана (закрыта)* ‘хто-н. пазбаўлены магчымасці вярнуцца да ранейшага’ [1, с. 360], які фіксуе вынік негатыўнага дзеяння, што вызначае чалавеку немагчымасць вярнуцца да свайго ці ставіць яго ў сітуацыю паміж сваім і чужым (параўн. *паміж небам і зямлёй*).

Прычына перашкоды на жыццёвай дарозе можа быць даведзена праз указанне суб’екта гэтага дзеяння. І такім можа быць слуп ці воўк, якія набылі ролю культурных знакаў. Так, у беларускай фразеалогіі зафіксаваны фразеалагізм *слуп дарогу перабег* ‘хто-н. такі п’яны, што не можа рухацца па прамой лініі’ [2, с. 419], дзе перашкода ў выглядзе слупа звязана з немагчымасцю чалавека рухацца прама будучы ў п’яным стане, а таму ён пятляе, як бы абыходзячы слуп, што «перабег» яму дарогу. І гэта дазваляе выкарыстоўваць новую адзінку з адценнем іроніі да руху п’янага чалавека. Альбо возьмем фразеалагізм *воўк дарогу перабег* ‘вельмі шанцуе каму-н.’ [1, с. 213], дык тут увогуле вобраз ваўка, які перабег чалавеку дарогу, успрымаецца як дадатная адзнака на аснове таго, што «ў нашых продкаў было дваістае стаўленне да воўка: яго нараджэнне выклікана творчасцю і Бога, і чорта» [2, с. 92].

У цэлым, у фразеалагізмах з кампанентам *дарога* адлюстравана стэрэатыпнае ўяўленне аб жыцці і дзейнасці чалавека як руху наперад (ад нараджэння да смерці), як аб мэтанакіраванай дзейнасці, на шляху якой могуць узнікнуць розныя перашкоды, створаныя іншымі людзьмі, пры гэтым дарога выступае ў ролі сімвала жыцця і мэтанакіраванай дзейнасці.

Трэцяй іпастассю сакральнай дарогі была дарога як міфалагічна «нячыстае месца». Дарога, як вядома, была агульным месцам існавання чалавека і нячыстай сілы, таму сімвалічна дзялілася на дзве палавіны: «сваю», правую, чалавечую і «чужую», левую, нечалавечую. Сакральная семантыка дарогі найбольш ярка праяўляецца на месцы скрыжавання дзвюх ці некалькіх дарог. Калі чалавек дайшоў да перакрывавання і не ведае, куды яму ісці, то ён павінен быў выбраць правую дарогу. Такое рашэнне пазней семантычна трансфармавалася ў складаную сітуацыю, выйсце з якой чалавеку знайсці нялёгка. І гэта інтэрпрэтацыя паслужыла ўтварэнню фразеалагізма *дарогі разышліся* ‘блізкія сувязі, адносіны спыніліся паміж кім-н.’ [1, с. 361] для вобразнага абзначэння і наймення новага абстрактнага паняцця.

А яшчэ можа быць месца-дарога, дзе чалавеку не трэба быць ці яго не хочуць бачыць, паколькі з тым месцам асацыюецца негатыў, чужое, нядобрае. І з мэтай вобразнага ўяўлення і негатыўнай ацэнкі гэтага ўтвораны фразеалагізм *забываць дарогу* ‘пераставаць бываць дзе-н., наведваць каго-н.’ [1, с. 431], ужыванне якога ў маўленчай практыцы асабліва выразна ілюструе тое адмоўнае, негатыўнае: [*Ніна*] *надумала*

рашуча і канчаткова адмовіць Пятру, загадаць, каб болей не ездзіў і дарогу забыў да яе. Гаўрылкін; *Калі ўвосень халады прыгнали яго [слесара] на сельгаспасёлак, дык пачуў: “Забудзь сюды дарогу! Каб мае вочы цябе, погань, не бачылі”* Гіль.

Яшчэ адной адзінкай, у якой зафіксавана інфармацыя дарогі як міфалагічна «нячыстага месца», толькі ўжо для адмоўнай характарыстыкі і ацэнкі самога чалавека з’яўляецца фразеалагізм *бандыт, разбойнік з вялікай дарогі* ‘самы заўзяты, з крайнім праяўленнем кепскіх якасцей’ [1, с. 361], дзе асноўную экспрэсіўную афарбоўку і сэнсавую нагрузку выконвае прыметнікавы кампанент *вялікай* як паказчык бойкай, шматлюднай дарогі, дзе былі частыя злачынствы і разбоі. Гэта прыкмета легла ў аснову для наймення і выражэння высокай ступені злачыннасці чалавека, што выяўляе вытокі і сувязі з семантычным супрацьпастаўленнем «вялікі» – «малы».

У сакральнай семантыцы дарогі прысутнічае яшчэ адна семантычная апазіцыя «сухі» – «мокры». У светабачанні славян правільная, чыстая і сумленная дарога з’яўляецца сухой, а няправільная дарога асацыюецца з атрыбутамі слізкай: *станавіцца на слізкую дарожку* ‘пачынаць дзейнічаць ненадзейным, небяспечным спосабам’ [2, с. 450].

У міфалагічнай мадэлі свету дарога – гэта вобраз сувязі паміж дзвюма кропкамі аб’ектывізаванай у мове прасторы. Па прычыне таго, што дарога як перамяшчэнне ў міфалагізаванай прасторы – справа небяспечная, паняцце дарога аказваецца ўключаным як у сістэму добрых пажаданняў, так і злых. У прыватнасці, ілюстрацыяй апошняга можа быць, напрыклад, фразеалагізм *туды і дарога* ‘няма чаго шкадаваць каго-н., таго ён і заслугоўвае’ [1, с. 361], які служыць для выражэння адмоўных адносін да асобы, з якой здарылася ці можа здарыцца нешта нядобрае. Асаблівую інфармацыйную нагрузку нясе тут кампанент *туды*, які паводле міфалагічных уяўленняў звязаны са светам «чужых» памерлых (нячыстых, самагаубцаў) і прыпіс-ваецца часу, калі людзі панічна баяліся нячыстых нябожчыкаў і імкнуліся ізалявацца ад іх. Вядома, што такіх памерлых хавалі на абочынах дарог, у балотах, ямах і інш., адсылаючы іх тым самым у чужую прастору.

Яшчэ адным аспектам сакральнай семантыкі дарогі выступае апазіцыя «шырокі» – «вузкі». Уяўленні аб вузкай дарозе, на якой складана размінуцца ці раз’ехацца, у звычайным сэнсе вызначаюць сувязь з сітуацыяй канфлікту. На аснове гэтага становіцца зразумелай матываванасць фразеалагізма *сустракацца (сыходзіцца) на вузкай дарожцы (сцежцы)* ‘уступаць у ніпрымірымыя супярэчнасці з кім-н., узаемна варагаваць’ [2, с. 472].

У беларускай фразеалогіі сакральная семантыка дарогі суадносіцца з жыццёвым шляхам, мяжой паміж «сваёй» і «чужой» прасторай, але яскравай семантыкі небяспекі яна не выклікае. У паўсядзённай інтэрпрэтацыі дарогі сродкамі фразеалогіі вербалізуецца якасць дарогі, яна павінна быць:

прамой (*выводзіць на дарогу* 1) ‘дапамагаць каму-н. знайсці сваё месца ў жыцці’, 2) ‘дапамагаць каму-н. знайсці, выбраць правільную лінію паводзін’ [1, с. 263–264]; *выходзіць на дарогу* <якую> ‘знаходзіць сваё месца ў жыцці, становіцца самастойным’ [1, с. 263]; *ісці дарогай* ‘рабіць так, як хто-н., беручы з яго прыклад’ [1, с. 529]);

роўнай (*дарога расчышчаецца (расчышчана)* ‘пераадоленнем перашкод ствараюцца спрыяльныя ўмовы для здзяйснення чаго-н.’ [1, с. 360]). А таму любыя дзеянні з дарогай нясуць адмоўную канатацыю (*араць дарогі (-у)* ‘гаварыць ці рабіць якое-н. глупства’ [1, с. 90]). Алагізм дзеяння *араць дарогу*, якая павінна, наадварот, быць роўнай і гладкай, успрымаецца і сэнна як зразумелае тлумачэнне якіх-небудзь нядобрах ці няправільных дзеянняў. Аднак тут адлюстраваны больш глыбокія веды ўспрымання і адлюстравання свету ў найўным яго ўспрыманні: вобраз фразеалагізма захоўвае гістарычную памяць мінулых вераванняў пра сувязь нячыстай сілы з тым месцам дарогі, якое выпадкова ўзаралі, бо менавіта ўзаранае месца служыла сховішчам для нячысцікаў і іх шкоднасці чалавеку;

адкрытай (*дарога адкрыта* ‘хто-н. мае свабодны доступ куды-н., для каго-н. створаны спрыяльныя ўмовы’ [1, с. 360]).

Вельмі важным складнікам міфалагемы *дарога* з'яўляюцца ўзаемаадносіны і паводзіны людзей на дарозе і ў дарозе. На матываваным вобразе крывізны як адхілення ад прамога (правільнага) шляху пабудаваны фразеалагізмы з прасторавай семантыкай перамяшчэння *збівацца з дарогі* 'пачынаць весці няправільны, заганны спосаб жыцця, кепска паводзіць сябе' [1, с. 476] і *збіваць з дарогі* 'ўздзейнічаць якім-н. чынам, схіляць да адыходу ад ранейшага, штурхаць на што-н. нядобрае' [1, с. 477]. Вобразы падобных фразеалагізмаў пабудаваны на аснове метафары, паводле якой пачаць весці заганны вобраз жыцця, кепска паводзіць сябе прыпадабняецца да страты накірунку дарогі альбо штурханне адным чалавекам другога да дрэннага прыпадабняецца да дзеянняў чалавека, які збівае другога з дарогі, ці ўказвае яму няправільны шлях, накірунак. Зразумела, што змена накірунку ці крывізна шляху праз абраныя вобразы новых адзінак службыць папярэджанню і адмоўнай ацэнцы змен у паводзінах чалавека ў дрэнны бок ці негатыўнага ўздзеяння аднаго чалавека на другога.

У супрацьлегласць найбольш пашыранаму адмоўнаму спектру адлюстравання жыцця ў фразеалагічных адзінках, сярод фразеалагізмаў з кампанентам *дарога* большасць з дадатнай ці нейтральнай ацэнкай (35 % ад агульнай колькасці). Да папярэдніх са станоўчай ацэнкай далучым фразеалагізмы *прабіваць сабе дарогу* 1) 'настойлівымі намаганнямі дабівацца добрага становішча, поспехаў у жыцці'; 2) 'перадоўваючы супярэчнасці, пашырацца, развівацца, набываць прызнанне' [2, с. 237] і *пракладаць дарогу (шлях, сцежку)* 'ствараць спрыяльныя ўмовы для дасягнення чаго-н., якой-н. мэты, для поспеху, развіцця' [2, с. 244], вобразы якіх пабудаваны на аснове антрапаморфных метафар. У першым назіраецца настойлівасць у дасягненні становішча, поспехаў у жыцці, якая прыпадабняецца да прабівання дарогі, што асацыюецца з пракладаннем дарогі ў непраходных месцах: як пры расчыстцы, пракладанні дарогі патрабуецца шмат фізічнай працы чалавека, так і для дасягнення поспехаў, добрага становішча яму патрабуецца прыкладзі шмат сіл і намаганняў. А вось для абазначэння такога абстрактнага паняцця, як прыкметы дзеяння адносна працягласці ці пастаянства часавага паказчыка паслужыў прастамоўны фразеалагізм *ую дарогу* 'пастаянна, заўсёды, у любы час' [1, с. 362], дзе часавы паказчык з'яўляецца неад'емным атрыбутам знаходжання чалавека ў дарозе.

У фразеалагізмах зафіксавана неабходнасць людзей быць разам, ісці па жыцці ў адным напрамку, прытрымлівацца аднолькавых поглядаў (*на дарозе* 1) 'мімаходам (зайсці, заглянуць, заехаць і пад.)', 2) 'у адным і тым жа напрамку (ісці, ехаць і пад.)', 3) 'заадно, разам, супольна. Пра адзінства поглядаў, перакананняў, імкненняў і пад.' [1, с. 362]), дапамагаць адзін аднаму (*паказаць дарогу* 1) 'удзейнічаючы на каго-н., дапамагаць знайсці сваё месца ў жыцці', 2) 'пачынаць што-н., рабіць пачатак як узор для каго-н.' [2, с. 160]), ісці на ўступкі (*саступаць з дарогі* 1) 'ісці на ўступкі, згаджаючыся з чымі-н. патрабаваннямі, пажаданнямі', 2) 'перастаўшы перашкаджаць, даваць магчымасць дзейнічаць іншым' [2, с. 366]; *сыходзіць з дарогі* 'перастаўшы перашкаджаць, даваць магчымасць дзейнічаць іншым' [2, с. 482]), а іншы раз і вызваляць дарогу ад нядобрадумленых людзей, каб рачысціць дарогу іншым: *прыбіраць з дарогі* 'знішчаць каго-н., хто перашкаджае ў дасягненні якой-н. мэты' [2, с. 255].

Зусім звычайным, абыдзеным у семантыцы дарогі выдзяляюцца апазіцыі «пачатак» і «заканчэнне». У прыватнасці, для абазначэння такога паняцця, як пачатку і збору чалавека ў дарогу і ўсяго, што з гэтым звязана, утвораны фразеалагізм-словаспалучэнне *на дарогу* 1) 'перад падарожжам, паездкай', 2) 'для выкарыстання ў падарожжы, паездцы' [1, с. 362], дзе асноўную ролю выконвае прыназоўнік *на*, а лексема-кампанент *дарога* ўспрымаецца як пераасэнсаванне – падарожжа, паездка і пад. А вось завяршальны этап таго ж падарожжа перададзены з дапамогай зноў жа фразеалагізма-словаспалучэння з *дарогі* 'адразу ж пасля паездкі, падарожжа' [1, с. 361], у якім ролю ўказання прасторавага значэння ў спалучэнні з прычынным выконвае прыназоўнік *з*.

Такім чынам, дарога ў фразеалогіі беларускай літаратурнай мовы выяўляе суадносіны сакральнага і звычайнага з перавагай першага, якое часта скрытае, завуалюванае. Метафарычнае асэнсаванне вобразаў фразеалагізмаў з адабраным кампанентам, як правіла, выяўляецца праз цэлы рад старажытных семантычных апазіцый («свой» – «чужы», «прамы» – «крывы», «сухі» – «мокры», «добры» – «дрэнны», «пачатак» – «заканчэнне», «далёкі» – «блізкі», «вялікі» – «малы», «шырокі» – «вузкі»), што ў старажытнасці выступалі як формы ўсведамлення свету. Дарога ў фразеалагізмах выяўляе нададзеную ёй чалавекам шматлікую сімволіку – жыццё, жыццёвы шлях ад нараджэння да смерці, мэтанакіраваная дзейнасць, лёс, прастора, мяжа паміж «сваёй» і «чужой» прасторай і інш.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1. А-Л / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.
2. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 2. М-Я / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
3. Міфалогія беларусаў: энцыклапедычны слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с.

УДК 811.161.3:373.21

В. П. Шмельгац

ИЗ ОЙКОНИМИИ БРЕСТСКОЙ ОБЛАСТИ

Статья посвящена этимологическому анализу названий населенных пунктов *Альгомель*, *Бездзеж*, *Бяслібчы*, *Вічын*, *Вырбачава*, *Жыдча*, *Лукомір* (*Лукомер*), *Сярадава*, *Таўкачоўка*, *Торбалова* на территории Брестской области. По мнению автора, практически все они могут быть отнесены к праславянскому проприальному фонду. При установлении хронологической глубины ойконимов внимание акцентировалось, прежде всего, на ареале, словообразовательной структуре, мотивирующей основе анализируемых онимов.

Альгомель – ойконим в Столинском р-не [25, с. 14]. Исторически *Ольгомель* [2, с. 140], местный вариант *Ohletel* [5, с. 136].

Если официальная форма исконна, то ее можно квалифицировать как дериват от антропонима **Альгом* / **Ольгом* < **Вальгом* / **Вольгом* (в результате утраты слабоартикулируемого анлаутного *B-*) < **Vьlgomъ* + *-j-* в посессивной функции.

О потенциальности праантропонима **Vьlgomъ* (и парадигматического варианта **Vьlgota*) свидетельствуют укр. *Вельгум* (Львовская обл.) < **Вельгом* (-*y-* < -*o-* под влиянием лабиального -*m*), ст.-русс. (производное) *Бгомель*, 1498 г. – топоним в Новгородской земле [24, с. 143] < **Вылгом-ъ*, русск. *Вальгамов* [7] < **Вальгомов*, *Ильгамов* – современная фамилия с модифицированным анлаутом, (производные) *Елгомская Пустыня*, *Елгомский Погост* – названия поселений в бывшей Олонецкой губ. [48: III, s. 196], пол. *Olgomiec*, *Wilgota* [52: VII, s. 60; X, s. 230], *Algam* – антропоним прибалтийских славян [54, s. 12] < **Walgom*. Указанные факты объединены с учетом разнообразной вокализации -*ъ*- в бинарной группе «редуцированный + плавный», описанной в [11, с. 318].

Антропоним **Vьlgomъ* < **vьlgomъ* – пассивное причастие настоящего времени на **-o-m-*, свидетельствующее о потенциальности нетематизированного инфинитива **vьlgti*. О реализации апеллятива **vьlgomъ* в других классах проприальной лексики см. еще [16, сс. 280–281].

С точки зрения словообразовательной модели ср. ойконимы *Астрóмічы* [25, с. 17] < антропонима **Ostromъ, Відамля* [25, с. 29] < **Vidomъ, Хóтамель* [25, с. 131] < **Хотомъ*. Они детально проанализированы в [11, сс. 200, 207–208, 215–216].

Аўсямірава – ойконим в Столинском р-не [25, с. 18], исторически *Всемеръ*, XVI ст. [1: XXII, с. 220]. Отантропонимное производное, ср. русск. *Всемиров* – современная фамилия, болг. *Всемир* [8, с. 56], схв. *Svemir* – личное имя [47, с. 401], ст.-пол. *Vsemir*, 1136 р., *Szwyemir*, 1470–1480 гг. [53: V, с. 220], славян. *Wyssamir* – в прусском антропонимиконе [54, с. 119], *Wsemir*, 1194 г. – в средневековых германских источниках [50, с. 160] < **Vьsemьrь, *Vьsemirь*.

Бэздзеж – ойконим в Дрогичинском р-не [25, с. 21]. Родственен русск. *Бездеж* (2) – названия населенных пунктов в бывших Псковской и Тверской губ., а также *Бездедово* (3 фиксации) – в бывших Владимирской, Московской, Псковской губ. [48: I, с. 306], производных от антропонима *Бездедъ*, но образованных при помощи различных притяжательных суффиксов – *-j-* и *-ов-*.

С точки зрения географии мотивирующего имени ср., например, ст.-пол. *Biezdziad*, 1236 р. [53: I, с. 31], ст.-чешск. *Bezded*, 1180–1184 гг. – личное имя [45: с. 127], луж. **Bezďed* [38: 5, с. 18] < **Bezďedъ*.

Бяслэбічы – ойконим в Бяслэбичском р-не [25, с. 27]. Форма *pluralia tantum* от патронима **Бяслэбіч* < **Bezxlěbičъ*.

Праантропоним генетически родственен с псл.:

**Bezxlěbica* > ст.-рос. Потапка Иванов с[ы]нъ *Безхлебица*, 1598 г. [31, с. 163].

**Bezxlěbъ(jь)* > чешск. *Bezchleb* [21], пол. *Bezchleb*, 1713 г. [49: I, с. 30].

**Bezxlěbъnjь*: укр. *Безхлібний*, русск. *Бесхлебный* – современные фамилии.

Лексическая антропонимная микросистема с компонентом **Bez-* описана в [33а, с. 25–42].

Вічы́н – ойконим в Лунинецком р-не [25, с. 29]. В письменных источниках упоминается с 1493 г. Современная форма фонетически вторична, ср. вариант *Witczyn* [51: XIII, с. 428]. В таком случае это дериват с притяжательным суффиксом *-ин* от антропонима **Віцца* < **Vіцца*. Относительно ареала ср. еще русск. *Витцы* – название населенного пункта в бывшей Новгородской губ. [48: II, с. 109].

Вырба́чава – ойконим в Малоритском р-не [25, с. 32]. Форма с *-ыр-*рефлексацией бинарной группы «редуцированный + плавный» – одна из редко фиксируемых в лексико-словообразовательной микросистеме с корнем **Vьrb-*. Дериват от антропонима **Вырбач*. Ср., например, фамилии укр. *Арбачевський* [15, с. 760] < **Арбачевський*, русск. *Арбачев, Варбачев* [7], *Юрбачев* [13, с. 144] < **Урбачев*, а также укр. *Ворбак* [9: 1, с. 161], *Орбак* [14, с. 595] < **Ворбак, Урбак* – современная фамилия, русск. *Варбаков* – современная фамилия, *Арбаков* [7], *Урбаков* [23: 2, с. 319] и др. < **Vьрбак*. К псл. **Vьrbačъ, *Vьrbačъ*.

Жы́дча – ойконим в Пинском р-не [25, с. 52]. Фиксируется в письменных источниках XVI века, ср., например, *Żydze*, 1525 г. [5, с. 43], *в Жыдчы*, 1525 г. [27, с. 258].

Производное с индивидуально-посессивным суффиксом *-j-* от антропонима **Жидецъ*. Ойконимная модель утратила продуктивность в XIII–XIV ст., поэтому к числу древнейших названий населенных пунктов могут быть отнесены идентичные в словообразовательном отношении ойконимы *Брóдча* (Столинский р-н) < антропонима **Brodъсь, Бúдча* (Будчанский р-н) < **Видъсь, Лоўча* (Лунинецкий р-н) < **Ловъсь* и т. д., не имеющие абсолютной хронологии.

Корень **žid-* (расширенный вариант **židъkjь* *‘водянистый, негустой’) сохранился в значительном количестве производных, особенно в проприальной (антропонимной) лексике. Ср., например:

**Židimьrъ*: ст.-русск. **Жидимер* > *Жидимерский лес* – микропоним в бывшем Переяславском у. (Паспортизацию фактического материала этого фрагмента см. в [26]).

**Židislavъ*: д.-русск. *Жидислав* Жихнович, XIII ст., слвн. *Židislav*.

**Židoborъ*: славян. *Жидоборъ*.

**Židomirъ*: русск. *Жидомиров*.

**Židovozъ*: укр. *Жидовоз*, русск. *Жидовоз*.

**Židoba*: русск. *Жидобин*.

**Žididlo*: (производные) *Жидилово* (3), *Жидиловка* (2), *Жидилов Бор* – топонимы в различных регионах России, макед. *Židilovo* – ойконим.

**Židoma*, **Židomъ*: (производные) блр. *Жыдомля* – ойконим в Гродненской обл., исторически *Жидомля*, 1532 г., серб. *Жидомишта*, 1349 г. – топоним., пол. *Żydomik*.

**Židuničъ*: укр. *Жидиничі* – отантропонимный ойконим в Черниговской обл., в настоящее время – с. Червоне.

Фактический материал подтверждает потенциальность суффиксально усложненных (-ьк-) праантропонимов, например: **Židъкъьь*, **Židъконогъьь*), **Židъкорѣстььь*) и др. Все они отапеллятивного происхождения. Относительно первого компонента композитов ср. ст.-русск. *жидкий* перен. ‘не богатый, бедный’, ст.-блр. *жидкий* ‘редкий, жидкий’ и под.

Диалектный материал свидетельствует о том, что корень *жид(к)*- актуален в сфере номинации личности и в настоящее время, т. е. лексика с этим корнем может реализоваться, например, в прозвищах. Ср. русск. диал. *жидконогий* ‘имеющий тонкие, слабые ноги’ ‘хрупкого телосложения, тщедушный’, *жидколядвый* ‘худой, больной’, *жидколáный* ‘тонконогий’, *жидкоштáнный* ‘тощий (о худом мужчине)’ и др.

Лукóмир (*Лукóмер*) – ойконим в Березовском р-не [25, с. 77]. В письменных источниках – *Лукомиръ*, 1563 г. [26, с. 233]. Название населенного пункта родственно *Lukomir* (2 фиксации) – ойконимы в Сербии и Герцеговине [41, s. 269], пол. *Lankomirowusze*, 1489 г., современное *Lachmirowice* [44, s. 5] – топоним, производные от антропонима **Лукомир* / **Лукомер* (**Lukomir*, **Ląkomir*). Относительно мотивации первого компонента ср., например, русск. диал. *лúкий* ‘хитрый’ [22: 3, с. 156] и др. Что касается препозитивного члена в составе онимов типа *composita*, ср. чешск. *Loukonosy* – ойконим, фиксируемый в исторических документах с 1299 г. [46: II, s. 673].

Сярáдава – ойконим в Серадовском р-не [25, с. 124]. Форма с трансформированным анлаутом (< **Всярадава*), мотивированная соответствующим антропонимом. О его потенциальности в белорусской антропонимике свидетельствуют схв. *Sverad* [43, s. 128], ст.-пол. *Wserad*, 1204 р. [53: V, s. 220], ст.-чешск. *Sverad*, 1052 г. [20, с. 175], *Svéradice*, *Svéraz*, *Všeradice*, *Všeradov* – отантропонимные ойконимы [46: IV, ss. 245, 647–648], луж. *Wšerad* [55: II/2, s. 168], а также славян. (производное) *Wischerad* – ойконим на территории Пруссии [39: s. 203] < **Vьseradъ*.

Таўкачоўка – ойконим в Ляховичском р-не [25, с. 125]. Как и *Товкачи*, *Толкачи* – ойконимы в бывшей Витебской губ. [33, сс. 51, 181], *Таўкачоў хутар*, *Таўкачоўка* – микропонимы в Могилевской обл. [30, с. 181], мотивирован антропонимом **Таўкач*. Для последнего имеются параллели: ст.-блр. Михайла *Товкач*, 1683 р. [3, с. 265], блр. *Толкач* (г. Дзержинск), укр. *Товкач* – современная фамилия, русск. *Толкачев* [7], пол. *Talkacz*, *Tołkacz* [52: IX, ss. 483, 547] < **Тълкась*. Относительно мотивации ср. укр. диал. *товкáч* в словосочетаниях *голова як товкач*, *лисий як товкач* [19, с. 206], ‘человек, кастрирующий быков, кабанов, лошадей’ [37, с. 334], русск. диал. *толкáч* ‘дурак, бестолковый человек’, ‘наглец, буян’ и др. [29, с. 187], блр. диал. *таўкáч* ‘толкач’ [4, с. 441], слвн. диал. *tolkač* ‘т. ж.’ [40, с. 461] и др. См. [36, с. 259–260].

Тóрбалава – ойконим в Барановичском р-не [25, с. 125]. Генетически родственен ст.-русск. *Турбалово*, XVIII ст. – название пустоши в бывшем Старицком у. на р. Тьма [17, с. 300]. Отантропонимные производные. Ср., например, укр. *Турбало* [6, с. 264], русск. *Турбалов* – современная фамилия, хорв. *Torbalo* [42, s. 695] < **Търbadlo* < **tърbadlo* – отглагольный дериват на *-dlo*. О потенциальности последнего

свидетельствуют русск. диал. *тѳрбало* ‘шест с толстым наконечником, употребляемый для вспугивания рыбы при ловле некоторыми снарядами’ [29, с. 263] ~ *тѳрбать* ‘пугать, загонять рыбу в сети, хлопая по воде веслом, шестом, багром’ и др. [30, с. 263]

Таким образом, названия населенных пунктов *Альгомель*, *Вічын*, *Жыдча*, *Лукомір* (*Лукомер*) и т. д., как и многие другие (см. [10; 36, с. 200–202]), по всем лингвистическим параметрам (ареал, словообразовательная модель, мотивирующая основа) могут быть отнесены к древнейшему (праславянскому) слою ойконимов Брестской области.

Список использованной литературы и источников

1. Акты, изд. Виленскою Археографическою комиссиею. – Вильна, 1865-1915. – Т. I-XXXIX.
2. Алфавитный список населенных мест Минской губернии / сост. В. С. Яромлович. – Минск, 1909. – 232 с.
3. Бірыла, М. В. Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1966. – 326 с.
4. Бялькевіч, І. К. Краёвы слоўнік ўсходняй Магілёўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 510 с.
5. Вярэніч, В. Л. Палескі архіў. Лінгвістычныя, этнаграфічныя і гістарычныя матэрыялы / пад навук. рэд. Ф. Клімчука, Э. Смулкавай, А. Энгелькінг. – Мінск: Выдавец А. Н. Вараксін, 2009. – 692 с.
6. Горпинич, В. О. Прізвища степової України: Словник. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. – 405 с.
7. Жертвы политического террора в СССР. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.lists.monu.ru>.
8. Заимов, Й. Български именник. – София: БАН, 1988. – 311 с.
9. Зосимов, А. М. Словник українських прізвищ. – Харків: Золоті сторінки, 2015. – Т. 1-2.
10. Казлова, Р. М. Айканімія Беларускага Палесся. Генэзіс назваў. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2009. – Ч. 1. – 320 с.
11. Казлова, Р. М. Беларуская і славянская гідранімія: Праславянскі фонд. – Гомель: ГДУ, 2002. – Т. II. – 264 с.
12. Казлова, Р. М. Славянская гідранімія: Праславянскі фонд. – Гомель: ГДУ, 2003. – Т. III. – 361 с.
13. Книга памяти Украины: Донецкая область. – Донецк: Донбас, 1994. – Т. 17. – 622 с.
14. Книга пам’яті України: Житомирська область. – Житомир: Льонок, 1996. – Т. 11. – 672 с.
15. Книга пам’яті України: Полтавська область. – Полтава: Полтавський літератор, 1997. – Т. 10. – 1055 с.
16. Козлова, Р. М. Славянская гидронимия. Праславянский фонд. – Минск: Право и экономика, 2006. – Т. IV. – 310 с.
17. Кусов, В. С. Московское государство XVI – начала XVIII века: Сводный каталог русских географических чертежей. – М.: Русский мир, 2007. – 704 с.
18. Литовская метрика. Книга записей № 15 (1528-1538). – Вильнюс: Zaga, 2002. – 447 с.
19. Мацюк, З. С. Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся. – Луцьк: Вежа-Друк, 2013. – 476 с.
20. Морошкин, М. Славянский именованослов, или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. – СПб., 1867. – 213 с.
21. Мужские фамилии граждан Чешской Республики по сведениям Министерства внутренних дел на 1.04.2004. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.mvcr.cz>.
22. Новгородский областной словарь / отв. ред. В. П. Строгова. – Новгород: Изд-во НГПИ, 1992-1995. – Вып. 1–12; Великий Новгород, 2000. – Вып. 13.
23. Память. Сведения о погибших на фронтах Великой Отечественной войны жителях Иркутской области / сост.: И. И. Кузнецов, П. Ф. Московских, П. М. Шубенко. – Иркутск, 1990. – Ч. 1-3.

24. Писцовые книги Новгородской земли / сост. К. В. Баранов. – М.: Древлехранилище, 1999. – Т. 1. – 431 с.
25. Рапановіч, Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 176 с.
26. Ревизия Кобринской экономии, сост. в 1563 г. королевским ревизором Дмитрием Сапегою [...]. – Вильна: Тип. Сыркина, 1876. – 387+56 с.
27. Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском с присовокуплением грамот и привилегий на входы в пущи и на земли, сост. старостою мстибоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 году [...]. – Вильна: Тип. губерnsk. правления, 1867. – 382 с.
28. Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей / гл. ред. А.С. Герд. – С.-Петербург: Изд-во С.-Петербургск. ун-та, 1994-2005. – Вып. 1–6.
29. Словарь русских народных говоров / отв. ред. С. А. Мызников. – С.-Петербург: Наука, 2011. – Вып. 44. – 349 с.
30. Слоўнік мікратапонімаў Магілёўшчыны / склад.: С. В. Клімуць, В. І. Рагаўцоў, С. У. Шакура і інш. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2004. – 208 с.
31. Смоленская крестоприводная книга 1598 г. / подг. к печати С. П. Мордовина, А. С. Станиславский // Источники по истории русского языка / ред. С. И. Котков, В. Я. Дерягин. – М.: Наука, 1976. – С. 131–167.
32. Список абонентов Ленинградской городской телефонной сети. – Л.: Лениздат, 1965. – 769 с.
33. Список населенных мест Витебской губернии / под ред. А. П. Сапунова. – Витебск: Губерн. типолитография, 1906. – 514 с.
- 33а. Шульгач, В. П. Нариси з праслов'янської антропонімії. – К., 2008. – Ч. I. – 413 с.
34. Шульгач, В. П. Реконструктивні можливості антропонімії // Актуальні питання антропоніміки: зб. м-лів наук. читань пам'яті Ю. К. Редька / відп. ред. І. В. Єфименко. – К.: Вид. дім «Академперіодика» НАН України, 2005. – С. 251–258.
35. Шульгач, В. П. Старожитня ойконімія Берестейщини як етимологічне джерело // Надз'яннія праблеми лексікалогіі і анамастыкі славянскіх моў: зб. навук. артыкулаў / адп. ред. А. В. Солахаў, В. В. Шур. – Мазыр: УА МДПУ, 2006. – С. 200-202.
36. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / гал. рэд. Г.А. Цыхун. – Мінск: Беларус. навука, 2010. – Т. 13. – 351 с.
37. Ястремська, Т. Традиційне гуцульське пастухування. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2008. – 424 с.
38. Atlas altosorbischer Ortsnamentypen. Studien zu toponymischen Arealen des altosorbischen Gebietes im westslawischen Sprachraum / Hrsg. von Ernst Eichler. – Leipzig, 2000-2004. – Н. 1-5.
39. Gerullis, G. Die altpreußischen Ortsnamen gesammelt und sprachlich behandelt. – Berlin und Leipzig, 1922. – 211 s.
40. Gregorič, J. Kostelski slovar / uredili: S. Horvat, I. Šircelj-Žnidaršič, P. Weiss. – Ljubljana: Založba ZRC, 2014. – 541 s.
41. Imenik mesta. Pregled svih mesta i opština, narodnih odbora srezova i pošta u Jugoslaviji. – Beograd: Izdanje «Službenog lista FNRJ», 1956. – 497 s.
42. Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske / urednici: V. Putanec, P. Šimunović. – Zagreb: Tipograf, 1976. – 773 s.
43. Maretić, T. O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba // Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. Razred filologicko-historički i filosofsko-juridički. – Zagreb, 1886. – Knj. LXXXI. – S. 81–146.
44. Nazwy miejscowe Polski: Historia. Pohodzenie. Zmiany / pod red. K. Rymuta. – Kraków: PANDIT, 2005. – Т. VI. – 565 s.
45. Pleskalová, J. Tvoření nejstarších českých osobních jmen. – Brno, 1998. – 158 s.
46. Profous, A., Svoboda, J. Místní jmená v Čechách: Jejich vznik, původní význam a změny. – Praha: ČAV, 1947-1957. – D. I-IV; 1960. – D. V. Napsali J. Svoboda, V. Šmilauer a další.
47. Prosvjetin imenoslov / priredio M. Bosanac. – Ljubljana: ČGP Delo, 1984. – 447 s.
48. Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1962-1988. – Bd I-XI.

49. Rymut, K. Nazwiska polaków: Słownik historyczno-etymologiczny. – Kraków: PAN, 1999-2001. – Т. I-II.
50. Schlimpert, G. Slawische Personennamen in mittelalterlichen Quellen zur deutschen Geschichte. – Berlin: Akademie-Verlag, 1978. – 271 s.
51. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / pod red. F. Sulimierskiego. – Warszawa: Nowy Świat, 1880-1904. – Т. I-XV.
52. Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych / wyd. K. Rymut. – Kraków: Druk. Kurii Prowincjalnej X.X. Pijarów w Krakowie, 1992-1994. – Т. I-X.
53. Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. W. Taszyckiego. – Wrocław etc., 1965-1983. Т. I-VI; Т. VII: Suplement / pod kier. M. Malec. – Wrocław, 1984-1987.
54. Trautmann, R. Die altpreußischen Personennamen. 2., unveränderte Auflage. – Göttingen: Bethmann-Druck, 1974. – 204 s.
55. Wenzel, W. Studien zu sorbischen Personennamen. – Bautzen: Domowina-Verlag, 1987-1994. – Bd I-III.

УДК 811.161.3*373.46

В. К. Шчэрбін

БЕЛАРУСКАЯ МОВАЗНАЎЧАЯ ТЭРМІНАГРАФІЯ

У артыкуле разглядаюцца асноўныя групы беларускіх слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў (мовазнаўчыя энцыклапедыі, тлумачальныя, перакладныя, вучэбныя, праектыўныя, тэматычныя, гістарычныя і дэрываталагічныя слоўнікі тэрмінаў). Аналізуецца сучасны стан мовазнаўчай метатэрмінаграфіі і нявырашаныя ёю праблемы. Абгрунтоўваецца выснова аб тым, што рашаючая роля ў справе распрацоўкі і лексікаграфічнай кадывікацыі беларускай мовазнаўчай тэрміналогіі паступова пераходзіць ад акадэмічнага Інстытута мовазнаўства да беларускіх ВНУ.

Агульная колькасць спецыяльных слоўнікаў па мовазнаўстве, выдадзеных у Беларусі альбо беларусамі за яе межамі, сёння набліжаецца да сотні назваў, і іх тэматыка ахоплівае дзясяткі асобных раздзелаў і напрамкаў мовазнаўчай навукі (у іх ліку агульнае мовазнаўства, анамастыка, гісторыя мовы, граматыка, дэрываталогія, кагнітыўная лінгвістыка, корпусная лінгвістыка, лексікаграфія, лексікалогія, лінгвістыка дыскурсу, лінгвістыка тэксту, марфеміка, маўленчая камунікацыя, псіхалінгвістыка, стылістыка, тапаніміка, фанетыка, фразеалогія, этымалогія і інш.). Зразумела, што такая значная колькасць слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў, створаных у Беларусі, у немалой ступені абумоўлена тым, што да іх ліку намі аднесены не толькі тыя тэрміналагічныя слоўнікі, якія выдадзены ў выглядзе асобных кніг, але і так званыя прыкніжныя слоўнікі, г.зн. слоўнікі, што надрукаваны ў выглядзе слоўнікавых дадаткаў да манаграфій, падручнікаў, іншых даведнікаў і нават да асобных навуковых артыкулаў. Аднак з пункту погляду лексікаграфічнай семіётыкі прынцыповай розніцы паміж выдадзеным асобна тэрміналагічным слоўнікам і слоўнікавым дадаткам да іншай кнігі няма. Больш таго, часам прыкніжны слоўнікавы дадатак па колькасці апісваемых у ім тэрмінаў нават пераўзыходзіць асобныя кніжныя слоўнікавыя выданні. Напрыклад, слоўнікавы дадатак “Назваслоўе” да кнігі Максіма Гарэцкага “Гісторыя беларускай літаратуры” (Мінск, 1992. С. 374-405) змяшчае разгорнутыя тлумачэнні паняццйнага зместу 345 літаратуразнаўчых і лінгвістычных тэрмінаў (да ліку апошніх адносяцца тэрміны *амонімы, арфаграфія, афарызм, вульгарызм, выслоўе, граматычны націск, дыялект, жаргон, жывая мова, інтанацыя, красамоўства, лагічны націск, лексікон, лінгвістыка, макаранізм, метанімія, метафара, неалагізм, паланізм, нлеаназм, правіныялізм, прыказка, прыслоўе, русізм, рытарычны, рыторыка, сінонім, стылістыка, стиль, таўталогія, тэрмін, эліпіс,*

эпітэт). Для параўнання: у выдадзеным у выглядзе асобнай брашуры “Слоўніку-даведніку асноўных лінгвістычных і тэксталагічных тэрмінаў” М. В. Абабуркі (Магілёў, 1998) тлумачыцца толькі 178 рээстравых тэрмінаадзінак. Самае цікавае, што пазней гэты тэрміналагічны слоўнік быў таксама перавыдадзены ў выглядзе слоўнікавага дадатку да манаграфіі М. В. Абабуркі “Беларуская лінгвістычная паэтыка і тэксталагія” (Магілёў, 2008. С. 220–240).

Акрамя таго, паколькі ў Беларусі статус дзяржаўнай маюць дзве літаратурныя мовы (беларуская і руская), то да ліку беларускіх слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў намі былі аднесены і рускамоўныя слоўнікі па мовазнаўстве, калі яны былі створаны ў Беларусі (напрыклад, “*Опыт исторического словаря русской лингвистической терминологии: В 5 т.*” М. Г. Булахава. Мінск, 2002–2005) альбо выдадзены беларусамі за яе межамі (напрыклад, “*Большой лингвистический словарь*” В. Дз. Старычонка, Растоў-на-Доне, 2008).

Паводле сваіх тыпалагічных характарыстык беларускія спецыяльныя слоўнікі па мовазнаўству групуюцца наступным чынам:

1) *галіновыя энцыклапедыі і энцыклапедычныя слоўнікі* (гл. *Беларуская мова: Энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994; Рагаўцоў В. І. Мовы свету: энцыклапедычны даведнік. Магілёў, 2009; раздзелы “Язык и другие возможности передачи информации в природе и обществе” і «Письмо и книгопечатание» з «Энциклопедии для школьников и студентов: В 12 т.» (Т. 1: Информационное общество. Минск, 2009. С. 2–115, 116–239);*

2) *тлумачальныя слоўнікі* (гл. *Юрэвіч А. Л. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мінск, 1962; Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / Пад рэд. М. В. Бірылы, П. У. Сцяцко. Мінск, 1990; Краткий словарь лингвистических терминов / Сост. Л. В. Варнахович. Минск, 1996; Воробей А. Н., Карапетова Е. Г. Глоссарий лингвистических терминов. Барановичи, 2004; Стариченок В. Д. Большой лингвистический словарь. Ростов н/Д, 2008 і інш.);*

3) *перакладныя слоўнікі* (гл. *Русско-белорусский словарь лингвистических терминов / под ред. Н. В. Бирилло, П. В. Стецко. Минск, 1988; Руска-беларускі слоўнік па методыцы мовы. Магілёў, 1992; Słownik terminologii lingwistycznej (bialorusko-rosyjsko-polski i polsko-rosyjsko-białoruski. Białystok, 1994 і інш.);*

4) *вучэбныя слоўнікі* (гл. *Паказальнік тэрмінаадзінак – ад’ектываў, ужытых у дапаможніку // Багдзевіч А. І. Словаўтваральная структура аддзеяслоўных тэрмінаадзінак у беларускай літаратурнай мове: навучальны дапаможнік / Навук. рэд. П. У. Сцяцко. Гродна, 2000. С. 137–149; Старычонак В.Дз. Беларуская мова. Школьны слоўнік-даведнік. Мінск, 2002; Терминологический словарь // Довгаль А. В. Введение в языкознание: учебно-методическое пособие. Могилев, 2015. С. 97–122 і інш.);*

5) *практычныя слоўнікі* (гл. *Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 15. Слоўнік граматычна-лінгвістычнае тэрміналогіі (Проект). Мінск, 1927; Праект слоўніка (для беларускай энцыклапедыі). Вып. 4. Мовазнаўства. Мінск, 1935; Слоўнік па мовазнаўстве: Праект для абмеркавання / Адк. за вып. М. П. Лобан. Мінск, 1967 і інш.);*

6) *тэматычныя слоўнікі тэрмінаў, створаныя для пэўных раздзелаў і напрамкаў лінгвістыкі* (гл. *Бірыла М. В. Анамастычная тэрміналогія // Тэрміналагічны зборнік “87-88”. Мінск, 1993. С. 25–40; Слоўнік словаўтваральных тэрмінаў, выкарыстаных у дапаможніку // Сіплівеня Ж. С. Словаўтварэнне прыметнікаў ад інішамоўных назоўнікаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове / Навук. рэд. П. У. Сцяцко. Гродна, 2000. С. 88–93; Лексико-терминологический словарь-минимум: Фонетика // Головня А. И. Современный русский язык. Фонетика. Лексика: учебно-методическое пособие для иностранных студентов. Минск, 2009. С. 201–214; Список основных понятий и терминов (психолингвистики) // Уланович О. И. Психолингвистика: учебное пособие. Минск, 2010. С. 227–236; Абабурка М. В., Казімірская Т. А., Саўчанка В. М.*

Слоўнік лінгвастылістычных і тэксталагічных тэрмінаў. Магілёў, 2012 і інш.);

7) *гістарычныя слоўнікі тэрмінаў* (гл. Булахов М. Г. *Опыт исторического словаря русской лингвистической терминологии: В 5 т. Минск, 2002–2005* і інш.);

8) *дэрываталагічныя слоўнікі тэрмінаў* (гл. Митюкова Е. А., Хвистек Л. М. *Латинские и греческие дериваты в лингвистической терминологии: русско-белорусско-польский словарь-справочник. Брест, 2011* і інш.).

Сучасная беларуская мовазнаўчая тэрмінаграфія мае не толькі важкія практычныя дасягненні (у выглядзе шматлікіх апублікаваных слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў), але і пэўны тэарэтычны задзел. У прыватнасці, да ліку сучасных дасягненняў беларускай тэарэтычнай тэрмінаграфіі (метатэрмінаграфіі) можна аднесці выданне шэрагу манаграфій і некалькіх соцень навуковых артыкулаў, у якіх аналізуецца і абгульняецца назапашаны ў Беларусі вопыт тэрмінаграфічнай дзейнасці. Сярод найбольш значных прац па беларускай метатэрмінаграфіі варта назваць манаграфію А. І. Кісялеўскага “Языки и метаязыки энциклопедий и толковых словарей” (Мінск, 1977), манаграфію К. П. Любецкай “З гісторыі нямецка-беларускай, беларуска-нямецкай лексікаграфіі і тэрмінаграфіі” (Мінск, 2002), манаграфію Р. Хайчука і А. В. Зубава “Основы создания терминологических словарей” (Беласток, 2004) і шэраг іншых кніг [1; 2].

У сваю чаргу, у навуковых артыкулах беларускіх даследчыкаў сёння разглядаецца вельмі шырокае кола тэрмінаграфічных пытанняў:

а) асобныя напрамкі сучаснай тэрмінаграфіі: праектыўная, нарматыўная і апісальная тэрмінаграфія [3; 4]; арфаграфічная, афіцыйная, вучэбная, гістарычная, карцінная, навукова-папулярная, народна-дыялектная, неалагічная, перакладная, статыстычная, тлумачальная, тэматычная, энцыклапедычная, этымалагічная тэрмінаграфія, тэрміналагічная дэрыватаграфія [5]; класіфікацыйная лексікаграфія, эксперыментальная лексікаграфія і спецыяльная канцэптаграфія [6];

б) асобныя тыпы тэрміналагічных слоўнікаў і іншых спецыяльных мовазнаўчых даведнікаў: тлумачальныя слоўнікі лінгвістычных тэрмінаў [7; 8; 9]; энцыклапедычныя слоўнікі [10; 11; 12]; слоўнікі навуковых паняццяў і канцэптаў [13; 14] і інш.;

в) пытанні гісторыі і метадалогіі стварэння тэрмінаграфічных прац [15; 16], а таксама многія іншыя пытанні тэрмінаграфічнай дзейнасці.

У сваю чаргу, да ліку нявырашаных праблем беларускай мовазнаўчай тэрмінаграфіі трэба аднесці наступныя пытанні:

1) яўна недастатковы ўзровень інстытуцыяналізацыі тэрмінаграфічнай дзейнасці ў Беларусі (да цяперашняга часу адсутнічаюць спецыялізаваныя цэнтры, аддзелы і перыядычныя выданні, галоўнай задачай якіх было б вывучэнне, сістэматызацыя і слоўнікавая кадыфікацыя навуковай тэрміналогіі, якая выяўляецца ў выніку аналізу мовазнаўчых тэкстаў);

2) існуючыя на грамадскіх пачатках ведамасныя тэрміналагічныя камісіі (пры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і пры Міністэрстве адукацыі Рэспублікі Беларусь) не выконваюць належным чынам ускладзеныя на іх метадалагічныя і экспертныя функцыі па ацэнцы і рэдагаванню той тэрмінаграфічнай прадукцыі, якая ўвесь час друкуецца на Беларусі. Нават рэспубліканскія тэрміналагічныя канферэнцыі ладзяцца гэтымі грамадскімі камісіямі вельмі рэдка і нерэгулярна;

3) у падрыхтоўцы беларускай тэрмінаграфічнай прадукцыі абазначыліся пэўныя негатыўныя тэндэнцыі (у многіх тэрміналагічных і энцыклапедычных слоўніках і даведніках Беларусі адсутнічаюць пільна патрэбныя чытачу алфавітныя і тэматычныя індэксы тэрмінаў; шэраг айчынных тэрміналагічных слоўнікаў мае выразны кампіляцыйны характар);

4) сёння ў Беларусі адсутнічае адзіны каардынацыйны цэнтр, які вызначаў бы навуковыя прыярытэты ў галіне тэрміналагічнай і тэрмінаграфічнай дзейнасці і праводзіў метадалагічную экспертызу публікуемых тэрміналагічных слоўнікаў

і метатэрмінаграфічных прац. Раней ролю такога адзінага каардынацыйнага цэнтра ў галіне беларускай тэрміналогіі і тэрмінаграфіі выконваў акадэмічны Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа, пра што сведчаць наступныя факты: а) менавіта супрацоўнікамі гэтага Інстытута былі падрыхтаваны такія фундаментальныя тэрміналагічныя даведнікі, як “Руска-беларускі слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі” пад рэд. М. В. Бірылы і Г. У. Арашонкавай (1994); двухтомавы “Русско-белорусский политехнический словарь» (Мінск, 1997–1998) і шэраг іншых акадэмічных даведнікаў; б) пераважная большасць слоўнікавых артыкулаў энцыклапедыі “Беларуская мова” (Мінск, 1994) таксама была напісана супрацоўнікамі акадэмічнага Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа. Аднак у апошнія гады ўсё больш важную ролю ў справе распрацоўкі і лексікаграфічнай кадыфікацыі беларускай мовазнаўчай тэрміналогіі пачынаюць адыгрываць беларускія ВНУ. У прыватнасці, менавіта намаганнямі выкладчыкаў айчынных ВНУ падрыхтаваны і выдадзены такія фундаментальныя мовазнаўчыя даведнікі, як “Опыт исторического словаря русской лингвистической терминологии: В 5 т.” М. Г. Булахавы (Мінск, 2002–2005); “Мовы свету: энцыклапедычны даведнік” В. І. Рагаўцова (Магілёў, 2009); раздзелы “Язык и другие возможности передачи информации в природе и обществе» і «Письмо и книгопечатание» з «Энциклопедии для школьников и студентов: В 12 т.» (Т. 1: Информационное общество. Минск, 2009. С. 2–115, 116–239). Дарэчы, у апошнім энцыклапедычным даведніку, прысвечаным праблемам жыцця інфармацыйнага грамадства XXI стагоддзя, ніводны артыкул па пытаннях мовы і мовазнаўства не быў напісаны супрацоўнікамі акадэмічнага Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа.

Адсюль можна зрабіць выснову, што акадэмічная тэрмінаграфія практычна ўжо саступіла ключавую ролю ў справе абагульнення вынікаў тэрміналагічнай і тэрмінаграфічнай дзейнасці ў Беларусі прадстаўнікам айчыннай універсітэцкай тэрмінаграфіі.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Імя Петруся Броўкі Беларуская Энцыклапедыя / Уклад. Л. В. Календа. – Мн., 2005. – 264 с.
2. Правовая информатизация Республики Беларусь: становление и перспективы развития / под общ. ред. Н. Н. Радивановича. – Мн., 2007. – 400 с.
3. Шчэрбін В. К. Асноўныя напрамкі сучаснай беларускай тэрмінаграфіі / В. К. Шчэрбін // Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Серыя 4. – 1995. – № 2. – С. 52–55.
4. Шчэрбін В. К. Тэрмінаграфія: практыўная, нарматыўная і апісальная / В. К. Шчэрбін // Навіны Акадэміі навук Беларусі. – 1995. – 21-га ліпеня. – С. 2–3.
5. Шчэрбін В. К. Традыцыйныя і новыя напрамкі сучаснай славянскай тэрмінаграфіі / В. К. Шчэрбін // Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка. XIII Міжнародны з’езд славістаў (Любляна, 2003). Даклады беларускай дэлегацыі. – Мн., 2003. – С. 210–228.
6. Шчэрбін В. К. Структура беларускай спецыяльнай лексікаграфіі / В. К. Шчэрбін // Лексікаграфічны бюлетень. Зб. наук. прац / Відпов. ред. І. С. Гнатюк. – Вып. 20. – К., 2011. – С. 141–152.
7. Щербин В. К. Толковые словари лингвистической терминологии в восточнославянских странах: сравнительный анализ / В. К. Щербин // Terminologija (Vilnius). – 2014. – № 21. – Р. 28–70.
8. Щербин В.К. Достижения и перспективы развития восточнославянской толковой лингвистической терминологии / В. К. Щербин // Вестник Терминологической комиссии при МКС. – 2017. – № 1. – С. 43–58.
9. Щербин В. К. Достижения и перспективы развития восточнославянской толковой лингвистической терминологии / В. К. Щербин // Термінологічний вісник (Київ). – 2017. – № 4. – С. 40–53.
10. Шчэрбін В.К. Універсальныя даведнікі пра чалавецтва і Сусвет / В. К. Шчэрбін // Народная асвета. – 1994. – № 1. – С. 77–80.

11. Шчэрбін В. К. Энцыклапедычныя слоўнікі / В. К. Шчэрбін // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – С. 630–631.
12. Гуліцкая В. Лексікаграфічныя даведнікі – найкаштоўнейшы культуралагічны набытак нацыі / В. Гуліцкая, М. Гуліцкі // Роднае слова. – 2009. – № 8. – С. 41–44.
13. Щербин В. К. Термин в зеркале специальной концептографии / В. К. Щербин // Актуальные проблемы лингвистики и терминоведения: междунар. сб. науч. трудов / Отв. ред. В. И. Тамашпольский. – Екатеринбург, 2007. – С. 92–95.
14. Щербин В. К. Словари концептов как средство нормирования дисциплинарных перечней ключевых слов / В. К. Щербин // Актуальные проблемы прикладной лингвистики: сб. науч. статей: в 2 ч. – Ч. 1. / Отв. ред. А. В. Зубов. – Мн., 2008. – С. 168–177.
15. Шчэрбін В. К. Беларуская тэрміналогія і тэрмінаграфія даваеннай пары / В. К. Шчэрбін // Весці Акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – 1994. – № 3. – С. 112–121.
16. Дятко Д. В. Становление методологии белорусской терминографии в первой половине XX века / Д. В. Дятко // Лексикографические штудии 2013: междунар. коллективная монография / Под ред. Н. В. Пятаевой. – М., 2013. – С. 31–47.

УДК 81'373.231:165.212:82-1

О. В. Яковлева

СИМВОЛИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИМЕН СОБСТВЕННЫХ В КОНТЕКСТЕ ПОЭТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Статья касается проблемы значения имен собственных. В рамках одного из актуальных направлений современной лингвистики – литературной ономастики – описаны значения онимов, в частности, мифонимов, в отдельных поэтических текстах авторов XVIII в.: А. Кантемира, В. Третьяковского и М. Ломоносова. Наличие символического значения в именах собственных иллюстрируют произведения известных авторов XX в.: русского поэта Анны Ахматовой и украинского – Лины Костенко.

Долгое время не утихают споры между лингвистами, во-первых, по поводу наличия /отсутствия в именах собственных лексического значения, и, во-вторых, выражают ли онимы понятия. В дискуссии принимали участие как именитые ученые (В. Гак, Ю. Карпенко, М. Никитин, Ю. Степанов и др.), так и молодые лингвисты. Обзор различных точек зрения по данным вопросам представлен в работах Г.Р. Ганиевой и Н. В. Денисова [2, 3].

Современные украинские справочные издания, в частности, «Лингвистическая энциклопедия» Е. Селивановой, указывает на то, что собственное имя имеет так называемое *онимное значение*, которое указывает на соотнесенность с конкретным референтом (человеком, местом, животным, астрономическим объектом и т.д.), а также это значение включает компонент известности имени, стилистическую, эмотивную, эстетическую информацию и ценностные ориентации [10, с. 68].

Значение онимов обусловлено и тем, что наши предки считали имя собственное частью самого человека; верили, что с помощью манипуляций с именами можно было магически влиять и на носителя имени. Наличие символического значения, или проявление символической функции слова, в том числе и онима, напрямую зависит от экстралингвальных факторов. Прежде всего, имеется в виду место и роль человека с конкретным именем в мировой или национальной истории.

Важными для представленного исследования будут идеи известностного далеко за пределами Украины ономаста, основателя ономастической школы в ОНУ им. И. И. Мечникова, членкора Украинской академии наук Ю. Карпенко. В рамках исследований по литературной ономастике ученый писал: «Чтобы ни говорили о

семантике имени собственного (она есть или её не существует) – это чистое теоретизирование, на самом деле имя собственное вмещает неизмеримый, огромный объем информации – нужно только увидеть эту информацию самому и суметь передать ее читателю. Возможно, не существует более благодарного языкового материала для художественно-стилистического использования, чем имена собственные» [5, с. 75].

Подтверждением того, что имена собственные имеют значение, которое не должно исчезать из поля зрения лингвистов, является тот факт, что они имеют генетическую и функциональную общность с именами нарицательными. В основе генетического родства лежит общее значение предметности, а функциональная общность проявляется в использовании имен собственных и нарицательных для названия предметов. Именно такая общность имен является фундаментальной основой и делает возможным переход нарицательных имен в собственные и наоборот – переход онимов в апеллятивы [13, с. 4.].

Следует отметить, что значение онимов, используемых авторами в контексте поэтических приведений, как правило, является символическим значением. Последнее – это продукт образно-чувственного восприятия мира, или образного типа мышления, в той или иной степени присущего всем людям, в особенности представителям творческих профессий: поэтам, писателям, художникам, музыкантам и т.д.

Для анализа мы выбрали стихотворные тексты известных русских поэтов XVIII века: Антиоха Кантемира, Василия Тредиаковского, Михаила Ломоносова. Как известно, именно эти авторы, опираясь на опыт французской и немецкой литературы, закладывали основы эстетики русского классицизма, который предполагал необходимость создания нормативной поэтики с различного рода регламентациями. В систему регламентации входило обязательное следование образцам, одним из которых французский классицизм объявил произведения античной литературы. Таким образом, в русской литературе XVIII века часто использовались и сюжетные мотивы мифов, и собственные имена их героев [7, с. 10–11].

При описании традиционных символических значений в поэзии XVIII века мы идем от символа к мифу, а миф относится к символу, «как дуб к желудю» (сравнение Вяч. Иванова цит. по А. Холодову [12, с. 48]).

А. Кантемир, обличая «дворян злонравных», писал: *...войско выводили на поле предки твои...; а ты сам, новый Нарцисс, жадно глотаешь очи себя...* [9, с. 66].

Нарцисс (гр. Narkissos) в древнегреческой мифологии – прекрасный юноша. Сын речного бога и нимфы. Многие женщины добивались его любви, но он был к ним безразличен. Отвергнутые женщины требовали наказать Нарцисса. Богиня правосудия Немезида согласилась с ними. Юноша-красавец увидел свое отражение в воде и влюбился в него. Он любовался собой, пока не умер, а на его месте вырос цветок, который называется нарциссом [4, с. 380]. Символическое значение данного мифонима зафиксировано в словаре: это человек, любующийся своей красотой; самовлюбленный человек [11, с. 328].

В текстах В. Тредиаковского выделены следующие мифонимы: *Купидо, Парнас, Орфей, Нептун, Троя, Ахиллес, Геркулес* и др.:

Покинь, Купидо, стрелы: уже мы все не целы, но сладко уязвлены любовною стрелою твоею золотою; все любви покорены [9, с.80].

Купидон или Амур в римской мифологии, в греческой – Эрот или Эрос – бог любви, сын Венеры и Вулкана. Символ неотвратимости любви, плотской страсти и жизни после смерти. Он часто изображался с завязанными глазами, что символизировало случайность выбора его жертв. Форма имени *Купидо* восходит к латинскому Cupido, а Купидон – к французскому Cupidon [11, с. 266].

О Париже В. Тредиаковский писал: *Через тебя лимфы текут все прохладны, нимфы, гуляя, поют песни складны. Любо играет и Аполлон с музы в лиры и в гусли, также и в флейдузы* [9, с. 80].

Аполлон – сын Зевса и богини Лето. В древнегреческой мифологии – бог солнца (другое имя – Феб), света, музыки и поэзии; покровитель искусств; охранитель дорог, путников и мореходов; бог-воитель, бог-врачеватель и предсказатель [11, с. 47; 4, с. 367]. С XVII в. Париж был центром элитарной культуры, где в свое время, с 1725 г. по 1730 г., В. Третьяковский учился в Сорбонне, что и позволило автору символически представить божественного Аполлона не только покровителем искусств в городе, но и самого играющего на музыкальных инструментах.

Образцом подражания древнеримским поэтам, в частности, Горацию, можно назвать оду, прославляющую императрицу Анну: *Кое трезвое мне пианство слово дает к славной причине? Чистое Парнаса убранство, Музы! Не вас ли вижу ныне?... Все чинит во мне речь избранну* [9, с. 80].

Парнас – высокая гора в центральной Греции, с которой связано множество мифов и легенд. По представлениям древних греков, именно на этой горе обитали Аполлон и музы [11, с. 364], которые считались главным достоянием или убранством Парнаса. Приподнятое настроение В. Третьяковского во время написания хвалебной оды обусловлено символическим пребыванием поэта на горе, где музы «звонком струн сладкогласных» вдохновляют автора.

По мнению В. Третьяковского, звуки его лиры удивили бы самого *Орфея фракийского* и *Амфиона фивийского* [9, с. 81]. *Орфей* – прославленный певец и музыкант, покорявший своим пением людей и природу [4, с. 382–383].

Амфион – сын Зевса. Получив с братом-близнецом власть в Фивах, начали возводить городские стены. Его брат, Зет, обладавший огромной физической силой, носил и складывал камни; Амфион приводил их в движение и заставлял укладываться в установленное место игрой на лире, подаренной ему Гермесом. Произведения живописи 17–18 вв. изображали растущие под звуки лиры Амфиона стены Фив. Символическое значение мифонимов Орфей и Амфион связано с талантом певца и музыканта, которые могут очаровать людей, диких зверей, деревья, скалы и реки.

Ода прославляет императрицу Анну, которая отдала приказ об осаде города Гданьска, и как бы лично присутствовала при этом. Данное событие произошло в июне 1734 г. Под Гданьском русский флот одержал победу, которую В. Третьяковский сравнивает с осадой и взятием Трои:

То не Троя басней причина: не один Ахиллес воюет; всяк Фетидина воин сына мужественнее тут иштурмует. Что ж чудным за власть шлемом блещет? Не Минерва ли копие мечет? Явно, что от небес послана, и богиня со всего вида, страшна и без щита эгида. Императрица есть то Анна [9, с. 81].

Напомним, *Троя* – знаменитый город в Малой Азии; его осада греками была описана Гомером в «Илиаде» [4, с.389]. Топоним имеет символическое значение города, который очень трудно завоевать, что и позволило автору провести параллель между взятием Трои и взятием Гданьска, чтобы возвеличить императрицу.

Ахилл, Ахиллес – главный герой поэмы Гомера, один из предводителей греков при осаде Трои [11, с. 64], символическое значение – храбрый, практически неуязвимый воин.

Морская нимфа *Фетида* – мать Ахилла. Всякий русский воин при взятии Гданьска сражался мужественнее Ахиллеса.

Минерва в римской мифологии (Афина – в греческой) – богиня мудрости, военного дела и ремесел. У Гомера она вдохновляла осаждающих Троию и сама участвовала в сражениях. Эгид – щит Минервы (Афины), на котором была голова Горгоны.

Каждого русского воина при взятии Гданьска В. Третьяковский символически готов назвать *Марсом* – богом войны: *И воин то росский на мало окружил Гданск, город противный, Марсом каждая назвать пристало, в силе ж всяк паче Марса дивный; готов и кровь пролити смело, иль о Анне победить цело...* [9, с. 81].

М. Ломоносов в одах использует символическое значение не только мифонимов, он наполняет таким значением и собственные имена известных исторических личностей:

Взлети превыше молний, муза, как Пиндар быстрый твой орел; гремящих арфы ищи союза и вверх пари скоряе стрел; сладчайший нектар лей с Назоном; превысь Парнас высоким тоном; с Гомером как река шуми, и как Орфей с собой веди в торжествен лик древа и воды, и всех зверей пустынных роды [9, с. 88].

Пиндар – один из самых известных лирических поэтов Древней Греции. Его произведения относятся к хоровой лирике. Это были обращения к богам, гимны, дифирамбы. Назон (Публий Овидий Назон) – древнеримский поэт. Оказал огромное влияние на европейскую литературу. Чтобы прославить дочь Петра, императрицу Елисавету Петровну, нужен талант непревзойденных античных поэтов, слог Гомера, а также тональность, превышающая все, на что способны музы Парнаса, нужны способности Орфея.

Священный ужас мысль объемлет! Отверз Олимп всесильный дверь. Вся тварь со многим страхом внемлет, великих зря монархов дочь [9, с.88].

Олимп – гора в Северной Греции, где, по мнению древних греков, обитали боги [11, с.345]. В тексте оды по аналогии с мифом, где любой предмет имел душу, т.е. был живым, М. Ломоносов переносит символику богов на топоним, то место, где они обитают, чтобы подчеркнуть божественное происхождение императрицы.

В рамках любого значения, в том числе и символического значения онима, могут происходить различного рода трансформации, обусловленные авторскими коннотациями. В данном примере в тексте оды М. Ломоносова выделяем авторские коннотации, обусловленные метонимическим переносом божественных обитателей Олимпа, среди которых и русская царица, на топоним: *Отверз Олимп всесильный дверь*.

Не только в одах, но и в стихах, отдавая дань моде, М. Ломоносов часто использует символическое значение мифонимов: *Я знак бессмертия себе воздвигнул превыше пирамид и крепче меди, что бурный Аквилон сотреть не может...* [9, с. 95].

Аквилон – в древнеримской мифологии – бог северного ветра; северный ветер [11, с. 20]. Аквилон соответствует древнегреческому Борею. Примечательно, что у А. Пушкина есть стихотворение «Аквилон», в котором поэт также использует символическое значение названия ветра: *Зачем ты, грозный аквилон, тростник прибрежный долу клонишь? Зачем на дальний небосклон ты облачко столь гневно гонишь?* [8, с. 328].

Строчная буква в имени божества свидетельствует об ином отношении к мифологии во времена А. Пушкина. Известными, популярными и почитаемыми оставались только верховные божества. Имена других, менее значимых, ассоциировались уже с нарицательными именами, которые в то время вышли из широкого употребления, частично забылись, а их значение закрепили специальные словари.

У М. Ломоносова в текстах встречается и древнегреческое имя северного ветра – *Борей: Когда неистовый, свирепствуя, Борей, стисняет мразом нас в упругости своей; великой не терпя и строгой перемены, скрывает человек себя в толстые стены* [9, с. 98]; *...Но златом волн морских не можно утолить. Подобный их сердцам Борей подняв пучину, навел их животу и варварству кончину...* [9, с. 99].

Помимо мифонимов, частотность которых очень высока в поэтических произведениях авторов XVIII в. (от 6 до 8 на страницу текста), символическое значение у М. Ломоносова приобретают имена собственные всемирно известных людей, таких как Платон, Ньютон, Колумб: *О вы, которых ожидает отечество от недр своих, и видеть таковых желает, каких зовет от стран чужих, о, ваши дни благословенны! Дерзайте ныне ободрены раченьем вашим показать, что может собственных Платонов и быстрых разумом Невтонов российская земля рождать* [9, с. 95]; *Там влажный флота путь белеет, и море тцится уступить: Колумб российский через воды спешит в неведомы народы твои щедроты возвестить* [там же].

Очевидно, что известные имена (а в окказиональном использовании и мало известные) несут в себе большой характеризующий потенциал и являются неиссякаемым источником для создания образности в различных текстах и коммуникативных ситуациях [13, с. 15].

Доказательством вышесказанного могут быть поэтические тексты известных авторов XX века: Анны Ахматовой и украинской поэтессы Лины Костенко:

Не достроена галерея – эта свадебная затея, где опять под подсказку Борея это все я для вас пишу [1, с. 346]; Санчо Пансы и Дон – Кихоты и, увы, содомские Лоты смертоносный пробуют сок, Афродиты возникли из пены, шевельнулись в стекле Елены, и безумья близится срок [1, с. 327].

*Як їх зносили з поля!
Набрякли від крові рядна.
Троє їх, пастушків. Павло, Сашко і Степан.
Розбирали гранату. І ніяка в житті Аріадна
вже не виведе з горя отих матерів... [6, с. 32];*

Чи нафта розплилась, чи, може, це казки, – на Командорах, кажуть, серед літа з морської піни вийшла на піски коров'яча остання Афродіта [там само, с. 55].

Проведенный анализ поэтических текстов отдельных авторов XVIII и XX веков, позволяет сделать следующие выводы: 1. Имена собственные имеют значение. 2. В лексическом значении онима выделяется общее и единичное значение. Первое является языковым средством реализации общего понятия «человек», которое грамматическими или лексическими средствами выражения рода может сужаться до понятия «мужчина» или «женщина». Единичное значение имени в зависимости от контекста также может расширяться или сужаться. 3. Имена известных людей, мифонимы часто приобретают символическое значение. 4. В поэтических текстах возможны трансформации в значении онимов, обусловленные авторскими коннотациями. 5. Методы когнитивной и культурологической интерпретации, основанные на реальных знаниях как ментальных образованиях о носителе того или иного имени, позволяют лингвистам детально исследовать значение онимов.

Список использованной литературы и источников

1. Ахматова, А. А. Сочинения: в 2 т. / А. А. Ахматова. – Т. 1. – М.: «Правда», 1990 г. – 448 с.
2. Ганиева, Г. Р. Определение значения имени собственного / Г. Р. Ганиева [Электронный ресурс]. – Режим доступа www.ff.unipo.sk/jak/9_2012/ganieva.pdf.
3. Денисов, Н. В. К вопросу о значении имени собственного в современной лингвистике / Н. В. Денисов // Молодой ученый. – 2015. – №8. – С. 116–118.
4. Золотая книга легенд и мифов. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2001. – 400 с.
5. Карпенко, Ю. О. Про літературну ономастику: Міркування на базі твору Ліни Костенко «Коротко — як діагноз»/ Ю. О. Карпенко // *Linguistica slavica*. Ювілейний збірник на пошану Ірини Михайлівни Железняк. – К.: Київ, 2002. — С. 75–83.
6. Костенко, Л. В. Вибране / Л. В. Костенко. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
7. Макогоненко, Г. П. Пути литературы века / Г. П. Макогоненко // *Русская литература XVIII века*. – Л.: Просвещение, 1970. – 832 с.
8. Пушкин, А. С. Сочинение: в 3-х томах / А. С. Пушкин. – Т. 1. – М.: «Художественная литература», 1985. – 735 с.
9. *Русская литература XVIII века*. – Л.: Просвещение, 1970. – 832 с.
10. Селіванова, О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К, 2010. – 844 с.
11. Словарь иностранных слов / под. ред. А. Г. Спиркина. –14-е изд., испр. – Москва : Рус. яз., 1987. – 607 с.
12. Холодов, А. Б. Мифопоэтика в литературе: Основные теории, пути и методы мифопоэтического анализа: учебн.-методич. пособие / А. Б. Холодов. – Одесса: Астропринт, 2004. – 72 с.
13. Яковлева, О. Переход собственных имен в нарицательные. К проблеме лексико-семантического способа образования существительных русского языка XI–XX вв.: автореф. дис. ... канд.филол. наук. :10.02.01 / О. В. Яковлева. – Одесса,1990. – 16 с.

Навуковае выданне

**Спадчына Скарыны:
да 500-годдзя беларускага кнігадрукавання**

Зборнік навуковых артыкулаў

У дзвюх частках

Частка 2

Адказны за выпуск *М. В. Тарасенка*

Падпісана да друку 05.10.2017. Фармат 60x84 1/8.
Папера афсетная. Рызаграфія. Ум. др. арк. 24,88.
Ул.-выд. арк. 21,67. Тыраж 40 экз. Заказ 744.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вырабніка,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 3/1452 ад 17.04.2017.
Спецыяльны дазвол (ліцэнзія) № 02330 / 450 ад 18.12.2013.
Вул. Савецкая, 104, 246019, Гомель